

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА XX ст.:
КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА

Випуск 21

Київ 2016

УДК [008+316.75+32]: (477) "20"

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — Вип. 21: Спеціальний: Матеріали «круглого столу» «Горбачовська “перебудова”: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу)» (м. Київ, Інститут історії України НАН України, 21 травня 2015 р.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. — 328 с.

Чергове число збірника містить матеріали «круглого столу», присвяченого 30-річчю проголошення Михайлом Горбачовим курсу на «перебудову». Вчені з різних галузей історичної науки висвітлили значний тематичний блок проблеми. Збірник також продовжив публікацію досліджень з царини соціальної історії повоєнної України, а також пам'яткознавства й охорони культурної спадщини України, містить матеріали на вшанування літературознавця, культуролога, перекладача й бібліографа Галини Герасимової.

Редколегія збірника:

С.І. Білокінь, В.М. Даниленко (відп. редактор),
О.В. Добржанський, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький,
В.П. Швидкий (відп. секретар).

Тексти статей подані в авторській редакції.

Набір підготувала *Н.Ф. Васильєва*.

Оригінал-макет підготувала *Л.А. Зубець*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
протоколом № 6 від 25 червня 2015 р.

Засновник: Інститут історії України НАН України.

Видається з 1993 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації.

Серія KB, № 6932, видане 04.02.2003 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України
до переліку фахових видань України з історичної науки.

SUMMARY

Ukraine in the 20th century: Culture, Ideology, Politics: Collection of Essays / Editor-in-chief V.M. Danylenko. — Issue 21: Round-Table Discussion “Gorbachev’s Perestroika: Ukrainian Context (the 30th Anniversary of the Beginning of the Course)” (Kyiv, Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, 21 May 2015). — Kyiv: Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, 2016. — 328 p.

The issue contains the materials of a round-table discussion on the 30th anniversary of perestroika, a course initiated by Mikhail Gorbachev. Scholars from the variety of historical fields contributed to study a broad range of topics. Some essays also deal with social history of post-war Ukraine, memorial studies, preservation of Ukrainian cultural heritage. A part of the issue is a Festschrift in honor of Halyna Herasymova, a literary scholar, a culturologist, a translator, and a bibliographer.

«КРУГЛИЙ СТІЛ» «ГОРБАЧОВСЬКА “ПЕРЕБУДОВА”: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

(до 30-річчя проголошення курсу)»

(м. Київ, Інститут історії України НАН України, 21 травня 2015 р.)

Захід, приурочений до 30-річчя проголошеного Михайлом Горбачовим курсу на «перебудову», відбувся 21 травня 2015 року в Інституті історії України НАН України. У ньому взяли участь понад 20 представників різних наукових та освітніх установ нашої країни.

Відкрив «круглий стіл» директор Інституту історії України НАН України академік НАН України Валерій Смолій. Доповідач наголосив, що багато хто з присутніх є «дітьми перебудови», і що вона триває донині. Повне та всебічне осмислення «перебудови», аналіз процесів, український контекст — ще попереду. Одним із наслідків тодішніх реформ стало, зокрема, проголошення незалежності України.

Соціально-економічним та політичним викликам середини 1980-х років присвятив свій виступ «Реформи Микити Хрущова і Михайла Горбачова: спільне і відмінне» доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Віктор Даниленко (Інститут історії України НАН України). Так, було наголошено на спільних рисах обох постатей — Хрущова та Горбачова, на схожості їх задумів реформувати все й відразу, проте різними були епохи, в яких вони очолювали державу, різні опорні соціальні бази, масштаби перетворень, їх глибина та наслідки.

Із доповіддю «Володимир Щербицький в добу “перебудови”»: остання барикада» виступив доктор історичних наук, професор Юрій Шаповал (Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України). Характеризуючи постать першого секретаря ЦК КПУ, доповідач наголосив на його лідерських та «менеджерських» рисах, а також відзначив замкненість і складні переживання у процесі відсторонення від влади. Було також розвінчано деякі міфи, пов'язані з особою Володимира Щербицького, відтворено взаємини союзного центру й республіканських органів влади у час «перебудови».

Новацією круглого столу став скайп-зв'язок із кандидатом історичних наук Віктором Мироненком (Москва, керівник Центру українських досліджень Інституту Європи РАН), який тривалий час працював і працює зараз із Горбачовим. Він глибоко розкрив роль першого й останнього президента СРСР у трансформаційних процесах, відтворив його активну діяльність, спрямовану на реформування суспільних відносин у країні. Водночас доповідач зазначив, що не може зрозуміти зміну поглядів Горбачова та його висловлювання щодо анексії Росією Кримського

півострова, адже це суперечить його суті як ліберала-реформатора, котрий ініціював перебудовчий курс.

У наступній дискусії взяли участь академік НАН України Валерій Смолій, член-кореспондент НАН України Віктор Даниленко, професори Володимир Сергійчук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Юрій Шаповал, Петро Брицький (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).

Проблему вільних виборів у програмі «перебудови» висвітлив доктор історичних наук, професор Станіслав Кульчицький (Інститут історії України НАН України). Блок, присвячений (р)еволюції свідомості «перебудови», було представлено змістовними доповідями доктора історичних наук, професора Олександра Удода (Інститут історії України НАН України, «Історична наука і “перебудова”: проблеми інструменталізації історії») та кандидата історичних наук, доцента Юрія Смольнікова (Національний авіаційний університет, «Історія як засіб політичної боротьби у період “перебудови”»).

Активізація суспільно-політичного та культурного життя, настрої населення знайшли своє відображення у виступі кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Святослава Юсова (Інститут історії України НАН України). Наслідки антиалкогольної кампанії 1985–1987 років для УРСР розкрив кандидат історичних наук, доцент Юрій Латиш (Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Міжнародний контекст «перебудови» розглянули представники Інституту історії України НАН України доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Андрій Мартинов («“Перебудова” і посткомуністична трансформація країн Центрально-Східної Європи») та кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Олег Горенко («Горбачовська “перебудова” в контексті проблеми “стилю мислення”»).

Перетворення в економіці часів «перебудови» висвітлювались у виступах співробітників академічного Інституту історії України: кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Людмили Ковпак, яка акцентувала увагу на житловій проблемі в УРСР другої половини 1980-х років, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Мирослави Смольницької («Позитиви і недоліки діяльності кооперативів»), молодшого наукового співробітника Тараса Шульги, котрий розглянув земельні конфлікти за часів Горбачова. Соціальні зміни у ході модернізаційних перетворень було розкрито у виступах доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Петра Бондарчука («Церква і віруючі в період “перебудови”»), кандидата історичних наук, доцента, старшого наукового співробітника Олега Бажана («Неформальні об’єднання у “горбачовську перебудову” у світлі документів Комітету держ-

безпеки Української РСР») та молодшого наукового співробітника Оксани Булгакової, яка, на прикладі життя й діяльності українського вченого-економіста Івана Лукінова, розкрила роль інтелігенції в «перебудові».

Підсумовуючи роботу круглого столу, модератор заходу Віктор Даниленко наголосив на тому, що «перебудова» у СРСР, яка розгорнулась у другій половині 1980-х років — це закономірність історичного процесу. Радянська адміністративно-командна система потребувала змін. Але ініціатори «перебудови» не мали на меті її зламати. Вони прагнули її вдосконалити, «підфарбувати», дати новий імпульс, поштовх для соціально-економічного розвитку країни. Однак, коли основними рушійними силами змін у СРСР стали «низи», ситуація вийшла з-під контролю «верхів» і систему було знищено, Радянський Союз перестав існувати, постали незалежні держави. Утім, перебудова у свідомості, головах і людських душах продовжується. І, як наукова проблема, вона залишається актуальною для істориків. Загалом проведений в Інституті історії України НАН України «круглий стіл» видався змістовним і плідним. У рамках його роботи було окреслено велике коло малодосліджених проблем.

Оксана Булгакова

Смолій Валерій (м. Київ)

Академік НАН України,
директор Інституту історії
України НАН України

ГОРБАЧОВСЬКА «ПЕРЕБУДОВА»: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ (до 30-річчя проголошення курсу)

«Перебудова» в історіографії означається як сукупність реформ у політичній, економічній та соціокультурній сферах, що проводилися в Радянському Союзі у 1985–1991 роках і загалом призвели до загострення кризи в суспільстві, ліквідації влади КПРС і розпаду СРСР. Складові частини перебудови, як-то політика гласності та демократизація суспільного життя, введення елементів ринкових відносин, відмова від критики капіталізму, суттєве поліпшення відносин із США та країнами Західної Європи, спроби припинення «холодної війни» на рівні світової політики, визнання значущості загальнолюдських цінностей, були рушіями фундаментальних змін як у самому Радянському Союзі, так і в країнах Східної Європи, що знаходилися під його домінуванням.

У дослідженні перебудови як окремого етапу радянської історії та, особливо, перебігу її в Україні важливим є виокремити кілька концептуальних напрямів.

По-перше, перспективною темою є типізація процесів реформування і зміни влади в тоталітарних та авторитарних політичних режимах, механізми її трансформації на рівні зміни поколінь у політиці, на рівні переозначення ієрархічних стосунків поміж різними номенклатурними осередками, а також реструктуризація відносин центр–субцентр–периферія.

У випадку Радянського Союзу прихід до керівництва країни молодих політиків (М.С. Горбачова, М.І. Рижкова, О.М. Яковлева, Е.А. Шеварнадзе) визначило початок реформаційних зусиль. Головним же виразником реформ, обличчям «перебудови» став Михайло Горбачов, який у березні 1985 р. після смерті К.У. Черненка був обраний на пост Генерального секретаря ЦК КПРС. Його реформаторські ініціативи відбувалися начебто цілком у руслі типового шляху політичних змін у тоталітарно-авторитарних суспільствах — «реформуванням згори» партійного апарату та радянської системи загалом.

На квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС був проголошений курс на прискорення соціально-економічного розвитку і розширення гласності, на технічне переозброєння промисловості, на побудову «гуманного та демократичного соціалізму» в СРСР, що мав забезпечити політичний плюра-

лізм, виправлення деформацій у національному питанні, розширення економічних прав підприємств та стимулювання демократизації суспільного життя, зокрема й в Україні.

Адміністрування «зверху» призвело й до невдач, типових для такого типу політичних змін, адже централізований контроль ніяк не міг враховувати всіх національних, регіональних та локальних варіацій системи. Приміром, у випадку антиалкогольної кампанії, що розпочалася однією з перших у 1985 р., намір подолати пияцтво та алкоголізм на практиці призвів лише до різкого зниження бюджетних надходжень та створення сильної соціальної напруги та конфліктогенної ситуації у соціумі.

Втім, випадок перебудови унікальний тим, що демонструє варіант реформування, за яким суспільство інтерналізує цінності демократизації та реформування, початково нав'язувані «згори» державою, як свої власні, укладаючи з владою своєрідний суспільний договір про розподіл реформаторських ініціатив та механізми взаємовпливу. Чорнобильська катастрофа 1986 р., про справжні масштаби якої керівництво країни відразу не повідомило населення, стала приводом для потужної громадської критики соціалістичної системи, а також запустила такий значущий компонент перебудови як «ініціатива знизу», що виявилось особливо ефективним у формуванні багатопартійності, реалізації гласності шляхом появи опозиційних літературних творів, розгортання на сторінках періодичних видань дискусій про вибір шляху суспільного розвитку, видання опозиційних журналів, участі в масових мітингах тощо.

В Україні це, приміром, призвело до формування альтернативної політичної еліти. Коли у березні 1990 р. відбулись вибори до українського республіканського парламенту та місцевих рад, політична різноманітність вже набувала конкретних рис, і найпотужнішою в масштабах України опозиційною силою став Народний Рух України. Не випадково саме той склад Верховної Ради Української РСР проголосив Україну незалежною державою 1991 р.

У результаті вивчення політичних аспектів перебудови історики мають матеріал для аналізу трансформацій політичних режимів різних типів — від тоталітарного, через авторитарний, до варіативності пострадянського простору з його неототалітарними, традиційно-патріархальними, клептократичними чи демократичними режимами.

Другим масштабним напрямом дослідження проблем перебудови є статус Радянського Союзу як імперського утворення. У середині 1980-х рр. до складу СРСР входило 15 союзних республік, на його території проживало понад 270 млн осіб — представників понад 140 національностей. З початком перебудови давали про себе знати протиріччя, закладені ще за утворення Союзу. Союзні республіки не мали реальної

рівності в рамках Радянського Союзу і державного суверенітету, а гласність висвітлювала ретельно замовчувані проблеми національних відносин.

У серпні 1987 р., у зв'язку з річницею укладення радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 року, пройшли мітинги протесту і демонстрації з вимогою публікації документів про депортацію населення з прибалтійських держав та із західних районів України та Білорусі в період колективізації. Прагненню республік відокремитися від СРСР сприяли економічна криза і розпад економічних зв'язків, а також звинувачення центру у несправедливому перерозподілі ресурсів з регіонів. Україна прийняла Декларацію про державний суверенітет 1990 р., а в 1991 р. оголосила незалежність.

Діяльність українських політичних, економічних та культурних еліт у боротьбі за незалежність дозволяє на конкретних прикладах вивчати механізми формування колоніальної структури в імперіях континентального типу, особливості функціонування постколоніального синдрому, а також способи централізації, диверсифікації та децентралізації стосунків за типом метрополія–периферія. Теперішня агресія Російської Федерації проти України вельми гостро ставить також питання про умови, за яких можлива чи неможлива реімперіалізація та реколонізація колишніх імперських утворень.

Насамкінець слід підкреслити той потенціал, який проблематика перебудови та місця в ній України має для депровінціалізації зарубіжної україністики, яка донедавна ще почасти продовжувала бути в полоні російських студії. У 2014 р. професор Гарвардського університету, директор Українського дослідного центру Гарвардського університету Сергій Плохій видрукував книжку «Остання імперія: Дні напередодні розпаду Радянського Союзу». У ній він переозначає роль України в розвалі СРСР як безумовно засадничу. «Коли серед західних науковців порушується питання про те, кому ж приписувати вину чи заслугу за розпад СРСР, всі здебільшого показують пальцем на Росію і згадують, як вона повстала проти центру, — пише науковець. — Безумовно, цей фактор однозначно важливий, але... майбутнє Радянської імперії в останні тижні її існування визначили стосунки Росії з Україною, другою за кількістю населення республікою, і аж ніяк не стосунки Росії з обезкровленим союзним центром».

Іншими словами, СРСР розвалився, оскільки українські еліти наполягали на незалежності України, а російські еліти не бажали і не могли запропонувати українським лідерам привабливу альтернативу інтеграції, окрім як конфедерації, в якій головною залишається Росія. Спрацювала ланцюгова реакція: Україна не хоче бути в Союзі, Росія не уявляє Союзу без України, а решта республік, що не проти залишатись в Союзі, не

уявляють його без Росії. Отож, республіки Центральної Азії були майже вигнані з імперії своїми господарями, і їм не залишалося нічого іншого, як вступити в СНД.

Агресивна політика Росії щодо інтеграції колишніх союзних республік у спільні інституції, перешкоджання вступові України та Грузії в НАТО та структури, пов'язані з Європейським Союзом також бере свій початок з подій 199-го. Багато хто з команди Єльцина ставився до СНД не як до інструменту роз'єднання, а як до засобу, за допомогою якого Росія контролюватиме пострадянський простір, що, втім, ніяк не співпадало з намірами тодішніх, та й теперішніх українських політичних еліт.

Вивчення перебудови — це по-справжньому захопливе дослідження того, як розпадаються імперії, як знищуються тоталітарні режими та як на їх місці постають модерні політичні нації.

Шановал Юрій (м. Київ)

Професор, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Якубець Олександр(м. Київ)

Завідувач відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
УДК: 94(477) «1985/91»«Щербицький»

ОСТАННЯ БАРИКАДА: ВОЛОДИМИР ЩЕРБИЦЬКИЙ ПІД ЧАС «ПЕРЕБУДОВИ»

У статті розглядається роль і місце першого секретаря ЦК КПУ у 1972–1989 рр. Володимира Щербицького у процесах «перебудови» в СРСР, аналізуються причини його політичного довголіття в нових умовах.

Ключові слова: Володимир Щербицький, Леонід Брежнєв, Юрій Андропов, Костянтин Черненко, Михайло Горбачов, «перебудова», УРСР, КПУ, КПРС, Політбюро ЦК КПРС.

2015 рік ювілейний. У березні виповнилося 30 років відтоді, як на чолі КПРС (а відтак — Радянського Союзу) став Михайло Горбачов. У квітні — стільки ж часу від квітневого пленуму ЦК КПРС, на якому було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР¹. Це прийнято вважати відправною точкою процесу, відомого під назвою «перебудова» («перестройка»), хоча саме це слово Горбачов вперше вжив 8 квітня 1986 року під час візиту до міста Тольятті. «Перебудова» спровокувала відцентрові процеси всередині Радянського Союзу, наслідком чого став розвал у 1991 році комуністичної наддержави та проголошення незалежності України.

До другої половини 1989 року УРСР перебувала у фарватері загальноносоюзних перебудовних моделей та шаблонів, фактично не продукуючи власних ідей та ініціатив на рівні місцевого промосковського керівництва, яке не надто жорстко, але спочатку впевнено блокувало низові прояви демократії. Внаслідок цього на кінець 1980-х років Україна виглядала своєрідним острівцем «стабільності» (а вірніше — «застою») порівняно з іншими національними республіками СРСР. Значним стримуючим

---

¹ Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — С. 919.

фактором тут виступав перший секретар Комуністичної партії України Володимир Щербицький, котрий залишився «у спадок» ще від брежнєвської доби і очолював УРСР перші чотири «перебудовні» роки із шести (до вересня 1989 року).

«Апостол застою»² — так назвав Щербицького один з дослідників. Назагал дотепер праць про Щербицького недостатньо³. Та можна впевнено стверджувати, що Леонід Брежнєв у якості спадкоємця на посаді генерального секретаря ЦК КПРС бачив саме керівника Компартії України. Причому — ще за свого життя. Про це, зокрема, прямо говорить у своїх мемуарах Горбачов, датуючи першу подібну інформацію 1978 роком і, особливо підкреслюючи, що рішення це «не було жартом, чи хвилинною слабкістю» Брежнєва, а — наслідком певних тривалих роздумів⁴.

Євген Чазов, котрий упродовж 1967–1986 років очолював IV Головне управління Міністерства охорони здоров'я СРСР, тобто лікував усю радянську номенклатурну верхівку, не лише зсовує цю дату на два роки назад. Він стверджує, що ініціатива перевести Щербицького в Москву йшла не від самого Брежнєва, у якого напередодні XXV з'їзду КПРС (лютий–березень 1976-го) трапився інсульт і якому лікарі прогнозували невтішні варіанти розвитку подій. Ідею висунув голова КГБ СРСР у 1967–1982 роках Юрій Андропов. Він прагнув бачити лідера Радянської України у Кремлі, за його ж словами, «заради посилення позиції Брежнєва», хоча видається, що просто планував тримати ймовірного конкурента у боротьбі за владу в зоні досяжності. Чазов стверджує, що саме він на прохання Андропова і провів попередні переговори в Києві з Щербицьким, від якого отримав відповідь, що Брежнєва щиро шкода, але «в цій політичній грі я брати участі не хочу»⁵.

Леонід Кравчук (в період, про який йдеться, завідувач відділу пропаганди та агітації ЦК Компартії України) уточнює, що проміжним

---

² Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького / Д.В. Табачник // Вітчизна. — 1992. — № 9. — С. 159–163; № 10. — С. 107–113; № 11. — С. 119–123.

³ Див.: Шаповал Ю.І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю.І. Шаповал // УІЖ. — 2003. — № 1. — С. 118–129; Латиш Ю.В. Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах / Ю.В. Латиш // Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. — Вип. 69. Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / Вип. ред. та упоряд. Г.В. Самійленко. — Ніжин: Вид-во НДУ ім. Гоголя, 2012. — С. 283–293.

⁴ Див.: Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х книгах / Михаил Сергеевич Горбачев. — Кн. 1. — М.: Новости, 1995. — С. 202–203.

⁵ Чазов Е.И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача» / Евгений Иванович Чазов. — М.: Новости, 1992. — С. 137–138.

етапом на шляху Щербицького до посади генсека ЦК КПРС мало стати крісло голови Ради Міністрів СРСР, яке він повинен був посісти, змінивши Олексія Косигіна⁶. Те ж саме писав і помічник Щербицького Віталій Врублевський. Покликаючись безпосередньо на свого шефа, який у хвилину щирості переповів йому довірливу розмову з Брежнєвим. Останній нібито сказав: «Володю, ти повинен замінити Косигіна, більше нікому». Щербицький відмовився, заявивши: «Цього роздубаного воза [себто економіку СРСР. — *Ю.Ш.*] мені вже не вивезти. Та й у московські ігри я не граю»⁷.

Перший секретар Закарпатського обкому КПУ у 1962–1980 роках Юрій Ільницький, який перебував у фаворі у Брежнєва, спираючись на свої відомості, підтверджує тезу про Щербицького як наступника. За версією Ільницького, цей задум у генсека визрів ще мало не у 1960-х роках. Заміна у 1972 році Петра Шелеста Щербицьким на посаді першого секретаря ЦК КПУ була етапом цього плану⁸.

Член Політбюро ЦК КПРС у 1971–1986 роках, перший секретар Московського міськкому КПРС (1967–1985) Віктор Гришин у своїх спогадах писав, що повторно до теми заміни Брежнєва на Щербицького повернулися на початку 1980-х. Остаточна ротація повинна була відбутися у листопаді 1982 року. Щербицький мав стати Генеральним секретарем ЦК КПРС. Брежнєв переходив на почесну, за суттю, посаду голови партії, яку мали спеціально створити для нього. Проте так не сталося через те, що втрутилися вищі сили: Брежнєв просто не дожив до запланованого пленуму якихось два тижні⁹. Ця інформація корелюється зі словами особистого фотографа Брежнєва (1969–1982) Володимира Мусаянця, котрий у 1981 році став свідком розмови генерального секретаря із секретарем ЦК КПРС, відповідальним за кадрову політику, Іваном Капітоновим: «Бачиш це крісло? — запитав Брежнєв, показавши на своє місце. — Його посяде Володимир Васильович Щербицький, так що кадри підбирай відповідно». Брежнєв готував зміни під Щербицького... А про хвороби Андропова і Черненко він знав¹⁰.

⁶ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми / Леонід Кравчук. — К.: Століття, 2002. — С. 12–13.

⁷ Врублевський В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды / Виталий Константинович Врублевский. — К.: Довіра, 1993. — С. 40.

⁸ Ільницький Ю.В. Спомини: із прожитого і пережитого / Юрій Васильович Ільницький. — Ужгород: Мистецька лінія, 2007. — С. 168.

⁹ Гришин В.В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева / Виктор Васильевич Гришин. — М.: Алгоритм; Эксмо, 2010. — С. 47.

¹⁰ Велигжанина А. Преемником Брежнева должен был стать Щербицкий // Комсомольская правда в Украине. — 2014. — 4 июля.

Щербицький не погоджувався міняти Київ на Москву з кількох причин. По-перше, тому, що він за характером і діловими якостями був швидше «прокуратором» (тобто — намісником, управителем провінції), аніж «імператором». Він був партійним чиновником, котрий міг якісно функціонувати лише за умови наявності покровителя, але був навряд чи здатен на проведення самостійної політики. По-друге, якщо у Києві Щербицький самостійно здійснював кадрову політику, то у Москві він змушений був би враховувати велику кількість факторів, а в цих хитро-сплетіннях він був не мастак.

Щербицький взагалі характеризувався як людина закрита, не схильна до відвертості¹¹. Брежнєв був, напевно, єдиною людиною поза межами сім'ї, з якою у нього були по-справжньому людяні, теплі, приятельські стосунки. Водночас з найближчим оточенням Брежнєва Щербицький не підтримував скільки-небудь тісних контактів, обмежуючись офіційними привітаннями до свят. Тобто, Володимира Щербицького можна охарактеризувати як людину «команди», але аж ніяк не «лідера команди».

Проте, попри очевидне небажання Щербицького ставати москвичем, у Кремлі було чітко зафіксовано, що він — один з основних потенційних претендентів у боротьбі за владу. Цей момент усвідомлював і Юрій Андропов, з яким у першого секретаря ЦК КПУ встановилися «шанобливі, хоча і суто формальні стосунки»¹² і в кабінеті якого Щербицький (якщо вірити декому з авторів) нібито жодного разу не побував навіть з візитом ввічливості¹³.

Російський публіцист Леонід Млечин, посилаючись на розмову із секретарем ЦК КПРС у 1983–1990 роках Єгором Лігачовим, стверджує, що, змінивши Брежнєва на посту генерального секретаря, Андропов досить швидко ініціював комплексну перевірку стану справ у Київській, Дніпропетровській, Одеській та Херсонській областях, що в Україні було розцінено як «підкоп» персонально під Щербицького¹⁴. Припущення це так і не отримало свого подальшого розвитку через швидку смерть Андропова. З його наступником — Костянтином Черненком — стосунки у Щербицького були офіційно-ввічливі: він не загравав з ним, як багато хто, але і не фрондував, хоча й сприймав нового генсека як фігуру перехідну¹⁵.

¹¹ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 40.

¹² Там же. — С. 38.

¹³ Власенко А.К. В. Щербицкий и его время / Александр Кириллович Власенко. — Х.: Фолио, 2009. — С. 185.

¹⁴ Млечин Л.М. Горбачев и Ельцин. Революция, реформы и контрреволюция / Леонид Михайлович Млечин. — СПб.: Питер, 2012. — С. 70–71.

¹⁵ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 39.

Тим не менше, «фактор Щербицького» в Політбюро ЦК КПРС був вагомим аргументом в епоху кремлівських «великих похорон» (1982–1985). Керівник УРСР і надалі розглядався як один із найбільш ймовірних претендентів на пост генерального секретаря, у тому числі і на міжнародному рівні.

Найбільш відоме підтвердження цьому — візит Щербицького 3–13 березня 1985 року до США на чолі делегації Верховної Ради СРСР і його 50-хвилинна розмова з президентом США Рональдом Рейганом. Щоправда, та розмова відверто не вдалася, пройшла суто офіційно. «Співрозмовники, — за твердження Володимира Врублевського, — немов зашнуровані, виклали добре відомі один одному позиції сторін. ...Рейган насторожено розглядав Щербицького, той, в свою чергу, відповідав йому тим самим»¹⁶.

10 березня, тобто саме в розпал візиту, помер Костянтин Черненко. Тоді Горбачова обрали генеральним секретарем ЦК КПРС. Обрали за відсутності Щербицького — одного з ключових членів Політбюро. Це дало привід висувати різні версії, чому сталося саме так.

Наприклад, Анатолій Черняєв, помічник Горбачова у 1986–1991 роках (у березні 1985 року — заступник завідувача міжнародним відділом ЦК КПРС), зазначає, що на кандидатурі Щербицького як голови парламентської делегації у поїзді до США на поліг на той час найстарший і найбільш авторитетний член Політбюро ЦК КПРС (1973–1988), міністр закордонних справ СРСР у 1957–1985 роках Андрій Громико. Хоча спочатку до Америки депутатів везти повинен був секретар ЦК КПРС (1961–1986), кандидат в члени Політбюро (1972–1986) Борис Пономарьов¹⁷. Врублевський підтверджує, що пропозицію очолити цю поїздку Щербицький отримав «зовсім несподівано»¹⁸.

Саме Андрій Громико на засіданні Політбюро після смерті Костянтина Черненка висунув кандидатуру Горбачова на посаду генсека, а потім на пленумі ЦК КПРС виступив з промовою, яка схилила присутніх на користь цього вибору (на противагу Віктору Гришину, який теж вважався претендентом і на якого робила ставку певна частина членів Політбюро). Якщо врахувати все це, то отримуємо широке поле для припущень та версій щодо причин та мотивацій відсутності Щербицького на цьому пленумі.

¹⁶ Там же. — С. 191.

¹⁷ 1985 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох, 1972–1991 годы / Анатолий Сергеевич Черняев. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 7.

¹⁸ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 188.

Відомим є факт затримки вильоту літака Щербицького з Нью-Йорку до Москви майже на добу «з технічних причин», завдяки чому він і не встиг на цю, як виявилось з роками — по-справжньому історичну — подію¹⁹. Помічник Горбачова (1981–1987) Валерій Болдін в одному з інтерв'ю, не криючись, заявив: «Цю затримку хлопці Чебрикова²⁰ з КДБ організували»²¹. Анатолій Черняєв записав «за гарячими слідами» у своєму щоденнику: «Москвою ходять всілякі розмови, нібито на ПБ вибір нового Генсека проходив “не без боротьби”. Нібито “була думка”, що Генсеком потрібно зробити Тихонова²², а на його місце поставити Щербицького, і що цю думку підтримували Гришин, Кунаєв²³. Отже, “якби Щербицький ... встиг би повернутися із США до вирішального засідання ПБ, то шальки ваг і т. д.”»²⁴.

Ми тут вже почули від Віктора Івановича Мироненка скептичні міркування щодо правдивості тверджень Болдіна. Відкидає подібні версії і Віталій Врублевський. Він твердить, що станом на 1985 рік Щербицький рішуче підтримував Горбачова і не бачив йому альтернативи, а до того ж він органічно терпіти не міг Гришина²⁵. Понад те, на думку колишнього помічника першого секретаря ЦК КПУ, останній полетів до Америки саме тому, що Горбачов, який, при хронічно хворому Черненку де-факто перебрав на себе управління в Політбюро, Щербицькому довіряв і не вбачав у ньому суперника. А доручити подібну місію будь-якому іншому авторитетному члену Політбюро означало посилити позиції ймовірного конкурента і послабити свої. Отже, особа Щербицького для поїздки була оптимальною²⁶.

Щоправда, тут Віталій Врублевський, який теж входив до складу радянської делегації у США і майже постійно знаходився поряд з її керівником, дещо суперечить сам собі. Описуючи перипетії, пов'язані зі смертю Черненка та обранням Горбачова, він зазначив, що, по-перше, в

¹⁹ Там же. — С. 196; *Зубрицкая Е.* Почему Щербицкого задержали на американской земле... // *Русская Америка.* — 2013. — 12 декабря. — Режим доступа: http://therussianamerica.com/web_RusUSA/articles/507/1/.

²⁰ Віктор Чебриков — голова КДБ СРСР у 1982–1988 роках.

²¹ *Жирнов Е.* «Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе»: Разговор с бывшим руководителем аппарата президента СССР Валерием Болдиным // *Коммерсантъ. Власть.* — 2001. — № 19. — С. 60.

²² Микола Тихонов — голова Ради Міністрів СРСР у 1979–1985 роках, член Політбюро ЦК КПРС у 1980–1985 роках.

²³ Дінмухамед Кунаєв — перший секретар ЦК Компартії Казахстану у 1960–1962 та 1964–1986 роках, член Політбюро ЦК КПРС у 1971–1987 роках.

²⁴ 1985 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох... — С. 26.

²⁵ *Врублевский В. К.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 37, 188.

²⁶ Там же. — С. 188.

той час, як весь світ уже знав про чергове міжвладдя у СРСР, у радянському посольстві у Вашингтоні Щербицькому «відкритим текстом про це не сказали», по-друге, «його думку як члена Політбюро ніхто не запитував»²⁷.

Отже, Щербицький у трирічних кадрових змінах у верхівці влади в СРСР не виглядав статистом. З ним рахувалися різні угруповання, хоча він, наскільки можна судити, до жодного з них не входив, тримаючись особно, вичікуючи, чия візьме, щоб стати на бік переможця. Тим більше, що зі смертю Брежнєва він втратив, так би мовити, особистісний зв'язок з Москвою, де в нього не було союзників²⁸. І насправді, як видається, навряд чи претендував на пост генсека — його цілком задовольняло те місце, яке він займав.

Аналіз поведінки Щербицького в цих умовах дає підстави погодитися з твердженням Віталія Врублевського, котрий зазначав, що його шеф сприймав «палацові інтриги» як певну фатальну неминучість. Філософія його при цьому була проста: «Нам своє робить...»²⁹. Іншими словами, Щербицький дотримувався нейтралітету. І це мало очевидні політичні переваги, серед яких — творення імпліцитного іміджу, загадковості, «речі в собі». А це, в свою чергу, змушувало оточуючих будувати здогади стосовно напрямку його думок та губитися у прогнозуванні можливих вчинків. Водночас подібна поведінка стимулювала певну настороженість та недовіру.

Не був тут винятком і Горбачов, стосунки якого із Щербицьким ще за часів Брежнєва³⁰ були далекі від ідеальних. Про це згадує чимало людей, які мали змогу зблизька спостерігати за контактами двох політиків³¹. Не

²⁷ Там же. — С. 194–195.

²⁸ Млечин Л.М. Горбачев и Ельцин. — С. 71–72.

²⁹ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 39.

³⁰ Перший секретар Ставропольського крайкому КПРС Михайло Горбачов у 1978 році став секретарем ЦК КПРС із сільського господарства, у 1980 році — членом Політбюро. Його кар'єрі значною мірою сприяв Юрій Андропов.

³¹ Власенко А.К. В. Щербицкий и его время. — С. 184–185, 192, 223; Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 217–249; Кравчук Л. Масмо те, що масмо. — С. 13–14; Крючков Г.К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника / Георгий Корнеевич Крючков. — К.: Оріяни, 2004. — С. 81, 184; Лисниченко И. Георгий Крючков: «Горбачев неугодно чувствовал себя рядом с Владимиром Васильевичем. Щербицкий был намного выше по интеллекту, опыту работы, профессиональной хватке» // Факты и комментарии. — 2009. — 3 октября; Литвин Н.А. Не лукавя перед собой: Траектория одной жизни в социально-историческом контексте / Николай Алексеевич Литвин. — К.: Украинское агентство информации и печати «Рада», 2012. — С. 403–405; Никуленко Т. Бывший первый секретарь Крымского обкома КПУ Виктор

приховує цього і сам колишній генсек та перший і єдиний президент СРСР³². Вельми показово, що у своїх мемуарах Горбачов згадує про Щербицького лише кілька разів, хоча вони протягом 1970–1980-х, вочевидь, спілкувалися часто. У підсумку ж виявилось, що Щербицький утримувався на своїй посаді найдовше серед усіх перших секретарів ЦК компартій союзних республік, котрі застали в цій іпостасі прихід до влади Горбачова. За винятком хіба що керівника КП Молдавії Семена Гроссу, котрий «перебув» Щербицького на два місяці.

А тодішня хронологія кадрових чисток на цьому рівні виглядала так:

1985 р. — відправляються на пенсію Турдакун Усубалієв (Киргизія; займав посаду першого секретаря з 1961) та Мухамедназар Гапуров (Туркменія; з 1969); Рахмон Набієв (Таджикистан; з 1982) понижується до голови Президії Центральної ради республіканського товариства охорони природи (у 1991 році він стане президентом вже незалежного Таджикистану, щоб через рік втратити цю посаду внаслідок громадянської війни); Едуарда Шеварднадзе (Грузія) Горбачов забирає до Москви — міністром закордонних справ СРСР (1985–1990). В останньому випадку спостерігаємо цікавий збіг — Шеварднадзе, як і Щербицький, очолив республіканську парторганізацію у 1972 році внаслідок інспірованої командою Брежнєва кампанії із заміни низки керівників союзних республік, котрі дозволяли собі стояти на позиціях, близьких до націонал-комунізму (у цьому випадку йдеться про Василя Мжаванадзе та Петра Шелеста відповідно), на людей, лояльних Центру³³. На цьому схожість закінчується — молодший на 10 років за Щербицького Шеварднадзе став одним із символів «перебудови», репрезентуючи її на міжнародному рівні (в подальшому він 11 років — з 1992 по 2003-й — стоятиме на чолі незалежної Грузії), в той час як керівник УРСР так і залишиться персоніфікованим втіленням «застою»;

1986 р. — на пенсію йде один із найближчих соратників Брежнєва — перший секретар ЦК КП Казахстану Дінмухамед Кунаєв. І тут Горбачов здійснює першу (але далеко не останню) серйозну помилку в національному питанні — на місце Кунаєва він «продавляє» росіянина Геннадія Колбіна, котрий жодного стосунку до Казахстану не мав, більше того — займав перед цим призначенням посаду першого секретаря

Макаренко: «Километровые очереди за водкой в народе окрестили «петлей Горбачева» // Бульвар. — 2005. — 25 января. — № 4.

³² Горбачев М. С. Жизнь и реформы. — Кн. 1. — С. 211.

³³ Митрохин Н. «Борьба с национализмом» и политическая история СССР 1960–1970-х годов: Беседа с Вячеславом Александровичем Михайловым / Николай Митрохин // Неприкосновенный запас [Электронный ресурс]. — М., 2011. — № 4. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/ni20.html>.

далеко не найпрестижнішого в Росії Ульяновського обкому КПРС, що казахами було сприйнято як додаткове приниження. Наслідком чого стали масові протести казахської молоді у грудні 1986 р., які були придушені силою. Не виключено, що ця обставина була одним із факторів, який продовжив політичне життя Щербицького — Горбачов після подій у Казахстані не ризикнув далі діяти напролом. У будь-якому випадку, згідно із щоденниковими записами А. Черняєва, на січневому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС всерйоз планувалося вирішувати долю керівника Компартії України³⁴. Однак цього, як відомо, не сталося.

1987 р. — помирає перший секретар ЦК Компартії Литви (з 1974) Пятряс Гришкявічюс; керівник комуністів Білорусії (з 1983) Микола Слюньков переводиться до Москви секретарем ЦК КПРС — куратором економічного блоку (у 1990 році він буде відправлений на пенсію);

1988 р. — пенсіонерами стають перші секретарі Компартій Азербайджану (з 1982) Кямран Багіров (активної участі у політичному житті більше не брав) та Вірменії (з 1974) Карен Демірчян (у 1999 очолив парламент Вірменії — Національні Збори, того ж року загинув внаслідок теракту); головний комуніст Латвії (з 1984) Борис Пуго стає головою Комісії партійного контролю при ЦК КПРС (у 1990–1991 роках — міністр внутрішніх справ СРСР, у серпні 1991-го став одним із очільників ГКЧП, згідно з офіційною версією — покінчив життя самогубством), його колега з Естонії (з 1978) Карл Вайно — членом цієї комісії; перший секретар ЦК Компартії Узбекистану (з 1983) Інамжон Усманходжаєв звинувачений у корупції, через рік засуджений до 12 років тюремного ув'язнення за «бавовняною справою», ще через рік — звільнений;

1989 р. — 21 вересня перший секретар ЦК КПУ Щербицький пише заяву з проханням звільнити його з посади, зважаючи на «вік і стан здоров'я», 28 вересня пленум ЦК КПУ задовольняє це прохання³⁵; у листопаді звільняється з посади перший секретар ЦК Компартії Молдавії (з 1980) Семен Гроссу і призначається аташе з питань агропромислового комплексу Посольства СРСР у Мексиці.

З брежнєвсько-андроповсько-черненківським Політбюро ЦК КПРС, до якого Щербицький входив з 1971 року, а як кандидат в члени — у 1961–1963-му та 1965–1971 роках, схожа ситуація. З тих десяти членів, які перебували у складі цього політичного органу станом на березень 1985 року, до осені 1989-го залишилося лише троє — сам Горбачов (до

³⁴ 1987 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох... — С. 2.

³⁵ Див.: Шаповал Ю.І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. — С. 127.

серпня 1991-го, у Політбюро перебував з 1980-го), Щербицький (до 20 вересня 1989-го) та голова Президії Верховної Ради РРСФР (з 1988-го; у 1983–1988-му — голова Ради Міністрів РРСФР) Віталій Воротніков (член Політбюро з 1983-го, виведений із складу у липні 1990 року).

Всі інші були відправлені на пенсію, причому, першими — упродовж 1985–1986 років — ті, хто становив так звану антигорбачовську фронду всередині Політбюро: Григорій Романов, Микола Тихонов та Віктор Гришин. Ці факти однозначно вказують на те, що Горбачов не вважав першого секретаря ЦК КПУ своїм опонентом.

Зрозуміло, Щербицький не був апологетом «перебудови». Він до неї ставився досить критично. Леонід Кравчук стверджує, що перший секретар ЦК КПУ перебудову сприймав «дуже важко»³⁶. Анатолій Черняєв зазначив у своєму щоденнику за підсумками квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС, що Щербицький у виступі продемонстрував «повну безпорадність щодо пристосування до нового стилю. Це були зразки загальних фраз, марнослів'я...»³⁷. Є у Черняєва і такий запис, датований липнем 1987 року: «Члени ПБ — Щербицький, Воротніков і перші зами головарадміну, секретарі обкомів не розуміють, що відбувається. І хоча вимовляють гарні слова про революцію, про перелом і т. п., видно, що для них це всього лише служба, а не участь в революції. Вони не лідери процесу на своєму рівні, а дисципліновані чиновники, які пристосовуватимуться до процесу, а не формуватимуть його, він ніби сам собою піде. Перебудовувати суспільство вони не вміють. Вони із старої структури, по суті — сталінської схеми керівництва»³⁸.

Водночас Щербицькому не можна відмовити у тверезому та реалістичному ставленні до процесів, які почали відбуватися у країні. Наприклад, у січні 1987 року, на засіданні Політбюро ЦК КПРС, коли мова зайшла про підбиття підсумків Всесоюзного соціалістичного змагання, Щербицький заявив: «... все це змагання між республіками — суцільний формалізм. Немає реального змагання»³⁹. Перший секретар Кримського обкому КПУ у 1977–1987-х роках Віктор Макаренко згадував, що під час знаменитої антиалкогольної кампанії, яка ознаменувала початок правління Горбачова, її ініціатор та фанатичний натхненник Єгор Лігачов вимагав знищити виноградники як першооснову виробництва

³⁶ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. — С. 12.

³⁷ 1985 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох... — С. 36.

³⁸ 1987 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох... — С. 14.

³⁹ В Политбюро ЦК КПСС...: По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991) / Сост. А. Черняев (рук. проекта), А. Вебер, В. Медведев. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. — С. 141.

алкогольної продукції. Він наполягав навіть на ліквідації знаменитої винотеки «Массандри». Лише особисте втручання Щербицького врятувало її⁴⁰.

Щербицького чомусь надзвичайно дратували нові слова, які активно вводилися у загальний суспільно-політичний обіг: від самого терміну «перебудова»⁴¹ — до «економічного механізму», «протизатратних методів», «правового суспільства» і, навіть, здавалося б, невинної «мотивації»⁴². Про це він говорив прилюдно. Абсолютно не сприймав винесення на загал інформації про реальний стан справ в економіці України, був проти будь-яких спроб її маркетинга, продовжуючи і надалі перебувати у старій системі координат⁴³. Побоювався прямих публічних трактувань статей Конституції СРСР, зокрема — статті 72-ої, в якій за кожною республікою зберігалось право вільного виходу із Союзу. Так, у жовтні 1987 року під час обговорення проекту доповіді Горбачова до 70-річчя Жовтневої революції на засіданні Політбюро ЦК КПРС Щербицький сказав: «Згадка про Конституцію викличе сум'яття. Вже почалися сплески з вимогою про вихід з СРСР. Творча інтелігенція... зайнялася правом виходу. Мусується тема національних мов. Я б відклав питання про Конституцію...»⁴⁴.

На подібних позиціях він продовжував стояти і під час обговорення проекту платформи КПРС «Про шляхи гармонізації міжнаціональних відносин в СРСР» у липні 1989 року: «У питанні про компетенцію республік багато безглузлого. Наприклад, в чому полягає суверенність? У самовизначенні аж до виходу? ...Неясності з самостійністю компартій союзних республік. Неясності з національною мовою. З питань культури викладено так, що даємо привід для проявів національної обмеженості. Якщо українська мова державна, вона що, повинна бути і мовою міжнаціонального спілкування на Україні? ...Не потрібно укладати новий Союзний договір»⁴⁵.

Однак, не можна оминати того, що за умов гострого конфлікту між Михайлом Горбачовим та першим секретарем Московського міськкому КПРС Борисом Єльциним на пленумі ЦК КПРС 21 жовтня 1987 року

---

⁴⁰ Никуленко Т. Бывший первый секретарь Крымского обкома КПУ Виктор Макаренко: «Километровые очереди за водкой в народе окрестили «петлей Горбачева» // Бульвар. — 2005. — 25 января. — № 4.

⁴¹ Галух А. Скажи мне, пожалуйста, какой дурак придумал это слово — «перестройка»? // Факты и комментарии. — 2013. — 17 февраля.

⁴² В Политбюро ЦК КПСС... — С. 184, 361–362.

⁴³ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой. — С. 429–430.

⁴⁴ В Политбюро ЦК КПСС.... — С. 256.

⁴⁵ Там же. — С. 497.

Щербицький публічно підтримав генерального секретаря⁴⁶. Хоча, якщо вірити Віталію Врублевському, потім шкодував про це, стверджуючи, що вони самі «створили» Єльцина, який став уособленням радикальної опозиції всередині КПСР⁴⁷.

Виникає цілком логічне запитання: за рахунок чого перший секретар ЦК Компартії України, який, хоча і не перебував у відвертій опозиції до Горбачова, але й не зображав із себе великого прихильника «перебудови», зумів так довго втримати свої позиції? Чому він сам залишився своєрідною останньою барикадою на шляху України до реальних змін, що тривали в інших регіонах Радянського Союзу?

Гадаємо, тут свою роль відіграв комплекс факторів, насамперед — побоювання Горбачова щодо повторення виступів на зразок казахських в Україні. Звідси — прагнення до певного консервування ситуації у такій ключовій для існування Радянського Союзу республіці як УРСР хоча б на обмежений період. Це було свідоме пролонгування «застою» на локальному рівні. Для цього був потрібен Щербицький, справжню політичну ціну якому Горбачов добре знав і якого, зрештою, сам зараховував до «консервативної групи» у Політбюро⁴⁸.

Україна справді майже до колапсу Радянського Союзу у соціально-економічному відношенні виглядала виграно порівняно з іншими союзними республіками СРСР. За Щербицьким, на відміну від багатьох партійних діячів його рівня, не водилося ні криміналу, ні корупційних діянь, ні розкрадання державних коштів⁴⁹. Тобто, він, хоча й був по суті своїй політичним «атавізмом» в період політичних трансформацій, але геть «чистим». А це, за умов гласності та чи не щоденних публічних сенсацій, викриттів, скандалів, вже було чималою чеснотою.

Значну роль у продовженні політичної кар'єри Щербицького, хоч як би дивно це звучало, відіграла Чорнобильська трагедія. При цьому центральною подією, яка ставиться у провину колишньому керівнику України, є не сама аварія чи рішення про розміщення атомної електростанції в басейні Дніпра та ще й неподалік столиці. Насамперед, йдеться про проведення демонстрації 1 травня 1985 року у радіаційно небезпечному Києві. З демонстрацією пов'язаний один прикметний епізод, про який першим публічно згадав Віталій Врублевський у 1993 році⁵⁰. Отже,

⁴⁶ 1987 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох... — С. 87–88.

⁴⁷ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 226–227.

⁴⁸ Горбачев М.С. Жизнь и реформы. — Кн. 1. — С. 482.

⁴⁹ Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького // Вітчизна. — 1992. — № 11. — С. 122.

⁵⁰ Окремо зауважимо, що посилався він при цьому на слова слідчого з особливо важливих справ Генеральної прокуратури України Олександра Кузьмака.

на урядову трибуну тоді Щербицький суттєво запізнився, що для нього не було характерним. Як виявилось, він мав доволі жорстку розмову з Горбачовим, якому доводив небажаність виведення людей на вулиці, прохаючи хоча б звільнити від цього заходу дітей, на що у відповідь почув: «Якщо зірвеш демонстрацію — виключимо з партії»⁵¹. І Володимир Васильович, який був старшим за генсека на 13 років, мовчки проковтнувши «тикання», поїхав позувати перед колонами демонстрантів.

Те, що керівник понад 50-мільйонної на той час республіки не відважився пожертвувати партквитком в обмін на життя та здоров'я своїх громадян, свідчить про дуже специфічну психологію цієї людини, сформовану під час багаторічного перебування всередині командно-адміністративної системи. Через це Щербицького відносять до «мовчазного покоління», цінності якого формувалися до 1953 року, тобто до смерті Сталіна. А поведінка Щербицького у дні Чорнобильської катастрофи трактується як «відданість і, фактично, солдатська дисциплінованість»⁵².

Чорнобиль став першим і єдиним по-справжньому серйозним випробуванням для Щербицького як керівника за всі 17 років його перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ, тією кризовою ситуацією, в якій проявляються і людські, і ділові якості. У Щербицькому знов переміг політик, якого життя навчило мовчати і «не висовуватись».

Щоправда, він ставив (зокрема, влітку 1986 року) перед Москвою питання про долю дітей Києва після Чорнобиля, про забезпечення столиці питною водою, вимагав припинення подальшого розширення ЧАЕС, яке планувалося проводити після ліквідації аварії⁵³. Проте робилося це не публічно, а у вузькому колі — на засіданнях Політбюро ЦК КПРС. На людях же Щербицький діяв виключно у межах партійної дисципліни, або, як висловився Кравчук, «свято дотримувався правил партійної субординації»⁵⁴, або ж, за словами Валентини Шевченко (у викладі Віталія Врублевського), «не мав схильності до ширості особистісного характеру та мав тверді уявлення про партійну субординацію»⁵⁵. Саме тому контроверсійних питань публічно не обговорював.

⁵¹ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 210–211.

⁵² Савичев А.В. Применение «теории поколений» в исследовании деятельности государственно-политического руководства СССР в период 1953–1991 гг. // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (26 листопада 2010 р.) / Під заг. ред. К.В. Балабанова. — Маріуполь, 2010. — С. 68–69.

⁵³ В Политбюро ЦК КПСС... — С. 65.

⁵⁴ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. — С. 13–14.

⁵⁵ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 244.

Для Горбачова така безумовна лояльність стала, схоже, додатковим аргументом для продовження перебування чинного на той момент першого секретаря ЦК КПУ на цій посаді. Спостерігаючи за поведінкою Щербицького в цей період, він не міг не дійти висновку, що з цього боку для нього справді небезпеки не існує. Тим більше, що у період ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС проводити кадрові зміни такого рівня було недоречно — мало хто, напевно, відважився б взяти на себе відповідальність, яка вже й так повисла на Щербицькому. Можна навіть констатувати: якщо під час чорнобильських подій у ньому і переміг політик, то після них на загал він як політик закінчився — залишився лише адміністратор, котрий за звичкою тягнув свою лямку відповідальності за доручену ділянку роботи.

І остання з причин, яка дозволила Щербицькому відбути 2/3 часу перебудови на своєму посту, з нашої точки зору, полягає у відсутності повноцінної заміни. Партійно-адміністративний апарат УРСР, який постійно постачав кадрами загальносоюзні органи влади, не зумів сформувати якісної «лави запасних» для, так би мовити, внутрішнього вжитку. І не в останню чергу така ситуація склалася завдяки кадровій політиці першого секретаря ЦК КПУ. Його оточення на середину 1980-х років на центральному та регіональному рівнях становили люди, котрі переважно виявляли максимальну лояльність особисто до Щербицького, або, як мінімум, не вирізнялися значними кар'єрними амбіціями. Сам Щербицький пильнував за кадровою ситуацією, яка якби сама собою робила його «незамінним».

Стверджують, що Горбачов до останнього не хотів відпускати Щербицького, який ще у лютому 1989 року написав заяву про вихід на пенсію⁵⁶. Як це не дивно звучить, станом на 1989 рік лідер УРСР виявився мало не єдиним членом Політбюро ЦК КПРС, на якого генеральний секретар, котрий став заручником своїх кадрових та інших експериментів, міг реально покластися у внутрішньопартійних дискусіях. Горбачов знав: Щербицький не підведе, адже його найсуттєвішою мотивацією саме і є збереження партійної дисципліни та субординації.

Георгій Крючков 13 років (1972–1985) при Щербицькому очолював організаційно-партійний відділ ЦК Компартії України, а потім працював заступником завідувача таким же відділом ЦК КПРС. У своїх спогадах він пише, що коли у листопаді 1988 року його знову переводили в Україну — першим секретарем Одеського обкому КПУ, Горбачов провів

---

⁵⁶ *Кравчук Л.* Маємо те, що маємо. — С. 13–14; *Табачник Д.* Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького // Вітчизна. — 1992. — № 9. — С. 159.

з ним зустріч. Він запевняв, що збирається «політично зберегти» першого секретаря ЦК КПУ, оскільки за умов відцентрових процесів у СРСР розраховує з його допомогою зміцнити як мінімум союз Росії, України та Білорусії, а «без цих прибалтів, закавказців ми обійдемося...». Генсек хотів, щоб цю думку Крючков озвучив перед Щербицьким, що й було зроблено. Проте останній на все це «ніяк не відреагував»⁵⁷. Ця інформація додатково підтверджується свідченнями Врублевського щодо прагнення Щербицького ще у 1988 році подати у відставку, однак Горбачов його «заспокоїв та відмовив»⁵⁸. Він розумів, що допоки Щербицький керує Україною, вона буде разом з Росією.

У підсумку все зводиться до того, що Щербицький вирішив йти з високої посади самостійно, без відповідних інспірувань із боку Москви. Хоча московську санкцію отримав лише тоді, коли віднайшли більш-менш прийнятну кандидатуру на заміну. Йдеться про Володимира Івашка, якого галопуючими темпами за три роки (1986–1989) провели різними ієрархічними щаблями — від секретаря з ідеології Харківського обкому партії через посаду першого секретаря рідного для Щербицького Дніпропетровського обкому КПУ (беручи до уваги, мабуть, слабкість останнього саме до дніпропетровських кадрів) — до другого секретаря ЦК Компартії України.

Втім, секретар (1986–1990) та член Політбюро (1988–1990) ЦК КПРС Вадим Медведєв згадував, що, коли нарешті відставка Щербицького стала на порядку денному, у Москві ніяк не могли остаточно визначитися із спадкоємцем. Розглядалися кандидатури: секретаря ЦК КПРС (1988–1991) Олега Бакланова — він родом з Харкова і сформувався у цьому місті як управлінець-виробничник⁵⁹, завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПРС Олександра Капта (у 1979–1986 — секретар ЦК КПУ з ідеології), секретаря ЦК КПУ Станіслава Гуценка⁶⁰, першого секретаря Київського обкому КПУ Григорія Ревенка⁶¹, першого секретаря Кримського обкому КПРС Андрія Гіренка⁶². Сам Щербицький, якщо вірити Медведєву, своїм спадкоємцем бачив секретаря ЦК КПУ (1982–1990), вихідця із

⁵⁷ Крючков Г.К. Трудные уроки. — С. 184.

⁵⁸ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 221.

⁵⁹ У серпні 1991 року він стане членом ДКНС (ГКЧП), буде заарештований і до 1993 року перебуватиме в ув'язненні.

⁶⁰ Він таки стане першим секретарем у червні 1990 року.

⁶¹ Його М. Горбачов зрештою забере до себе і зробить останнім в історії керівником Апарату президента вже майже неіснуючого СРСР, серпень–грудень 1991.

⁶² Замість цього його на тому ж вересневому пленумі 1989 р., де В. Щербицького виведуть із складу членів Політбюро ЦК КПРС, призначать секретарем ЦК КПРС.

Донецька Бориса Качуру⁶³. Володимир Івашко, на якому врешті-решт зупинились, знаходився наприкінці списку, але й він пробув на цій посаді менше року. У липні 1990 року Михайло Горбачов зробив його заступником генерального секретаря ЦК КПРС, себто — своїм.

Підсумовуючи, слід підкреслити важливість і необхідність подальших досліджень з позначеної нами проблематики. Це актуально не лише з огляду, наприклад, на те, що до сьогодні немає повноцінної політичної біографії Щербицького. Дана тема на часі ще й тому, що його діяльність під час «перебудови» стала своєрідним прологом до подальших подій. На тлі консервативної («стабільної») позиції Щербицького інші представники комуністичної номенклатури (такі, як от Леонід Кравчук) почали виглядати «прогресивнішими», «патріотичнішими», що, зрештою, і дозволило їм вступити у компроміс з націонал-демократами у серпні 1991 року. Результатом стало утворення незалежної України як своєрідного акціонерного товариства, в якому контрольний пакет акцій зберегла стара номенклатура, хоча і націонал-демократи виявились досить впливовими у посиленні демократизаційних та націоналізаційних тенденцій у перші роки незалежності. Аналізуючи це, можна глибше зрозуміти сутність тієї спадщини, яку обстоював Володимир Щербицький. Спадщини, яку все ще належить долати.

Shapoval Yuri (Kyiv)

Prof. Dr., Institute for Political and Ethnic Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine

Yakubets Olexandr (Kyiv)

Head of Department of State Scientific Institution
The Encyclopaedic Publishing House

The Last Barricade: Volodymyr Shcherbytsky during Perestroika

In the article a role and place of the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine in 1972–1989 Volodymyr Shcherbytskyi in the processes of Perestroika in the USSR is examined, reasons of his political longevity in new condition is analysed.

Keywords: V. Shcherbytskyi, L. Brezhnev, Y. Andropov, K. Chernenko, M. Gorbachev, Perestroika, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Communist Party of Ukraine, Communist Party of the Soviet Union, Political Bureau of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union.

---

⁶³ Медведев В.А. В команде Горбачева: взгляд изнутри / Вадим Андреевич Медведев. — М.: Былина, 1994. — С. 120.

Мартинів Андрій (м. Київ)

Доктор історичних наук, провідний науковий
співробітник відділу історії міжнародних
відносин і зовнішньої політики України
Інституту історії України НАН України
УДК: 94(477)316.422(1-4)«1985/91»

«ПЕРЕБУДОВА» І ПОСТКОМУНІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглядаються історичні аспекти взаємовпливу процесу перебудови в СРСР і посткомуністичної трансформації країн Центрально-Східної Європи. Зазначається, що перебудова започаткувала глобальні зміни системи міжнародних відносин, які тривають. Формування об'єднаної Європи відбувається кластерами, тобто спочатку були інтегровані країни Вишеградського блоку, балтійські держави. На черзі країни Східної Європи на чолі з Україною.

Ключові слова: *перебудова, СРСР, Михайло Горбачов, Центральна Європа, Східна Європа, європейська інтеграція, глобалізація.*

Процес «перебудови» в СРСР (1985–1991 рр.) посприяв появі перших результатів, які покінчили з комуністичним «минулим, яке не минає», але й започаткував «майбутнє, якого не чекали». Американський соціолог Іммануїл Валлерстайн пропонує розглядати «перебудову» у контексті «світ-системної революції 1968 року», яка була спрямована на подолання різкої соціальної нерівності та автократії у глобальному масштабі¹. У цьому сенсі процес «перебудови» дійсно синхронізував спроби радянського керівництва одночасно вирішувати складний комплекс внутрішньополітичних і зовнішньополітичних проблем. Нове політичне мислення, яке спочатку проявило себе як інноваційна програма змін радянської зовнішньої політики, досить скоро поширилось і на політику внутрішню. Цей факт підтвердив тезу про те, що «зовнішня політика починається вдома»².

Зазначені процеси суперечливо висвітлені у мемуарній літературі. Процес її читання слід сприймати як взаємодію між дискурсами тексту і дискурсами сучасного читача. За часів формування і реалізації радянської

---

¹ Валлерстайн І. Геополитические миро-системные изменения: 1945–2025 годы // Вопросы экономики. — 2006. — С. 71.

² Loht Wilfried, Osterhammer Jürgen. Internationale Geschichte. — München, 2000. — S. 18.

зовнішньої політики домінувала практика «обміну думками», коли підлеглий заходив до кабінету вищого начальника зі своєю думкою, а виходив з кабінету з думкою начальника. Мабуть тому, відразу після розпаду СРСР, у спогадах представників колишньої радянської дипломатичної еліти домінують негативні конотації у визначенні наслідків «перебудови» для зовнішньої політики СРСР і Росії.

Зокрема, аналізуючи історичні долі європейської ідеї, академік РАН Олександр Чубар'ян слушно зауважує, що «формула «Європа — від Атлантики до Уралу» вимагає осмислення не стільки у географічному, скільки передусім у культурно-цивілізаційному плані»³. У зазначеному сенсі слід розуміти популярний за часів перебудови ідеологічний конструкт «спільного європейського дому». Його розбудова, дійсно, була започаткована Михайлом Горбачовим і триває досі. Серед причин нагальності перебудови була й невідповідність між глобальними амбіціями СРСР та його фінансово-економічними можливостями.

Зокрема, перший заступник завідувача міжнародним відділом ЦК КПРС у 1986–1990 роках Карен Брутенц згадує, що в 1989–1991 роках не було жодної міжнародної зустрічі за участю Горбачова, на якій мова не йшла би про фінансову допомогу⁴.

Радянський дипломат Михайло Капіца у своїх спогадах називає «нове політичне мислення» «здачею військово-стратегічних і геополітичних позицій СРСР»⁵. Син радянського міністра закордонних справ Андрія Громико Олексій визначає домовленості між Горбачовим і Дж. Бушем старшим 2–3 грудня 1989 року на Мальті щодо мирних революцій у європейських країнах Ради економічної взаємодопомоги (далі — РЕВ) і Організації Варшавського договору як «мальтійський Мюнхен» для СРСР⁶.

Позитивна історична оцінка перетворень представлена у спогадах ліберально налаштованих радників Горбачова. Високу історичну оцінку його діяльності дає Анатолій Черняєв⁷. З цією позицією солідаризується академік Георгій Шахназаров⁸. На складностях проведення курсу реформ у своїх спогадах «Життя і реформи» (1995 р.) наголошує Горбачов. Він

³ Чубар'ян А.О. XX век: взгляд историка. — М., 2009. — С. 72.

⁴ Брутенц К.Н. Несбывшееся. Нравнодушные заметки о перестройке. — М., 2005. — С. 520.

⁵ Капица М.С. На разных параллелях. Записки дипломата. — М., 1996. — С. 472.

⁶ Громыко А.А. Андрей Громыко в лабиринтах Кремля. Воспоминания и размышления сына. — М., 1997. — С. 190.

⁷ Черняев А. Шесть лет с Горбачевым. — М., 1993. — С. 19.

⁸ Шахназаров Г. Цена свободы. Реформация Горбачева глазами его помощника. — М., 1993. — С. 29.

визначає серед лідерів країн-членів Варшавського договору і РЕВ лише польського лідера Войцеха Ярузельського як союзника та одностудця. Адже мова йшла фактично про конфлікт поколінь. У листопаді 1986 року у Москві на нараді керівників соціалістичних країн Східної Європи були присутні 75-річний болгарський лідер Тодор Живков, 74-річний угорський керівник Янош Кадар, 73-річний президент Чехословаччини Густав Гусак, 74-річний східнонімецький лідер Еріх Гонеккер. Наймолодшими у цій кампанії були Горбачов і Ярузельський⁹. Спроби привести до влади у цих країнах прихильників радянської перебудови особливого успіху не мали. Проблеми останнього періоду існування СРСР відомий економіст ліберальний реформатор Єгор Гайдар пояснював непаритетними торговельними відносинами СРСР з країнами РЕВ. Адже лише впродовж 1986–1989 років економічна допомога СРСР на адресу країн РЕВ склала 93 млрд. доларів¹⁰.

Найбільш серйозними одночасно внутрішньополітичними і зовнішньополітичним викликами для СРСР була війна в Афганістані 1979–1989 років і революційні заворушення в Польщі, організовані профспілкою «Солідарність» (1980–1990 рр.). Обидві ці кризи на протилежних кордонах радянської імперії дорого коштували її бюджету, особливо за умов стрімкого падіння цін на енергоносії, та підважували фундамент легітимності радянського домінування.

Війна в Афганістані, яка тривала для СРСР з грудня 1979 року, коштувала величезних людських і матеріальних затрат. Тому будь-які позитивні зрушення у радянській економіці були неможливими без завершення війни у цій країні. Додатковим тягарем на радянському народному господарстві були непомірні військові витрати. 15 січня 1986 року Горбачов ініціював знищення до 2000 року усієї ядерної зброї у світі. Але ціннішим було визнання на вищому рівні Кремля нового політичного мислення з його пріоритетами загальнолюдських цінностей над класовим конфліктним курсом на світовій арені. У травні 1986 року до влади у Кабулі був приведений Наджибулла, який мав забезпечити реалізацію курсу на припинення війни. Однак, запеклі бойові дії у цій країні тривали увесь 1987 рік. Лише 14 квітня 1988 року були досягнуті домовленості щодо поетапного виведення радянських військ із території Афганістану. Цей процес загалом було завершено 15 лютого 1989 року. Зрештою, у квітні 1992 року впав і прорадянський режим у Кабулі. До влади прийшли

⁹ Горбачев М.С. Жизнь и реформы // <http://www.gorby.ru/gorbacev/memoirs>

¹⁰ Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. — М., 2012. — С. 113.

ісламські радикали, які перетворили Афганістан на осередок тероризму і глобальної нестабільності.

Найбільш динамічно суспільні перетворення відбувались у Польщі та Угорщині. Зокрема, 4 червня 1989 року на перших вільних виборах у Польщі від 1945 року перемагає опозиційна профспілка «Солідарність», а посткомуністичний уряд очолює Тадеуш Мазовецький. До грудня 1990 року, коли президентом Польщі був обраний Лех Валенса, президентом держави був Войцех Ярузельський. Його відставка відкрила й шлях до радикальних ринкових реформ.

В Угорщині правляча Угорська соціалістична робітничка партія відмовилась у січні 1989 року від монополії на владу. У грудні цього ж року за результатами вільних виборів в Угорщині до влади прийшов Демократичний форум на чолі з Йожефом Анталом.

У Чехословаччині 24 листопада 1989 року сталася «оксамитова революція», яка в найкращих традиціях «празької весни» 1968 року усунула від влади комуністів. 29 грудня 1989 року новим президентом Чехословаччини став колишній дисидент Вацлав Гавел. За результатами виборів у Чехословаччині, які відбулись у червні 1990 року, стало зрозуміло, що Прага і Братислава вирішили розділити країну. Таким само мирним способом чехи і словаки 1 січня 1993 року утворили власні національні держави.

17 жовтня 1989 року пішов у відставку керівник НДР Еріх Гонеккер. Падіння 9 листопада 1989 року Берлінського муру відкрило шлях до швидкого мирного об'єднання Німеччини. Темп змін був несподіваним навіть для керівництва ФРН. 28 листопада 1989 року бундесканцлер Гельмут Коль виступив з планом десяти пунктів. Але події прискорювались. 18 березня 1990 року відбулись вільні вибори у Східній Німеччині, які покінчили з комуністичним режимом. 3 жовтня цього ж року НДР, відповідно до Конституції ФРН, увійшла до її складу. Передостанній радянський міністр закордонних справ Едуард Шеварднадзе згадавав, що «зупинити об'єднання Німеччини можна було лише танками»¹¹.

Важливі події відбулися 1989 року: 16 грудня стались масові заворушення угорців, які були упослідженою національною меншиною у тоталітарній Румунії; 22 грудня Ніколае Чаушеску був усунений від влади та за три дні розстріляний разом з дружиною; 10 листопада пішов у відставку головний болгарський комуніст Тодор Живков. Розпочались трансформаційні процеси у Болгарії, які привели цю державу 2007 році до Євросоюзу.

---

¹¹ Млечин Л. МИД. Министры иностранных дел. Тайная дипломатия Кремля. — М., 2011. — С. 554.

Найбільш кривавий сценарій зміни режимів відбувся у колишній Югославії. Суттєві диспропорції між рівнем економічного розвитку різних союзних республік, зростання рівня безробіття, яке стимулювало відтік кваліфікованої робочої сили до країн Західної Європи, незадоволення республіканських політичних еліт сербською гегемонією поступово стимулювало загострення міжнаціональних протиріч. У спробі вирішити зазначені проблеми Йосип Броз Тіто у 1974 році сприяв прийняттю Конституції Союзної Федеративної Республіки Югославії у складі: Сербії (яка мала дві автономні країни, переважно албанський Косово та багатонаціональну, включно з українцями — русинами Воєводину, де переважала угорська національна меншина), Хорватії, Словенії, Македонії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини. Після його смерті в 1980 році, СФРЮ розпалася в 1991 році. Розвал федеративної країни супроводжувався масштабними військовими діями.

У травні 1992 року Сербія та Чорногорія утворили «малу» Союзну Республіку Югославію (СРЮ). Уряд Слободана Милошевича підтримав боснійських сербів у громадянській війні проти хорватів та мусульман. Внаслідок цього ООН застосувала режим міжнародних санкцій проти СРЮ. У грудні 1995 року Милошевич підписав Дейтонську мирну угоду, яка передбачала збереження боснійської держави у форматі федеративного багатонаціонального утворення під міжнародним протекторатом. Складність демократичної трансформації на Балканах підтверджується тим фактом, що станом на 2015 рік членами Євросоюзу (далі — ЄС) з колишніх югославських республік стали лише Хорватія і Словенія. Європейські перспективи інших балканських країн виглядають невизначеними.

Загалом впродовж 1989–1991 років у Східній Європі рухнули вісім комуністичних диктатур. 27 червня 1991 року офіційно припинила своє існування Рада економічної взаємодопомоги, а 1 липня — Організація Варшавського договору. Отже, радянський військово-економічний блок у Східній Європі припинив своє існування¹². Після провалу заколоту Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС) 19–21 серпня 1991 року остаточно було визнано світовою спільнотою незалежність балтійських держав — Естонії, Латвії, Литви. 17 вересня цього ж року три балтійські країни були прийняті до ООН, 1 травня 2004 року вони стали членами ЄС.

Радикальні зміни у країнах Східної Європи прискорили системну кризу СРСР. 12 червня 1990 року Російська Федерація відкрила «парад

---

¹² История антикоммунистических революций конца XX века // Под ред. Ю.С. Новашина. — М., 2007. — С. 114.

суверенітетів», а далі — 20 червня аналогічну декларацію прийняв Узбекистан, 23 червня — Молдова, 16 липня — Україна, 27 липня — Білорусія. Це позбавило ДКНС шансів на успіх у серпні 1991 року.

Революція 1989 року у Східній Європі спричинила до переосмислення Європи як цілого. Після падіння тоталітарних режимів перед країнами Центральної Європи постала потреба трансформації у напрямку до норм та стандартів ЄС. Результатом успішної обраної стратегії став вступ Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини до ЄС. З огляду на це, особливий інтерес становить досвід наших центральноєвропейських сусідів, які, зважаючи на свою національну специфіку, досягли значних успіхів у вирішенні завдань, над якими працює Україна.

Посткомуністична трансформація обумовлювалася чітким суспільним усвідомленням послідовного відродження демократичної політичної системи, сучасної моделі ринкової економіки. Загалом процес трансформації мав як спільні риси, які були зумовлені, насамперед, прагненням центральноєвропейських країн вступити до ЄС, так і деякі національні особливості. Останні визначалися різним рівнем розвитку зазначених країн, історичною специфікою, неоднаковим баченням національними елітами тактики проведення демократичних реформ.

Важливим консолідуючим фактором для Центральноєвропейських країн стало функціонування Вишеградського блоку. Збереження регіональних інтеграційних та коопераційних зв'язків сприяло усвідомленню перспективи європейської інтеграції. Вона пов'язана з копенгагенськими критеріями членства в ЄС, тобто, зі стабільною функціональною демократією, конкурентоздатною ринковою економікою, дієвою правовою системою, готовністю виконувати зобов'язання країн членів ЄС. Європейська інтеграція стала своєрідним компасом, який давав можливість за будь-яких політичних катаклізмів тримати курс на ЄС. Зрештою, саме фактор європейської інтеграції на початку XXI століття дав можливість синхронізувати процес реформ у країнах кандидатах на вступ до ЄС. А після 1 травня 2004 року Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина доробляють домашні завдання щодо критеріїв членства, вже перебуваючи в ЄС. Отже, що відрізняло посткомуністичну трансформацію країн Центральної Європи від аналогічних процесів в Україні?

Польську модель реформ умовно можна вважати класичною з точки зору швидкості шоккових змін. Це і не дивно, адже після 1945 року польське суспільство й нація перебували у перманентній опозиції до соціалістичної держави. Такий стан речей сприяв самоорганізації суспільства, що стало дієвим інструментом протидії авторитарному контролю. Досвід народного повстання 1956 року, заворушення 1970-го, виникнення незалежної профспілки «Солідарність» у 1981-му детермі-

нували можливість відкинути як стратегію революції «знизу», так і тактику реформ «згори». Було обрано шлях структурної реформи через створення автономного громадянського суспільства. Адже за відсутності незалежного громадянського суспільства громадянські права легко скасовуються.

Після запровадження військового стану в 1981 році польська держава стала демонструвати самообмеження у переслідуванні опозиції. З'явилася модель самостійної культури громадянського суспільства, виявом якої стала профспілка «Солідарність». Неспроможність режиму подолати економічну кризу відкрила нові можливості перед опозицією. Компроміс між владою та опозицією було досягнуто в умовах вибору між «шоковою терапією» та занепадом. У червні 1989 року на вільних парламентських виборах перемогла опозиційна «Солідарність». Польща дала приклад швидких реформ. Лешек Бальцерович скасував контроль над цінами, заморозив заробітні плати. Спостерігалось падіння життєвого рівня населення, але ціною стали радикальні макроекономічні зрушення. Суперечливі наслідки економічних реформ прискорили процес не лише соціальної, а й політичної диференціації польського суспільства.

Наявність чисельного середнього класу перетворила політичне життя Польщі не лише на змагання між лівими та правими політичними силами, а й консолідувала демократію. Польща здобула безцінний досвід співжиття лівоцентристських урядів та правих президентів і навпаки. У 1997 році були започатковані важливі інституційні реформи, адміністративно-територіальна, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та освіти. 1 травня 2004 року Польща стала членом ЄС. Активна співпраця Польщі з його структурними фондами дала можливість досягти протягом життя одного покоління середнього європейського рівня життя.

Як певну альтернативу польській моделі можна розглядати варіант посткомуністичної трансформації колишньої Чехословаччини. Тут також була своя історична специфіка. Силowe придушення «празької весни» 1968 року дало приклад стресового стану суспільства. Але, без цього досвіду, мабуть, важко було уявити спонтанний народний протест у листопаді 1989 року, коли «оксамитова революція» відкрила нові суспільні можливості. Завдяки цьому було подано приклад для світу мирного національного самовизначення чехів та словаків. 1 січня 1993 року утворилися незалежні Чеська Республіка та Словацька Республіка.

Чехія без застосування методів «шокової терапії» провела лібералізацію цін. Приватизація відбувалася на чесних аукціонах. На підставі закону про реституцію громадянам поверталось майно, відібране чи конфісковане за комуністичного режиму. Реформування економіки відбувалось із збереженням певних соціальних гарантій. Здійснювалася люстра-

ція співробітників комуністичного режиму. Парламентський плюралізм, ефективна виборча система дали можливість демократичним шляхом формувати владу на всіх рівнях. Послідовно проводились антикорупційні заходи. Чехія швидко повернула собі провідні позиції у Центральній Європі.

Більш складним та суперечливим був шлях посткомуністичної трансформації у Словаччині. Структурна перебудова словацької економіки впродовж 1990-х років відбувалася головним чином за рахунок внутрішніх резервів. Рівень життя був дещо нижчим, ніж у сусідній Чехії. Складно відбувалася адміністративна реформа, повільно поліпшувалася ситуація в сфері освіти та охорони здоров'я. До 1997 року напівавтократичний уряд Владимира Мечіара часто перебував під вогнем європейської критики. Однак, Словаччина змогла самоорганізуватись та провести своєрідне демократичне прискорення, завдяки чому реформи стали більш осмисленими та послідовними, і країна встигла на потяг, який вивіз її до ЄС. 1 травня 2004 року Чехословаччина своєрідним чином відродилася у складі ЄС. Але це вже інша якість рівноправного та взаємовигідного союзу народів у демократичній інтеграційній системі.

Угорський досвід посткомуністичної трансформації також був своєрідним. Політичний імпульс радикальним змінам Угорщина здобула першою серед країн Центральної Європи. Швидко було знайдено міжпартійний консенсус щодо пріоритетів реформ. «Праві» та «лівоцентристські» уряди проводили послідовні демократичні та ринкові перетворення.

На початку 1990-х років угорська економіка, перебуваючи у стані реструктуралізації, переживала важкі часи зростання рівня безробіття, інфляції. Уряд взяв курс на активне залучення іноземних інвестицій. Прискорення економічного розвитку Угорщини супроводжувалося зростанням довіри до неї з боку зарубіжних інвесторів. Однак, після вступу Угорщини до ЄС з'ясувалося, що не всі проблеми перехідного трансформаційного періоду були успішно вирішені. У 2006 році стало відомо, що уряд Ференца Дюрчяня, аби виграти вибори, дещо «нафантазував» щодо реального стану економіки. Замість обіцяних соціальних благ доведлося тугіше затягнути паски. Водночас, угорське громадянське суспільство не пішло на радикалізацію протестів, аби дати уряду виправити становище. Таким чином, польський досвід антикомуністичного руху «знизу» (1956 та 1981 рр.), чехословацький досвід демократичних реформ «згори» (1968 р.), угорський досвід переходу від революційного руху «знизу» (1956 р.) до вдалої трансформації режиму у 1989 році — це історичні сценарії трансформації країн Центральної Європи.

«Перебудова» посприяла поетапній трансформації процесу європейської інтеграції з її одночасним якісним поглибленням і кількісним розширенням країн-учасниць. Спочатку це були країни «Вишеградської четвірки», згодом пострадянські країни Балтії. Розширення ЄС 2004 року, коли його членами стали відразу 10 держав, і вступ до ЄС 2007 року Болгарії і Румунії, а 2013-го Хорватії (з доведенням загальної кількості держав-членів до 28) стимулювали геополітичні зрушення на Сході Європи. Вони були започатковані для європейської орієнтації України Помаранчевою революцією 2004 року і продовженні Революцією Гідності 2013–2014 років.

Ми є свідками суперечливого процесу «глобальної урбанізації», де розвинені країни відіграють роль міста, а слаборозвинені — села. В Україні триває процес масового переселення населення до великих міст, низький рівень довіри до влади, надмірне майнове розшарування, наслідком якого є поява обнесених парканами громад «еліти» і зниження інтенсивності соціальної взаємодії між нерівними громадами, розширення «тіньового» сектору економіки, купівля голосів виборців, криза представництва в політичній системі, становлення локальних кримінальних порядків, зневажливе ставлення істеблішменту до громадян, подвійні стандарти у застосуванні закону, звичаєва корупція, заміна системи демократичного представництва громадською думкою «активістів», в формуванні й інтерпретації якої дедалі більшу роль відіграють засоби масової інформації. Ліквідація у глобальному масштабі системи державного соціалізму спричинила появу феномену «перехідних суспільств»¹³.

Президент Європейської Комісії Жан-Клод Юнкер за підсумками ризького саміту «Східного партнерства» зауважив, що «це не зустріч, на якій розглядаються питання членства в ЄС. Але ми маємо переконатися, що європейська перспектива існує для кожної з цих країн. Поки що і вони не готові, і ми не готові. Однак процес триває»¹⁴.

Слід враховувати значні відмінності між статусом українського і західноєвропейських суспільств у глобальній ієрархії взаємозалежностей. Уряд України не має настільки ефективних інструментів монетарної політики, як Європейський центральний банк, щоб використовувати їх для виходу з економічної кризи. Населення зберігає кошти в чужоземній валюті, яка не підконтрольна національному уряду, тим самим унезалежуючи себе від власного уряду. Надзвичайно складно подолати інерцію брюссельської і пострадянської бюрократії, які не вирішують завдання, а

¹³ Лейн Д. Подъём и упадок государственного социализма. — К., 2006. — С. 190.

¹⁴ Пасова Т. Саміт у Ризі: висновки і завдання // Голос України. — 23 травня 2015. — С. 10.

перетравлюють ресурси, заради справжньої інтеграції простору від Атлантичного до Тихого океанів, який і є простором європейської цивілізації. Розпад СРСР став наслідком кризи в процесі модернізації соціалістичної системи економіки і політики з метою їхньої більшої адекватності ері інформаційного суспільства. Була знищена двополюсна система міжнародних відносин на чолі з державами-гегемонами СРСР і США. Однак, на тому «історія не закінчилась».

Минуло три десятиліття з часу започаткування курсу «перебудови», але глобальний трансформаційний процес, який супроводжується регіональними і локальними суперечливими змінами, триває донині. Явище, яке отримало назву глобалізація, перетворилося на один із найважливіших факторів, які визначають розвиток сучасного суспільства. Розглядаючи це явище, можна зазначити, що його фундамент складає економіка, яка є визначальним механізмом, котрий прискорив розвиток транспорту, телекомунікацій та інформаційних технологій. Наслідком глобалізації стала висока динаміка економічних процесів, які відбуваються в світі, та підвищення міжнародної активності, нівелювання кордонів у процесі обміну товарів, послуг, інформації та культурного спілкування.

Разом із тим, глобалізація не є абсолютно новим явищем. Глобальна економіка почала формуватися ще на початку XIX століття, однак цей процес на тривалий час переривався двома світовими війнами та «холодною війною». На початку XXI століття процес глобалізації став віддзеркаленням і реалізацією інституційних змін, які привели до суттєвих змін в економіці розвинутих країн після другої світової війни. Тоді були врегульовані чисельні економічні суперечки та врегульовані процедури погодження позицій. Подальший економічний бум у Східній Азії та поширення транспортних комунікацій створили важливі передумови для розширення масштабів глобалізації. Водночас, успіх західної політики розширення демократії, який супроводжувався активним зростанням економічних показників, приніс свої плоди і привів до радикальних політичних змін у світі та краху так званого комуністичного блоку. Відхід від соціалізму та перехід до ринково-орієнтованої економіки у більшості країн світу забезпечили зростання темпів та масштабів глобалізації. Найважливішим елементом цього процесу залишається конкуренція. Її загострення стало важливим моментом в усвідомленні потреби швидкого впровадження нових технологій, руйнації торговельних та прикордонних перешкод, внаслідок чого було трансформовано глобальну структуру бізнесу. Наслідком таких змін стала революція в інформаційних технологіях, яка супроводжується поширенням кабельного телебачення, збільшенням кількості персональних комп'ютерів, завдяки чому з'явилися

можливості миттєвого поширення інформації, зокрема, через глобальну мережу Інтернет. Глобалізація не мала б такого масштабу, якби не було забезпечено використання в комерційних інтересах новітніх технологій — комп'ютерної техніки, електронної пошти, супутників та інших інновацій.

Наприкінці 1990-х років глобалізація зробила важким, а, в окремих випадках, неможливим існування держав, ізольованих одна від одної. Сучасна глобальна система сприяла розмиванню меж між зовнішніми та внутрішніми зносинами і як наслідок цього процесу, між економікою та національною безпекою держав. Події в одній із систем все швидше позначаються на інших, вимагаючи від суб'єктів міжнародних відносин нових інструментів оцінки становища в світі та способів формування політики національної безпеки.

Як наслідок, сучасна глобалізація набуває подвійної природи, поєднуючи у собі об'єктивний процес, пов'язаний із вичерпаністю вільного економічного простору в умовах посилення конкуренції, та геополітичну стратегію західних, насамперед американських, еліт, спрямовану на оптимізацію управління глобальними економічними та військово-політичними процесами у власних інтересах. Головними ознаками поточних глобалізаційних процесів є: глобальний ринок, який визначає активізацію процесів становлення міжнародних зв'язків та контроль потоків ресурсів; неспроможність національних систем державного управління контролювати певну активність громадян та організацій у системі міжнародних зв'язків і потоків, що обумовлюється розширенням спектру учасників міжнародних відносин, до якого, окрім традиційних держав та їхніх об'єднань, входять корпоративні структури, а також недержавні суб'єкти (від організацій гуманітарної діяльності до кримінальних та екстремістських угруповань).

Втрата розвинутими країнами промисловості започаткувала процес розмивання середнього класу, дестабілізувавши розвиток суспільства. Ринок незабезпечених цінних паперів дозволив США стимулювати економіку та надати соціальну допомогу населенню. Однак, потреба стрімкого нарощування його масштабів не дала можливості створити систему регулювання цього ринку. Це привело до виродження ринку на фінансову піраміду, крах якої став детонатором глобальної фінансової кризи. Ця криза може бути зупинена лише за допомоги глобального регулювання. Його неможливість поділяє світову фінансову систему на декілька зон, кожна з яких матиме власну резервну валюту.

Водночас у ЄС надто хитким виглядає консенсус щодо спільних зовнішньополітичних орієнтирів, свідченням чого стали запеклі торги з приводу спочатку запровадження і потім продовження економічних санкцій щодо путінського режиму. У разі реалізації послідовних кроків у

напрямку створення «європейської армії» доведеться погоджувати позицію зі США і НАТО. Зокрема, євроатлантисти розглядають ідею «європейською армії» як давню мрію Кремля розсварити і розділити Брюссель і Вашингтон. На заваді використання європейськими арміями логістики і потенціалу НАТО послідовно стоїть Туреччина, яка, як член НАТО, але не член ЄС, блокує з 2005 року використання європейцями сил, які підпорядковуються командуванню альянсу в Європі.

Незавершеність цих процесів надає нового сенсу аналізу наслідків радянської перебудови для світу, з приводу чого буде написано ще не один фоліант.

Martynov Andriy (Kyiv)

Doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Science of Ukraine

«Perestroika» and the postkommunist transformation of the Central-East Europe countries

The article is devoted to tendencies of historical aspects of influences between perestroika in the Soviet Union and postkommunist transformation of the Central Europe state. The chapter also discusses of change the global international system for current history. The author finds of concept the cluster integration the applicants state in the different European regions.

Keywords: *perestroika, Soviet Union, Gorbachev, Central Europe, East Europe, European integration, globalization.*

Горенко Олег (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України
УДК: 94(477)159.955:167.1«1985/91»

ГОРБАЧОВСЬКА «ПЕРЕБУДОВА» В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ СТИЛЮ МИСЛЕННЯ

У статті здійснюється спроба визначення орієнтирів для поглибленого аналізу горбачовської «Перебудови» під кутом зору історії свідомості. Акцентується своєрідність історичної уяви в СРСР кінця ХХ століття. Наголошується важливість адекватного тлумачення ролі правосвідомості в часи глибинної трансформації суспільних відносин.

Ключові слова: *Перебудова, історія свідомості, правосвідомість, стиль мислення.*

Горбачовська «перебудова» потребує, на нашу думку, поглибленого наукового осмислення не лише й, можливо, не стільки як послідовність історичних подій, скільки як цікавий випадок інституційної матеріалізації накопиченої духовної енергії. «Перебудова» була ще одним варіантом тлумачення історичного прогресу як *поступу в усвідомленні свободи*. Славнозвісна «творча енергія мас», розтлумачена новим радянським керівництвом значною мірою у метафізичному ключі, мала кінцевим наслідком поразку радянського соціалізму в результаті романтичної віри головного ініціатора демократичних перетворень у соціалізм як самодостатню і самостворюючу ідею. Можна сказати, що спроба духовної модернізації консервативного радянського світогляду відбувалася у методологічному просторі шопенгауєрівського тлумачення «світу як волі» (за «старорадянським» стилем — «політика — командна сила»). Масам була запропонована лише «*поетика демократії*» без достатньо чіткого роз'яснення її реальної *прагматики*. Переваги «європейського соціалізму» (тобто європейський варіант поєднання *свободи і добробуту для всіх*) над рутинним «радянським соціалізмом» стали для мільйонів трудящих такою великою спокусою, що ці самі трудящі виявилися готовими відмовитися від своїх недосконалих, суттєво спотворених, але історично цілком реальних владних повноважень у величезній державі. Вони не розуміли, що їхня держава недосконала, тому що й вони самі недосконалі, а, значить, недосконалою є й їхня влада. У нових стосунках із керівною політичною силою радянського суспільства народні маси вирішили

вкотре скористатися рецептами пушкінської бабусі, яка цілком серйозно спробувала перетворити могутню «Золоту Рибку» на готельну покоївку. Маса повірила у те, що можна розхитати й осідлати стару систему, не створюючи нової. Сучасна ситуація із дірками пенсійного фонду, туманність перспективи всенародного вирішення житлової проблеми і вражаюча ефективність відбирання народної копійки в установах «загальнодоступної» системи охорони здоров'я демонструють, що реальний історичний результат такої спроби мало чим відрізняється від казкового.

Тож бажання оцінити горбачовську «Перебудову» з допомогою концепту «стиль мислення» виглядає цілком природним. Принаймні, з огляду на головний інструмент цього унікального історичного експерименту — «нове мислення для нашої країни і всього світу». Можна сказати, що це було своєрідне «реформування без реформаторів» (щось на кшталт Веймарської «республіки без республіканців»). Підтвердженням обґрунтованості такого припущення може слугувати чесне зізнання харизматичного генератора економічного мислення часів «Перебудови», академіка Абеда Аганбегяна, який вже після того, як «процес пішов» (і пішов достатньо далеко) раптово поінформував заміряну громадськість про ту цікаву обставину, що насправді вони (реформатори) не знають, що з їхніх зусиль вийде у кінцевому підсумку, оскільки «за таких умов [які вони намірились створити для своїх співгромадян — О.Г.] ми ніколи не жили». Натхненники і пророки нового повороту фантазмагоричної радянської історії дуже вправно зняли з себе будь-яку відповідальність за будь-які хитрощі історичного розуму і потурбувалися про власне залізне алібі (а також про індульгенцію для майбутніх новацій). Ознакою фаталістичної стабілізації радянського стилю мислення може вважатися неспростовна сентенція «Так склалось історично!» Склалось собі, то й склалось.

Шлях від натхненника і пророка до справжнього реформатора непростий. Ідейні натхненники далеко не завжди стають реформаторами, тому що, окрім проголошеної *ідеї*, потрібно достатньо чітко *знати*, чого можна очікувати у підсумку її поетапної практичної реалізації, тобто, мати реальний *план реформ* і адекватне уявлення про шляхи його реалізації. Перетворившись на щирого симпатика певної перспективної ідеї, реформатор змушений залишатися тверезим матеріалістом. Перехід від *політичного монотеїзму* до *політичного політеїзму* завдання не менш складне і небезпечне, ніж перехід до свідомого монотеїзму у царині релігійного життя.

Реалістична історія горбачовської «Перебудови» лише виграє в разі активного використання досвіду фахівців у галузі історії свідомості. По великому рахунку, попри безпрецедентну для радянської доби відкритість першої особи держави, Михайла Горбачова випадає декодувати за усіма

канонами метаісторії Гейдена Вайта. Адже історія у даному випадку напрочуд тісно переплітається з риторикою, а наука — з міфом та ідеологією. Наразі цілком справедливими видаються міркування Вайта про те, що «будь-яке дослідження конкретного історичного дискурсу, котре ігнорує тропологічний вимір, приречене на невдачу у тому сенсі, що в його рамках неможливо зрозуміти, чому даний дискурс “має сенс” всупереч фактичним неточностям, які він може містити, і логічним протиріччям, які можуть послаблювати його докази»¹. Для характеристики вигаданого дискурсу «Перебудови» (що сформувався після «Перебудови») можуть стати у нагоді усі вайтівські Метафора, Метонімія і Синекдоха. Але все ж таки найбільшу користь може принести Іронія, оскільки уся історія даного періоду зіткана з парадоксів, паралогізмів та антиномій. Можна, мабуть, скористатися наведеною Вайтом гегелівською оцінкою феномену падіння великого Риму: «Іронія у тому, що Рим виявився жертвою, принесеною світогляду й духу, який уявляв і свою реальність, і свій ідеал з точністю до навпаки»².

«Перебудова» була у першу чергу *мисленнєвим експериментом*, який ще до свого завершення й без предметного аналізу одразу впроваджувався у економічну, соціальну і правову реальність СРСР. Нічого дивного, що він, у підсумку, завершився непримиренним конфліктом з цією реальністю. Реальність вислизнула з під ідеї «Перебудови» і почала розвиватися у власному, утилітарному ментальному просторі. Далося взнаки недостатнє розуміння самого поняття «мисленнєвий експеримент», який полягає, як відомо, у побудові концептуальних моделей явищ, процесів, станів, *які вивчаються* (а не впроваджуються). Це поняття передбачає уважне дослідження поведінки обраних моделей *в ідеалізованих умовах, що імітують реальний експеримент*. На відміну від експерименту як чуттєво-предметної діяльності з реальними об'єктами, «мисленнєвий експеримент» є сукупністю *ідеальних дій та операцій*, що можливі з точки зору наявних наукових теорій. У нашому конкретному випадку «мисленнєвий експеримент» як аналітична апробація ідеальних концептів кризового менеджменту був підмінений *реальним експериментом над колективним мисленням* мільйонів громадян і представників правлячих еліт. У підсумку громадяни і еліти перестали розуміти одне одного. Гуманістичний смисл усього експерименту, чесно передбачуваний на старті, швидко випарувався у горнилі нових соціально-економічних негараздів та гострих міжнаціональних протиріч.

¹ Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. — С. 8.

² Там само. — С. 154.

«Стиль мислення» як об'єкт спеціального наукового дослідження давно привертає увагу професійних істориків і філософів історії, отримуючи комплексне тлумачення у солідних працях історіографічної спрямованості. Як, зокрема, слушно наголошує український історик Олексій Ясь, з плином часу первісне тлумачення поняття «стилю» як своєрідного «компендіуму технічних прийомів та засобів мистецького вираження, цілісної образної системи» трансформувалося у розширене й поглиблене розуміння стилю як «особливого типу художнього бачення та мислення і навіть як способу осягнення світу й місця людини у ньому». Однак, при цьому, жодною мірою не втрачає своїх інтелектуально-історичних позицій фігура «автора-творця», а сакраментальний висновок Жоржа-Луї Леклерк де Бюффона про те, що «стиль є сама людина» набуває, на нашу думку, ще більшої актуальності³. Відчутний потяг професійних істориків до більш комплексного тлумачення і наукового використання поняття «стиль мислення» фактично є ознакою зростаючого розуміння надзвичайної важливості проблем світогляду.

«Перебудова» — це варіант «життя у Логосі», це специфічна спроба перетворити «дискурс» на реальність, і у своєму намаганні будь-що втілити «нову філософію» у реальне життя людей, вона як об'єкт дослідження, демонструє безумовно оригінальну єдність філософії та історії. Вона є дистанцією в однаковій мірі *інтелектуальною* та *історичною*. Горбачовська «Перебудова» як дистанція *історична* має свої хронологічні межі, як *інтелектуальна* — ні. Це період неповторної феноменології радянського духу, в основі якої лежить наша дивовижна здатність шукати вирішення проблем буденного матеріального життя у просторі історичної уяви, у просторі міфу. У випадку з «перебудовою» історична уява самого радянського лідера і його плеяди комуністичних (та антикомуністичних) романтиків і циніків виявилася настільки багатою, що, зрештою, зруйнувала саркофаг старого радянського міфу. Для одних це виявилось катастрофою, для інших стало тріумфом, але для всіх, як на теренах СРСР, так і далеко за його межами — великим сюрпризом. «Перебудова» стала історично унікальним досвідом радянської духовної свободи, свободи пошуків нової раціональності в умовах існування вже ослабленого, але ще не перерозподіленого між новими елітами (тобто не зруйнованого, не розкраденого і не перепроданого) матеріального фундаменту радянського соціалізму. «Перебудова» — це, перш за все, особливий душевний стан радянських еліт (політичних, економічних та інтелектуальних) і

³ Див.: Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В.А. Смолія. — К.: НАН України: Ін-т історії України, 2014. — Ч. 1. — С. 11.

«широких мас трудящих», а вже потім конкретна низка історичних подій та процесів. Привиди блукали теренами СРСР, привиди свободи і добробуту. І щоб там не говорили критики радянської моделі про системну кризу, ці привиди народилися на етапі нової історичної зрілості радянської спільноти, у просторі якісно нових потреб людей. Питання полягало в першу чергу у здатності до реалістичної оцінки наявного потенціалу задоволення цих потреб, у ступені реалістичності планів масштабних реформ і у наявності відповідних кадрів для їх послідовного здійснення. Одним з найвпливовіших чинників виявилась також моральна та функціональна зрілість мільйонів радянських громадян, їх готовність до свободи і до тверезого вибору нових шляхів поліпшення добробуту. Йшлося, не більше й не менше, про реальну гармонізацію духовних та матеріальних потреб. У специфічній революційній ситуації, коли «верхи» не можуть того, що захотіли «низи» після роз'яснення «верхів», матеріалізм «низів» і матеріалізм «верхів» явно не співпадали. «Кто-то кое-где у нас порой» прагматично розтлумачив «Перебудову» як шанс швидко й радикально вирішити всі особисті питання за рахунок загальносуспільних. І треба визнати, це вдалося значно краще, ніж обіцяне вирішення нагальних загальносуспільних питань. Переозвучення реквієму сталінізму у підсумку завершилась оприлюдненням некрологу ленінізму. Перелицювання щирого революційного ленінізму у повноцінний європейський соціал-демократизм на принципах ручного управління суспільними процесами (тобто, без фундаментальної зміни і послідовного секторального та регіонального впорядкування правового простору, без відповідної правової культури і правосвідомості) не мало історичних шансів на успіх. Красивий принцип «дозволено все, що не заборонено законом» виявилось соціальним аналогом ланцюгової ядерної реакції у остеопорозному правовому просторі, вибудованому на авторитеті райкомів і телефонному праві. Дискредитація партійної еліти і боротьба з номенклатурою не супроводжувалась створенням нової надійної вертикалі влади, без якої величезна імперія ніколи не могла функціонувати. Трансформація такого суспільства шляхом відключення «мозку класу» невідворотно мала завершитися інсультом і паралічем усього організму. Питання полягало лише в тому, хто першим опиниться біля ліжка хворого і сформує заповіт. Разом з тим, безглуздо й безчесно валити всю відповідальність за крах СРСР, а тим більше за наступні дива дружби народів і моральні подвиги нових можновладців на одного М. Горбачова. Система, яку здатний розвалити хтось один — давно не система. Більше того, вона нічого не варта у своєму заяложеному кріпацтві, що навіть не припускає думки про спонтанне народження вільної людини, думку про здатність людей самотійно робити різноманітні дурниці. Всі види самотійного мислення і само-

стійні прояви моральних принципів зручніше списувати на проплачених чужих кріпаків і «засланих козачків».

В умовах нового українського етапу оригінальної «декомунізації» масової свідомості (шляхом прямої законодавчої заборони на використання певних комбінацій слів та символів) варто лише згадати про те, з яким задоволенням видатний американський історик перерахував праці головного комуніста всіх епох. Гейден Вайт, зокрема, звернув спеціальну увагу на марксову характеристику подій періоду 1848–1851 років, які класиком комунізму були прямо названі «трагікомедією», шарадою революції, «котра залишила націю у стані рабства більш тяжкого, ніж те, від якого вона була звільнена у 1789 році». Вайт звернув окрему увагу на висловлені Карлом Марксом міркування про те, що було б геть неправильним за прикладом французів стверджувати, що «їхню націю заскочили зненацька... Подібні фрази не вирішують загадки, а лише інакше її формулюють». На переконання Маркса, необхідно пояснити, «яким чином три пройдисвіта можуть заскочити зненацька й без опору захопити в полон 36-ти мільйонну націю»⁴. Такого роду зауваження нам видаються вельми актуальними для оцінок найрізноманітніших спроб справжніх руйнівників СРСР перекласти на М. Горбачова усю історичну відповідальність за руйнацію СРСР. У цьому сенсі тонкою іронією історії виглядає нинішній хрестовий похід за відродження СРСР у виконанні щирих лобістів найпотужнішої пострадянської олігархії і деяких відверто націоналістичних ідеологів.

Етап радикальної трансформації — це момент істини для будь-якого національного суспільствознавства в цілому й історичної науки зокрема. Це демонстрація здатності знаходити, швидко аналізувати й узагальнювати кращий і гірший досвід. Це демонстрація здатності вибору між кращим і гіршим. Наша споконвічна неготовність до здійснення такого вибору неодноразово призводила до того, що цей вибір за нас робив хтось інший. З'ясувалося, що, попри багатомільйонні тиражі газети «Правда», радянські люди мали вельми приблизне уявлення про те, що таке *правда* і як вона народжується з реального історичного процесу. У радянської спільноти за десятиліття існування у стерилізованому політичному середовищі (а також завдяки традиційній поблажливості до проявів бюрократичного окомилування) атрофувався захисний імунітет проти масштабних маніпуляцій у царині свідомості, проти брехні, демагогії, шарлатанства і вигадливого шахрайства. Мешканці не лише невеликих містечок, а й могутніх мегаполісів виявилися неготовими до критичної дискусії з новими Чічіковими і Хлестаковими, які тонко відчули нові небачені можливості у країні, де тривалий час усе робилося під ковдрою

⁴ Уайт Х. Згадана праця. — С. 368–369.

та за кулісами, що отримали статус «святая святых». Горбачовська «Гласність» стала своєрідним «лінгвістичним поворотом» в історичній свідомості мас, у процесі актуального самоусвідомлення. А, як відомо, прискорюватися на поворотах завжди небезпечно. «Перебудова», що почалася під гаслом «потіснити партійно-номенклатурну бюрократію і подолати відчуження трудящих від засобів виробництва», для мільйонів громадян завершилася цілковитим відчуженням від заощаджень і неповторною олігархічною гармонією політики і великого бізнесу. Цей процес відбувся вже без М. Горбачова. Це був прояв всенародної та індивідуальної моральної та культурно-цивілізаційної зрілості, досягнутої за десятиліття нещадної виховної роботи. І це було варіантом пострадянського тлумачення ідеї свободи. Щоб там не вигукували на адресу М. Горбачова сучасні критики, але не він був пострадянським лідером. М. Горбачов був останнім радянським лідером, якого пострадянські лідери викинули з історії, списавши на нього усі свої майбутні гріхи. По великому рахунку, вибір зробили самі народи, які раптом відчули себе народами. Нехай навіть самі народи потім жорстоко заплатили за свою ілюзію свободи, так і не змігши вирватися з полону вербальних моделей історичного процесу. За великим рахунком, марксистсько-ленінські діалектики у практичному політичному житті завжди жили за рецептами Гейдена Вайта, оскільки тлумачили історичну реальність як «Конструкт» зі своїми власними «мовними протоколами».

Історичний досвід горбачовської «Перебудови» — глибоко індивідуальний, можна навіть сказати, екзистенційний феномен. Скільки науковців, політиків, простих громадян — стільки й оцінок. Однак, є у цьому історичному явищі глибинна й дуже переконлива прагматика. Це своєрідна прагматика особливого відчуття «близькості часу» у стилі Фукідіда. Для нас «Перебудова» — це *своя історія*, осмислення якої є, за влучним визначенням Артура Данто, «*мінімальним завданням історика*». Визнавши людину «історичною подією», дослідник історії одразу легітимує у своєму проблемному полі увесь спектр людської комунікації, а, значить, і «речі будь-якого роду», що створюють інституційні рамкові умови для сфери людського спілкування. Фукідідівські міркування Данто з приводу тієї обставини, що «тільки з майбутнім ми можемо щось зробити», що лише стосовно майбутнього робота історика могла б принести якусь користь, змушують значно серйозніше замислитися над сенсом історичного аналізу в умовах інформаційної доби⁵.

Уникнути визнання взаємозалежності історії та політики неможливо, але це зовсім не означає поблажливості до випадків підміни однієї іншою.

---

⁵ Данто А. Аналитическая философия истории / Пер. с англ. А.Л. Никифорова, О.В. Гавришиной. — М.: Идея-Пресс, 2002. — С. 32–33, 30.

Тобто, до випадків, коли вчені підмінюють історію дешевим політиканством, а політики підмінюють справжню прагматичну політику пропагандистськими фантазіями на історичні теми, коли псевдо-політики за підтримки псевдо-істориків намагаються депортувати цілий народ (або його чималу частину) у довільно реконструйоване історичне минуле.

Фундаментальне для історичної науки поняття «історизму» поєднує, як відомо, різні світогляди й методології. У свою чергу, світогляд формується у багатоманітному й багатоплановому політичному процесі. Незалежно від класичної або екзистенційної парадигми, від особистих симпатій до «історизму» або до «історичності», реальна історія є плодом комунікації як на національному рівні, так і на рівні міжнаціональному, міжнародному. Політична комунікація — це продукт формування світоглядних установок у процесі переживання «життєвого світу» людини, а політичні системи, у даному випадку, виявляються рамковими умовами становлення й функціонування цього мінливого й, водночас, інерційного духовно-культурного простору. Питання в тому, яким чином цю політичну комунікацію розуміти й враховувати. Коли хтось намагається переконати оточуючих в існуванні аполітичного історіописання, то дуже часто він робить це виключно для того, щоб завадити розповсюдженню поглядів, які йому не до вподоби і які він у даний конкретний момент вважає небезпечними з точки зору комфортного існування у конкретній історико-політичній ситуації. Нічого спільного з наукою така ідеологічна мотивація не має. Якби нові перспективи історіописання не пропонували сучасні історики, з якою б карколомною швидкістю не зростала спільнота істориків, ніхто не здатний заперечити того очевидного факту, що межі політики розширилися. Зрозуміло, що істориків у такій ситуації лякає криза ідентичності. Адже й справді, як зауважує Пітер Берк, коли політика є всюди, тоді постає питання про потребу у політичній історії як такій. Це вважається однією з причин тлумачення нашого часу як часу кризи історичної свідомості чи історичної методології. Однак, коли, за словами Берка, «з такими проблемами зіткнулися історики культури, як тільки вони перейшли від вузької, але чіткої дефініції культури в категоріях мистецтва, літератури, музики тощо до більш широкої антропологічної дефініції своєї дисципліни»⁶, то чи не має це бути поштовхом для радикального посилення відповідної зустрічної уваги з боку політичних істориків до проблем політичної культури і та історичних чинників формування політичного світогляду?

---

⁶ Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 8–9.

Номенклатурна спроба зміни парадигми *соціалістичного мислення* фактично завершилася неодоладними потугами палацового перевороту ДКНС, реальним історичним підсумком яких стала справжня буржуазна революція бонапартистського штибу під гаслами свободи і соціальної справедливості. З піни кволого кремлівського путчу народилася нова, посткомуністична Росія, яка одним енергійним рухом молодого державного тіла легко випхнула «за межі рингу» усіх інших радянських претендентів на безмежні природні ресурси Сибіру і щедрих океанських шельфів. Але чи так вже й безмежні ці ресурси? І що залишиться від ресурсного спадку СРСР майбутнім поколінням «пострадянських громадян» за наявного зростання темпів їх реалізації цих ресурсів на зовнішніх ринках без відчутних структурних змін національних економік? І кому дістануться головні результати напрочуд активної переробки могутньої туші впольованого радянського кита?

Gorenko Oleg (Kyiv)

Candidate of history, senior researcher,
Institute of History of the National Academy
of Science of Ukraine

Gorbachev's «Perestrojka» in the context of «style of thinking» problem

In the article an attempt is made to define vectors for a profound study of Gorbachev's «Perestrojka» from the point of view of history of consciousness. Specific feature of historical imagination in the USSR at the end of the XX-th century is accentuated. Importance of interpreting adequately the role of sense of justice in the period of deep transformation of social relations is underlined.

Keywords: *Perestrojka, history of consciousness, sense of justice, style of thinking.*

Смольницька Мирослава (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

відділу історії України другої половини XX століття

Інституту історії України НАН України.

УДК:94(477)331.001.2(1-7)«1985/91»

ГОРБАЧОВСЬКА «ПЕРЕБУДОВА» ЯК ОФІЦІЙНИЙ ШЛЯХ ДО ОПАНУВАННЯ РАДЯНСЬКИМИ ГРОМАДЯНАМИ ПРИВАТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлено ситуацію, що передувала офіційному відновленню приватних форм діяльності в радянській державі в період «перебудови». З'ясовано яким чином відбувалося введення приватнопідприємницької діяльності в економічну систему, яка тривалий час була виключно державною і плановою. Основну увагу зосереджено на дослідженні практичної сторони діяльності кооперативів в Україні: на їх перших успіхах та недоліках.

Ключові слова: Україна, горбачовська «перебудова», реформи, приватнопідприємницька діяльність, кооперативи.

Сучасна економічна криза в Україні, зумовлена війною з Росією на сході України, занедбаним економічним станом держави, що поглибився в результаті порушення усіх зв'язків з такими регіонами України як АР Крим, Донецька та Луганська області, злочинною діяльністю попередньої влади та неспроможністю нинішньої швидкими темпами побороти корупцію і повернути країну в сторону економічного зростання, — наштовхує нас на необхідність звернути увагу на історичну ретроспективу кризових ситуацій, проаналізувати методи, які допомагали громадянам обирати успішні шляхи з формування економічної стабільності як власної, так, і в перспективі, державної. Одним з таких періодів нашого недавнього минулого є безперечно період горбачовської «перебудови». Оскільки в той час держава не справилася із забезпеченням економічної та соціальної стабільності, людям довелося зіткнутися з проблемою повсякденного виживання. В умовах руйнації державного сектору економіки для деякого успішною життєвою стратегією стала приватнопідприємницька діяльність, інші ж, чи не змогли чи навіть не пробували долучатися до освоєння нових форм діяльності з метою покращення свого матеріального становища. Річ у тім, що характерною ознакою радянської буденності тривалий час була заборона на приватнопідприємницьку діяльність, що проявлялося в її повній дискредитації в суспільстві, та відсутності легального досвіду діяльності громадян у цій сфері. Як результат, серед

населення не спостерігалось масового зацікавлення різними видами підприємництва, що унеможливлювало поширення в суспільстві масового погляду на приватну сферу діяльності як успішний шлях для досягнення власної економічної стабільності.

Мета даної статті — висвітлити ситуацію з повернення радянським громадянам можливостей займатися приватнопідприємницькою діяльністю (на прикладі створення кооперативів); з'ясувати, як виникали кооперативи, з якими проблемами доводилося стикатися як кооператорам, так і владі під час їх створення та перших років діяльності.

На середину 1980-х років в СРСР склалася ситуація, коли керівництво держави не мало ефективних важелів для стримування процесу розгортання кризових тенденцій в економічній сфері. Тривала практика функціонування одержавленої економіки, що базувалася на екстенсивному характері розвитку, поступово призвела до нашарування комплексу проблем. В результаті вичерпання екстенсивних ресурсів, за відсутності внутрішніх резервів до модернізації, спостерігалось затухання економічного розвитку, падіння основних економічних показників, прогресуюча втрата економічних позицій СРСР на міжнародній арені, загострення соціально-економічних проблем всередині держави¹.

Поглиблення кризових явищ в економіці відбувалось при паралельному здійсненні керівництвом СРСР колосальних капіталовкладень в гонку озброєнь, у ведення «холодної» війни, на утримання в орбіті радянського впливу багатьох країн-сателітів та союзників, війну в Афганістані. За підрахунками дослідників загальні витрати СРСР «на оборону», включаючи продукцію військово-промислового комплексу, легкої та харчової промисловості разом з усіма послугами, що припадали на частку людей, причетних до військово-промислового комплексу, витрати на воєнно-технічні розробки і дослідження в науковій сфері, доходили до 52 відсотків від валового суспільного продукту².

Новий напрям економічного розвитку країни, розпочатий під керівництвом генерального секретаря Михайла Горбачова, мав виправити і стабілізувати ситуацію. Курс на зміну пріоритетів у веденні економічної політики Горбачов вперше проголосив на квітневому пленумі ЦК КПРС (1985 р.). Головні тези нового напрямку: прискорення соціально-економічного розвитку країни для виведення її на новий технологічний рівень, досягнення нового якісного стану суспільства.

---

¹ Бойко О.Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. — К.: ІПіЕНД, 2002. — С. 14.

² Литвин В.М. Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991 рр.). — К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2005. — С. 31.

Наступні численні виступи Горбачова більш детально визначали напрями перетворень. Основний зміст проголошуваних змін зводився до того, щоб на ділі підпорядкувати все виробництво суспільним потребам, націлити управління на підвищення ефективності та якості, прискорення науково-технічного прогресу (за рахунок реконструкції вітчизняного машинобудування із залученням новітніх досягнень науково-технічної революції), розвиток зацікавленості працівників у результатах праці, ініціативи й соціальної підприємливості в кожній ланці народного господарства, і, насамперед, у трудових колективах³.

Кожна з проголошуваних складових «прискорення» підкріплювалася низкою заходів, які впроваджувалися випробуваними командно-адміністративними методами: закони, постанови, розпорядження з центру по вертикалі влади спускалися в республіканські органи, звідти в обласні і т.д. на місця. УРСР не була виключенням: в її нормативній базі дубльовано всі ключові документи КПРС, ВР СРСР і РМ СРСР. Оцінюючи перебіг подій у 1989 році, тодішній лідер Комуністичної партії України Володимир Щербицький підкреслював: «Говорити про перебудову, так би мовити “по-українськи”, заняття і неконструктивне, і неблагородне. Характер процесів перебудови у всіх регіонах країни загальний, тому він обумовлений єдиною теорією і політикою оновлення»⁴.

Державне регулювання прискорення науково-технічного прогресу здійснювалося на підставі спільної постанови ЦК КПРС та РМ СРСР «Про якнайбільше поширення нових методів господарювання і посилення їх впливу на прискорення науково-технічного прогресу» (серпень 1985 р.). Одним із кроків її реалізації в УРСР було проведення в листопаді того ж року Всесоюзного семінару з вивчення досвіду роботи, яка проводиться в республіці щодо ресурсозбереження і поліпшення матеріаломісткості виробництв.

Розвиток зацікавленості працівників у результатах праці, ініціативи й соціальної підприємливості влада планувала забезпечувати апробованими командними засобами. Насамперед, звернули увагу на активізацію діяльності Рад народних депутатів щодо посилення їх ролі у мобілізації якнайширших мас населення на розв'язання суспільно важливих завдань⁵. Готували членів низових ланок профспілок на виконання гасла — «Більш активну участь у перебудові, розвивати ініціативу мас» (XIV з'їзд

³ Овчар І.В. Історіографічна спадщина М.С. Горбачова // www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vpnu/lst/2009.../079-086.pdf

⁴ Україна: політична історія XX — початок XXI століття. — К.: Парламентське видавництво, 2007. — С. 917.

⁵ Радянська Україна. — 1986. — 31 липня.

профспілок)⁶. Наголошували колективам засобів масової інформації на необхідності посилення їх ролі у висвітленні ключових народногосподарських проблем, вдосконаленні засобів і методів ідейно-виховної роботи стосовно всіх процесів перебудови (VI з'їзд Співки журналістів)⁷. Пропагували «соціалістичні змагання» між колективами різних підприємств за виконання і перевиконання планів з виготовлення продукції чи надання послуг. Популяризували т. зв. патріотичні рухи, як, наприклад, в Криму, рух «Працювати без відстаючих». В його рамках змагалися 148 підприємств, 700 цехів, 2370 бригад, понад 70 тис. осіб⁸.

Іншою, зворотною стороною розвитку ініціативності, підвищення продуктивності праці трудящих стала широкомасштабна кампанія з викорінення пияцтва, що проявлялося у створенні нетерпимого ставлення до будь-яких проявів пияцтва, рішучого припинення самогоноваріння, дальшого зміцнення громадського порядку й дисципліни. В Україні відкриття т. зв. антиалкогольної кампанії розпочалося з проголошенням указу Президії ВР УРСР «Про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму, викорінення самогоноваріння» (травень 1985 р.). За результатами проведення комплексу заходів в першу чергу звітували про підвищення роздрібних цін на алкогольні напої, зменшення їх постачання в мережу роздрібною торгівлі, скорочення виробництва лікєро-горілочаної продукції за рахунок знищення сировини (в 1986–1989 рр. в Україні розкорчували до 60 тис. га виноградників). На підтримку розгорнули акцію з пропаганди здорового способу життя, посилення боротьби з пияцтвом на робочому місці, в т. ч. шляхом проведення всесоюзного рейду «За ефективну працю і здоровий побут» (1 лютого — 31 липня 1986 р.). За підсумками рейду по Україні відрапортовано: про усунення більш як 15 тисяч різних порушень антиалкогольного законодавства; про скорочення кількості різних запізньєнь і прогулів на виробництві, злочинів на ґрунті пияцтва⁹.

Загалом боротьба з алкоголізмом принесла двоякий економічний ефект: в 2,5 рази скоротилося споживання алкогольної продукції, зросла тривалість життя та народжуваності, зменшилася смертність, знизився загальний рівень злочинності, а також зросла продуктивність праці в економіці (майже на 13% за рік). Проте, за короткий час негативні наслідки від реформи значно перевищили позитивні. Голова українського уряду Віталій Масол оцінював недоодержаний прибуток в Україні в

⁶ Там само. — 1987. — 7 лютого.

⁷ Там само. — 14 лютого.

⁸ Там само. — 15 січня.

⁹ Там само. — 5 лютого.

10 млрд. рублів. Це спричинило скорочення фінансування в бюджеті соціально-важливих статей¹⁰. Одночасно зросло незадоволення народу, підвищилася соціальна напруга в суспільстві.

Ще один масштабний захід, який мав інтенсифікувати працю населення у державному виробництві — кампанія боротьби з нетрудовими доходами: розкраданням соціалістичної власності, хабарництвом, спекуляцією та іншими злочинами, які є джерелами нетрудових доходів. Офіційно всі заходи з її реалізації відбувалися на підставі положень указу Президії ВР СРСР «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами» (1 липня 1986 р.). На практиці особливу увагу адміністративно-силові структури спрямовували на викорінення приватної ініціативи в усіх її формах: обмежувалася діяльність шабашників, кустарів, господарів присадибних ділянок, дачників, вуличних торгівців, збільшувалася до 5 років з конфіскацією майна кримінальна відповідальність громадян за заняття приватнопідприємницькою діяльністю.

На протиставлення непопулярним заходам влада декларувала про зміни пріоритетів в економічній спеціалізації країни шляхом перепрофілювання промислового виробництва на задоволення потреб громадян в якісних товарах. Реалізація цього плану мала відбуватися на підставі введення в дію ряду документів, що регулювали б процес удосконалення виробництва та сприяли б перебудові господарського механізму. Серед нововведень: поліпшення планування, підвищення ролі економічних методів управління, переведення об'єднань і підприємств на повний господарський розрахунок, розширення їх самостійності й посилення відповідальності за результати господарської діяльності¹¹.

На практиці впроваджувані заходи, а саме: нові повноваження трудових колективів, система перевірки якості та прийому готової продукції, що мала здійснюватися через систему «Держприймання», виявилися нежиттєздатними та призвели до дезорганізації виробництва.

Причини промахів влади у впровадженні нових форм і методів господарювання вбачають у тому, що пропоновані суспільству зміни були дозованими, здійснювались під контролюючим наглядом держави, із застосуванням бюрократичних важелів. В УРСР, до того ж, республіканська влада реформаторський курс Горбачова сприймала як чергову кампанію наведення елементарного порядку, зміцнення дисципліни, підвищення відповідальності кадрів. Майже через півтора роки після проголошення курсу на прискорення на засіданні політбюро ЦК КП України

¹⁰ Литвин В.М. Вказ. праця. — С. 136–137.

¹¹ Радянська Україна. — 1986. — 6 травня; Там само. — 5 серпня.

партійні лідери змушені були констатувати: «Перебудова йде повільно, суттєвих змін у стилі роботи поки що не відбулось»¹².

Численні невдачі, наявна світова криза, Чорнобильська катастрофа 1986 року, що завдала відчутного удару по бюджету, — все це змусило владу швидко переглянути стратегію економічного розвитку держави і вдатися до цілком протилежних від ще недавно декларованих заходів. У постанові пленуму ЦК КПРС «Про завдання партії по докорінній перебудові управління економікою» (червень 1987 р.) вказувалося: «ключовим завданням перебудови, найважливішою умовою прискорення соціально-економічного розвитку є радикальна реформа управління економікою»¹³. Згідно проекту реформи планувалося: розширити самостійність підприємств на принципах госпрозрахунку і самофінансування; поступово відродити приватний сектор економіки (на початку шляхом розвитку кооперативного руху); відмовитись від монополії зовнішньої торгівлі та глибоко інтегруватись у світовий ринок; скоротити кількість галузевих міністерств і відомств, між рештою встановити партнерські відносини; визнати в сільському господарстві рівність п'яти основних форм господарювання (колгоспів, радгоспів, агрокомбінатів, орендних кооперативів, фермерських господарств). Кожен з напрямів нових економічних перетворень, пропонованих реформаторами, підкріплювався відповідною законодавчою базою.

Таким чином, після старту «перебудови» за короткий період часу в радянському суспільстві склалася унікальна ситуація, в результаті якої в економіці країни почали реалізовуватися кілька нехарактерних для радянської економічної системи проектів управління економікою. Так, із прийняттям закону «Про державне підприємство» (червень 1987 р.) — розширено можливості виробників у різних сферах діяльності (промисловості, будівництві, агропромисловому комплексі та ін.), започатковано запровадження орендних та акціонерних форм господарювання. Підприємствам надавалося право укладати контракти зі своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прямі, без посередництва держплану, зв'язки з іншими господарюючими суб'єктами. Передбачалося надання їм більшої самостійності, самоуправління, перехід їх на самофінансування і госпрозрахунок. Реформаторська ідея радянського керівництва полягала в поєднанні централізованого директивного планування (адже підприємства залишалися державними) з наданням адміністрації підприємств певної свободи.

¹² Україна: політична історія XX — початок XXI століття. — К.: Парламентське видавництво, 2007. — С. 919.

¹³ Радянська Україна. — 1987. — 26, 27 червня.

Проте, такий механізм господарювання працював з перебоями, оскільки, в умовах командної економіки, ще й за відсутності рівних умов у ринковому середовищі, самостійність підприємств у розв'язанні виробничих завдань нерідко оберталася ускладненнями для партнерів. Одна з найголовніших проблем — адміністрація підприємств не могла впливати на ціноутворення, але, водночас, мала права самостійно встановлювати номенклатуру і асортимент продукції. Як результат — на місцях, будь-яким чином, прагнули ухилитися від виробництва дешевих товарів і зосередитися на випуску виробів, які могли прискорити виконання плану з реалізації (план вимірювався в рублях, а не в натуральних показниках)¹⁴. Через автономні дії і господарську самостійність підприємств, керівництво яких переслідувало тимчасові тактичні вигоди, розвалювалася вся планова система управління економіки, порушувалися міжгосподарські зв'язки. З іншого боку, відсутність на той час вільного ринку цін, товарів, робочої сили і грошей практично не дозволяло підприємствам використовувати свої нові можливості для ефективної господарської діяльності. Керівники підприємств та їх оточення часто не були зацікавленими у довготривалому та ефективному розвитку очолюваних ними державних підприємств, і, тому, наживалися на них, нерідко аж до повного розвалу. Так, на підприємствах перекачували кошти з інвестиційних фондів у фонди споживання, або ж переводили безготівкові гроші у готівку з метою споживання чи елементарної крадіжки.

Ще одним кроком, відмінним від попередньої радянської практики господарювання, став офіційний дозвіл на ведення приватної діяльності. Спочатку було прийнято закон «Про індивідуальну трудову діяльність» (листопад 1986 р.), який означав дозвіл держави на індивідуальне підприємництво у сфері виробництва товарів народного споживання і побутового обслуговування. Як результат, у суспільстві почало спостерігатися стрімке формування підприємницького прошарку населення.

Ще більших зрушень цей процес зазнав після прийняття закону «Про кооперацію» (травень 1988 р.). З його виходом проголошувалася рівноправність державного і кооперативного секторів економіки. Із наданням дозволу населенню займатися приватною діяльністю влада планувала досягнути кількох завдань: задовольнити зростаючі потреби народного господарства і населення в продовольстві, товарах народного споживання, житлі, різноманітній продукції виробничо-технічного призначення, роботах і послугах; сприяти розвитку трудової і соціальної активності кооператорів, їх матеріального стану, культурного рівня і професійної майстерності; сприяти підвищенню зайнятості населення суспільно-

¹⁴ Литвин В.М. Вказ. праця. — С. 171.

корисною працею, залученню у виробництво товарів додаткових трудових ресурсів; забезпечити за рахунок прибутків підвищення рівня життя членів кооперативів та їх сімей.

За законодавством гарантувалися: право добровільного вступу в кооперативи і виходу з нього; участь в управлінні всіма справами кооперативу; самостійність колективного господарювання і незалежність кооперативу в прийнятті рішень щодо виконання його статутних завдань; право отримувати готівкові доходи від кооперативної діяльності, відповідні до кількості та якості праці.

Дозволялося створювати кооперативи в сільському господарстві, промисловості, будівництві, транспорті, торгівлі, громадському харчуванні, у сфері платних послуг та інших галузях виробництва та соціально-культурного життя. Зазначалося, що кооперативи могли займатися будь-якими видами діяльності, за виключенням заборонених законодавством. Окремі види діяльності підлягали ліцензуванню.

В Україні, ще напередодні прийняття закону, коло діяльності кооперативів окреслювалося, здебільшого, побутовим обслуговуванням, громадським харчуванням, виробництвом товарів народного споживання, заготівлею і переробкою вторинної сировини. Для прикладу, в 1987 році було створено близько 3 тис. кооперативів. Із загальної кількості 892 (49,8%) — зайняті побутовим обслуговуванням населення, 398 (22,2%) — виробництвом товарів народного споживання, 317 (17,7%) — в громадському харчуванні, 183 (10,3%) — в інших сферах. А саме, у сфері заготівлі вторинної сировини (65), технічного обслуговування транспортних засобів (43), транспортних послуг (19), ремонту і виготовлення меблів (12) та ін.¹⁵

Найбільше кооперативів діяло в Дніпропетровській області (167), Кримській (161), Донецькій (153), Одеській і Полтавській (по 98); в Житомирській, Київській, Сумській, Херсонській і Чернігівській областях — лише від 31 до 35 кооперативів¹⁶. У середньому в одному кооперативі працювало 13 працівників.

Існувало кілька шляхів утворення та розгортання діяльності кооперативів. Одні вживали заходи з розширення своїх послуг і виготовлення продукції за рахунок місцевих ресурсів, інші — виконували різні роботи на замовлення державних підприємств і організацій. Так, кооперативи в громадському харчуванні, як правило, створювалися за рахунок мережі державних підприємств. Зокрема, від липня 1988 року з 625 кооперативів

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2501. — Арк. 8.

¹⁶ Там само.

544 (87%) були створені за рахунок ліквідації раніше діючих державних їдалень і кафе. В окремих областях (Донецькій, Дніпропетровській, Полтавській і ін.) та в місті Києві кооперативам були передані окремі рентабельні підприємства¹⁷.

Із прийняттям закону «Про кооперацію» темпи розвитку кооперативного руху в республіці зросли. На початку 1989 року нараховувалося близько 14 тис. кооперативів, які об'єднували 250 тис. осіб¹⁸. Більшість зосереджували свою діяльність у побутовому обслуговуванні населення, виробництві товарів народного споживання, громадському харчуванні. Активізувався кооперативний рух у транспортному обслуговуванні населення, задоволенні суспільно-культурних потреб, виробничій інфраструктурі. На кінець 1989 року кількість зареєстрованих кооперативів досягла 36,3 тис., діючих — 27,8 тис. При цьому більшість кооперативів орієнтувалися не на випуск товарів народного споживання, а на виконання робіт і надання послуг для підприємств та організацій. Якщо в 1988 році частка усіх робіт і послуг складала 58,2%, то за 9 місяців 1989 — 81,3%¹⁹.

Згідно законодавства реалізовувати свої послуги в галузі виготовлення товарів народного споживання, продукції громадського харчування і надання побутових послуг мали за договірними цінами. Кооперативи із заготівлі і переробки вторинної сировини могли продавати свою продукцію за преїскурантами цін, а за їх відсутності — за цінами, визначеними самими кооперативами. Проте, лише кожен восьмий кооператив застосовував державні ціни й тарифи, а також договірні ціни не вище державних. Решта встановлювали ціни, що перевищували державні на аналогічні товари і послуги у 1,5–3 рази²⁰. Для прикладу, пряжки з поліестеру для поясів відпускали по 50 коп. (за преїскурантом ціна пряжки — 12 коп.), краватки зі штучної шкіри — по 3 руб. 50 коп. (при роздрібній ціні — 1 руб. 35 коп.), за облицювання стін керамічною плиткою встановлювали тариф 10–11 руб. за 1м² (за преїскурантом — не більше 4 руб.), обшивку дверей 25 руб. (реальна вартість 12 руб.)²¹. У сфері громадського харчування — та ж ситуація: ціни на пиріжки — 50 коп. (державна ціна — 18 коп.), суп з локшиною в кафетерії — 1 руб. 92 коп. (державна ціна у ресторанах — 86 коп.). Навіть закуплені в торговельній мережі окремі продовольчі товари (безалкогольні напої,

¹⁷ Там само. — Арк. 6.

¹⁸ Там само. — Спр. 2577. — Арк. 4.

¹⁹ Там само. — Арк. 15.

²⁰ Там само. — Спр. 2501. — Арк. 4.

²¹ Там само. — Арк. 5.

кондитерські вироби, соки та ін.) реалізовувалися в кооперативах з націнками від 20 до 80%. Вцілому, націнка на продукти в кооперативах складала 170–200%²². Наведені приклади ілюструють той факт, що створення торговельно-заготівельних кооперативів супроводжувалося розвитком спекулятивних тенденцій, оскільки свою діяльність здебільшого реалізовували шляхом купівлі та перепродажу.

У короткий термін результати діяльності кооперативів привернули до себе пильну увагу з боку чиновників. Визнаючи певні позитиви від їх діяльності, а саме, розвиток ініціативності, певною мірою покращення якості обслуговування населення, влада, все ж, в основному була занепокоєна поглибленням негативних тенденцій. В аналізі ситуації з розгортання кооперативного руху переважали здебільшого акценти на виявленні паразитуючої ролі окремих об'єднань. Річ у тім, що деякі кооперативи, які створювалися на великих підприємствах, мали можливості користуватися засобами виробництва цих підприємств та державною сировиною на пільгових умовах. Водночас вони не були обмежені необхідністю дотримуватися державної цінової політики на виготовлену продукцію, та не приділяли уваги задоволенню проблем соціальної сфери. Здебільшого такий симбіоз призводив, з одного боку — до збагачування кооперативів, з іншого — до зубожіння державних підприємств.

Інші недоліки в ході розвитку кооперативної діяльності були такими: нестача приміщень; складнощі у придбанні сировини, матеріалів та устаткування; виконання робіт для організацій за рахунок нехтування інтересів населення; створення кооперативів за рахунок закритих державних підприємств; відтік кадрів з державних підприємств, адже в кооперативах працювали громадяни, які звільнялися з державних підприємств; порушення правил закупівлі сировини і матеріалів; отримання прибутків, що не відповідають затраченій праці; необґрунтоване завищення цін; спекуляція та інші зловживання. Озвучені недоліки — це, фактично державна оцінка діяльності кооперативів в перші роки їх створення.

Будучи занепокоєною в розширенні та зміцненні позицій недержавного сектору, влада миттєво вжила багаточисленні обмеження юридичного характеру, які значно звужували самостійність кооперативів. Так, у вересні 1987 року, після з'ясування стану справ щодо організації кооперативів з побутового обслуговування і громадського харчування, було вирішено заборонити створювати кооперативи за рахунок скорочення числа державних підприємств, виконувати роботи для організацій

²² Там само. — Арк. 6.

та підприємств за рахунок інтересів населення, закупувати продовольчі товари, ринкові фонди яких обмежені. Такі заборони зумовлювалися недобросовісним виконанням державних завдань (покращення обслуговування населення, ефективне використання надлишків сільськогосподарської продукції), які мали в першу чергу реалізовуватися новостворюваними кооперативами у сфері обслуговування. Як показувала практика, із зміною форм власності більшість кафе та їдалень характеризувалися, в першу чергу, підвищенням цін та відсутністю будь-яких спроб покращувати свою роботу в обслуговуванні населення. Іншим видимим зловживанням, що породжувало спекуляцію, виявилось вміння кооператорів отримувати доступ не до надлишків сільськогосподарської продукції, як це планувалося чиновниками, а до регульованих державою ринкових фондів продовольчої продукції (в середньому по республіці в загальних витратах сировини вони складали 61%), які викуплялися за державними цінами²³. В результаті діяльність низки кооперативів поглиблювався дефіцит на окремі товари, які закупувалися ними в роздрібній торгівлі і на колгоспному ринку в якості сировини і матеріалів²⁴. У зв'язку із значними обсягами робіт і послуг, які виконувалися кооперативами для державних підприємств і організацій, різко зросло переведення безготівкових грошей в готівку, що сприяло посиленню напруги в грошовому обігу країни. Звертаючись до документів, бачимо, що перші кроки їх становлення і розвитку супроводжувалися здебільшого негативними тенденціями і не виправдовували надії, які на них покладалася владою, в т.ч. прагнення широко застосовувати кооперативи для переробки вторинних ресурсів та відходів виробництва.

У той же час, що негативно для одного — може бути позитивним для іншого. В першу чергу від діяльності кооперативів вигравали самі кооператори та, відповідно, члени їх сімей, які отримували доступ до прибутків. Здебільшого, працівники кооперативів отримували високі зарплати за рахунок високих цін на свою продукцію при низькому податку, що призводило до збагачування власників кооперативів та покращення матеріального забезпечення інших його членів у порівнянні з працівниками в державному секторі економіки.

Попри все, процес переходу від планової економіки набував обертів, що проявлялося, в тому числі, за рахунок збільшення кількості кооперативів та розширення їх діяльності. За 1990 рік кількість діючих кооперативів збільшилася на 5 тис. (чи на 16,5%), а чисельність працюючих в них осіб — на 96,2 тис. осіб (12,3%). Найбільш активно цей процес

²³ Там само. — Спр. 2501. — Арк. 39.

²⁴ Там само. — Спр. 2577. — Арк. 5.

розвивався в Криму, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Миколаївській, Одеській і Рівненській областях. На початку 1991 року в республіці функціонували 34,8 тис. кооперативів (85% від числа зареєстрованих): найбільше — будівельних (28,7%), з виробництва товарів народного споживання — 17,5%, побутового обслуговування населення — 11,5%, випуску продукції виробничо-технічного призначення — 4,1%. Чисельність працюючих в діючих кооперативах досягнула 876 тис. осіб²⁵.

В оцінці пересічних громадян кооперативи викликали двоєке враження. Для одних вони вважалися злом, для інших були джерелом для отримання послуг і товарів, які явно недостатньо забезпечувала державна мережа. І лише порівняно незначний відсоток людей зміг використати результати діяльності кооперативів собі на користь.

Зважаючи на всі перипетії становлення недержавного сектору економіки в незалежній Україні, незаперечним є той факт, що офіційним поштовхом до розвитку приватнопідприємницької діяльності були зміни курсу державної економічної політики в роки горбачовської «перебудови». Процес розвитку кооперативного руху був складним, суперечливим і виходив далеко за ті рамки, в яких планували тримати його чиновники, надаючи офіційний доступ населенню до приватнопідприємницької діяльності.

Наявний досвід опанування населенням технології використання приватної діяльності для власного матеріального забезпечення, вміння чи неспроможність утриматися на плаву в нових ринкових умовах ставить перед нами чимало важливих проблем, які потребують ретельного дослідження. На нашу думку, варто приділити увагу дослідженню ряду питань. Чому так склалося, що одні змогли стати кооператорами і отримували при цьому прибутки, а згодом стали повноцінними приватними підприємцями, ба навіть більше — магнатами, а інші, навпаки, в той складний час залишалися за лаштунками доступу до гарантованого матеріального забезпечення? Що не вистачало багатьом громадянам, щоб освоювати власну індивідуальну приватну діяльність? Чи не криється в цьому розуміння того, що в українського власника протягом тривалого часу існування радянської системи було вихолощено позитивне сприйняття приватної діяльності, і, тому, в першу чергу, використання кооперативів, як дійсності, відмінної від радянського способу життя, стало можливим для осіб, які в силу виховання, оточення, доступу до ресурсів, могли вирватися за рамки традиційного уявлення про правильне і ставали незалежними від державної системи?

---

²⁵ Там само. — Спр. 2937. — Арк. 85.

Smolnitska Myroslava (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History
in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History
of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine,
Candidate of Historical Sciences

**The Gorbachov's Perestroika as legal course from acquisition the privet activities
of soviet citizens**

The article deals with the situation in the USSR which was before the rehabilitate of the privet property in the period of the Gorbachov's Perestroika. The author analyzes the problems of inside of the privet activity in the direction economic system and researches the practical steps of cooperative activities in Ukrainian.

Keywords: *Ukrainian, Gorbachov's Perestroika, the reform, privet activity, cooperative.*

Ковпак Людмила (м. Київ)

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу новітньої історії та політики
Інституту історії України НАН України
УДК: 94(477) «1985/2010»

СОЦІАЛЬНІ ГАСЛА «ПЕРЕБУДОВИ»: СПРОБИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА УРОКИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ (на прикладі житлової проблеми в Україні в другій половині 1980-х — початку 2000-х років)

Стаття присвячена тематиці формування та реалізації соціальних пріоритетів часів перебудови, зокрема програми житлового будівництва. На основі використання широкого кола архівних документів, статистичних даних, інших історичних джерел висвітлено хід реалізації програми «Житло–2000». Тема є важливою як з точки зору наукового вивчення, так і з точки зору практичного досвіду розробки та реалізації цільової соціальної програми для нашого сьогодення.

Ключові слова: *період «перебудови» в Україні, програма «Житло–2000», соціальні програми в Україні (кінець 1980-х — початок 2000-х років).*

На середину 1980-х років у СРСР на часі постали об’єктивні виклики й запити — соціальні гасла та нагальність реалізації соціальних потреб людей. Адже тривалий період на перший план висувалися завдання розвитку індустрії та галузей важкої промисловості й оборони, а не соціальної сфери.

Михайло Горбачов, після квітневого (1985 р.) пленуму очоливши компартію, відповідно став лідером Радянської держави. Відбулися зміни у партійно-політичному керівництві країни, та очевидною стала необхідність розв’язання низки соціальних проблем — житлової, соціального переустрою сіл, збільшення виробництва товарів повсякдення і легкої промисловості для населення, підвищення якості побутових послуг, поліпшення екологічної ситуації.

Серед пріоритетів постала і цільова програма «Житло–2000», ухвалена 1986 року, проте, вона залишилася недовиконаною. Житлова програма була проголошена на XXVII з’їзді компартії СРСР та, відповідно до її завдань, передбачалося забезпечити кожну радянську сім’ю окремою квартирою або будинком до 2000 року (звідти походить, власне, й назва цієї програми). Серед причин ускладнення житлової проблеми у другій

половині 1980-х років необхідно назвати: насамперед, застійні явища в економіці, а також «залишковий» принцип фінансування і матеріально-технічного постачання соціальної сфери, неправильне співвідношення промислового та соціального будівництва, перебільшення прав і повноважень партійних органів і організацій, всевладдя міністерств та відомств на місцях. Усе це зумовлювало відставання темпів і масштабів будівництва житла від потреб населення в ньому. Темпи збільшення квартирної черги перевищували темпи і масштаби зведення житла.

Проголошення у квітні 1985 року Михайлом Горбачовим (першим і останнім президентом СРСР) «нового курсу» розвитку країни — курсу на перебудову, супроводжувалося частими розмовами і бесідами його з народом, пересічними громадянами про прискорення, про гласність, плюралізм, побудову соціалізму з людським обличчям на теренах СРСР. Новий курс розпочався як шлях модернізації засад радянського суспільства, а завершився колапсом командно-адміністративної системи і держави СРСР. Тема залишається такою, котра продовжує приваблювати і зацікавить багатьох істориків як через свою потужну наукову ємність, так і через причини надто широкого (навіть полярного) розмаїття суспільного сприйняття (особливо сучасниками) наслідків перебудови для подальшого історичного розвитку. Тематика політичних та соціально-економічних змін горбачовської епохи знайшла своє висвітлення у працях великого кола не лише українських та російських політиків та істориків, а також і зарубіжних дослідників, однак, потребує свого подальшого вивчення з огляду на новітні запити та існуючі реалії сьогодення¹.

За архівними документами, кожен п'ятий лист, відісланий поштою від українських трудящих у Москву, до ВЦРПС (Всесоюзної центральної ради професійних спілок) — найвищого профспілкового органу СРСР, стосувався поліпшення житлових умов громадян². У 1982 році в УРСР на квартирному обліку щодо поліпшення житлових умов перебували

¹ Горбачев М.С. Решительнее проводить намеченный курс: Речь в городе Киеве на собрании актива республиканской партийной организации Украины 27 июня 1985 года // Избранные речи и статьи. — М., 1987. — Т. 2. — С. 303–319; Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матеріали науково-теоретичного семінару. — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — 46 с.; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) // Україна крізь віки. — К.: ВД Альтернативи, 1999. — Т. 13. — С. 242–293; Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін.80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. — К.: Інститут історії України НАНУ, Галузевий державний архів СБУ, 2011. — 626 с; Szporluk Roman. Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union. — Hoover Institution Press Stanford University, Stanford, California. 2000. — 439 p.

² Центральний архів Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов. — Ф. 1. — Оп. 48. — Д. 4406. — Л. 136.

1,5 млн. сімей та однаків; у 1986-му таких родин налічувалося 2,2 мільйони (загалом по СРСР у квартирній черзі на поліпшення житлових умов нараховувалося 13 мільйонів радянських сімей). Станом на 1986 рік у середньому на одного мешканця СРСР приходилося 14,6 кв. м загальної площі, на одного мешканця УРСР — 15,3 кв. м, однак це не відповідало раціональній нормі (19–20 кв. м)³. При цьому, за середніми цифрами забезпеченості загальною площею житла були великі відмінності у показниках по республіках СРСР, по регіонах, неоднаковою була забезпеченість житловою площею населення у різних областях УРСР. Нерівномірно розподілялася житлова площа серед сімей, що значною мірою було зумовлено слабкими регулюванням процесів її перерозподілу внаслідок змін у складі родин.

Свої, надто негативні, поправки у списки черговиків на квартири в УРСР внесла страшна катастрофа на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.), відкинувши на кільканадцять років назад десятки тисяч сподівань на отримання житла. Лише у перші місяці після аварії із зони радіоактивного забруднення було здійснено переселення понад 30 тис. сімей. Усе евакуйоване населення на нових місцях проживання було у позачерговому порядку забезпечено житлом. З цією метою у стислі строки за державні кошти було побудовано більше 21 тис. індивідуальних жилих будинків, близько 800 об'єктів соцкультпобуту, виділено 15 тис. квартир. На загал, було виплачено «чорнобильцям» різного роду компенсацій та пільг на суму понад 900 млн. рублів. Однак, гіркі наслідки Чорнобиля Україна приречена виліковувати ще довгі роки, десятиліття.

Цікавими є спогади Горбачова про аварію на Чорнобильській АЕС і про перші кроки та екстрені дії Урядової комісії щодо мінімізації наслідків катастрофи. Вже на наступний день після вибуху, 27 квітня, надто швидко, лише за 3 години, було проведено термінову евакуацію автобусами 47 тис. людей із житлових будинків містечка Прип'ять, де мешкали працівники ЧАЕС та їх родини. Автобуси стояли біля кожного під'їзду будинків у м. Прип'ять і перевозили сім'ї, котрі забирали з дому лише документи і найнеобхідніший одяг. А впродовж перших днів травня були евакуйовані усі, котрі проживали у 30-кілометровій зоні навколо станції, 116 тисяч «чорнобильців» були вивезені з десятків навколишніх сіл, що зазнали радіоактивного забруднення. Постраждали виїжджали, нерідко залишаючи увімкненими холодильники з продуктами, сподіваючись на скоре повернення до своїх рідних домів⁴.

³ Рассматривает Верховный Совет // Правда. — 1988. — 20 мая.

⁴ Горбачев М.С. Чернобыль сделал меня другим человеком (Неюбилейное интервью с Михаилом Горбачевым) // Новая Газета. — 2006. — 2–5 марта. — № 15.

Виконання програми «Житло–2000», нарощування темпів житлового будівництва за часів перебудови у партійно-державних документах неодноразово оголошувалось як «всенародне завдання». Прискорення виконання житлової програми в країні передбачалося здійснити наступними шляхами: збільшення державного фінансування; крупні масштаби житлового будівництва за рахунок збільшення державних коштів; розширення участі підприємств, організацій та населення у будівництві житла; ріст житлового будівництва господарським способом; сприяння розвитку кооперативного та індивідуального будівництва; поліпшення експлуатації та ступеня збереження житлового фонду; збільшення обсягів робіт із реконструкції, капремонту, оновленню житлового фонду; розвиток житлового законодавства; вдосконалення практики розподілу та перерозподілу житла.

У другій половині 1980-х років у межах програми «Житло–2000» розвивались усі види житлового будівництва: за рахунок державних асигнувань, на кошти підприємств і організацій, господарським способом, молодіжні житлові комплекси (МЖК), індивідуальне та кооперативне будівництво. Щорічні темпи і обсяги введення житла в УРСР почали зростати і досягли (за рахунок державних капіталовкладень): у 1986 році — 11903 тис. кв. м загальної площі, у 1987-му — 12539, у 1988-му — 12610 тис. кв. м загальної площі житла. При збільшенні розмірів квартир за цей час було збудовано квартир: у 1986 році — 361 тис., у 1987-му — 371 тис., у 1988-му — 361 тис.⁵ Упродовж періоду 1986–1989 років майже 5 млн. громадян у республіці поліпшили свої житлові умови.

Як засвідчив Всесоюзний перепис населення 1989 року, котрий уперше, одночасно з одержанням традиційних демографічних відомостей, включав цілий комплекс показників щодо житлових умов, 88% мешканців УРСР проживали в окремих квартирах та індивідуальних будинках: у міських поселеннях — 84%, в сільських місцевостях — 95%. Рівень забезпечення житлом у цілому по УРСР наприкінці 1980-х років досяг 18 кв. метрів загальної площі в середньому на одну людину і 12 кв. метрів жилої. Кількість сімей та однаків, які стояли на квартирному обліку, по Україні становила 2 млн. 593 тисяч, або 22,9% від загальної чисельності населення республіки.

У регіональному аспекті, по областях УРСР у міських поселеннях станом на 1989 рік середня забезпеченість житлом найвищою була в

---

⁵ Розрахунки: Народне господарство Української РСР у 1985 р. Статистичний щорічник Держкомстату УРСР. — К.: Техніка, 1986. — С. 260, 264; Народне господарство Української РСР у 1987 р. Статистичний щорічник Держкомстату УРСР. — К.: Техніка, 1988. — С. 303, 304, 310, 315.

Луганській (18,2 кв. м) та у Донецькій (17,8 кв. м) областях; проте найнижчі показники фіксувалися у мешканців Волині (14,6 кв. м) та Львівщини (14,8 кв. м), а також в АР Крим (15,2 кв. м).

Характеризуючи житлові умови мешканців УРСР, необхідно висвітлити не лише кількісні, але й якісні ознаки, рівень комунального благоустрою житла. В українських містах у 1989 році частка житла з вищим ступенем комунальних зручностей становила 54,8%, а на території міських поселень Запорізької, Дніпропетровської та Львівської областей — понад 69%. Мінімальні значення комунально-побутового облаштування помешкань були характерні для міст Чернівецької та Кіровоградської областей — менше 40%. У сільській місцевості якісні параметри житлових умов, значною мірою, залежали від забезпеченості населених пунктів мережевим газом, що суттєво поліпшувало рівень комфортності житла. На загаль по Україні лише 8,4% сільських населених пунктів мали мережевий газ, регіональні відмінності при цьому становили: від 1,2% — на території Херсонської області, до 25,1% — на Львівщині. Це особливо було прикро, адже через територію УРСР проходили кілька загальносоюзних та міжнародних газопроводів, по яких газ транспортувався за кордон.

Так, на дев'ятій сесії Верховної Ради СРСР 11 скликання (травень, 1988 р.) гостро критикували Україну, котра була перекроєна магістральними газопроводами, але сільські будинки, як і раніше, залишалися без газу. Навіть у такій розвиненій області УРСР, як Черкаській — природним газом користувався у 1987 році лише приблизно 1% мешканців сіл, серед причин такого становища був й суб'єктивістський підхід деяких міністерств і відомств до вирішення місцевих проблем, неуха до них. На Вінниччині було газифіковано лише 2 тис. із 500 тис. сільських будинків. На п'ятій сесії Верховної Ради УРСР 11 скликання депутати від Тернопільщини піднімали питання про те, що не використовувались наявні можливості для більш повної газифікації будинків: через область проходили 4 газогони союзного та міжнародного значення, а забезпечений природним газом був лише 51 населений пункт із 970⁶.

Якщо порівняти Україну з іншими республіками колишнього СРСР, то її показники житлової забезпеченості населення (у кінці 1980-х рр.) поступалися тільки Прибалтиці, Білорусії та Грузії. Однак у порівнянні з провідними країнами Європи і світу, відставання України було ще

---

⁶ Девятая сессия Верховного Совета СССР 11 созыва // Известия. — 1988. — 26 мая; Десятая сессия Верховной Рады УРСР (десятое скликання), 10 грудня 1984 р.: Стенографічний звіт. — К., 1985. — С. 68; П'ята сесія Верховної Ради УРСР (одинадцять скликання), 10–11 липня 1987 р.: Стенографічний звіт. — К., 1987. — С. 35.

значнішим за середнім рівнем житлового забезпечення (у розрахунку на душу населення): в Іспанії — 24 кв. м, в Італії — 23 кв. м, у Чехії та Словаччині — 22 кв. м, у Німеччині — 32 кв. м, в США — 45 кв. м (загальної площі) житла.

Серйозне занепокоєння викликало незадовільне забезпечення будматеріалами, технікою, слабкість матеріально-технічної бази будіндустрії, що суттєво гальмувало житлове будівництво у містах і селах. Так, погане забезпечення матеріалами і ресурсами будмайданчиків, де зводили житло господарським способом, було однією з труднощів сільського будівництва. Депутати з Хмельниччини у листопаді 1988 року на сесії Верховної Ради УРСР зазначали, що у селах освоєно буд-монтажних робіт у 1,5 рази більше, ніж у 1981 році, а цементу, шиферу, лісоматеріалів, металу для будівельних потреб отримували з року в рік усе менше. При розв'язанні проблем житлового будівництва і матеріально-технічного постачання уряд УРСР не завжди враховував особливості і запити тієї або іншої з областей.

Отже, в цілому при деяких позитивних результатах у реалізації програми «Житло–2000» в республіці, черга на житло росла значно швидше, ніж кількість новоселів. На час прийняття програми потребували поліпшення житлових умов в Україні понад 2 млн. сімей. З кожним роком цей показник продовжував зростати, і в 1989 році він становив 2,5 млн. родин.

Не дивлячись на певні зрушення у поліпшенні житлових умов громадян, житлова проблема в УРСР, як і в інших республіках, стояла гостро. Це проявлялося у тому, що ще значна кількість сімей потребувала поліпшення житлових умов, середня житлова забезпеченість населення не відповідала раціональній нормі, строки очікування житла на квартчерзі були тривалими.

Програма «Житло–2000» може бути одним із прикладів адміністративно-командних підходів керівництва економікою та соціальною сферою. Недостатньо використовувалися такі економічні важелі розв'язання житлової проблеми як механізми перерозподілу житла (обмін квартир, зміни в оплаті житла), як вдосконалення правового регулювання житлових відносин, тощо. З кожним роком посилювалася нестача будівельних матеріалів і техніки, у будівельних бригад траплялися простої через дефіцит будматеріалів, частими були аврали, зокрема наприкінці року при введенні об'єктів у експлуатацію.

Вже наприкінці 1980-х років стало зрозумілим, що програма «Житло–2000» страждає багатьма прорахунками у науковому обґрунтуванні, незбалансованістю цілої низки економічних, соціальних, демографічних розрахунків, а також її виконання не забезпечувалося достатньо ані

фінансовими, ані матеріально-технічними ресурсами. І концептуально програма «Житло–2000» розроблялася з урахуванням політичних та соціально-економічних умов середини, а не кінця 1980-х років. Отже, програма «Житло–2000» потребувала суттєвого корегування, чого не було зроблено.

В країнах Західної Європи ринок житла є інтегрованим у структури ринкової економіки, тому розв'язання житлової проблеми здійснюється на ринкових засадах. Забезпеченість житлом є важливою складовою рівня життя населення кожної країни.

У 1991-му — початку 2000-х років в Україні відбулися кардинальні зміни у шляхах та способах розв'язання питання поліпшення забезпечення населення житлом. У 1990-ті роки можливості отримання житла із державного або кооперативного фонду значно зменшилися. Криза у житловому будівництві початку десятиліття, фактичне зупинення спорудження житла за рахунок коштів держбюджету та коштів державних підприємств та організацій обернулися для багатьох черговиків втратою надій на швидке поліпшення житлових умов.

На середину 1990-х років формується ринок житла — первинного і вторинного, житлове будівництво стає складовою ринкової економіки. Були здійснені реформаційні заходи та були реалізовані такі елементи нової житлової політики, як роздержавлення житлового фонду та приватизація житла, зміна фінансування та зміна ціноутворення на новобудови, залучення коштів інвесторів та населення, розробка нормативно-правової бази щодо регулювання інвестиційної діяльності у сфері житлового будівництва, запровадження кредитування спорудження житла через державні та комерційні банківські установи ін.

Однією з ознак часу стало проведення приватизації житла населенням в усіх областях України. Починаючи від 1993 року, станом на 1999-й, 65% українських громадян реалізували своє право власності на житло.

У другій половині 1990-х років намітилась тенденція до поступового оживлення та нарощування обсягів будівництва житла, однак на ринкових засадах. У 1998 році в Україні було введено в експлуатацію 70 тис. квартир, загальною площею 5 855 тис. кв. м, що на 8% менше, ніж у 1997 році, та майже втричі менше, ніж у 1990-му. У 2000 році введено в експлуатацію 60,3 тис. квартир загальною площею 5 365,0 тис. кв. м, що на 10,7% менше, ніж у 1999-му. За рахунок державного бюджету в 2000 році введено в експлуатацію 83,6 тис. кв. м житла, (1,6% від загального обсягу). Значну частину нових квартир було зведено забудовниками недержавної форми власності (83,3%). Проявилася тенденція до скорочення обсягів житлового будівництва підприємствами та організаціями, в цілому по Україні їх частка становила 16,7%.

Отже, житлова проблема в Україні стояла гостро і у 1990-х, і на початку 2000-х років. У січні 2001 року житловий фонд України складав 1 013,4 млн. кв. м загальної площі. На кожного мешканця припадало 20,5 кв. м загальної житлової площі (в Європі цей показник становив у середньому майже 35 кв. м, а в США — 45 кв. м). По регіонах найбільша забезпеченість громадян житлом відзначалась у Київській, Вінницькій та Черкаській областях, найменша — у Львівській області та в м. Києві.

Два мільйони родин в Україні перебували на обліку для поліпшення житлових умов (за існуючих темпів надання житла така черга могла би бути ліквідованою лише через 54 роки). При цьому збільшувалися терміни перебування сімей у черзі на отримання житла. Якщо у 1990 році одержали житло 235 тис. сімей, то у 1998-му — лише 37 тис. Майже кожна четверта родина стояла на пільговій квартирній черзі, кожна одинадцята — мала право одержання житла поза чергою. Гостро стояла проблема забезпеченості житлом молоді, оскільки темпи надання їм квартир були удвічі нижчими за середні по країні. Для значної кількості громадян були втрачені можливості щодо отримання квартир через ліквідацію черги на підприємствах у зв'язку зі структурною перебудовою, скороченням підприємств, звільненням працівників, браком коштів на житлове і соціально-культурне будівництво, через дорожнечу на купівлю комерційних помешкань на первинному або вторинному ринку (ціни на купівлю житла в багатьох українських містах становили майже 2 тис. доларів за 1 кв. м), ціни «зашкалювали», а інколи були більшими за вартість квартир у Європі — Берліні, Будапешті, Софії чи Братиславі.

Реформування тарифів на житлово-комунальні послуги в Україні фактично було розпочато у 1992 році, та до 1994-го населення сплачувало 10–12% вартості послуг. Протягом 1991–1996 років було проведено 12 етапів централізованого підвищення квартплати й комунальних тарифів, у підсумку яких розмір відшкодування населенням вартості послуг було доведено до 80%. З 1999 року в регіонах України почався процес хаотичного підвищення (в кілька разів) плати за житло, воду, тепло та інші комунальні послуги до 100% їх вартості. Прикро, але зростання житлово-комунальних тарифів ставало важким тягарем для малозахищених верств. Невисокий рівень життя пересічних українців, існування боргів із виплати зарплат і пенсій працівникам багатьох підприємств і установ (особливо у 1990-ті рр.) призвели до того, що заборгованість з оплати населенням житлово-комунальних послуг була великою. Так, у березні 1999 року вона становила 3,5 млрд. грн., а в грудні 2000-го — 6,2 млрд. грн. Програма житлових субсидій почала діяти з 1995 року, але вона через недостатнє фінансування була низько ефективною.

2001 року у звітах Державного комітету з будівництва та архітектури України зазначалося, що упродовж десятиліття в країні обсяги будівництва житла різко скоротились: якщо у 1991 році було надано 146 тис. квартир, то у 2000-му — лише 32 тис. У 1987 році було збудовано 21,5 млн. кв. м житла, а у 2000-му — 5,3 млн. кв. м, причому за рахунок коштів державного бюджету — лише 11%. Станом на 2001 рік було приватизовано близько 65% житлового фонду, що призвело до створення вторинного ринку житла. Крім того, були зняті обмеження на будівництво індивідуального житла. Разом з тим, останніми роками відбулися серйозні зміни, що дозволили поліпшити житлові умови певної частини населення й скоротити чергу на отримання житла з 2,6 млн. сімей у 1991 році до 2 млн. сімей у 2000-му⁷.

На початку 2000-х років проявами складнощів у житловому питанні можна назвати наступні. Передовсім, в Україні понад половину населення мали забезпеченість житловою площею, меншу за середню. По-друге, відсутність у домогосподарствах необхідної кількості житлових приміщень на кожного члена сім'ї. Окрім того, був нижчий рівень житлової забезпеченості на одну особу у порівнянні з європейськими або світовими стандартами. Не були законодавчо врегульовані питання надання соціального житла для малозабезпечених верств, низьким був рівень забезпечення житлом багатодітних родин. Ступінь комунального облаштування житла (особливо у сільській місцевості) була набагато нижчою за європейські нормативи.

В Україні у 2004 році забезпеченість житлом на одного мешканця в середньому становила 22,2 кв. м загальної площі, в тому числі 14,7 кв. м — житлової площі, при цьому у понад 56% українських домогосподарствах на одну особу припадало менше 14 кв. м житлової площі, а у кожному дев'ятому — цей показник був нижчим, ніж 7 кв. м. Менше однієї кімнати на особу фіксувалось у понад 50% сімей. І лише у 25% родин на одну особу припадало більше однієї кімнати. Станом на 2004 рік 3,4% українських родин не мали власного житла, проживаючи в гуртожитках або в орендованих квартирах. Майже 93,4% сімей мешкали у власному (приватизованому) помешканні (квартирі або індивідуальному будинку), однак, доволі часто двом (або й більше) родинам доводилося жити в одній квартирі або будинку⁸.

---

⁷ Уряд: рішення і дії. Житлова програма держави // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 146. — 10 серпня.

⁸ Людський розвиток в Україні: Можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. акад. Е.М. Лібанової). — К.:

При описі житлових умов населення показовою є характеристика обладнання житлового фонду комунальними зручностями. Зокрема, у сільській місцевості традиційно мінімальний набір комунальних зручностей включав, передовсім, централізоване газопостачання та водопостачання та каналізацію, а у містах до цього переліку додавалися ще гаряче водовідведення, ванна, душ і телефон (стаціонарний). У 2004 році відсутність мінімального набору зручностей у помешканні по домогосподарствах різних типів становила у містах — 67,7%, а у сільській місцевості — майже 88%.

Проте, останніми роками, особливо у передмістях, заможні родини почали споруджувати будинки котеджного типу із присадибними ділянками, що мали повний набір комунальних зручностей за європейськими стандартами — з басейнами, саунами, телефонами, холодним і гарячим водопостачанням. Розв'язання багаторічної проблеми телефонізації у невеликих населених пунктах і у селах було зрушено із запровадженням мобільного стільникового зв'язку.

Таким чином, житлові умови населення України не можна було вважати задовільними: недостатній рівень забезпечення житловою площею обтяжувався ще й не дуже високою якістю житлових приміщень, недостатньо високим рівнем їх комфортності та облаштування комунальними зручностями. Особливо це стосувалося сіл, адже більшість сільських будинків не були обладнані комунальними зручностями.

На часі стояло прийняття нового Житлового кодексу України, проект якого був розроблений Кабінетом Міністрів ще у 1996 році, і котрий би регулював законодавче поле у сфері житлової політики за умов ринкової економіки. Однак він неодноразово повертався на доопрацювання парламентарями. Необхідно було посилити державний нагляд та контроль за використанням житла, за ходом будівництва комерційними інвестиційно-будівельними фірмами, судову відповідальність за порушення житлового законодавства, створення механізмів стимулювання житлового будівництва за рахунок власних коштів населення, врегулювати питання забезпечення житлом соціально незахищених категорій, вдосконалення порядку надання довгострокового кредиту для громадян на придбання, будівництво (реконструкцію) житла.

Програма «Доступне житло», затверджена відповідно до Указу Президента України Віктора Ющенка від 8 листопада 2007 року «Про заходи щодо будівництва доступного житла в Україні та поліпшення забезпечення громадян житлом» (яка передбачала надання державної однора-

зової грошової допомоги розміром близько 30% вартості житла для першочергового внеску, а дві третини суми мав сплачувати сам замовник), не здійснювалася на практиці⁹.

Як зазначалось у соціологічному моніторинговому порівняльному міжнародному проєкті під назвою «Європейське соціальне дослідження» (2005, 2007 рр.), житлово-побутові умови українських сімей за багатьма ознаками відставали від європейських нормативів. Зокрема, за показником кількості кімнат на одну сім'ю, Україна перебувала серед останніх місць у Європі, але не була найгіршою. На одну українську родину припадало в середньому 3,2 кімнати (2007 р.), гіршим було становище в Угорщині, Естонії та Польщі із відповідними показниками 2,6, 2,9 та 3,1 кімнат (у середньому на сім'ю). Найвища забезпеченість кількістю кімнат спостерігалася у родин Бельгії (5,1) та Ірландії (5,6)¹⁰.

За період 1991-го — початку 2000-го років поліпшення житлових умов населення України проявлялося у збільшенні кількості кімнат, які припадали на одну родину з 2,1 до 3,2. Українська сім'я в середньому щоденно витрачала значно більше часу на хатні справи (6,8 годин), аніж середньостатистичні сім'ї в державах Європейського Союзу, при цьому найменше часу на домашній побут (на добу) витрачали данці (2,6 годин) та шведи (3,0 години)¹¹.

Міжнародний досвід засвідчував, що розв'язання житлового питання здійснюється на засадах ринкової економіки, але має бути розвиненою програма іпотечного довгострокового кредитування житлового будівництва населенням (під низький банківський річний відсоток). На державному рівні мають регулюватися такі важливі аспекти житлової політики, як надання соціального житла малозабезпеченим верствам, умови оформлення пільгових кредитів для багатодітних сімей, впровадження програм доступного житла для працюючих громадян та ін.

Таким чином, програма «Житло-2000», проголошена у 1986 році в ході здійснення горбачовської «перебудови», залишилася недовиконаною. І у подальші роки житлова проблема в Україні не була розв'язана, і ще більш загострилася. Житлова програма часів перебудови є прикладом адміністративного підходу до розв'язання соціальних проблем. Однак, не варто повністю відкидати її значення, адже вона мала раціональне

---

⁹ Указ Президента України В.А. Ющенка «Про заходи щодо будівництва доступного житла в Україні та поліпшення забезпечення громадян житлом». 8 листопада 2007 р. (№ 1077/2007) // Урядовий кур'єр. — 2007. — 14 листопада. — № 213.

¹⁰ Головаха С., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження». 2005–2007 роки. — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — С. 132.

¹¹ Там само. — С. 132.

зерно — як досвід формування і виконання цільової соціальної програми, розробленої на державному рівні. Сьогодні злободенність житлової проблеми в Україні доволі висока. Житло стало елементом ринкової економіки, але повинні бути врегульовані питання забезпечення соціальним житлом багатодітних сімей, інвалідів, непрацездатних громадян, малозабезпечених верств, а також мігрантів, переселенців, внутрішньо переміщених осіб. Адже програма «Житло–2000» висвітлює досвід вироблення та реалізації державної цільової соціальної програми, з її недоліками та позитивними рисами, важливий і для сучасного періоду.

Ковпак Liudmyla (Kyiv)

Ph.D. in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine NAS Ukraine,

Department of Contemporary History and Politics

**Social Slogans of «Perestroika»: Attempts of Implementation and Lessons for Today
(on the Example of Housing Problem in Ukraine in the late 1980s — early 2000s)**

The article is devoted to the subject on formation and implementation of the social priorities in the period of «perestroika», including the program of housing construction. The paper highlightst the progress of the program «Housing-2000», using the basis of a wide range of archival records, statistics and other historical sources. The topic is important in terms of scientific study, and because of the practical experience in the development and implementation of the social programs nowadays.

Keywords: *the period of «perestroika» in Ukraine, the program «Housing-2000», social programs in Ukraine (late 1980s — early 2000s).*

Кузьменко Юлія (м. Ніжин)

Кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та міжнародних
відносин Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
kuzmenko_yulia@ukr.net
УДК: 94(477) "1985/1989": 35.084.3

ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ ПРАЦІВНИКАМИ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ В АНОНІМНИХ ЛИСТАХ ПЕРІОДУ «ПЕРЕБУДОВИ»

Стаття присвячена аналізу текстів і динаміки анонімних звернень до органів влади в УРСР та вищих посадових осіб держави впродовж 1985–1991 років з метою визначення ставлення громадськості до номенклатури. Основна увага приділяється проблемі зловживання номенклатури службовим становищем. Висвітлюється механізм розгляду звернень в органах влади та відмінності між розглядом анонімок та листів з підписом.

Ключові слова: партійно-радянська номенклатура, громадський контроль, анонімний лист, «перебудова», зловживання службовим становищем.

Незважаючи на тоталітарний характер влади в СРСР, невід'ємною складовою радянської системи контролю за номенклатурою традиційно був громадський контроль, що втілювався у вигляді звернень до владних інстанцій (скарг, анонімних листів, інформацій до відома, клопотань). Вони були чи не єдиним способом комунікації між громадськістю та владою у радянські часи.

Звернення громадян до влади слід відносити до джерел особового походження. За твердженням вітчизняного дослідника номенклатури Віктора Крупини, звернення є узагальненою назвою скарг, заяв, доносів, інформацій до відома тощо, оскільки чітку грань між ними провести практично неможливо, адже один і той самий лист міг містити як викривальні факти (тобто виступати скаргю або доносом), так і раціональну пропозицію (бути заявою)¹. Письмові звернення можуть мати підпис автора або ж бути анонімними, від чого значною мірою залежала

---

¹ Крупина В. Звернення громадян як інструмент впливу на владу (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.) // Український історичний збірник. — 2012. — № 15. — С. 201.

подальша доля листа, адже порядок розгляду підписаних і анонімних листів суттєво відрізнявся. Згідно адресату отримання письмові «сигнали знизу» можна поділити на декілька категорій: відкриті листи до періодичних видань; листи, надіслані у партійні та радянські органи влади; листи до правоохоронних органів; листи відомим політичним діячам.

Однією з найбільш поширених проблем, якій присвячувалися листи до міністерств, відомств, виконкомів місцевих Рад народних депутатів, ЦК КПУ та Комісії партійного контролю при ЦК КПУ (далі — КПК при ЦК КПУ) було питання зловживань чиновників службовим становищем і порушення соціалістичної законності. За умов критичного підходу до даних, що містяться у листах громадян, та співставлення їх з іншими видами документів (матеріалами перевірок КПК при ЦК КПУ, характеристиками, мемуарами, спогадами тощо), ця підгрупа джерел дає важливу інформацію про тіньові сторони життя партійно-радянської номенклатури на місцях (патрон-клієнтарні відносини, систему пільг та привілеїв, зловживання службовим становищем тощо), а також є основою вивчення широких суспільних настроїв та образу влади в рецепції громадськості.

Однак, незважаючи на очевидну важливість залучення анонімних листів для історичних студій, дослідники тривалий час ігнорували цей вид джерел. Лише на межі ХХ–ХХІ століть з'явилися перші збірки документів такого характеру та спеціальні дослідження, присвячені вивченню «сигналів знизу»². Останнім часом історики дедалі більше уваги приділяють громадським зверненням, зважаючи на те, що вони дають можливість дослідити масову свідомість, політичні міфи, форми контролю над владою тощо³.

---

² *Іванов В.* Анонимщики и власть в советской России в 1930-е — 1960-е гг. // Новейшая история России. — 2011. — № 1. — С. 27–44; Советская повседневность и массовое сознание. 1939–1945 / Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. — М.: РОССПЭН, 2003. — 472 с.; Письма во власть. 1928–1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов, О.В. Хлевнюк. — М.: РОССПЭН, 2002. — 528 с.; Письма во власть. 1917–1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. — М.: РОССПЭН, 1998. — 664 с.

³ *Крупина В.* Громадський контроль за діяльністю номенклатури // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 539–547; *Журавльов Я.* Право на звернення до органів влади в СРСР та радянській Україні у 1945–1991 рр.: характеристика та регулювання інституту // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — Вип. 19. — С. 194–206; *Лисак В.* Вияви соціального протесту українського селянства у 1950–1960-х рр. // Шості

Пропонована стаття — це спроба аналізу текстів та динаміки анонімних звернень до органів влади в УРСР та вищих посадових осіб держави з метою визначення характеру сприйняття номенклатури громадськістю. Вартим уваги також є механізм розгляду звернень в органах влади та відмінності між розглядом анонімок та листів з підписом.

Анонімка не була новим явищем у Радянському Союзі доби «перебудови», а цілком закономірним для суспільства, в історії якого були часи, коли анонімні листи використовувалися як достовірне джерело інформації, а факти, які містилися у них, доволі часто сприймалися каральними органами як доказ. Разом з цим, ставлення до осіб, які не ставили підписів під своїми листами до влади, традиційно було негативним як з боку влади, яка сприймала їх як недоброзичливців, які прагнуть звести особисті рахунки, так і з боку громадськості, яка хоча й вважала їх «борцями за справедливість», але сприймала, як конфліктних, з якими небезпечно мати справу. Відповідно, у розмовній практиці поняття «анонім» (від грец. *anonymos* — «безіменний») повсякчасно замінювалося зневажливим «анонімник»⁴.

На початковому етапі «перебудови» склалися передумови для перетворення громадськості з інертної маси, об'єкта політики на важливого суб'єкта політичного процесу. Загострення невдоволення владою в суспільстві на свідомому чи підсвідомому рівнях здебільшого ув'язувалося з конкретними представниками номенклатури апаратів. Це невдоволення знайшло своє відображення в письмових скаргах та анонімних листах до ЦК Компартії України, радянських органів влади та у періодичні видання. Текст анонімного листа, створений у несприятливих для автора умовах з метою вплинути на владу засобами емоцій та почуттів, не передбачав діалогу, а був, за своєю суттю, монологом, орієнтованим на адресата-«слухача», що не передбачає відповіді⁵. Приписка до листів на кшталт

Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Зб. наук. праць / Ред. кол. В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага та ін. — Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2011. — С. 206–208; *Калинина О.* Многоуровневый контроль в номенклатурной системе (вторая половина 1940-х — начало 1960-х годов) // Вестник НГУ: Серия «История. Филология». — 2011. — Том. 10. — Вып. 10: История. — С. 70–74; *Крупина В.* Політичні міфи доби пізнього сталінізму (друга половина 40-х — початок 50-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — № 14. — С. 18–30.

⁴ *Иванов В.* Анонимщики и власть в советской России в 1930-е — 1960-е гг. // Новейшая история России. — 2011. — № 1. — С. 27–44.

⁵ *Якубинский Л.П.* О диалогической речи / Избранные работы: Язык и его функционирование. — М.: Наука, 1986. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/yakubinsky-86.htm#1>

«на відповідь не сподіваюся» чітко вказує на це, але разом з цим автор анонімки, зазвичай, мав на меті наступне:

- звести рахунки з особистим ворогом чи недоброзичливцем;
- виплеснути негативні емоції («випустити пару»);
- висловити недовіру до влади, адже в умовах тоталітарної держави інших можливостей для цього не існувало.

Серед анонімних листів вважаємо за доцільне виділити групу умовно анонімних. До них відносимо звернення громадян, що мають підпис типу «Старий комуніст», «Небайдужий громадянин СРСР», «Ветеран війни», або лише ім'я (без прізвища), або ж колективні листи з підписами без розшифровки прізвищ. Незважаючи на наявність підпису в таких зверненнях, можливість встановлення зворотного зв'язку з відправником виключалася.

Абсолютна більшість анонімних листів цього періоду містила скарги та вказівки на зловживання службовим становищем працівників номенклатури, зокрема, використання державних ресурсів для задоволення особистих потреб або потреб свого оточення. Варто підкреслити, що проблема зловживань номенклатурників завжди йшла пліч-о-пліч з питанням патрон-клієнтарних відносин. Наприклад, в документах КПК при ЦК КПУ вказувалося, що за результатами перевірки «сигналів знизу» встановлено, що відповідальний працівник, який став «головним героєм» звернень громадян, насправді «...користуючись безконтрольністю та безкарністю... заохочував догідництво, висував на керівні і матеріально-відповідальні посади працівників за приятельськими міркуваннями, а також осіб, які притягувалися до кримінальної відповідальності за розтрату; працівників вищих відомчих органів забезпечував путівками в санаторії та пансіонати, влаштовував для них застілля за рахунок ... поборів зі співробітників»⁶.

Палітра патрон-клієнтизму, яка описується в анонімних листах до ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, вельми строката і засвідчує як наявність земляцького підходу в доборі кадрів, так і непотизму. Так, у листі без підпису до ЦК КПУ, в якому повідомлялося «про неправильні дії першого секретаря Чернігівського обкому партії т. Палажченка Л.І.», йшлося, що «добір кадрів ... ведеться важко, не за діловими та політичними якостями, а за ступенем особистого знайомства і вмінню догодити т. Палажченку. Якщо накласти біографію самого Палажченка на біографію висуванців, то можна помітити цікаву деталь: усі вони перетиналися в минулому, в дитинстві та у комсомольській бурхливій юності, й у роки

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2913. — Арк. 22.

волинського періоду. У цьому, ймовірно, не було б ніякої біди, якщо б ці друзі-товарищі, не повіривши у свою невразливість, працювали б краще, ніж їх попередники, по-партійному відносилися б до справи...»⁷.

Поряд з «земляцьким» принципом добору кадрів достатньо часто в анонімних листах містяться скарги на випадки непотизму (кумівства). Так, в анонімці на того ж Леоніда Палажченка до ЦК КПУ повідомлялося: «Свого кума Ткаченка П.А. призначив зав. відділом обкому, сина кума — Ткаченка П.П. — спочатку секретарем РК ВЛКСМ, потім першим секретарем обкому ЛКСМ... Свого друга дитинства Гришка М.В. ... удостоїв посади голови Чернігівського облвиконкому»⁸.

Анонімні листи вказують також на багаточисельність системи патрон-клієнтарних відносин. У ній кожен працівник міг виступати як в ролі «патрона», так і в ролі «клієнта». Для ілюстрації цієї тези можна навести випадок, описаний в умовно анонімному листі колективу Запорізького відділу Торгівельно-промислової палати до Ради Міністрів УРСР, у якому йшлося про те, що у травні 1985 року їхня установа отримала листа з Києва, з вимогою звільнити заступника керівника з посади. Однак, керівник Запорізького відділу Торговельно-промислової палати, не бажаючи допустити цього звільнення свого заступника, якого він призначив з числа своїх друзів, наказав секретарю не реєструвати листа і залишити вільне місце «на всяк випадок». Після чого вилетів до Києва і все «налагодив» і навіть дав йому «портфель» керівника контрольної групи, а потім «влаштував» на посаді ще двох своїх друзів⁹. Як бачимо, одна й та ж сама особа грала роль і «патрона», і «клієнта».

Проблема патрон-клієнтарних відносин неабияк турбувала українське суспільство в роки перебудови, що свідчить, з одного боку, про масштаб цього явища, а з іншого — про прагнення подолати негативні явища, перш за все, у кадровій політиці партії, що очевидно було спровоковано реформаторською риторикою Михайла Горбачова та звичайним людським обуренням порушенням «соціалістичної справедливості». Анонімні автори найчастіше закликали відновити її, «вказати місцевим керівникам на хибність методів керівництва і невідповідність вимогам перебудови»¹⁰. Простежується закономірність: громадськість УРСР на початковому етапі «перебудови» сприймала те, що вже через 3–4 роки назвуть пільгами та привілеями номенклатури як «зловживання», очевидно, не розуміючи, що

⁷ Там само. — Арк. 43.

⁸ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 37.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 14. — Спр. 8524. — Арк. 33.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2913. — Арк. 65.

більшість цих «зловживань» або легітимізовані номенклатурою, або є проявом своєрідного «негласного» права номенклатурника на користування певними благами.

Особливістю анонімних листів до органів влади було й те, що значна їх частина, поряд із вказівкою на службові зловживання, містила звинувачення місцевих чиновників у аморальному способі життя. Наприклад, у листі до Ради Міністрів УРСР з Чернігова зазначалося [прим. автора — *прізвища та деякі посади осіб, про яких йдеться у листах-скаргах свідомо пропущені з етичних міркувань*]: «під приводом поїздок до нормативної станції роз'їжджав по коханках ... На поїздки до них витрачав державні кошти. Користуючись посадою ... всі наради прагнув закінчити застіллям і як привід для його організації, змушував окремих його учасників везти йому з колгоспів “живе і мертво”, яке він потім забирав собі й своїм коханкам»¹¹.

В іншому листі із Запоріжжя, що був адресований персонально «Шановному Михайлу Сергійовичу!» теж відчувається роздратованість працівників-авторів листа особистим життям свого керівника, тим паче, воно відображалось на житті колективу: «Свою коханку ... влаштував ще краще — старшим експертом-методистом з окладом в 150 крб., яка фактично виконує обов'язки звичайного бібліотекаря, та чай розпиває з ним в окремому кабінеті. Підвисив він її після того, як довелося її зняти з посади начальника бюро ... через відсутність вищої освіти та через нетактовну поведінку з підлеглими (за скаргою колективу)... Колективу відома ще одна коханка — Маша з м. Рига. А скільки ще — нам невідомо»¹². Однак, це не дає підстави робити висновок про гендерний аспект проблеми: визначити, чоловіки чи жінки здебільшого ставали авторами анонімних листів, видається нам проблемою окремого дослідження полідисциплінарного характеру.

Якщо перший лист не був анонімним і містив підпис жіночим прізвищем, у другому наведеному колективному листі особисті підписи були відсутні (автори анонімки підписалися «група експертів»), але й у ньому, на нашу думку, простежується жіночий почерк. Так, наприклад, відмічався «вульгарний вигляд» коханки керівника на роботі, вказувалося, що він користується будь-яким приводом, щоб «роз'їжджати ... разом зі своєю подругою ... по базарах, де працюють наші експерти та набирати дефіцитних товарів ... З ... (коханкою) він любить виїжджати на фірму “Одяг”. Не випадково ... (вона) одягнена у все імпордне»¹³.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 14. — Спр. 8523. — Арк. 7.

¹² Там само — Спр. 8524. — Арк. 34.

¹³ Там само. — Арк. 35.

Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років в українському суспільстві, завдяки плюралізму та гласності, на поверхню спливла проблема номенклатурних пільг та привілеїв, що стала однією з найбільш поширених тем не лише анонімників, але й загалом громадян, які ставали авторами «сигналів знизу». Так, у одному з листів до ЦК КПУ прямо вказувалося, що наявність номенклатурних привілеїв — це головна причина виходу з партії: «якщо одна частина виходить з КПРС у зв'язку з набранням Українську партію демократичного згоди, то інша частина виходить саме через наявність проблеми привілеїв у партапарату, через те, що партія не дала чіткої відповіді на це питання. “Не бажаю утримувати партфункціонерів”, “партія з партії для народу перетворилася у партію для номенклатури” — ось деякі з мотивів, які вказують при виході з рядів КПРС. Підспудно ця думка присутня в більшості заяв, і знайти справедливу та зрозумілу відповідь на це питання ні в рішеннях партійних органів, ні в партійних засобах масової інформації не можливо»¹⁴.

Простежимо динаміку кількості листів, заяв та скарг громадян направлених протягом 1986–1991 років до Ради Міністрів УРСР¹⁵.

Рік	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Загальна кількість листів, заяв та скарг громадян направлених до Радміну УРСР	23 442	24 007	21 785	24 537	28 020	29 706
з них						
Про роботу партійно-радянських органів/держу правління	807	908	1 278	1 053	1826	4 173
Про недоліки в роботі, неправильну поведінку та зловживання посадовців	339	279	188	166	213	509

На основі аналізу таблиці можна зробити висновок про загальну тенденцію до зростання кількості листів, скарг та заяв до органів державного управління (за винятком 1988 р.). Беззаперечним лідером за кількістю надісланої кореспонденції були м. Київ (завжди бл. 6–7 тис. листів на рік), Київська (від 2 до 4 тис. листів) та Донецька (бл. 1,5 тис.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2726. — Арк. 111.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 15. — Спр. 484. — Арк. 2а — 2б; Спр. 920. — Арк. 1–2; Спр. 1316. — Арк. 1–2; Спр. 1693. — Арк. 1–2; Спр. 2120. — Арк. 1а–1б; Спр. 2601. — Арк. 1а–1б.

листів) області, звідки кількість надісланих листів була стабільно великою. У ході розгортання «перебудови» збільшувалася кількість листів до влади надісланих з Кримської, Житомирської, Львівської, Дніпропетровської, Чернігівської та деяких інших областей, що яскраво свідчить про більші темпи політизації їх населення. Однак, з першого погляду виглядає дивною ситуація, коли протягом 1989 року, а особливо 1990–1991 роки, всю громадськість УРСР непокоїло питання про пільги та привілеї партійно-радянської номенклатури, її моральне обличчя тощо, а кількість листів та скарг про зловживання та недоліки у роботі відповідальних кадрів хоча й зросла впродовж 1990–1991 років, але все ж залишалася незначною.

Відповідь, найімовірніше, криється у тому, що у переважній більшості листи з критикою керівних та управлінських кадрів залишалися без підпису автора, тобто анонімними. Стосовно таких листів ще 15 травня 1985 року при узгодженні з членами Політбюро ЦК КПУ було прийнято пропозицію Секретаріату ЦК вважати недоцільним розглядати їх у партійних органах¹⁶.

Слід зазначити, що відмова від підпису на листі була своєрідним актом самозбереження від переслідувань і подальших утисків. Показовим у цьому відношенні є анонімний лист, направлений до ЦК КПУ у 1985 році мешканцем м. Чернігова, який підписався як «старий комуніст», у якому перший секретар обкому партії Леонід Палажченко зі своїм найближчим оточенням обвинувачувалися у зведенні за державний рахунок «садиби особливого планування, купецьких розмахів». Відмову підписати лист своїм прізвищем автор анонімки пояснював так: «Свого прізвища не пишу тому, що мене зацькують. Це не анонімка. Анонімка — це той лист, що не підтвердився. Вони й так шукатимуть по всіх підприємствах цю машинку, але не знайдуть оскільки я її щойно купив»¹⁷. Приписка у кінці наведеного листа засвідчує, що в радянському суспільстві, незважаючи на лібералізацію та демократизацію, зберігалася атмосфера страху, принаймні серед тих, хто застав часи сталінського Великого терору.

Напередодні «перебудови», у 1984 році до ЦК Компартії України надійшло 7866 анонімок, що становило 14% від загальної кількості листів. У половині з них (4397) містилися наклепи, звинувачення без наведення будь-яких фактів. У їх розгляді в партійному та державному апаратах були задіяні тисячі людей, оскільки таким листам приділялася навіть більша увага, ніж зверненням осіб, які відкрито заявляли про

¹⁶ Крючков Г. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. — Харьков: Фолио, 2009. — С. 223.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2913. — Арк. 65.

безлади, адже за вказівкою ЦК інформацію, що містилася в анонімках, необхідно було спростовувати, а факти, про які повідомляли конкретні особи — підтверджувати. Однак було й чимало випадків, коли з деяких трудових колективів та міст такі листи йшли потоком і лише втручання «зверху» сприяло наведенню порядку. Це, в свою чергу, також сприяло зростанню кількості анонімних звернень до вищих органів влади.

Вимоги відмовитися від практики розгляду анонімних листів надходили до ЦК з комітетів різних рівнів. На березневому (1985 р.) пленумі ЦК Компартії України це питання підняли перший секретар Львівського обкому Віктор Добрик і перший секретар Полтавського обкому Федір Моргун, яких підтримали інші учасники пленуму. Тому, як вже зазначалося, відповідне рішення було прийнято. Текст цього документу вперше було опубліковано Георгієм Крючковим, який на той час перебував на посаді заворгвідділу ЦК КПУ і особисто був причетний до обговорення цього питання. У рішенні вказувалося: «Відомо, що в нашій партії та країні створені необхідні умови для відкритої та здорової критики недоліків і працівників, які їх допускають у роботі або особистій поведінці ... Тому анонімка, як засіб критики, партією і нашою громадськістю відкидається, автори анонімок — там, де їх вдається виявити, — колективами засуджуються і зневажають ... Та обставина, що перевіркою анонімок їм фактично надається значення як до джерела інформації, по суті заохочує анонімників. Користуючись цим, деякі безкарно зводять наклеп на кадри, намагаються руками перевіряючих розправитися з неугодними працівниками, створюють нездорову обстановку в окремих колективах. Тому треба скрізь змінити ставлення до анонімки. Анонімні листи, в яких немає конкретних звинувачень, що заслуговують на увагу або повідомлень ... знищуються ... Про анонімні листи, в яких містяться конкретні звинувачення щодо перших керівників областей, загальний відділ доповідає першому секретарю ЦК Компартії України, а щодо перших керівників міністерств і відомств — після доведення до відома в необхідних випадках першого або другого секретаря ЦК, направляє на розгляд Голові Ради Міністрів республіки. Щодо інших керівних працівників номенклатури ЦК Компартії України, то про такі листи доповідають відповідним секретарям або завідувачам відділами ЦК або надсилаються на розгляд заступникам Голови Радміну... Щодо інших керівних працівників номенклатури ЦК Компартії України про листи доповідають відповідним секретарям чи заввідділами ЦК, направляють на розгляд заступника Голови Радміну...». Згідно цього ж документу реєструватися мають лише ті листи без підпису, коли секретарями ЦК, керівниками Ради Міністрів або завідувачами відділами ЦК було прийняте рішення про перевірку отриманого сигналу. При перевірці анонімок, які,

за висновками вказаних посадовців, варті уваги, необхідно було керуватися наступними положеннями:

- сигналами, які повідомляються, поцікавитися, але, між іншим, не пов'язуючи це з отриманням анонімного листа, як правило, у ході вивчення певного ділового питання під час виїзду в область або зустрічей з колективами;
- перевірка має відбуватися продумано, обережно, негласно, щоб не травмувати без підстав працівника, якого перевіряють;
- проводити бесіду з працівником, брати від нього пояснення варто лише тоді, коли сигнал підтвердився.

На думку Георгія Крюкова, цей документ, найвірогідніше, готував П. Мусієнко, хоча він припускає, спираючись на стиль викладу, що цей документ був продиктований Володимиром Щербицьким¹⁸.

Прийняттям рішення про відмову від розгляду анонімних листів партійно-радянська номенклатура УРСР фактично забезпечувала себе від нападок громадськості, адже значна частина анонімних листів відтепер просто знищувалася, а інша, дотримуючись номенклатурної ієрархії, направлялася до відповідного вищого органу, у компетенції якого знаходилися кадрові призначення. Останній варіант розгляду анонімки теж у більшості випадків не повинен був викликати занепокоєння з боку номенклатури, адже за «законами» патрон-клієнтелізму справа «загальмовувалася» «патроном», а, у крайньому випадку, за умови набуття нею широкого розголосу, для створення зовнішнього вигляду покарання винний «пересаджувався» (переводився) на аналогічну посаду.

Таким чином, в українському суспільстві другої половини 1980-х — на початку 1990-х років загострилося невдоволення поведінкою, зловживаннями, пільгами та привілеями номенклатури як головних носіїв влади. Їх наявність розпалювала, по суті, «міжкласову ворожнечу» і поглиблювала соціальну прірву між «номенклатурними верхами» і «народом». Громадськість сприймала номенклатурників, як «господарів життя», що користуються всюдозволеністю та безкарністю. Якщо на початковому етапі «перебудови» вістря громадської критики було спрямоване проти номенклатури обкомів, міськкомів та районів, а ЦК Компартії України та вищі радянські органи влади сприймалися як своєрідні апеляційні установи, що мали встановити справедливість на місцях, то наприкінці «перебудови» очевидним стає розчарування не стільки у окремих її представниках, скільки у системі політичної влади в цілому. Загалом, сам факт активного використання громадськістю анонімною та

---

¹⁸ Крюков Г. Указ. соч. — С. 223–226.

односторонньої форми комунікації з владними структурами свідчить про не сформованість громадянського суспільства та слабкість «паростків демократії та плюралізму» в УРСР наприкінці 1980-х — початку 1990-х років.

Kuzmenko Yulya (Nizhyn)

PhD in History, Assistant Professor of World history
and international relations department Nizhyn State Mykola Gogol University
e-mail: kuzmenko_yulia@ukr.net

Abuse of power by the nomenclature officials in anonymous letters of complaint during Perestroika

The article analyses the content and dynamics of anonymous complaints to the authorities in the USSR and to the senior officials of the state in order to determine the attitude of the public to the nomenclature officials during 1985–1991. The research mainly focuses on the problem of abuse of power by the nomenclature office holders. The author looks at the mechanisms for dealing with complains from the general public and the difference between handling anonymous letters of complaint and those signed.

Keywords: the Soviet Party nomenclature, public control, anonymous letter of complaint, Perestroika, abuse of power.

Латиш Юрій (м. Київ)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
j_latysh@ukr.net
УДК: 94(47).084.9:178.1«1985/1988»

АНТИАЛКОГОЛЬНА КАМПАНІЯ МИХАЙЛА ГОРБАЧОВА: ПРИЧИНИ, ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ

У статті аналізується алкогольна ситуація в СРСР, досліджується боротьба з пияцтвом та алкоголізмом у роки «перебудови», її позитивні та негативні риси, причини провалу.

Ключові слова: «перебудова», алкогольна ситуація, антиалкогольна кампанія, алкоголь, пияцтво, алкоголізм, тверезість, вживання спиртного, самогон.

Проблема зловживання алкоголем та боротьби із «зеленим змієм» стоїть перед людством з прадавніх часів. Пияцтво, алкоголізм та супутні хвороби становлять істотну загрозу для людства, адже ведуть до скорочення тривалості та якості життя, сприяють демографічним кризам, стимулюють ріст злочинності, зниження продуктивності праці, призводять до занепаду моралі.

Горбачовська антиалкогольна кампанія — одна з найбільш суперечливих акцій часів «перебудови», яка має доволі значну історіографію. Великий інтерес до проблеми традиційно виявляють західні вчені. Натомість, в історіографіях пострадянських держав вона висвітлюється, як правило, побіжно, в контексті інших подій доби «перебудови». Більшість вчених-суспільствознавців оцінює горбачовські заходи здебільшого негативно, наголошуючи, перш за все, на значних фінансових збитках, яких зазнав бюджет. Низка дослідників вважає, що провал антиалкогольної кампанії дискредитував весь курс на перебудову. Серед її позитивних рис відзначають зростання демографічних показників, рівня та безпеки життя¹.

---

¹ Детальніше про історіографію антиалкогольної кампанії див.: *Reitan T.* The operation failed, but the patient survived. Varying assessments of the Soviet Union's last anti-alcohol campaign // *Communist and Post-Communist Studies*. — 2001. — Vol. 34. — P. 241–260; *Латиш Ю.* Антиалкогольна кампанія часів Перебудови: історіографія питання // *Гілея*. — Вип. 50. — 2011. — С. 290–296; *Латиш Ю.* Дослідження радянської анти-

Метою статті є аналіз алкогольної ситуації в СРСР в першій половині 1980-х років та з'ясування причин, які штовхнули владу до радикальної боротьби з пияцтвом та алкоголізмом; дослідження розгортання анти-алкогольної боротьби на початковому етапі «перебудови», заходів влади з протидії алкоголізації суспільства, ставлення суспільства до цих ініціатив, наслідків протиборства із «зеленим змієм».

Алкогольна ситуація в СРСР після Другої світової війни характеризується наступними тенденціями:

- зростанням споживання алкогольних напоїв;
- зростанням асоціальної поведінки на ґрунті вживання спиртного;
- розширенням контингенту споживачів спиртного, поширенням пияцтва серед жінок;
- перетворенням пияцтва на масове явище;
- зниженням «вікового цензу» алкогольного споживання;
- зростанням захворюваності на хронічний алкоголізм, психічні та інші хвороби на ґрунті пияцтва;
- зростанням травматизму та нещасних випадків внаслідок зловживання спиртним;
- зростанням економічних втрат.

Головною причиною розквіту пияцтва та алкоголізму в індустріальному суспільстві є часті стреси, що супроводжують людське життя. А основними передумовами появи цього лиха в СРСР стали зростання доходів і підвищення життєвого рівня населення. Вживанням спиртних напоїв компенсувалась диспропорція між зростаючими резервами вільного часу (перехід на п'ятиденний робочий тиждень, скорочення обсягів громадських доручень) та можливостями його розумного використання (відсутність психологічного розвантаження, традицій та інфраструктури дозвілля і повноцінної рекреації). До того ж, п'яні посиденьки «на кухнях» часто компенсували нестачу свободи слова. В західній історіографії сформувалась думка про глибоку моральну кризу радянського суспільства, яка нагадувала Абдурахману Авторханову кризу Римської імперії, — здичавіння звичаїв, масові пиятики, оргії, наркоманія, проституція².

Влада намагалася всіляко приховувати алкогольну проблему. Поширювались декларативні заяви, що алкоголізм та пияцтво не властиві соціалізму та класовій природі пролетаріату³. Зловживання алкоголем трактувалось як пережитки минулого, недоліки окремих осіб, іноземний

алкогольної кампанії 1985–1988 рр. на Заході // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. — 2011. — Вип. 107. — С. 24–27.

² Авторханов А. От Андропова к Горбачеву // Октябрь. — 1990. — № 8. — С. 158.

³ Архиважное дело // Коммунист. — 1985. — № 12. — С. 44.

вплив. Прогнозований прогрес у галузі освіти і плановане зростання рівня доходів мали призвести до скорочення споживання і викорінення зловживання спиртным⁴.

Насправді алкоголь був однією з основних доходних статей радянського бюджету. З 1964 по 1984 роки доходи від продажу горілки та дешевих вин зросли в 4 рази⁵. В 1980–1984 роках бюджет щорічно отримував від продажу алкогольної продукції близько 70 млрд. крб.⁶ Академік Микола Петраков зазначає, що алкоголь приносив до 30% доходів радянського бюджету у вигляді податку з обігу⁷. На селі горілка давала понад половину обсягу торгівлі.

У 1983 році населення придбало алкогольних напоїв на суму не менше, ніж 50 млрд. крб. У той час як реалізація м'яса та м'ясопродуктів склала 22,5 млрд. крб., а хліба й хлібобулочних виробів — 8,8 млрд. крб.⁸ В Україні станом на 1986 рік питома вага алкогольних напоїв складала 11,9% загального обсягу роздрібного товарообігу і 25,6% обсягу продовольчих товарів. Натомість питома вага м'яса становила 7,6 і 16,4%; хліба і хлібобулочних виробів — 3,3 і 6,9% відповідно; одягу і білизни — 9,6%, взуття — 4,7%⁹. Соціологічне опитування емігрантських родин, проведене в Ізраїлі та США («Soviet Interview Project», 1983), засвідчило, що на придбання алкоголю в СРСР витрачається від 15 до 20% доходів населення¹⁰.

Значно зросло споживання алкоголю. Упродовж 1959–1979 років продаж спиртного на душу населення зріс в 2,3 рази і, за офіційними даними, в 1980 році досяг 8,7 л абсолютного (100-градусного) алкоголю на людину (у 1960 році — 3,9 л)¹¹. Поза увагою статистики залишалось споживання спиртних напоїв домашнього виробництва. За експертними оцінками, реальне споживання за той же час зросло з 9,8 до 14 л.

⁴ Trembl, V.G. Soviet and Russian Statistics on Alcohol Consumption and Abuse // *Premature Death in the New Independent States* / J.L. Bobadilla, C.A. Costello and F. Mitchell, edit. — Washington, DC: National Academy Press, 1997. — P. 221.

⁵ Лигачев Е. Кто предал СССР? — М., 2009. — С. 252.

⁶ Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи. — М., 2010. — С. 32.

⁷ Сирин Л. 1991: измена Родине. Кремль против СССР. — М., 2011. — С. 251.

⁸ Медведев Р. Указ. соч. — С. 24.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 2. — Оп. 15. — Спр. 470. — Арк. 17.

¹⁰ Tarchy, D. The success of a failure: Gorbachev's alcohol policy, 1985–1988 // *Europe–Asia Studies*. — 1993. — Vol. 4. — P. 7–25.

¹¹ Левин Б.М., Левин М.Б. Алкоголизм и общество // *Актуальные вопросы антиалкогольной пропаганды и пути повышения ее эффективности* (По материалам Всесоюзного семинара лекторов). — М., 1987. — С. 27.

Щоб приховати ці факти, на початку 1960-х років Центральне статистичне управління СРСР вилучило зі щорічників «Народне господарство в СРСР» статтю «Алкогільні та безалкогольні напої». Алкоголь було віднесено до графи «Інші продовольчі продукти» разом з перцем, лавровим листом, кавою тощо. Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років в роздрібному товарообігу ця стаття складала 1/3 виручки від продажу продовольчих товарів та 1/6 всього роздрібного товарообігу. На основі уривчастих статистичних даних та за допомогою статистичних методів американський професор Володимир Тремл встановив, що на початку 1970-х років Радянський Союз займав четверте місце (після Португалії, Франції та Італії) за споживанням алкоголю на душу населення, а за споживанням міцних напоїв лідував¹². За радянськими даними, в 1983 році на долю кожного мешканця Союзу припадало 4,1 л міцних напоїв (в Угорщині — 4,8, США — 2,9, Франції — 2, Австрії — 1,6, Італії — 1,2 л)¹³.

Однак, обсяг споживання спиртного не завжди об'єктивно відображає рівень пияцтва та алкоголізму. Причини катастрофічної ситуації крились не лише в державній політиці, але і в особливостях радянської моделі споживання алкоголю. Вона характеризувалась поєднанням споживання великих доз спиртного, притаманних Північній (Нордичній) культурі пиття, та регулярністю вживання, властивою для Південної (Середземноморської, винної) культури. Більшість радянських республік тяжіли до Північного типу культури пиття, де алкоголь не інтегрований у повсякденне життя, а пов'язаний зі святкуванням, причому сп'яніння часто розглядається як головна мета вживання спиртного. Його споживання не стало частиною культури харчування (як у Франції чи Італії). Шанувальники «зеленого змія» часто збирались в антисанітарних умовах (біля магазинів, у дворах, парках, скверах), споживали низькоякісні напої, сурогати, пили великими дозами і без закуски.

За підрахунками окремих радянських учених (Станіслава Струмліна, Юрія Ткачевського, Бориса Урланіса), прямі матеріальні збитки від пияцтва у вигляді втрат робочого часу та зниження продуктивності праці не окупувалися доходами від продажу спиртних напоїв¹⁴. Британський дослідник Стівен Вайт припускав, що 25% робочої сили в СРСР зловживало алкоголем; а в середньому регулярний споживач алкоголю через

¹² *Trembl, V.G.* Death from alcohol poisoning in the USSR // *Soviet Studies*. — 1982. — Vol. XXXIV. — P. 487.

¹³ *Левин Б.М., Левин М.Б.* Указ. соч. — С. 16.

¹⁴ Див.: *Струмлин С.Г., Сонин М.Я.* Алкогольные потери и борьба с ними // *Экономика и организация промышленного производства*. — 1974. — № 4. — С. 36–46.

пияцтво втрачав 93 робочі дні на рік¹⁵. За даними Михайла та Бориса Левіних, у середині 1980-х років через пияцтво СРСР щорічно втрачав від 60 до 80 млрд. крб.¹⁶

На початку 1980-х років 32% загальної кількості смертей на рік в СРСР прямо чи опосередковано були пов'язані з алкоголем. У окремих регіонах пияцтво та алкоголізм стали головною причиною смертності. Особливо катастрофічною була ситуація в районах Крайньої Півночі. Невпинно зростала захворюваність на алкоголізм та алкогольні психози. Кількість зареєстрованих алкоголіків в СРСР у 1986 році складала близько 4 млн., або 15 осіб на 1 тис., у витверезниках було обслуговано 9 млн., або кожного 33-го з 1 тис. осіб¹⁷. Зростання жіночого і підліткового пияцтва та алкоголізму призводило до підриву інституту сім'ї. За даними опитувань у 1984 році, стан алкогольного сп'яніння відчули серед старшокласників 27,8% хлопців і 19,2% дівчат; серед учнів ПТУ — 65,1 і 48,2%; серед учнів технікумів — 55,3 і 53,2% відповідно¹⁸.

Алкоголь перетворився на один з найважливіших чинників зростання злочинності. Рік від року росла кількість випадків хуліганства, згвалтувань, убивств, грабежів, розбійних нападів, завдання важких тілесних ушкоджень, ДТП, скоєних особами у стані алкогольного сп'яніння. В середині 1980-х років понад 50% злочинів було скоєно нетверезими особами.

На рубежі 1970-х — 1980-х років сформувалась відчутна залежність радянського суспільства від алкоголю. Це стосувалось усіх сфер життя: від бюджету країни, який все більше залежав від «п'яних» грошей, до повсякденного побуту, де алкоголь перетворився на тверду валюту. Без «пляшки» неможливо було вирішити будь-яке побутове питання. Навіть з'явилась приказка: «кесарю — кесарево, а слюсарю — слюсареве». Вміння багато випити вважалось доблестю («Чим більше вип'є комсомолець, тим менше вип'є хуліган»). Натомість пропаганда тверезості висміювалась («Якщо п'єш горілку й пиво — ти посібник Тель-Авіва»).

Необхідність боротьби з пияцтвом та алкоголізмом стала очевидною для радянського керівництва задовго до початку «перебудови». Спроби протидії цьому лихові робились в 1958 та 1972 роках. Розробка нової антиалкогольної програми розпочалась ще за життя Леоніда Брежнєва.

---

¹⁵ Див.: *White, S. Russia Goes Dry: Alcohol, State and Society.* — Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

¹⁶ *Левин Б.М., Левин М.Б.* Указ. соч. — С. 23.

¹⁷ *Levin, B.M., Levin, M.B.* The anti-alcohol campaign in the USSR — a dubious success // *World Health Forum.* 1990. — Vol. 11. — P. 254.

¹⁸ *Левин Б.М., Левин М.Б.* Указ. соч. — С. 31–32.

Помітну роль в ініціюванні цих процесів зіграли академік Станіслав Струмлін та Андрій Громико. При Політбюро ЦК КПРС було створено комісію для розробки заходів проти алкоголізму та пияцтва. Її очолював Арвід Пельше, а після його смерті Михайло Соломенцев.

Незважаючи на те, що переважна частина населення байдуже або терпимо ставилась до пияцтва, поступово формувалось незадоволення пануванням «зеленого змія». В авангарді цього руху стояли дружини і родичі алкоголіків, які засипали листами партійні та державні органи, ЗМІ¹⁹. У 1970-х роках почали стихійно виникати клуби тверезості. В грудні 1981 року в м. Дзержинську Горьківської області було скликано першу загальносоюзну конференцію по боротьбі з пияцтвом. Відомий хірург, академік Федір Углов виступив з доповіддю «Екзогенні чинники раннього старіння та ранньої смерті», звинувативши державу в споюванні народу. На войовничого поборника тверезості було організовано гоніння, його статті та книги заборонено. Але опального академіка підтримали молоді вчені Новосибірського академістечка. В 1984 році у Новосибірському університеті було створено Добровільне товариство тверезості²⁰. Зрештою, Юрій Андропов прийняв Федора Углова і доручив вивчити ситуацію²¹.

Перші кроки по боротьбі з пияцтвом були досить обережними. Це можна побачити на прикладі України. В 1978 році було заборонено торгівлю вином домашнього виробництва²². Влада прагнула наситити полиці магазинів пивобезалкогольними напоями, про що свідчить відповідна постанова Ради Міністрів УРСР від 17 березня 1982 року²³.

У 1983 році в Тувинській АРСР на багатьох сільських сходах було прийнято рішення про припинення торгівлі горілкою. За півтора роки до початку антиалкогольної кампанії розгорнулась боротьба із «зеленим змієм» в Ульяновській області. За ініціативою новообраного першого секретаря обкому Геннадія Колбіна було зачинено бенкетні зали при ресторанах, припинено різноманітні прийоми, ліквідовано так звані «гостьові будинки», розгорнулась боротьба з пияцтвом на транспорті та виробництві²⁴. На початку 1985 року, ще до обрання Михайла Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС, в Марківському районі Ворошилов-

¹⁹ Див.: Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х кн. Кн. 1. — М., 1995. — С. 340.

²⁰ Большаков В. Начать с себя // Трезвость и культура. — 1987. — № 3. — С. 2.

²¹ Никишин А.В. Водка и Горбачев. — М., 2007. — С. 403.

²² ЦДАВОВ України. — Ф. 2. — Оп. 14. — Спр. 8455. — Арк. 7.

²³ Там само. — Арк. 6.

²⁴ Могилат А. Оздоровление // Трезвость и культура. — 1987. — № 6. — С. 8.

градської області було проведено експеримент з обмеження часу реалізації спиртних напоїв²⁵.

За спогадами Михайла Соломенцева, в добу Юрія Андропова планувалось припинення продажу дешевих кріплених вин («бормотухи») і скорочення продажу горілки на 20 млн. декалітрів щорічно. Скорочення виробництва й продажу коньяку, шампанського, сухих вин і пива не планувалося. За умов втілення цих заходів у життя передбачалось до 2000 року скоротити споживання алкоголю до 1,5 л на людину²⁶. Але, водночас за Юрія Андропова горілка подешевшала на 30 коп. На її етикетці був простий напис «Водка», який любителі випити одразу розшифрували: «Вот Он Добрый КАкой». За правління Костянтина Черненка проекти антиалкогольних заходів було розіслано членам і кандидатам в члени Політбюро, але загального схвалення вони не отримали. Тоді обережний генсек сказав: «Поспішати не будемо»²⁷.

З приходом до влади Михайла Горбачова заходи Юрія Андропова та Костянтина Черненка (зменшення споживання алкоголю шляхом санітарної освіти населення, заохочення помірному споживання, заміщення горілки вином та пивом, зростання нетерпимості до пияцтва на робочому місці, керування автомобілем у нетверезому стані) були відкинуті як нерішучі. Домінувало наївне уявлення, що прийняття державних рішень неминуче призведе до розв'язання проблеми. При цьому ніхто не згадав, що ще в 1965 році професор антропології Каліфорнійського університету в Берклі Девід Мендельбаум написав статтю «Алкоголь і культура», в якій пророче задекларував, що зміна алкогольних звичаїв може спричинити фундаментальні соціальні зміни²⁸.

7 травня 1985 року було прийнято постанову ЦК КПРС «Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму» і постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму, викорінення самогонуваріння», в яких йшлося про необхідність усім партійним, державним та адміністративним органам рішуче посилити боротьбу з пияцтвом, причому передбачалось значне скорочення виробництва алкогольних напоїв, кількості місць їх продажу та часу реалізації²⁹.

²⁵ ЦДАВОВ України. — Ф. 2. — Оп. 14. — Спр. 8456. — Арк. 148.

²⁶ Соломенцев М.С. Зачистка в Политбюро. Как Горбачев убирал «врагов перестройки». — М., 2011. — С. 184.

²⁷ Прибытков В. Черненко. — М., 2009. — С. 183–184.

²⁸ Mandelbaum, D. Alcohol and Culture // Current Anthropology. — 1965. — Vol. 6, № 3. — P. 288.

²⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1989–1988). — 9-е изд., испр. и доп. — Т. 15: 1985–1988. — М., 1989. — С. 21–27.

16 травня 1985 року вийшов указ Президії Верховної Ради УРСР «Про посилення боротьби з пияцтвом та алкоголізмом, викорінення самогонваріння», який підкріплював вищезгадані заходи адміністративними і кримінальними покараннями³⁰. У постанові «Про хід виконання постанови ЦК КПРС “Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму”» від 8 вересня 1985 року ЦК закликав посилити антиалкогольну кампанію³¹. Аналогічні документи приймали державні і партійні органи союзних республік.

Колишній голова Ради Міністрів СРСР Микола Рижков у документальному фільмі «Сухий закон. Сутичка зі Змієм», який демонструвався 3 листопада 2009 року на телеканалі «Інтер», заявив, що існувало таємне рішення про повне викорінення споживання спиртного. Щоправда, Михайло Горбачов публічно заперечував пропозиції запровадження «сухого закону», як такого, що не виправдав себе у жодній країні³².

Горбачовські антиалкогольні заходи включали: скорочення виробництва алкоголю; обмеження торгівлі; зростання цін на алкогольну продукцію; впровадження системи суворих покарань за порушення антиалкогольного законодавства; заохочення здорового дозвілля і культурної діяльності; пропаганду тверезого способу життя і заборону позитивного зображення вживання алкоголю; покращення лікування від алкоголізму.

Антиалкогольна кампанія велась переважно адміністративними методами. Контроль за дотриманням антиалкогольного законодавства покладался на мережу комісій по боротьбі з пияцтвом при виконкомах рад, на підприємствах, в установах, організаціях, колгоспах і радгоспах, створених ще в 1972 році. На початку 1986 року в Україні діяло 39 тис. 770 таких комісій, у них нараховувалось 285 тис. 892 члени³³. На початку 1987 року в понад 70% трудових колективів СРСР працювали комісії по боротьбі з пияцтвом³⁴. Вони мали право штрафувати порушників на суму

---

³⁰ Трезвость — закон нашей жизни: Постановления ЦК КПСС, Совета Министров СССР, Указы Президиума Верховного Совета СССР, Президиума Верховного Совета РСФСР о мерах по преодолению пьянства и алкоголизма, искоренению самогонварения. Май — сентябрь 1985 г. — М., 1985. — С. 13–16.

³¹ Там же. — С. 25–31.

³² Горбачев М.С. Сибири — ускоренный шаг. Выступление на совещании партийно-хозяйственного актива Тюменской и Томской областей 6 сентября 1985 года // Горбачев М.С. Собрание сочинений. — Т. 2. Март 1984 — октябрь 1985. — М., 2008. — С. 490.

³³ ЦДАВОВ України. — Ф. 2. — Оп. 15. — Спр. 470. — Арк. 27.

³⁴ Крамаренко С.И. Опираясь на силу и опыт профсоюзов // Трезвость и культура. — 1987. — № 2. — С. 2.

до 50 крб., вносити пропозиції про позбавлення їх премій, «тринадцятої зарплати», путівок, переносити чергу на отримання житла тощо.

У вересні 1985 року було створено Всесоюзне добровільне товариство по боротьбі за тверезість (далі — ВДТБТ), яке являло собою псевдо громадську організацію, а, насправді, за влучним висловом публіциста Володимира Ніколаєва, мало б називатися Міністерством тверезості³⁵. Впродовж 1986 року ради ВДТБТ було створено в усіх союзних і 20 автономних республіках, 6 адміністративних краях, 133 областях, 10 округах, 905 містах і 3 тис. 855 районах. В лавах товариства перебувало 13 млн. осіб, об'єднаних в 400 тис. первинних організацій³⁶. Наклад журналу ВДТБТ «Тверезість і культура» сягав мільйона примірників³⁷. Добровільним це товариство було лише за назвою. Людей часто змушували вступати до його лав у примусовому порядку. Нерідко члени та керівники товариства самі не були прикладом тверезого способу життя.

Існували також Ради профілактики пияцтва і порушень дисципліни, які були покликані об'єднати зусилля наркологічних кабінетів, заводських (фабричних) комісій по боротьбі з пияцтвом та первинних організацій ВДТБТ. Задля впровадження антиалкогольних заходів залучались профспілки, комсомол, вся система освіти та охорони здоров'я, громадські організації, творчі спілки.

З 1 серпня 1986 року були підвищені на 20–25% роздрібні ціни на алкогольні напої. Одночасно знижено в середньому на 15–20% ціни на окремі види товарів: одяг, взуття, трикотаж для дітей і підлітків, вироби зі штучного хутра, килими і килимові вироби, кришталь, мотоцикли тощо³⁸.

У 1985 році в Україні на 45% було скорочено мережу магазинів і в 1,7 рази кількість підприємств громадського харчування, що реалізовували спиртні напої; на продаж соків, безалкогольних напоїв, морозива, кави, кондитерських виробів та інших продуктів харчування перепрофільовано близько 1 тис. 100 кафе і магазинів³⁹. Торгівлю виноградними винами передбачалось зосередити в спеціалізованих магазинах та відокремлених відділах.

Було обмежено час торгівлі спиртним (як правило, з 14 до 19 години), припинено переробку плодово-ягідної сировини на вино та інші алко-

³⁵ Николаев В.Д. Русский дьявол. Водка в судьбе России.— М.; СПб., 2008. — С. 283.

³⁶ Черных Н. Становление: поиск и перспективы // Трезвость и культура. — 1987. — № 1. — С. 2.

³⁷ В Центральном Совете ВДОБТ // Трезвость и культура. — 1987. — № 5. — С. 14.

³⁸ Україна: Хроніка XX століття. Роки 1986–1990. — К., 2006. — С. 36–37.

³⁹ ЦДАВОВ України. — Ф. 2. — Оп. 15. — Спр. 470. — Арк. 11.

гольні напої, згорнуто виробництво дешевих виноградних кріплених вин, переглянуто плани розвитку садівництва і виноградарства з метою заміни технічних сортів винограду на столові⁴⁰. Якщо у 1984 р. в СРСР було вироблено 1418 млн. дал. алкогольних виробів, в 1985 році — 1257 млн. дал., то в 1986 році — 813 млн. дал., тобто за 2 роки виробництво скоротилось на 43%⁴¹.

З метою поліпшення організації дозвілля населення впродовж 1985–1987 років в Україні розширилась на 2,4 тис. місць мережа стадіонів, лижних баз, тирів, плавальних басейнів, спортивних залів, інших спортивних споруд. Було створено близько 4 тис. міських, районних, сільських і селищних культурно-спортивних комплексів, 22,5 тис. любительських об'єднань і клубів за інтересами, 1 тис. 100 пунктів прокату спортивного інвентарю, 280 «Центрів здоров'я», 300 молодіжних оборонно-спортивних таборів⁴².

Також було посилено контроль за лікуванням хворих на алкоголізм та алкогольні психози. Розпочалось впровадження методу стресопсихотерапії Олександра Довженка, популярності набув метод психологічної реабілітації алкоголіків Геннадія Шичка. Осіб, що «ухилились від добровільного лікування» (sic!), направляли на примусове. Однак, його ефективність залишалась низькою. В ЛТП та спецлікарнях хворих експлуатували як дешеву робочу силу, що не давало змоги провести їх повну реабілітацію та реінтеграцію в суспільство.

Кампанія досить швидко дала позитивні результати. Якщо в 1984 році, за даними Центрального статистичного управління СРСР, споживання алкоголю на душу населення становило 8,4 л абсолютного алкоголю, то в 1985-му воно знизилось до 7,2 л, а в 1986-му — до 4,4 л⁴³. Поза обліком офіційної статистики залишився алкоголь домашнього виробництва.

За перші два роки антиалкогольної кампанії помітно скоротилися втрати робочого часу через прогули та інші порушення трудової дисципліни, кількість злочинів на ґрунті пияцтва, автоаварій. У 1986 році загальна сума втрат робочого часу в СРСР через прогули, простої та неявки з дозволу адміністрації зменшилась у промисловості на 30%, в будівництві — на 29 порівняно з 1985 роком⁴⁴. За той же період на

⁴⁰ Там само. — Оп. 14. — Спр. 8457. — Арк. 139.

⁴¹ Гурьев В., Исаков Б. Все познается в сравнении // Трезвость и культура. — 1987. — № 3. — С. 4.

⁴² ЦДАВОВ України. — Ф. 2. — Оп. 15. — Спр. 1307. — Арк. 57.

⁴³ Гурьев В., Исаков Б. Указ. соч. — С. 5.

⁴⁴ Там же.

третину зменшилась кількість осіб, доставлених у виверзеник, на 26% — кількість злочинів, скоєних на ґрунті пияцтва⁴⁵. Вулиці стали безпечнішими у вечірні години.

З антиалкогольною кампанією пов'язане різке підвищення середньої тривалості життя. Уже в 1986 році було зафіксовано стрімке скорочення смертності — до 9,7 на 1000 осіб проти 10,6 в 1985 році. Смертність від нещасних випадків, отруєнь і травм скоротилась особливо різко: на 22% порівняно з 1985 роком і на 32% порівняно з 1984⁴⁶. Крістіна Гасман та Грант Міллер встановили, що загальний коефіцієнт смертності під час антиалкогольної кампанії впав на 8%, що скоротило смертність на 446 тис. осіб. Вони довели, що скорочення рівня смертності відбувалось більш швидкими темпами у тих регіонах СРСР, де кампанія впроваджувалась активніше⁴⁷. На думку російського медика Олександра Немцова, з 1986 по 1991 роки в Росії смертність склала на 11,4% менше від очікуваної, тобто 1 млн. 220 тис. людей уникли смерті⁴⁸.

Вперше за 10 років середня тривалість життя зросла до 69 років. Її приріст забезпечувався, в основному, завдяки зниженню смертності від зовнішніх причин у віці 26–60 років, безпосередньо пов'язаній зі зменшенням алкоголізму, а також певною мірою і серцево-судинних хвороб завдяки меншому споживанню алкоголю⁴⁹. Водночас, відбувся сплеск народжуваності. В 1986 році кількість новонароджених в СРСР склала 5,5 млн. і виявилась настільки високою вперше за 46 років. Кількість населення збільшилась на 2,9 млн. осіб⁵⁰.

Однак, досить швидко проявилися й недоліки адміністративно-командної антиалкогольної кампанії. Влітку 1985 року вся країна була вкрита горілчаними чергами, розквітла спекуляція, потужний імпульс отримала тіньова економіка. Довелось запровадити талони на спиртне, алкогольні пайки на поховання і весілля. Після припинення продажу алкоголю в деяких селах населення масово виїздило за горілкою в

⁴⁵ Важное направление перестройки и обновления // Трезвость и культура. — 1987. — № 7. — С. 4.

⁴⁶ Гурьев В., Исаков Б. Указ. соч. — С. 5.

⁴⁷ Gathmann, C., Miller G. The Gorbachev Anti-Alcohol Campaign and Russia's Mortality Crisis. Preliminary and Incomplete. March 2010. — P. 25. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.econ.yale.edu/seminars/develop/tdw10/miller-100329.pdf>. — Доступ — 13.01.2011.

⁴⁸ Див.: Nemtsov, A.V. Alcohol-related human losses in Russia in the 1980sand 1990s // Addiction. — 2002. — Vol. 97. — P. 1413–1425.

⁴⁹ Месле Ф., Валлен Ж. за участю В. Школьников, С. Пирожкова та С. Адамця. Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті. — К., 2008. — С. 226.

⁵⁰ Гурьев В., Исаков Б. Указ. соч. — С. 6.

райцентри та інші населені пункти. Особливо великі черги виникали в дні виплати зарплати, перед закриттям магазинів, особливо в п'ятницю (в деяких областях досягали 150 осіб). Вино-горілчаний магазин став катастрофою для мешканців навколишніх будинків, котрі часто виступали ініціаторами його закриття. Ось що писали в 1987 році в редакцію «Правди» мешканці Дніпродзержинська: «На нашій вулиці Лінійній на минулому тижні відкрили вино-горілчаний відділ в магазині. Що тепер тут коїться! Життя нам знову не стало. Від усіх заводів до спиртного 5 хвилин ходу. З 14 години ціла демонстрація йде по вулиці. Міліції у нас не буває. П'яниці й дармоїди вільно тут себе почувають — п'ють, де хочуть. А ми за хлібом не можемо проштовхатися»⁵¹.

Небаченого розмаху набуло самогоноваріння, внаслідок чого виник цукровий дефіцит. У 1986 році в СРСР було продано цукру на 785 тис. тон більше, ніж у попередньому⁵². За даними Держкомстату СРСР, в 1987 році на самогоноваріння в країні було витрачено 1,4 млн. тон цукру, що практично компенсувало скорочення продажу горілки та лікеро-горілчаних виробів.

Дефіцит та дорожнеча алкоголю призвели до того, що населення почало вживати спиртовмісні речовини. Протягом 1986–1987 років в СРСР на 30% зріс продаж клею «БФ» (п'яниці ласкаво називали його «Борис Федорович»), на 17% — дихлофосу, на 14% — рідини для чищення скла⁵³. Доходило до того, що алкоголіки намащували на хліб зубну пасту, потім змивали і їли хліб разом із всмоктаним спиртом⁵⁴.

Швидкими темпами поширювалась наркоманія і токсикоманії. Зокрема, в Україні з 1982 по 1989 роки кількість наркоманів зросла у 4,2 рази⁵⁵. Особливо гострою проблема була в республіках Середньої Азії, де відбувалось зрощення наркомафії з партійними і правоохоронними органами.

Було підірвано виноробну промисловість, знищено тисячі гектарів виноградників. За даними Віталія Масола, за 1986–1989 роки в Україні було розкорчовано близько 60 тисяч гектарів виноградників. Через це щорічний врожай винограду скоротився майже на 200 тисяч тон, або на одну п'яту. Збитки склали 900 млн. крб.⁵⁶. Петро Вольвач оцінює втрати

⁵¹ ЦДАВОВ України. — Ф. 423. — Оп. 39. — Спр. 2427. — Арк. 67.

⁵² Державний архів Донецької області. — Ф. Р. 6764. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 5.

⁵³ Там само.

⁵⁴ В Политбюро ЦК КПСС... По записям А. Черняева, В. Медведева, Г. Шахназарова (1985–1991). — М., 2006. — С. 97.

⁵⁵ Масол В.А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. — К., 1993. — С. 25.

⁵⁶ Там же. — С. 26.

насаджень кримського винограду в часи антиалкогольної кампанії у 30–40%⁵⁷. Під сокиру пішли розплідники винограду в інституті «Магарач» — дітище відомого селекціонера Павла Голодриги. Лише резонансне самогубство вченого врятувало кримське виноградарство.

Кампанія супроводжувалась агресивною пропагандою тверезості. Прибічників «культурного», тобто помірнього, споживання алкоголю називали «найбільш отруйними його проповідниками»⁵⁸, посібниками п'яниць.

У 1986 році з показу було знято понад 50 художніх фільмів, у 100 телефільмах вирізано алкогольні сцени⁵⁹, з ефіру зникла навіть улюблена «новорічна» кінострічка «Іронія долі...». Натомість, у 1986 році було знято антиалкогольний художній фільм «Добре сидимо», демонструвався вестерн «Лимонадний Джо». Як наслідок, прізвиська «Лимонадний Джо» та «мінеральний секретар» міцно закріпились за Михайлом Горбачовим. Знаменитий письменник-фантаст Борис Стругацький згадував, що «в період антиалкогольної кампанії 80-х років нещадно викреслювали з тексту все спиртне, так що наші нещасні герої почали ковтати мінеральну воду, соки, а також каву в неприродній кількості — замість пива, вина і гарячого глінтвейну»⁶⁰.

Інтенсивно насаджувались безалкогольні свята та обряди. Тоді ж з'явилася приказка: «Від безалкогольного весілля один крок до непорочного зачаття». Основним методом впливу на алкоголіків стало їх публічне шельмування — обговорення на зборах трудових колективів. Однак адміністративно-правові та громадські методи впливу на алкоголіків ефективні лише на першій стадії розвитку алкоголізму, а на стадії фізичної залежності від алкоголю дають зворотній результат. Попри всі вживані заходи, спостерігалась стійка тенденція зростання пияцтва серед неповнолітніх.

Апогеем абсурду стала ініційована Федором Угловим боротьба за заборону кефіру через вміст в ньому алкоголю. Войовничі поборники тверезості навіть пропонували заборонити жінкам-п'яницям народжувати та запровадити примусові аборти для них⁶¹.

---

⁵⁷ Притула В. 25 років з початку антиалкогольної кампанії в СРСР: кримське виноробство оговтується і досі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2037758.html>. — Доступ — 21.01.2011.

⁵⁸ Ленинский призыв // Трезвость и культура. — 1987. — № 4. — С. 2.

⁵⁹ Черных Н. Указ. соч. — С. 3.

⁶⁰ Илюшина И. Фантаст в своем отечестве [Интервью с Б. Стругацким] // Корреспондент. — 2008. — № 35 (324), 13 сент. — С. 78.

⁶¹ Ответственность за безответственность / Обзор почты подготовила Н. Кисляк // Трезвость и культура. — 1987. — № 5. — С. 45.

У ставленні населення до антиалкогольної кампанії проявлялось оруеллівське двомислення радянської людини. Публічно громадяни «гаряче вітали» нові ініціативи партії та уряду, а в неформальній обстановці лаяли і висміювали їх. Антиалкогольна кампанія породила потужний пласт фольклору: анекдотів, частівок, приказок. Не схвалюючи пияцтво в принципі, більшість населення не була готова до екстремістської ідеї цілковитої тверезості і опиралась їй. До п'яниць та алкоголік ставились як до жертв складних життєвих обставин, слабхарактерних людей, їм співчували, але не вбачали в них правопорушників.

Кампанія мала ще один неочікуваний наслідок — сприяла пробудженню громадянської свідомості, адже в довжелезних чергах за оковитою (а в них стояли не лише алкоголіки) велись розмови на різні теми, в тому числі й політичні, люди здобували досвід публічної критики влади. Про це 27 жовтня 1986 року на засіданні Політбюро ЦК КПРС стурбовано говорив голова КДБ СРСР Віктор Чебриков⁶². За словами заступника завідувача відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПРС Геннадія Крючкова, люди стоять в горілчаних чергах, «проклинаючи ініціаторів кампанії, а заразом і партію, і Радянську владу»⁶³.

Першого серйозного удару по антиалкогольній кампанії завдала аварія на ЧАЕС, коли було визнано користь червоного вина. У 1987 році пияцтво пішло в «підпілля» — в сферу побуту і соціального життя, ставши невразливим для суспільного контролю. Процес споживання спиртного перетворився на таємний упосліджений ритуал, часто в антисанітарних умовах. Частка горілки в загальному споживанні зросла до 50%, а враховуючи самогон досягла 70–80%⁶⁴. З'явилися перші публікації, автори яких, зокрема психолог Вадим Ольшанський, констатували, що заборонами проблема не розв'язується, а лише заганяється всередину⁶⁵.

Уже в 1987 році в постанові ЦК КПРС «Про хід виконання постанов ЦК КПРС з подолання пияцтва та алкоголізму і активізації цієї роботи» зазначалось, що спроби вирішити проблему викорінення пияцтва в основному заборонними, адміністративними методами не лише не дають результатів, а, навпаки, заганяють хворобу вглиб, породжують нові проблеми і, як підсумок — компрометують важливу і потрібну справу⁶⁶.

⁶² В Политбюро ЦК КПСС... — С. 100.

⁶³ Крючков Г.К. Трудные уроки. Размышления бывшего партийного работника. — К., 2004. — С. 127.

⁶⁴ Levin, B.M., Levin, M.B. Op. cit. — P. 254.

⁶⁵ Ольшанский В.Б. «Вершки» и «корешки» // Трезвость и культура. — 1987. — № 5. — С. 12.

⁶⁶ Важное направление перестройки и обновления... — С. 4.

У другому півріччі 1988 року влада почала згортати антиалкогольні заходи. Перш за все, було скасовано місячні і квартальні ліміти продажу алкоголю. Розпочалось збільшення торговельної мережі з торгівлі спиртними напоями. Остаточню ж кампанія зійшла нанівець восени 1988 року, коли країна опинилась у стані наростаючого хаосу, і проблеми пияцтва та алкоголізму мало турбували і стагнуючу владу, і пробуджене суспільство.

8 вересня 1988 року Михайло Горбачов на засіданні Політбюро ЦК КПРС визнав, що «в здійсненні правильної лінії ми перестарались, як завжди»⁶⁷. Під час відвідин Львова у 1989 році щодо антиалкогольної кампанії генсек заявив: «Це мене секретар ЦК Лігачов згвалтував. Я був проти. Краще б і не починав»⁶⁸. Напередодні 30-річчя «перебудови» він визнав, що потрібно було не проводити кампанію «наскоком», а вести планомірну довгострокову боротьбу з алкоголізмом⁶⁹.

Антиалкогольна кампанія завдала величезних бюджетних збитків. В пресі наводились дані від 67 до 200 млрд. крб. За підрахунками Володимира Согріна, за 3 роки бюджет недоотримав 37 млн. крб.⁷⁰ Натомість, Рудольф Піхоя наводить такі дані втрат держбюджету: 60 млрд. крб. у 1985 році, 38 млрд. — у 1986-му, 35 млрд. — у 1987-му і 40 млрд. — у 1988 році⁷¹. Підрахунки дослідників суттєво різняться, що не дає змоги встановити істину. Однак, беззаперечно, що разом з падінням цін на нафту втрата бюджетом «п'яних» грошей відправила радянську економіку в нокаут.

Таким чином, алкогольна ситуація в СРСР, безсумнівно, потребувала негайної боротьби із «зеленим змієм», проте, обрані методи виявились хибними. Вільям Похльобкін порівнював діяльність команди Михайла Горбачова з робітниками, які ламали машини, вбачаючи в них причину своїх злиднів⁷². На думку Вардана Багдасаряна, невдача антиалкогольної кампанії пояснюється тим, що пияцтво було лише наслідком системного надлому СРСР. В такій ситуації, коли попередні норми і цінності не

⁶⁷ В Политбюро ЦК КПСС ... — С. 403.

⁶⁸ Цит. за: *Погребняк Я.П.* Записки секретаря ЦК КП Украины (1971–1987 гг.). — К., 2006. — С. 222.

⁶⁹ *Ворсобин В.* Михаил Горбачев: Не надо было вводить трезвость, как топором по голове // Комсомольская правда. — 2015. — 15 мая. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kp.ru/daily/26381/3259739/>. — Доступ — 15.05.2015.

⁷⁰ *Согрин В.* 1985–1995: реалии и утопии новой России // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 6.

⁷¹ *Пихоя Р.Г.* Советский Союз: история власти. — Новосибирск, 2000. — С. 411.

⁷² *Похлебкин В.В.* История водки. — М., 2005. — С. 120.

відповідали існуючим стосункам, людина знаходила психологічну віддушину в алкоголі⁷³.

Горбачовська антиалкогольна кампанія продемонструвала некомпетентність і недалекоглядність нового радянського керівництва і стала однією з причин провалу «перебудови». Влада ігнорувала, що обмеження споживання алкоголю може бути успішним лише за підтримки більшості населення, висувала утопічні гасла боротьби за цілковиту тверезість.

При проведенні антиалкогольної кампанії домінували адміністративно-командні, рестриктивно-каральні й показово-декларативні методи, натомість громадська ініціатива не завжди зустрічала розуміння. Такими методами її можна було проводити лише в умовах авторитарного режиму, а з поширенням гласності це стало проблематично. До того ж, значно постраждала репутація Михайла Горбачова. Антиалкогольна кампанія висвітлювала трагічну діалектику радянських та пострадянських реформ, коли необхідність змін не викликає сумнівів, але їх методи проведення заводять ситуацію в політичний цугцванг.

Latysh Iurii (Kyiv)

Ph. D. (history), Taras Shevchenko National University of Kiev,
Associated Professor of the Department the General History
of the Arts Faculties

M. Gorbachev's anti-alcohol campaign: causes, achievements and losses

The alcohol situation in the USSR, the struggle against drunkenness and alcoholism during the Perestroika, its positive and negative features, and reasons of failure of this action are the article deals with.

Keywords: *Perestroika, alcohol situation, anti-alcohol campaign, alcohol, drunkenness, alcoholism, sobriety, alcohol consumption, moonshine.*

---

⁷³ Веселие Руси. XX век. Градус новейшей российской истории: от «пьяного бюджета» до «сухого закона» / В.Б. Аксенов, В.Э. Багдасарян, В.Н. Горлов и др. — М., 2007. — С. 396.

Булгакова Оксана (м. Київ)

Молодший науковий співробітник

відділу історії України другої половини XX століття

Інституту історії України НАН України.

УДК: 94(477)001–058.237«1985/91»«Іван Лукінов»

«ПЕРЕБУДОВА» В ДОЛІ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: АКАДЕМІК ІВАН ЛУКІНОВ

У статті проаналізовано діяльність відомого вченого України, економіста, академіка Івана Лукінова (1927–2004) в часи «перебудови». Висвітлено його діяльність як вченого і громадсько-політичного діяча.

Ключові слова: наукова інтелігенція, академік Іван Лукінов, «перебудова».

Іван Іларіонович Лукінов (1927–2004) — видатний український економіст, організатор і керівник науки, громадсько-політичний діяч. Він був вченим зі світовим ім'ям, дійсним членом багатьох академій (в тому числі й іноземних), членом декількох світових і європейських наукових асоціацій, лауреатом державної та багатьох академічних премій, віце-президентом та академіком-секретарем Національної академії наук України, директором двох науково-дослідних інститутів, заслуженим діячем науки і техніки України, лауреатом багатьох державних та іноземних нагород. Саме на часи «перебудови» Михайла Горбачова прийшовся найвищий творчий злет вченого.

Постать Івана Лукінова і його наукова діяльність розглядалися в наукових розвідках Володимира Юрчишина¹. На пошану вченого було видано вибрані праці². Також вченому присвячена монографія Людмили Радченко³ та кандидатська дисертація цієї ж авторки⁴.

---

¹ Юрчишин В.В. Науковий феномен академіка Івана Лукінова. — К.: ННЦ ІАЕ, 2009. — 54 с.; Юрчишин В.В. Економіст від Бога // Урядовий кур'єр. — 2007. — 5 жовтня. — С. 6; Лукінов Іван Іларіонович (1927–2004): біобібліографічний покажчик наукових праць за 1954–2004 роки / УААН. Держ. наук. с.-г. б-ка [уклад. В.В. Юрчишин та ін.]. — К.: Аграрна наука, 2007. — 289 с.

² Лукінов Іван Іларіонович. Вибрані праці. — У двох книгах: Кн. 1. — К.: ННЦ ІАЕ, 2007. — 816 с.; Лукінов Іван Іларіонович. Вибрані праці. — У двох книгах: Кн. 2. — К.: ННЦ ІАЕ, 2007. — 794 с.

³ Радченко Л.С. Академік І.І. Лукінов — вчений, громадський діяч, організатор аграрно-економічної науки в Україні. — К.: ННЦ ІАЕ, 2011. — 216 с. — (Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії; Кн. 45).

⁴ Боденчук Л.С. Академік І.І. Лукінов (1927–2004) — вчений, громадський діяч, організатор аграрно-економічної науки в Україні / Автореф. дис. ... канд. іст. наук:

Проте, організаційна та громадська діяльність видатного вченого України в період «перебудови» поки що не знайшла свого достатнього висвітлення у вітчизняній історіографії.

У грудні 1984 року Івана Лукінова, ще у відносно молодому як для академічних звань віці, а йому було тоді лише 57 років, було обрано з першого разу (до цього він ніколи не висував свою кандидатуру), минаючи ступінь член-кореспондента, академіком АН СРСР⁵. До речі, академіком ВАСГНІЛ він був обраний ще у 1973 році, коли йому не виповнилось і 46 років, а академіком АН УРСР (також оминаючи ступінь член-кореспондента) вченого було обрано у 1976 році, тобто, коли йому було 48 років. Тому він мав можливість виважено й обґрунтовано доводити свою думку в багатьох середовищах: науковому, громадському, політичному тощо.

За усними спогадами сучасників, сам Костянтин Черненко, генеральний секретар ЦК КПРС, схвалив кандидатуру Івана Лукінова, оскільки безпосередньо перед обранням в АН СРСР Політбюро ЦК КПРС завжди розглядало і затверджувало списки майбутніх претендентів⁶.

До речі, на тих самих виборах в АН СРСР у грудні 1984 року був обраний дійсним членом (академіком) інший відомий український вчений математик Юрій Митропольський — директор Інституту математики АН УРСР, який був обраний в академію після кількох попередніх спроб.

«Перебудову» Іван Лукінов зустрів з очікуваннями, надією, сподіваннями, оскільки вже багато років спостерігав за нікчемною, а в деяких випадках і просто провальною системою керування економікою Радянського Союзу, особливо її сільським господарством.

Так, у 1985 році в невеличкій статті газети «Правда», вчений, який обіймав на той час посаду (вже понад 6 років) віце-президента Академії наук УРСР, писав від імені вчених України: «Здійснюючи фундаментальні дослідження, ми одночасно проводимо цілеспрямовану, планомірну роботу по створенню перш за все ресурсозберігаючих, безвідходних технологій, які б забезпечували воістину революційні перетворення у виробництві, різко підвищували продуктивність праці, суттєво знижували матеріаломісткість виробів...»⁷.

Особлива увага наукової діяльності вченого була багато років прикута до одного з найголовніших питань економіки, а саме — питання ціно-

---

07.00.07 — історія науки і техніки / Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук. — К., 2009. — 20 с.

⁵ От Академии наук СССР // Известия. — 30 декабря. — 1984.

⁶ З особистого архіву авторки.

⁷ Лукинов И. Четкие рубежи // Правда. — 30 октября. — 1985.

утворення виробництва, зокрема продуктів сільського господарства. Так, за видану ним ще у 1977 році фундаментальну монографію, присвячену саме цій темі: «Відтворення та ціни»⁸ він був удостоєний Державної премії УРСР в галузі науки і техніки 1979 року.

У цій та інших ґрунтовних працях⁹ вченого, до речі також удостоєних премій — ВАСГНІЛ та АН УРСР, з відповідною глибиною і всебічністю досліджені процеси відтворення з позицій ресурсного підходу, розроблені теоретичні питання формування цін, співвідношення їх з категоріями витрат і вартості, еквівалентності обміну тощо. Проведені в той час особисто ним ґрунтовні дослідження і, насамперед, ретельно проаналізований стан збору в Радянському Союзі зерна і причин його багаторічної (ще з часів Хрущова та Брежнєва) масової закупівлі за кордоном в США, Канаді та Аргентині, які на той час досягали величезних обсягів, дали можливість знайти вихід з цього ганебного для держави становища. На підставі проведеного дослідження академік Іван Лукінов прийшов до висновку і довів, що стан справ з власним виробництвом в країні зерна фактично є збитковим, що й призводить до закупівлі його за кордоном.

У 1985–1986 роках ним був зроблений майже сенсаційний, але доволі простий економічний висновок про доцільність економічного стимулювання саме власного виробника, який би спромігся, саме в цьому випадку, позбавити країну від кабальних витрат вказаної іноземної закупівлі.

У 1989 році вченому випала щаслива нагода доповісти про свої дослідження безпосередньо вищому керівництву держави на Березневому Пленумі ЦК КПРС, що був присвячений розвитку сільського господарства в СРСР і який особисто проводив генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов.

Виступ Лукінова на цьому пленумі, за спогадами (а його транслювало центральне телебачення), мав ефект майже вибуху. Почувши переконливі результати аналітичних підрахунків, Горбачов, спочатку перервавши доповідача, миттєво дав доручення своїм помічникам надати вичерпну інформацію про стан державних закупівель і їх кошторис, а потім, отримавши через деякий час відповідь, яка підтверджувала слова доповідача, надав можливість вченому продовжити свій виступ. Більшість учасників пленуму була вражена від слів Лукінова, особливо від наданих ним конкретних розрахунків і цифр. Ніби сенсацією для всіх стало те, що зерно не

⁸ Лукинов И.И. Воспроизводство и цены. — М.: Экономика, 1977. — 431 с.

⁹ Лукинов И.И. Ценообразование и рентабельность производства сельскохозяйственных продуктов. — М.: Колос, 1964. — 423 с.; Проблемы экономических взаимоотношений государства с колхозами / Лукинов И.И. и др.; АН УССР. Ин-т экономики, Укр. НИИ экономики и орг. сел. хоз-ва, ВАСХНИЛ, Юж. отд.-ние. — К.: Наукова думка, 1974. — 293 с.; Аграрные проблемы развитого социализма / Лукинов И.И. и др.; АН УССР, Ин-т экономики. — К.: Наукова думка, 1979. — 423 с.

самого високого гатунку в Канаді, США та Аргентині Радянський Союз купує по 205 доларів за 1 т (при перевідному курсі долара до рубля, 1 до 4, виходило, що 205 доларів помножити на 4=820 руб. коштувала 1 т пшениці), а високоякісне закордонне зерно, коштувало ще на 40% дорожче від вказаної суми, тоді як у власного селянина товарне зерно держава купувала усього по 94 руб. за 1 т (прейскурантна ціна)¹⁰.

Як зазначав вчений, «Курс же купівлі доларів за рублі коливається на значно більш вищому рівні, ніж чотирьохкратний. Стимулюючи американських, канадських і фермерів інших західних країн шляхом оплати їх продукції по роздутим цінам в конвертованій валюті, ми в той же самий час сплачуємо власному виробнику за ту ж продукцію по штучно заниженим цінам, ставлячи його заздалегідь в економічно не вигідні умови конкуренції»¹¹.

Вчений знайшов основні причини такої величезної, нічим не виправданої цінової деформації, такого дисбалансу, у відсутності необхідної паритетності, яка згубно впливала на дохідність та подальший розвиток усієї системи агропромислового комплексу держави, доводячи його до майже катастрофічного стану. Вже багато років, починаючи з утвердження радянської влади, в державі господарювала так звана система натурального оброку, який виплачувався державі її селянами. Ця ганебна система виключала можливість мати їм доходи навіть для звичайного відтворення. І хоча на той час (тобто в період «перебудови») селяни вже не отримували за свою, у переважній більшості важку фізичну працю (незважаючи на всіляку механізацію і електрифікацію) трудодні, з примусовим встановленням обов'язкового мінімуму річного вироблення, і без усілякої гарантії сплати за це грошей, в країні фактично продовжувала панувати адміністративно запроваджена найвища у світі норма експлуатації людини, яка паралізувала його інтерес до високопродуктивної праці. А тому процес відтворення у сільському господарстві фактично зводився до примусової праці. І, хоча в період «перебудови» в державі панувала вже система державної закупівлі сільськогосподарської продукції, але закупівельні ціни навмисно утримувались на такому низькому рівні, що прямо й відверто давало підстави стверджувати, що державна політика у сфері сільськогосподарського виробництва, продовжувала триматись фактично на прямій експлуатації власного селянства¹².

¹⁰ Лукинов И. Как обуздать инфляцию и выйти из кризиса // Экономика советской Украины. — 9 сентября. — 1989. — С. 25.

¹¹ Там же.

¹² Лукинов И.И. Эволюция экономических систем. — М.: ЗАО «Издательство “Экономика”», 2002. — (Российские академики об экономике). — С. 311.

А тоді, провівши ретельні розрахунки, вчений показав вищому керівництву країни, що на імпорт зерна (не найкращої якості) з урахуванням всіх витрат вантаження, перевезення, розвантаження держава на той час витрачала більш ніж у чотири рази грошей (фактично розрахунок становив більше 220 доларів за тону, не враховуючи штрафи за простої при морському перевезенні та вивантаженні), ніж закупівля високоякісної товарної зернової продукції у вітчизняного виробника. Досконало проаналізувавши стан виробництва зерна в СРСР (а фактично і в усіх союзних республіках), оцінивши умови його ціноутворення, Лукінов зробив у кінці своєї доповіді ґрунтовний висновок про те, що передача грошової маси, передбаченої на імпорт, вітчизняному виробнику дозволить повністю задовольнити потреби держави без їх імпортової складової.

При цьому ним були дуже точно розраховані наслідки підвищення державних закупівельних цін на вітчизняне виробництво зерна, оцінені можливі ризики при його виробництві і можливі наслідки підвищення закупівельних цін у вітчизняного товаровиробника з можливостями такого підвищення для інших галузей народного господарства.

У зв'язку з об'єктивним характером проведеного фундаментального дослідження і переконливістю всіх аргументів доповідача, Горбачов тоді погодився із запропонованою концепцією і навіть ініціював ще декілька особистих зустрічей з академіком Лукіновим, які вилилися в багатогодинні індивідуальні бесіди. Однак, з часом стало зрозуміло, що втілювати в життя в масштабах всієї країни результати економічних досліджень Лукінова керівник країни і партії Горбачов виконувати не поспішав. Захоплення керівника держави вирішенням насамперед міжнародних питань, а також розпад СРСР, який стрімко насувався, перекреслили всі надії на втілення в життя ідей і рішень академіка Лукінова. При цьому, варто підкреслити, що питання закупівлі за кордонами СРСР зерна складало тільки частину прогресивних ідей і напрацювань вченого.

Як один із авторів фундаментальної розробки Брежньовсько-Косигінської продовольчої програми СРСР, Лукінов також глибоко і всебічно опрацював питання збалансованого виробництва в СРСР технічних, прядильних, кормових культур, виробництва овочів та виноградарства. Вивчалось ним і питання планування і послідовного зростання виробництва в країні тваринницької продукції.

Ще у 1982 році на спільній сесії Загальних зборів Академії наук СРСР та Загальних зборів Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. Леніна відбулося обговорення Продовольчої програми. В своєму виступі Лукінов зазначав: «Розрахунки показують, що величезні ресурси нашої країни, включаючи земельну територію, при ефективному їх

використанні дозволять вирішити продовольчу проблему при різкому скороченні імпорту і навіть повному виключенні ввезення перш за все продовольчого зерна... Кон'юнктура, що складається на світовому ринку зерна, робить його імпорт економічно менш вигідним, ніж розвиток зернового господарства всередині країни. Більш того, направивши більше ресурсів на підвищення якості та врожайності зернових культур, особливо пшениці, технологія вирощування якої достатньо добре відпрацьована, можна переорієнтувати наше зернове господарство на розширення експортних можливостей і за рахунок експорту пшениці покривати витрати на імпорт поки відсутнього кормового зерна, зокрема кукурудзи і сої. Необхідно посилити також стимули до внутрішнього збільшення виробництва кормового зерна, що обійдеться державі значно дешевше, ніж його закупівля за кордоном»¹³. Ці думки вченого актуальні і сьогодні.

Поза увагою Лукінова не лишались також питання економічного розвитку технічної складової сільського господарства країни, зокрема енергозабезпечення та технічного оснащення. В період «перебудови» питання економічного розвитку сільськогосподарського виробництва країни знайшли своє відображення в фундаментальних монографіях, які виходили під керівництвом вченого¹⁴, а також особистих розробках¹⁵.

---

¹³ Продовольственная программа. Задачи науки. Совместная сессия Общего собрания Академии наук СССР и Общего собрания Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук им. В. Ленина 22–23 ноября 1982 г. — М.: Издательство «Наука», 1983. — С. 68.

¹⁴ Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: В 3 т. / Редкол.: И.И. Лукинов (отв. ред.) и др.: АН УССР, Ин-т экономики. — Т. 1: Производственные ресурсы: оценка и эффективность. — К.: Наукова думка, 1985. — 319 с.; Т. 2: Организационная структура и экономические отношения. — К.: Наукова думка, 1985. — 271 с.; Т. 3: Преодоление существенных различий между городом и селом. — К.: Наукова думка, 1986. — 287 с.

¹⁵ [Передмова] // Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: В 3 т. / Редкол.: И.И. Лукинов (отв. ред.) и др.: АН УССР, Ин-т экономики. — Т. 1: Производственные ресурсы: оценка и эффективность. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 5–8; Социалистические аграрные отношения и проблемы эффективности использования ресурсного потенциала АПК // Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: В 3 т. / Редкол.: И.И. Лукинов (отв. ред.) и др.: АН УССР, Ин-т экономики. — Т. 1: Производственные ресурсы: оценка и эффективность. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 13–66; Основы эквивалентности межотраслевого обмена в АПК // Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: В 3 т. / Редкол.: И.И. Лукинов (отв. ред.) и др.: АН УССР, Ин-т экономики. — Т. 2: Организационная структура и экономические отношения. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 57–74; Ускорение роста производительности труда и выравнивание экономических условий хозяйствования // Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: В 3 т. / Редкол.: И.И. Лукинов (отв. ред.) и др.: АН УССР, Ин-т экономики. —

Будучи депутатом Верховної Ради УРСР двох скликань (1980–1989 років), вчений докладав усіх зусиль, щоб на державному рівні запроваджувати основні економічні ідеї розвитку народного господарства України. Можемо стверджувати, що Лукінов був одним з головних спеціалістів в галузі економіки сільського господарства не тільки в Україні, а й в СРСР.

Варто окремо підкреслити ставлення вченого до наслідків чорнобильської катастрофи. Ще, мабуть, з першого повідомлення про світову техногенну катастрофу, він, як ніхто, одразу зрозумів очікувані величезні негативні наслідки цієї аварії. В початковий період, коли офіційна влада СРСР і України мала намір замовчувати ганебний стан справ і масштаби катастрофи, Лукінов одразу увійшовши в Комісію при Академії наук УРСР, взяв участь в обговореннях цієї аварії на союзному телебаченні (на українському телебаченні відбулися лише через 1,5 тижні), прямо вказуючи на жакливість самої аварії і дуже негативний її наслідок для людей. Хоча дехто з можновладців, присутніх на цій телевізійній програмі, робили спроби применшити значення його висновків. Лукінов ще особливо підкреслював негативні руйнівні наслідки, величезні втрати від вилучення забрудненої території із господарської і сільськогосподарської діяльності. Так, в очолюваному ним Інституті економіки АН УРСР, за його ініціативою, були проведені ретельні економічні розрахунки збитків від наслідків чорнобильської катастрофи, які надавали можливість у подальшому їх компенсувати або зменшити їх руйнівну дію на економіку держави.

Головна теза, що «червоною ниткою» проходить фактично в усіх працях вченого, це те, що економічні перетворення в країні потрібно проводити тільки в утворювальному напрямі, тобто, коли реформи забезпечать обов'язковий приріст національного товаровиробництва. При цьому варто задіяти усі сучасні, науково обгрунтовані, перевірені економічні важелі для подальшого зростання економіки держави, підвищення рівня життя її громадян. Найбільш яскраво і вагомо ідеї і наукові розробки вченого стосувались найголовнішої галузі усього людства — сільського господарства. Йому, вихідцю з села, вказані проблеми були найбільш близькими і він усе свої життя поклав на успішне науково обгрунтоване економічне їх розв'язання.

Пізніше, аналізуючи «перебудову», Лукінов у своїй праці «Эволюция экономических систем» писав: «Хаос горбачовської “перебудови” (1985–1990) завершився економічним і політичним розвалом прогнилої тоталітарної системи».

літарної системи. На її уламках з ідеологічною допомогою ззовні сформувалась “нова” модель переходу до системи так званої “ринкової економіки” з невизначеним ступенем її досконалості і якісних властивостей»¹⁶. Проводячи глибокий дискурс у минуле з ґрунтовним аналізом подій, вчений наголошував, що зовнішня торговельна експансія перетворить державу на сировинний придаток розвинутих країн¹⁷.

Актуальними на сьогодні є слова вченого: «Той, хто думає, що “економічне диво” відбудеться якимось само по собі, достатньо проголосити “ринкову економіку”, глибоко помиляється. Ніякого такого “дива” без реального його створення не відбувається. Для цього потрібні, в першу чергу, відповідні знання і вміння цілеспрямовано діяти, наполегливо працювати і обов’язково мати необхідний інвестиційний та інноваційний капітал»¹⁸.

Як відомо, і зараз ідеї і величезні напрацювання вченого не зустрічають ентузіазму можновладців. Як наслідок, і нині український селянин одержує за свою вироблену продукцію невеликі гроші, витрачаючи чималі зусилля не тільки на її виробництво (купівля техніки, насіння, добрив, пального), а й на продаж цієї продукції, ціна на яку нещадно знижується перекупниками (зернотрейдерами, представниками аграрного фонду), які навіть не приховують власні завдання про закупівлю аграрної продукції за штучно заниженими цінами. Далі йде її продаж переробникам або за кордон по якомога вищій ціні, залишаючи різницю у власних кишнях. А поліці крамниць країни, тим часом, продовжують наповнюватись продуктами (часто не дуже якісними і, навіть в деяких випадках, небезпечними для здоров’я) інших держав. Економічних недоречностей в державі також зараз предостатньо. Так, вартість колісного трактора середньої потужності сучасного технічного рівня, яка у період «перебудови» в натуральних показниках була еквівалентна усього 50–70 тонам зерна пшениці, зараз еквівалентна майже 500 тонам або ще більше. Майже повністю зруйноване власне сільськогосподарське машинобудування призвело до фактичної залежності країни від іноземного виробника, оскільки комбайна чи трактора сучасного технічного рівня власного виробництва у нас як не було, так і сьогодні немає. І таке ж становище з насінням, хімічними препаратами, добривами. Іншою також головною проблемою є сучасне ставлення до землі, коли її бездумно засаджують на величезних площах соняшником чи ріпаком. Тим часом відомо, що ці

¹⁶ Лукинов И.И. Эволюция экономических систем. — М.: ЗАО «Издательство “Экономика”», 2002. — (Российские академики об экономике). — С. 510.

¹⁷ Там же. — С. 511.

¹⁸ Там же. — С. 565.

культури виснажують землю, нещадно знищуючи її природну родючість. І таких проблем у державі зараз безліч. Відтак, ідеї і наукові розробки видатного вченого — академіка Івана Лукінова і сьогодні набувають особливої актуальності.

Підсумовуючи, зазначимо, що Іван Лукінов — відомий економіст зі світовим ім'ям, академік багатьох академій саме в часи «перебудови» активно працював у науковій, організаційній та громадсько-політичній сферах, усіляко намагаючись змінити на краще стан економіки держави, підвищити її рентабельність та добробут людей. Ґрунтовне осмислення і осягнення наукової спадщини видатного вченого ще попереду.

Bulgakova Oksana (Kyiv)

Junior researcher, Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
History of Ukraine in the second half
of the XXth century Department

«Perestroika» in the fate of the scientific intelligentsia: Academician Ivan Lukinov

The article analyzes the work of the famous scientist Ukraine, economist, academician Ivan Lukinov (1927–2004) in times of «perestroika». Deals with his work as a scientist and public figures.

Keywords: *scientific intellectuals, academician Ivan Lukinov, «restructuring».*

Швидкий Василь (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший

науковий співробітник

відділу історії України другої

половини XX століття

Інституту історії України НАН України

УДК: 94(477)316.624.2–057.66 «1985/91»

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВЛЕННЯ ДЕЯКИХ СОЦІАЛЬНИХ ДЕВІАЦІЙ ЗА ЧАСІВ ГОРБАЧОВСЬКОЇ «ПЕРЕБУДОВИ»: РОМСЬКИЙ ФАКТОР (ТЕЗИ)

Пропонованими тезами автор презентує особистий погляд на темові проблеми, намагається означити дійсно впливових учасників та наслідки їхньої діяльності в означених соціальних відхиленнях.

Ключові слова: соціальна історія, девіації, роми, наркотики, алкоголізм, волонтерська допомога.

Роздумуючи про тему і зміст тексту до «круглого столу», я намагався найперше тезово сформулювати найбільш резонансні, особливо тривожні для соціального сприйняття, з моєї точки зору, приклади проявлення соціальних девіацій в часі горбачовської «перебудови». Разом з цим, у ході дослідження сутності теми й короткого формулювання тез я для себе вияснив, що ключовим фактором розвою саме означених девіацій була, нерідко, присутність діяльності ромів. І взагалі, оперуючи лише особистим досвідом, мушу констатувати, що підприємливість ромів мене завжди вражала: наприклад, у 1970–1980-х молодь потребує модного вбрання — роми вже запропонували товар (джинси, взуття на підборах, паперові «вітровки», розцяцьковані целофанові пакети, гумки тощо) і очолили верхівку ділків спекуляції місцевого масштабу; в 1980–1990-х молодь вже потребує доступного «кайфу» — будь ласка, легкі наркотики від ромів — в маси!; організувати «жебрацькі» артілі — це також вони!

Звісно, на перший погляд, вище означені контурні фактори лише виказують особистий, авторський погляд на цю проблему. Проте, вони все ж наближають до розуміння значення шкідливої діяльності окремих ромів в українських перебудовчих процесах. Відтак, спробуємо переконати тих, хто сумнівається, додаванням ще декількох фактографічних реплік. Отже...

Наркотики

Декілька особливостей наркообігу Україною за доби Горбачова.

І. Світовий наркотрафік та Україна.

Хід і наслідки Афганської війни сформували один з основних шляхів руху наркотиків та наркотичної сировини зі Сходу (Афганістан, Середня Азія) до Європи через терени України:

1. Суходолом: Північний Кавказ — Ростовська область (РФ) — Донбас — Центральна Україна — Закарпаття — Європа.

2. Морем: Одеський морський торговельний порт (найбільші гуртові партії).

З цих потоків, задля безперешкодного просування територіями України, світові дилери виділяли місцевим верхівкам міліціантів, митників, прикордонників певну частину наркоматеріалів, яка у вигляді дрібно гуртових партій і розповсюджувалася в усі закутки України. Задля ілюстрування наведу приклад функціонування цього світового трафіку на рідній Черкащині. Отже, на в'їзді в одне із сіл поблизу Умані і донині існує непримітне кафе. Але для наркозалежних це є місцем безперебійного, цілодобового постачання легких наркотиків (зокрема, «драпу» та «ширки»). Нюанси домовленостей між місцевими міліціантами й ромським бароном щодо обігу наркотиків побутують у вигляді різноманітних припущень, які обговорюються повсюдно. Проте, непорушність устоїв місцевого корпоративізму й безкарність діяльності усіх дійових осіб і на сьогодні залишають це місце на карті наркообігу в Україні. Ми стверджуємо, що горизонтальна лінія наркотрафіку територією України (зі Сходу України, через її центр і до західних кордонів) була чітко сформована в означений період і розподілена за зонами впливу саме місцевих ромських баронів.

Деякі нюанси. Якщо контроль руху наркотиків досить протяжним відтинком Сходом — Центром України було узгоджено між впливовими ромами, то західний відтинок трафіку, момент перетину кордону потерпали від частих перебоїв не через неузгодженість чи відсутності домовленостей із владою, як від конфліктів у середовищі місцевих ромських поводитирів. Річ у тім, що саме Закарпаття України найбільш густо заселено ромами, що призвело до серйозної конкуренції в середині території щодо контролю над незаконними операціями.

II. Особливості різкого сплеску побутової наркоманії в Україні.

Через провадження «лігачовського» антиалкогольного закону 1985 року відбулася переорієнтація уподобань смаків споживацької маси, залежної від трунків.

1. Люди, переважно середнього та старшого віку, з усталеною потребою в алкоголі, перейшли на самогон. Інші з них, через матеріальну скруту, вдовольнялися дешевими замінниками: одеколонами, лосьйонами, лікарськими настоянками й такими подібними засобами.

2. А от молодь, через дефіцит дешевого вина («бормотухи»), почала пробувати продукти примітивної переробки наркомісних рослин: коно-

пель і маку. Слід відмітити певне часове співпадіння дії закону й «афганського» синдрому. Із впевненістю можу констатувати, що присутність «афганців» в українському молодіжному соціумі, плюс особистий досвід тисяч демобілізованих від сумісної служби з «азіатами» в армії, призвели до повсюдного побутування звички вживання легких наркотиків. Саме колеги «по зброї» навчили українських хлопців добувати наркотичний трунок з цих давно відомих рослин. Адже, коноплі й мак споконвічно росли по всій території України, використовувалися в господарстві, народній кухні, але ніхто не застосовував їх як наркотики (хіба що мак, як заспокійливий, снодійний засіб для немовлят).

Зі свого особистого досвіду, зізнаюсь, що неодноразово був свідком добування колишніми «афганцями» наркотичних матеріалів. Так, сільськогосподарські практики на півдні Одещини навчили через кількаразове щільне стискання листя по всьому стовбуру конопель залишати на долонях концентровані ефірні масла, з яких формували кульки й наповнювали в перемішку з тютюном муштовкові цигарки. І зовсім вражаючими були практики, коли дрібно розмелені сухі головки маку ставали легким наркотичним збудником. Для нас, зокрема, хлопців з Центральної України, де мак був лише продуктом для кулінарії, його наркотичне застосування було серйозною спокусою: привезти з домівки й не так вжити, як продати це зілля місцевим залежним. На жаль, з поверненням до рідних країв, деякі мої друзі успішно продовжили й поширили набутий досвід примітивного вживання легких наркотиків. Для місцевого соціуму ця проблема, яка ще донедавна існувала «десь там», за його межами, перетворилася в трагічні реалії містечкового повсякдення.

І у випадку з уманським кафе, і з вживлянням практик застосування легких наркотиків на місцевому рівні — всі ці новації молодіжного дозвілля відразу були підтримані підприємливими ромами. Для них існувало лише одне правило — є потреба, буде й пропозиція. А чи це потреба в джинсах, чи в трунках — не мало значення для організації чіткої функціональної мережі обігу. Самі вони безпосередньо майже не займалися поширенням наркотиків роздрібною мережею, дрібними партіями. А залучали до цього хлопців-українців, які і ставали «цапами-відбувайлами». Коли ж жадоба кишенькових грошей все ж штовхала нерозумних молодих ромів до безпосередніх контактів із споживачами, то, у випадку їхнього затримання, розігрувалося декілька сценаріїв. Зокрема, (1) ромські очільники, які курували певний район, або просто «викупували» в міліціантів своїх одноплемінників, або (2) за певну грошову винагороду цей злочин брали на себе хлопці-українці (серед них були і мої друзі дитинства), або (3) у відділку з'являлася заява, що насправді винуватою у цьому злочині зізнавалася багатодітна матір-

ромка, яка не підлягала кримінальному покаранню (в разі доведення провини — присуджувався умовний термін). Прикметно, що на місцях «кришування» цього бізнесу здійснювалося саме місцевою міліцією, яка і «домовлялася» з районними прокуратурою та відділенням КДБ.

На той час вживання легких наркотиків у молодіжному середовищі все ж ще не стало аж надто модними. Проте, інтерес до вживання наркотиків, їхніх наслідків як чогось забороненого, підсилений враженнями від реальних стиків із цим процесом, залишали неповторне враження у свідомості тогочасних молодих українців.

Комерціалізація жебракування

В означений період відбулася структуризація існуючих до того часу схем та причин жебракування, що, врешті, сформувало засадничі правила діяльності цього виду заробітку. Насамперед, означимо деякі загальні особливості. Отже, якщо до «перебудовчої» доби основними учасниками жебракування були ті, хто не зміг повернутися до нормального життя (наприклад, колишні ув'язнені чи відкинуті родиною), і лише незначна частина дійсно нужденних, тобто ті, хто тимчасово не був під опікою соціальних органів, то від середини 1980-х років основним спонукальним мотивом до жебрацтва стали переважно економічні чинники: зубожіння, тяжке матеріальне становище, втрата роботи тощо. Запропоную свою стратифікацію цього виду нужденних:

I. Індивідуальні потреби:

1. Ті, для кого жебракування було постійним засобом заробітку;
2. Додатковий заробіток (тобто, жебракування час від часу впродовж усього року, гроші часто віддавалися рідним);
3. Періодичне, але цільове звернення до жебракування (наприклад, під час релігійний свят).

II. Жебракування як бізнес:

Цей вид заробітку повністю відбувався (та й відбувається і зараз) під орудою ромів.

1. Роми на місцях організовували схеми, визначали місця для жебракування, брали на облік нужденних. Наприклад, домовлялися з директорами будинків для престарілих, аби на літо візуально показові інваліди (в інвалідних візках) передавалися для здійснення жебракування у великих містах України (звісно, під приводом здійснення «оздоровчих заходів громадськими неприбутковими організаціями»). Зиск від такої оборудки був вигідний усім учасникам: роми здійснювали головний контроль над коштами, добутими інвалідами, директори мали свій «конверт», а головні дійові особи — інваліди: переважно сите й безтурботне життя влітку.

2. Жебрацький бізнес роми організовували, так би мовити, з розмахом у масштабах усієї України. Для жителів крупних міст знайомство з

такими схемами відбувалося через безпосередній стик, наприклад, з так званими «потопельниками» із Закарпаття, з проханням допомогти дитині «на операцію», інваліду-«афганцю» на протезування й т. п.¹.

Підсумовуючи цей короткий тезовий текст, зробимо деякі висновки:

- залучення ромів до вищезгаданих кримінальних порушень сто-сується переважно їх керівної верхівки, а, надто, на маршруті наркотичного трафіку. Щоправда, реалізація кримінальних схем давала змогу залучати ширші, але перевірені верстви однопле-мінників;
- організація жебрацького бізнесу провадилася переважно у великих містах України. Але на відміну від відносно обмеженого кола посвячених у схеми наркоторгівлі, до жебрацтва залучалися знач-но кількісні групи, сформовані переважно з малолітніх, жінок і літніх людей;
- небажання долучатися до стандартів радянської соціалізації зали-шало значну частину ромів у своїх мікросоціумах впродовж усього періоду горбачовської «перебудови», що призводило до втягнення деякої їх частини в протиправний бізнес.

Отже, на нашу думку, осердям соціальної природи означених ромів-порушників є паразитування на проблемах і запитах тогочасного укра-їнського суспільства.

---

¹ Зараз набув розмаху збір коштів через так звані волонтерські скриньки. Виказуємо застереження:

- не подавайте грошову чи іншу допомогу в місцях особливого скупчення людей (поблизу базарів, храмів, станцій метро тощо);
- не допомагайте незнайомим волонтерським групам, наприклад «на АТО»;
- не подавайте через волонтерські скриньки «на лікування». Річ у тім, що роми у більшості таких випадків убезпечили себе наявністю дійсних документів, координатами людей, яким будуть передаватися кошти у вигляді допомоги від «громадських орга-нізацій». Адже доведені до відчаю потерпілі, їхні рідні погоджуються на будь яку грошову допомогу і від будь кого. Ось тут і криється ромська вигода: невелика частина зібраних коштів все ж передається потерпілим, але їхня лівова частина успішно осідає в кишенях підприємливих ділків.

Проте, якщо у вас виникло бажання все ж поділитися частиною коштів робіть це у своїх житлових масивах, у місцях скупчення місцевого люду. І насамкінець викажемо припущення: якщо ми вже звикли до присутності жебраків інвалідів-«афганців», то скоро ми побачимо інвалідів-«атовців».

Shvydky Vasyl (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Institute of Ukrainian History
at the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department
of History of Ukraine in the second half of the XX th century

**Peculiarities of exposures of some social deviations in times of Gorbachov's Perestroika:
Romanies' factor (outlines)**

In the article, the author presents his own views on the problems; he tries to define some actors as well as the results of their activities in the social deviations.

Keywords: social history, deviations, Romanies, drugs, alcoholism, volunteers' help.

Журавльов Ярослав (м. Київ)

Аспірант відділу історії України
другої половини XX століття
Інституту історії України НАН України.
УДК: 94(477)329.051:(477)–054.5(044)

ТЕМАТИКА ЗВЕРНЕНЬ ГРОМАДЯН ДО ЦК КП УКРАЇНИ ПЕРІОДУ «ЗАСТОЮ»: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД (за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України)

У статті проаналізовано тематику звернень громадян до ЦК Компартії України у другій половині 1960-х — першій половині 1980-х років. Використовуючи досі не опубліковані архівні документи, проведено дослідження кількості, характеру та особливостей листів та телеграм громадян до ЦК періоду «застою».

Ключові слова: ЦК КП України, СРСР, Радянська Україна, звернення громадян, період «застою».

Звернення громадян до органів влади на сьогоднішній день є цінним історичним джерелом по вивченню історії України радянського періоду. Актуальність статті пояснюється потребою серйозного дослідження цих документів, систематизації їх як джерела з метою введення до наукового обігу та обумовлена широким інтересом істориків до цього питання.

Історіографія цього питання не є широкою. У сучасній історичній літературі з'являються праці, присвячені цій темі, однак, дослідники приділяють увагу питанню звернень громадян здебільшого довоєнного періоду та перших повоєнних років, частково періоду «відлиги». Серед закордонних дослідників виділяються сучасні російські вчені — Олександр Лівшин¹, Ігор Орлов, Олег Хлевнюк², які досліджували звернення громадян 1920–1930-х років. Також питання «листів у владу» сталінського періоду у своїх працях торкалися Франсуа-Ксав'є Нерар, Шейла

---

¹ Лившин А.Я. Письма во власть. 1917–1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. — М.: РОССПЭН, 1998. — 664 с.

² Письма во власть. 1928–1939. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов, О.В. Хлевнюк. — М.: РОССПЭН, 2002. — 528 с.

Фіцпатрік³. Звернення громадян повоєнних часів вивчали російські дослідниці Юлія Орлова, Марина Клінова, Катерина Чуєва, Єлена Жидкова⁴; серед сучасних українських дослідників — Віктор Крупина, Микола Смольницька, Наталя Хоменко⁵.

Метою даної статті є з'ясування основних тем, що піднімалися громадянами у зверненнях до ЦК Компартії України. Дослідження є новаторським, адже цілком побудоване на неопублікованих досі архівних матеріалах, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (опрацьовано загалом понад 200 справ) та являє собою авторське зведення статистичної інформації різноманітних актів, довідок, інформаційних записок, що складались співробітниками ЦК Компартії України протягом двадцяти років: друга половина 1960-х — перша половина 1980-х років. Основною метою створення цих звітних документів було інформування партійного керівництва у Москві про ситуацію у республіці щодо питань звернень громадян. Часто в архіві

---

³ *Нерар Ф.-К.* Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). — М.: РОССПЭН, 2011. — 398 с.; *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — 2-е изд. — М.: РОССПЭН, 2008. — 336 с.; *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. — М.: РОССПЭН, 2001. — 422 с.

⁴ *Орлова Ю.* Прошу Вас, товарищ председатель (Приемная Президиума Верховного Совета СССР и советские граждане (1949–1953 гг.) [Электронный ресурс] / Ю. Орлова. — Режим доступа: <http://index.org.ru/journal/21/orlova21.html>; *Чуева Е.* «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной войны // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940–1985 / Под редакцией Елены Ярской-Смирновой и Павла Романова (Из библиотеки Журнала исследований социальной политики). — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. — С. 96–121; *Жидкова Е.* Практики разрешения семейных конфликтов в 1950–60-е годы: обращения граждан в общественные организации и партийные ячейки // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940–1985 / Под редакцией Елены Ярской-Смирновой и Павла Романова (Из библиотеки Журнала исследований социальной политики). — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. — С. 266–290; *Клинова М.А.* Власть глазами крестьян (на материалах писем и жалоб послевоенного двадцатилетия) // Современные исследования социальных проблем. — 2011. — № 4.

⁵ *Крупина В.* Звернення громадян як інструмент впливу на владу (середина 1950-х — перша половина 1960-х років) // Український історичний збірник. — К.: 2012, — Вип. 15 — С. 200–207; *Смольницька М.* Становище української мови в кінці 1950-х рр.: за листами громадян до органів влади // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — Вип. 19. — С. 114–131; *Хоменко Н.* Листи до владних структур як джерело вивчення молодіжної повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — Вип. 19. — С. 131–138.

представлені копії документів, адже оригінали, як зазначалось, відправлялись до Москви у ЦК КПРС.

Ми ставимо перед собою такі основні завдання: визначити кількість листів та телеграм, що надходили до ЦК КП України протягом доби «застою»; з'ясувати та коротко проаналізувати тематику цих письмових звернень згідно звітних документів загального відділу ЦК; визначити кількість анонімних, колективних, повторних звернень.

Хронологічні рамки дослідження — 1965–1984 роки — тобто, період «застою» (від жовтневого Пленуму ЦК 1964 року, коли до влади прийшов Леонід Брежнєв, та до березня 1985 року, коли на засіданні Політбюро ЦК КПРС новим Генеральним секретарем було обрано Михайла Горбачова). Статистичні дані щодо звернень за 1963–1964 та 1985 роки ми теж частково використовуємо у дослідженні з метою показати проблему, так би мовити, у «динаміці».

Отже, у загальному відділі ЦК Компартії України щомісяця проводився комплексний аналіз листів. Інформування «Москви» було регулярним. Кожне півріччя загальний відділ доповідав ЦК про характер і зміст листів, що надійшли, як вказувалось, до «керівних органів республіки»⁶ — ЦК, Президію Верховної Ради УРСР, Раді Міністрів УРСР і Уккрудпроф⁷. У січні місяці зводились дані за увесь попередній рік.

Наприклад, у 1978 році, як доповідали у січні 1979 року завідувачі загального відділу та відділу організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України П. Мусієнко та Г. Крючков, до керівних органів республіки надійшло 96754 листи, що було на 3267 більше, ніж за попередній — 1977 рік.

	1978 рік	1977 рік
до ЦК Компартії України	50620	47008
до Президії Верховної Ради УРСР	25981	24910
до Ради Міністрів УРСР	13288	13820
до Уккрудпрофу	6865	7749

Крім того, Президією Верховної Ради УРСР у 1978 році було отримано 3878 заяв про визнання підпільно-партизанської діяльності в роки війни та 45057 прохань про помилування⁸. Таку величезну кількість прохань про помилування Президія Верховної Ради отримувала щороку.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1817. — Арк. 17.

⁷ Там само. — Арк. 1а.

⁸ Там само. — Арк. 17.

Прохань про помилування, що надсилались до ЦК КП України було в рази менше і вони враховувались не окремо, як у цьому випадку, а разом з листами на інші теми. Наприклад, у 1977 році з 47008 звернень громадян прохань про перегляд судових справ, про зняття судимостей та про помилування засуджених було 2578.

Також зазначимо, що значна кількість громадян зверталась до керівних органів республіки з усними зверненнями. Наприклад, у 1976 році до ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Уккредпрофу з усними зверненнями звернулось 33407 відвідувачі⁹.

Однак, крім вищих керівних органів, листи та телеграми надходили до міністерств, газет, інших установ. Виникає запитання, скільки ж усього звернень надходило від громадян щороку? У ЦДАГО знаходиться цікавий документ — довідка про надходження листів і заяв трудящих, прийомі громадян в ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Раді Міністрів УРСР, Уккредпрофі, в міністерствах та відомствах республіки у 1978 році¹⁰. Згідно цього документу, до 109 державних установ за 1978 рік надійшло 382590 листів та телеграм громадян. Ще 160286 осіб звернулись з усними зверненнями.

Також варто зазначити, що велика кількість громадян звертались зі своїми зверненнями до обкомів, райкомів, міськкомів партії. Наприклад, лише у 1976 році до партійних комітетів республіки (не враховуючи ЦК Компартії України) надійшло 323060 листів трудящих (у 1975 році цифри були приблизно схожі — 311080 листів)¹¹.

Звичайно, з року в рік цифри різнились, однак, наведені вище дані дають нам змогу побачити загальну картину масштабів «листів у владу» в період «застою».

Як бачимо, звернення до ЦК Компартії України посідали значне місце серед загальної кількості письмових звернень — приблизно 50 тисяч з 700 тисяч за даними середині 1970-х років (тобто близько 15%). Протягом усього періоду «застою» до ЦК Компартії України щорічно надходило 40–60 тисяч листів та телеграм (для порівняння до ЦК КПРС, наприклад, у 1982 році, з усього Радянського Союзу надійшло 668000 листів та телеграм)¹². ЦК КП України був органом, до якого надходило найбільше письмових звернень у порівнянні з усіма іншими установами та відомствами республіки.

⁹ Там само. — Спр. 1628. — Арк. 6.

¹⁰ Там само. — Спр. 1817. — Арк. 188–193.

¹¹ Там само. — Спр. 1628. — Арк. 6.

¹² Там само. — Спр. 2485. — Арк. 16.

Дуже часто громадяни звертались до ЦК КП України з питань, які могли бути вирішені на місцях, але вони, минаючи районні, міські та обласні організації, звертались безпосередньо в вищий орган республіки — ЦК Компартії. Наприклад, як пояснювалось у надісланому з Києва до ЦК КПРС документі під назвою «Акт про результати перевірки виконання бюджету Української парторганізації за 1970 рік, а також стану розгляду листів і заяв, що надійшли до ЦК КП України в 1970 році», велика кількість листів та телеграм до вищого органу республіки була викликана незадовільною роботою з громадянами на місцях: «відповідні організації на місцях ще не приділяють належної уваги питанням глибокого вивчення причин, що породжують ці листи і скарги, недостатньо займаються пропагандою радянського законодавства і правовим вихованням громадян»¹³. Дійсно, часто в листах громадяни розповідали, що звертались зі своїми проблемами до райкому, обкому, однак, їм там не допомогли, або й взагалі не розглянули їх прохання чи скаргу.

Але, слід врахувати також важливий психологічний аспект — в тому разі, якщо лист громадянина в обком пересилався з ЦК, його розглядали обов'язково та у найкоротші терміни, і до того ж, для працівників обкому це свідчило про серйозність намірів людини, яка зі своєю проблемою «дійшла» аж до ЦК. Тому громадяни могли певною мірою зловживати цим, одразу, через «голову» місцевих органів влади, звертаючись до ЦК КП України. Власне, це саме стосується і звернень громадян до різноманітних міністерств та відомств республіки (крім керівних органів писали, в основному, в МВС, Мінзв'язку, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство соціального забезпечення, Прокуратуру, Верховний суд, газету «Правда України»), адже люди намагались «підсилити» своє звернення, надсилаючи його копію до ЦК.

Тим і цікаві для дослідника листи та телеграми до найвищого органу влади — ЦК Компартії, адже саме сюди надходили звернення з усієї території України про усі найголовніші проблеми, переживання та прагнення людей того часу. Отже, саме в зверненнях до Центрального Комітету в найбільш повній мірі відобразились основні аспекти радянської дійсності періоду «застою».

Потрібно зазначити, що здебільшого у досліджуваний період досить скрупульозно вівся підрахунок звернень громадян не тільки до ЦК Компартії України, а й загалом до усіх владних органів навіть районного масштабу. У ЦДАГО знаходяться довідки про кількість та характер звернень у різні роки до Кабінету Міністрів, Президії Верховної Ради, Уккрудпрофу, різноманітних міністерств та відомств, обкомів партії і так

¹³ Там само. — Спр. 593. — Арк. 141.

далі. Підрахунок кількості звернень, через специфічність даних документів, міг бути не зовсім точним, адже, наприклад, одна людина могла надсилати свої листи/телеграми одночасно у декілька відомств та по декілька разів, у одному зверненні могли одночасно підніматись декілька різноманітних питань, тобто, звернення могло бути одночасно і скаргою, і проханням, і доносом.

Отже, згідно статистичних даних, можна виділити ряд основних питань, що піднімались громадянами у зверненнях до ЦК КП України постійно протягом усього досліджуваного періоду.

Перш за все, головним питанням, що найбільш турбувало населення України у той період, було житлове питання. В середньому у досліджуваний період близько третини усіх звернень громадян до ЦК КП України були саме з цього приводу. При чому, тут варто зазначити, що це питання включало в себе цілий комплекс різних складових, а співробітники ЦК КП України досить чітко вказували, які саме аспекти житлового питання найбільше турбували людей в той чи інший рік. Загалом, до звернень з житлового питання відносились звернення з питань надання житлової площі та покращення житлово-побутових умов, з питань ремонту будинків та квартир, з питань надання допомоги у придбанні будівельних матеріалів для індивідуального будівництва¹⁴. Сюди ж відносились питання вступу в житлові кооперативи, а також скарги на неуважне та формальне ставлення до вимог трудящих з боку окремих працівників радянських організацій при вирішенні житлово-побутових питань¹⁵.

На «другому місці» за кількістю звернень — «листи, заяви та скарги на недоліки в роботі та неправильну поведінку в побуті керівних працівників»¹⁶. Ці питання порушувались у 10–12% звернень щорічно. До цієї категорії загалом відносились «сигнали» громадян «про факти недбайливого ставлення керівних працівників до своїх обов'язків та зловживань службовим становищем, факти проявів грубощів, рукоприкладства, проявів аморальної поведінки»¹⁷. Також скарги на факти «викривлення соціалістичної законності»¹⁸. Фактично, за своєю суттю, це були доноси. Звичайно, певна кількість їх при розгляді співробітниками ЦК не підтверджувалась, тобто, доволі значним був відсоток наклепів на керівництво (співробітниками ЦК з цього приводу підрахунки не велись). Саме

¹⁴ Там само. — Оп. 24. — Спр. 6130. — Арк. 189.

¹⁵ Там само. — Оп. 25. — Спр. 4. — Арк. 122.

¹⁶ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5993. — Арк. 69.

¹⁷ Там само. — Спр. 6130. — Арк. 190–191.

¹⁸ Там само. — Оп. 25. — Спр. 4. — Арк. 124.

серед цієї категорії звернень було найбільше так званих анонімок — тобто, звернень або взагалі без підпису, або з підписами вигаданими іменами.

Листи з компрометуючими даними, що надходили до ЦК, стосувались керівників усіх масштабів, в тому числі і республіканського. Наприклад, надходили листи з приводу «неправильної» поведінки першого секретаря Закарпатського обкому партії Юрія Ільницького; першого секретаря Одеського обкому партії Михайла Синиці; дружини другого секретаря ЦК КП України Івана Лутака Бойко Марсель Іванівни; міністра радгоспів УРСР В. Федана та інших. Ці звернення могли вплинути, та й власне дуже суттєво впливали, на кар'єри багатьох партійних та державних діячів того часу. Важливо відмітити, що листи та усні заяви, що стосувались керівників республіканських та обласних організацій, розглядалися тільки секретарями ЦК або за їх дорученням Партійною комісією при ЦК Компартії України та інспекторами ЦК¹⁹.

Наступне питання, яке порушувалось у 6–7% звернень громадян до ЦК КП України — питання роботи. Сюди відносили звернення з питань надання роботи, переходу на інші підприємства та неправильного звільнення з роботи²⁰. В подальшому у документах ЦК КП України ця категорія звернень мала загальну назву «про порушення трудового законодавства». При чому щорічно майже 40% звернень з питань роботи стосувались питань незаконного звільнення та переведення на іншу роботу²¹.

Питання сільського господарства (первісно ця категорія звернень фігурувала у звітних документах під назвою звернення з «різних питань сільського господарства»)²². До цих питань відносились загалом питання діяльності колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських організацій, пропозиції щодо поліпшення роботи сільського господарства, збільшенню оплати праці колгоспникам та механізаторам, прохання підвищення пенсій та збільшення матеріальної допомоги, скарги на різноманітні недоліки в господарській діяльності, порушення Статуту сільськогосподарської артілі, питання низької оплати трудовня, зменшення присадибних ділянок та інше. Звернення з питань сільського господарства включали питання матеріальної допомоги та пенсій колгоспникам у період до 1971 року. Починаючи з 1972 року ці звернення, які займали значне місце серед загальної кількості листів та телеграм з питань сільського господарства, вже враховувались серед інших питань — разом

¹⁹ Там само. — Спр. 2007. — Арк. 48.

²⁰ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5993. — Арк. 68.

²¹ Там само. — Оп. 25. — Спр. 1817. — Арк. 20.

²² Там само. — Оп. 24. — Спр. 5993. — Арк. 67.

зі зверненнями з питань матеріального забезпечення та пенсій робітникам та службовцям.

Наступне питання, що дуже часто порушувалось у зверненнях до ЦК КП України, було питання матеріальної допомоги та пенсій. Однак, до 1971 року інформація у звітних документах надавалась лише стосовно робітників та службовців. Колгоспники, як вже зазначалось вище, враховувались окремо у зверненнях з питань сільського господарства. З 1972 року листи та телеграми від робітників, службовців та колгоспників рахувались разом. Також звернення, пов'язані з отриманням санаторних путівок до 1971 року враховувались разом зі зверненнями, пов'язаними з питаннями медичної допомоги, а вже починаючи з 1972 року враховувались разом з питаннями матеріальної допомоги та пенсій. До цієї ж категорії звернень (матеріальна допомога та пенсії) відносились питання з тягатиною при оформленні пенсійних документів, призначенням чи зміною групи інвалідності.

Звернення з приводу надання медичної допомоги, санаторних путівок, роботи лікарень (та й взагалі роботи органів охорони здоров'я) займали також значне місце серед загальної кількості листів та телеграм громадян до ЦК Компартії України. Як вже було зазначено вище, в цю категорію до 1971 року включались і звернення, пов'язані з питанням отримання санаторних путівок.

Разом рахувались звернення громадян з питань торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування населення. Кількість звернень з цих питань, як і з питань медичного забезпечення та роботи органів охорони здоров'я, залишалась відносно високою з року в рік.

Наступні питання, що піднімались громадянами у зверненнях, у звітних документах загального відділу ЦК КП України, фігурували епізодично і цифри з кількості звернень з цих питань ми маємо не за увесь досліджуваний період.

Тим не менше, варто виділити питання, що у звітних документах ЦК фігурувало під назвою «робота адміністративних органів». Сукупно в цю категорію включались усі питання, пов'язані з роботою міліції, судів і прокуратури, в тому числі, наприклад, звернення, в яких наводились факти зловживань працівників цих органів, факти приховування від обліку скоєних злочинів та факти «грубих порушень соціалістичної законності» працівниками загального відділу ЦК також включались у цю категорію²³. Але, сюди також враховувались такі важливі питання, які були пов'язані з переглядом судових справ, зняттям судимостей, помилуванням засуджених. Хоча, як зазначалось вище, «профільним» органом,

²³ Там само. — Оп. 25. — Спр. 1817. — Арк. 81.

куди направлялись прохання про помилування засуджених, була Президія Верховної Ради, яка щороку отримувала десятки тисяч таких прохань.

У документах за весь досліджуваний період цифри, що показували кількість звернень до ЦК з приводу роботи адміністративних органів, відображались по різному. У таблиці № 1.3. ми показуємо, як усі ці дані враховувались та співвідносились.

Також варто звернути на таку категорію звернень, як листи з проханнями «відновлення в партії та зняття партійних стягнень»²⁴. У щорічних звітних документах дані про кількість таких звернень відображені не регулярно, проте все ж ми бачимо приблизно доволі стабільні цифри: 700–1000 листів з такими проханнями щороку.

Звернення з питань роботи промислових підприємств, будівельних організацій, транспорту, зв'язку та з питань благоустрою населених пунктів, будівництва шкіл, лікарень та клубів спочатку були об'єднані у звітних документах в одну категорію. Загалом, тут враховувались звернення з питань «будівництва шкіл, будинків культури, спортивних споруд та житлових будинків; з питань покращення роботи місцевого транспорту, комунального господарства та водопостачання, опалювальної системи та благоустрою міст, селищ та сіл»²⁵. В тому числі сюди відносились прохання про встановлення квартирних телефонів. Починаючи з 1969 року, звернення з питань благоустрою та будівництва враховувались окремо від звернень з питань роботи промислових підприємств, будівельних організацій, транспорту та зв'язку.

Важливим питанням, на яке майже завжди звертали увагу співробітники загального відділу ЦК, було питання роботи партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій. У щорічних звітних документах кількість звернень з цього приводу майже завжди вказувалась. До 1966 року загальна назва цієї категорії звернень формулювалась як «листи, заяви та скарги з питань покращення та удосконалення партійного та державного апарату, критичні оцінки наявних фактів проявів тяганини та формалізму у роботі окремих керівників та організацій»²⁶. Починаючи з 1967 року, формулювання змінилось на більш точне — «про недоліки в роботі партійних, радянських, профспілкових та інших організацій»²⁷.

Інші теми, що піднімались громадянами у листах, не завжди знаходили відображення у звітних документах. Деякі, категорії, наприклад

²⁴ Там само. — Спр. 4. — Арк. 124.

²⁵ Там само. — Арк. 123.

²⁶ Там само. — Оп. 24. — Спр. 6130. — Арк. 188–189.

²⁷ Там само. — Оп. 25. — Спр. 4. — Арк. 124.

«питання порушення соціалістичної законності», «листи про факти неправильної поведінки громадян в побуті, пияцтво та інші порушення громадського порядку» чи «листи з питань покращення побутових умов трудящих» з'являлись у документах фрагментарно.

Так, серед архівних документів знаходимо дані про 504 листи у 1966 році; 460 у 1967; 101 у 1972; 113 у 1973; 127 у 1974 році та 81 лист у 1975 році про факти порушення соціалістичної законності. З інформацією про факти неправильної поведінки громадян в побуті, пияцтво та інші порушення громадського порядку надійшло, за даними загального відділу ЦК КП України, 1218 листи у 1966 році; 770 у 1967; 790 у 1969; 632 у 1970; 782 у 1972; 903 у 1973 та 875 у 1974 році. Про листи з питань покращення побутових умов трудящих є наступні дані: 575 листів у 1967 році; 403 у 1968; 569 у 1969 та 955 у 1970-му році. Окрім цих років, про кількість листів з цих питань у звітних документах ЦК Компартії України не згадується.

Однак, якщо поррахувати дані з таблиць 1.1–1.4, приходимо до висновку, що велика кількість звернень громадян, а саме, 15–20% щороку взагалі не потрапляла у звітні документи. Що ж за теми піднімали громадяни у цих листах та телеграмах? Працюючи безпосередньо зі зверненнями громадян у ЦДАГО та вивчаючи звітні документи інших керівних органів, можемо стверджувати, що велика кількість листів та телеграм стосувалась національної та мовної проблем у республіці, громадяни піднімали релігійне питання та питання охорони навколишнього середовища, значною була кількість листів з проханнями видати документи на еміграцію з СРСР (особливо серед євреїв) та інші. Однак, працівники загального відділу ЦК КП України не повідомляли у звітних документах точну кількість звернень з цих питань. Також не потрапили у звіти та ревізійні акти точні цифри про кількість листів з привітаннями та телеграмами на адресу партійних з'їздів, чи листів з приводу всіляких ювілейних дат і так далі, хоча співробітники загального відділу часто згадували про «значну кількість» вітальних звернень чи звернень зі словами підтримки від громадян з приводу тих чи інших подій.

Цікавою та показовою є інформація, про звернення без підпису, колективні та повторні листи та телеграми.

Як видно з таблиці № 2, анонімні звернення серед загальної кількості листів до ЦК КП України займали значну частину — 10–15%. Варто зазначити, що основну масу анонімок складали листи, заяви та скарги на недоліки в роботі та неправильну поведінку в побуті керівних працівників.

Порядок роботи з такими зверненнями був наступним: «якщо в листі без підпису викладені конкретні звинувачення на адресу того чи іншого

працівника, то перевіряти його слід дуже обережно, без розголосу, щоб той, на якого пишуть, не тільки не знав, але навіть і не підозрював цього. Одним словом, робити це продумано, з великим тактом, не травмувати працівника. Такий підхід відповідає лінії партії на дбайливе ставлення до кадрів. Якщо ж у анонімці немає конкретних, переконливих фактів, нею не варто займатися, немає потреби відривати працівників від справи»²⁸.

Привертали посилену увагу працівників загального відділу ЦК колективні звернення. У документі під назвою «Доповідна записка про колективні звернення громадян в ЦК Компартії України»²⁹ (1981 рік) знаходимо інформацію про те, що розгляд практично усіх колективних звернень контролювався співробітниками ЦК — 2796 з 3036, тобто 92,1% (дані за 9 місяців 1981 року). Цифри показові. Тематика цих листів та телеграм загалом не відрізнялась від тематики індивідуальних звернень. У цих 3036 колективних листах, що надійшли до ЦК КП України за 9 місяців 1981 року, піднімалися такі теми:

1. Більше половини всіх групових звернень — 1706 (56,2%), стосується житлово-побутових питань. У більшості таких листів йшлося про незадовільну роботу опалювальних систем, недоліках у водопостачанні, особливо гарячою водою. Також повідомлялось, що зросло надходження скарг про повільне відселення з підвалів, бараків, старих будинків. У 186 (6,13%) листах повідомлялося про тяганину в ремонті житлового фонду, усунення недоробок, допущених при будівництві житла. Працівники загального відділу ЦК звітували, що при перевірці низки листів були виявлені факти зловживань, порушень встановленого порядку в обліку і розподілі житлової площі.

2. У 322 (10,6%) листах повідомлялося про недоліки у благоустрої міст і населених пунктів, будівництві шкіл, лікувальних установ тощо.

3. Було отримано 89 (2,93%) скарг про недоліки в роботі торговельних організацій, підприємств побуту.

4. З питань роботи органів охорони здоров'я надійшло 58 скарг, соціального забезпечення — 67 (разом 125 або 4,12%).

5. Автори 92 (3,03%) листів піднімали питання, що стосувалися стану соціалістичної законності та правопорядку, з них 25 — про неправильні дії працівників адміністративних органів.

6. Значне місце в колективних зверненнях займали питання, пов'язані з діяльністю промислових підприємств, транспорту, будівельних організацій, підприємств зв'язку. Про це повідомлялося в 138 листах (4,54%).

²⁸ Там само. — Спр. 2010. — Арк. 14.

²⁹ Там само. — Спр. 2331. — Арк. 83–89.

7. У 52 (1,71%) скаргах повідомлялось про порушення при розподілі присадибних ділянок та землі під колективні сади і городи.

8. З приводу порушення трудового законодавства було отримано 119 (3,92%) листів.

9. У 73 (2,4%) листах висловлювалися пропозиції про вдосконалення стилю і методів роботи партійних комітетів, радянських органів, громадських організацій, підвищенні ефективності ідеологічної та політико-масової діяльності.

10. Про неправильну поведінку, недоліки в роботі, порушення і зловживання посадових осіб повідомлялося в 308 (10,14%) листах.

11. Інші теми. У деяких листах йшлося про незадовільний стан автомобільних доріг, недоліки в роботі громадського транспорту. Збільшилося надходження заяв про прискорення встановлення квартирних телефонів, зокрема, від інвалідів, ветеранів війни та праці. Зросла кількість повідомлень про безгосподарність, розбазарюванні державної і кооперативної власності, інші недоліки у роботі колгоспів і радгоспів. Також повідомлялось, що продовжувала надходити значна кількість листів про невиконання зобов'язань і колективних договорів.

Нарешті, слід відмітити значну кількість повторних звернень. Незважаючи на те, що за досліджуваний період їх кількість зменшилась з майже 20% наприкінці 1960-х до 8–11% на початку 1980-х років, все одно щороку їх надходило 5–7 тисяч. З одного боку, це, безумовно, є свідченням не завжди якісної роботи зі зверненнями. Часто причиною повторних листів було затягування вирішення питання на місцях — в міністерствах, обкомах, райкомах тощо. Наприклад, жителі села Смерічка Старосамбірського району Львівської області ще у 1975 році звернулися в ЦК з питання телефонізації медпункту та інших сільських закладів. Заступник міністра зв'язку УРСР Саванчук В.А. дав у ЦК і авторам оптимістичну відповідь, повідомивши, що у 1976 році прохання буде виконано. З тих пір пройшло три роки і лише після повторного звернення до ЦК Компартії України справа була доведена до кінця³⁰.

Однак була й інша причина — часто люди зловживали можливістю «спілкування з владою», і постійно «бомбардували» органи влади своїми листами та телеграмами, вимагаючи вирішити питання на їх користь. Причому, часто їх прохання чи скарги були абсолютно невмотивованими. Можна привести приклад — такий собі Клевцов з Ворошиловградської області, звільнений з роботи за пияцтво, за шість років написав в

³⁰ Там само. — Спр. 2010. — Арк. 8–9.

адміністративні органи республіки більше 180 листів зі скаргами на керівництво та вимогами поновлення на роботі³¹.

Отже, досліджуючи неопубліковані досі архівні документи з фондів ЦДАГО України нам вдалось визначити кількість листів та телеграм, що надходили до ЦК КП України впродовж доби «застою». Тематика цих письмових звернень, згідно звітних документів загального відділу ЦК, в основному була незмінною протягом усього періоду. Основними темами, що найчастіше піднімались у зверненнях були житлова проблема, питання «незадовільної поведінки» керівних кадрів (доноси), проблеми працевлаштування, сільського господарства, пенсійного забезпечення, роботи органів торгівлі та охорони здоров'я, прохання про помилування засуджених. Значною була кількість анонімних, колективних, повторних звернень. Листи та телеграми громадян — унікальне та надзвичайно інформативне історичне джерело, що дає нам змогу безпосередньо «почути» людей того часу, зрозуміти чим вони жили, що їх турбувало.

Подальша робота з цими документами дасть змогу розширити наші знання про дійсність періоду «застою», дасть можливість дослідникам більш ретельно вивчити соціальну історію радянської доби.

---

³¹ Там само. — Спр. 1817. — Арк. 67.

ДОДАТКИ

Таблиця 1.1.

Роки	Кількість письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)			
		Житлові питання	Скарги на керівних працівників	Робота	Сільське господарство
1963	53575	14564 (27,18)	—	—	4056 (7,6)
1964	44020	10538 (23,8)	4351 (9,9)	4399 (9,99)	4932 (11,2)
1965	47362	11597 (20,4)	4451 (9,6)	4367 (7,7)	5685 (12,0)
1966	47318 ¹	12681 (26,8)	4590 (9,7)	н/д	3993 (8,4)
1967	43812	13548 (30,9)	4085 (9,3)	3531(8,6) ⁴	2667 (6,1)
1968	43079	11939 (27,7)	4791 (11,1)	2937 (6,8)	3467 (8,1)
1969	42495	12194 (28,7)	6618 (15,6)	2909 (6,84)	3191 (7,5)
1970	44465	12973 (29,2)	7879 (17,7)	3033 (6,8)	2565 (5,8)
1971	45315 ¹	14069 (31,05)	н/д	н/д	2291 ⁶ (5,05)
1972	39460	10983 (27,83)	6223(15,77) ³	2953 (7,48)	1823 (4,62)
1973	42604	11351 (26,64)	7152 (16,78)	3096 (7,27)	1721 (4,04)
1974	44801	13420 (29,9)	6700 (14,96)	3084 (6,88)	1938 ⁷ (4,33)
1975	49121	16268 (33,12)	7103 (14,4)	3204 (6,52)	н/д
1976	51676 ¹	17562 (33,98)	7345 (14,21)	3822 (7,4)	1637 (3,17)
1977	47008	16936 ² (36,03)	6353 (13,51)	3234 (6,88)	1432 ⁸ (3,05)
1978	50620	17935 (35,4)	6766 (13,37)	3337 (6,59)	1619 (3,2)
1979	53422	19401 (36,32)	7603 (14,23)	3201 ⁵ (5,99)	1675 (3,14)
1980	53484 ¹	18508 (34,6)	8496 (15,89)	3204 (5,99)	1702 ⁹ (3,18)
1981	61035 ¹	21814 (35,7)	8049 (13,19)	3582 (5,87)	н/д
1982	60139	20608 (34,2)	9349 (15,55)	3551 (5,9)	1844 (3,07)
1983	54276	17196 (31,68)	9338 (17,2)	3475 (6,4)	1246 (2,3)
1984	54434	18176 (33,39)	6795 (12,48)	3325 (6,11)	бл. 2 тис. ¹⁰
1985	60061 ¹	19441 (32,37)	6944 (11,56)	3391 (5,65)	792 ⁸

Курсивом виділені власні приблизні підрахунки.

н/д — немає даних.

¹ Враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України (в документах за 1966 і 1971 рр. точних даних з цього приводу немає).

² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1628. — Арк. 96 (16936 звернень); Спр. 1809. — Арк. 64 (16935 звернень).

³ Там само. — Спр. 1020 (6226 звернень); Спр. 803 (6223 звернень).

⁴ Там само. — Спр. 171. — Арк. 81 (вказується, що це складає 8,1%); Спр. 4. — Арк. 123 (9,3% від загальної кількості звернень. Згідно математичних підрахунків це приблизно 8,6%).

⁵ Там само. — Спр. 2007. — Арк. 109 (3205 звернень); Арк. 145 (3201 звернення).

⁶ Можливо вже не враховані звернення з питань матеріального забезпечення та пенсій колгоспникам.

⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1162. — Арк. 194 (1938 звернень); Арк. 201 (1937 звернень).

⁸ Лише з питань роботи сільськогосподарських організацій.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2177. — Арк. 2 (вказується на майже три тисячі листів, пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом у 1980 році).

¹⁰ Там само. — Спр. 2797. — Арк. 40.

Таблиця 1.2.

Роки	Кількість письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)			
		Матеріальна допомога; пенсії; санаторні путівки		Медична допомога; робота органів охорони здоров'я	Торгівля; побутове обслуговування
		Робітники та службовці	Колгоспники		
1964	44020	3288 (7,47) ²	876	н/д	н/д
1965	47362	4106 (8,67)	1346	н/д	н/д
1966	47318 ¹	3245 (6,4)	н/д	1930	449 (1,0)
1967	43812	3595 (8,2)	825	1443	407 (0,9)
1968	43079	3320 (7,7)	1059	1305	625
1969	42495	2344 (5,51)	н/д	1328	633
1970	44465	2543 (5,7)	н/д	1147	680
1971	45315 ¹	н/д ³		н/д	н/д
1972	39460	3013 (7,63)		1382 (3,5)	541 (1,37)
1973	42604	2906 (6,82)		808	658
1974	44801	3148 ⁴ (7,03)		758	717
1975	49121	3298 (6,71)		770	713
1976	51676 ¹	3692 (7,14)		783 (1,51)	735
1977	47008	3345 (7,12)		686	739
1978	50620	3796 (7,5)		895	792
1979	53422	3662 ⁵ (6,85)		899	1161
1980	53484 ¹	3476 (6,5)		841	1299
1981	61035 ¹	3847 (6,3)		840	1739
1982	60139	3422 (5,69)		809	1510
1983	54276	2919 (5,38)		791	1141
1984	54434	2748 (5,05)		956	1170
1985	60061 ¹	2847 (4,74)		959	1310

Курсивом виділені власні приблизні підрахунки.

н/д — немає даних.

¹ Враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України (в документах за 1966 і 1971 роки точних даних з цього приводу немає).

² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5993. — Арк. 68. Зазначається, що отримано 3288 звернень або 3,1% (явно неточний підрахунок відсотків. 3288 звернень це приблизно 7,47%); Спр. 6130. — Арк. 189. Зазначається, що з питань матеріальної допомоги та пенсій у 1964 році отримано 3584 звернень. Це найімовірніше помилка, адже у справі 5993 (Арк. 68) зазначено, що 3584 звернень отримано з питань перегляду рішень та вироків судових органів та про помилування засуджених.

³ Даних за 1971 рік немає, є лише інформація у фонді 1 (Оп. 25. — Спр. 1019. — Арк. 5) про те, що у 1972 році звернень з питань матеріальної допомоги та пенсійного забезпечення робітників та службовців (без колгоспників) було на 615 менше, ніж у 1971 році.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1162. — Арк. 196 (3148 звернень); Арк. 205 (3149 звернень).

⁵ Там само. — Спр. 2007. — Арк. 111 (3662 звернення); Арк. 145 (3433 звернення).

Таблиця 1.3.

Роки	Кількість письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)			
		Робота адміністративних органів			Відновлення в партії; зняття стягнень
		Перегляд судових справ, зняття судимостей, поми- лування засуджених	Робота міліції, судів та прокуратури ³	Всього	
1964	44020	3584 (7,57) ²	н/д	н/д	н/д
1965	47362	3573	н/д	н/д	н/д
1966	47318 ¹	3989	н/д	н/д	1144
1967	43812	3187	н/д	н/д	1067
1968	43079	н/д	н/д	н/д	н/д
1969	42495	3057	н/д	н/д	775
1970	44465	2542	н/д	н/д	946 (2,1)
1971	45315 ¹	н/д	н/д	н/д	н/д
1972	39460	3182 (8,06)	н/д	н/д	740
1973	42604	2547	720	н/д	1075
1974	44801	2298	1191	н/д	903
1975	49121	2389	1194	н/д	954
1976	51676 ¹	2965 (5,74)	1401 (2,71)	4473 (8,66)	н/д
1977	47008	2578	1255 ⁴	4026 (8,56)	н/д
1978	50620	н/д	1625	4526 (8,94)	н/д
1979	53422	н/д	н/д	4612 (8,63)	н/д
1980	53484 ¹	2711	н/д	4682 (8,75)	н/д
1981	61035 ¹	н/д	н/д	5902 (9,67)	н/д
1982	60139	н/д	бл. 3000	6180 (10,3)	768
1983	54276	н/д	2532	5910 (10,9)	678
1984	54434	н/д	н/д	6139 (11,3)	704
1985	60061 ¹	н/д	2420	5911 (9,84)	895

Курсивом виділені власні приблизні підрахунки.

н/д — немає даних.

¹ Враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України (в документах за 1966 і 1971 роки точних даних з цього приводу немає).

² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5993. — Арк. 68 (вказується, що це 8,1%).

³ Ця категорія звернень у 1976–1978 роках у звітних документах фігурує під загальною назвою «робота адміністративних органів» (цифри у 1200–1600 звернень явно не включають даних про листи з проханнями помилування засуджених, хоча ці листи також відносились до категорії «робота адміністративних органів»), хоча до цього і після цього використовувалась назва «робота органів суду, прокуратури та МВС» (наприклад, у 1975 році. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1315. — Арк. 17–19).

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1467. — Арк. 37; Спр. 1817. — Арк. 81 (1255 звернень); Арк. 96 — 1254.

Таблиця 1.4.

Роки	Кількість письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)		
		<i>Робота промислових підприємств, будівельних організацій, транспортів та зв'язку</i>	<i>Благоустрій населених пунктів, будівництво шкіл, лікарень, клубів</i>	<i>Робота партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій</i>
1964	44020	н/д		852
1965	47362	н/д		1247
1966	47318 ¹	914 (1,9)		н/д
1967	43812	1263 (2,9)		1099 (2,5)
1968	43079	1227		1477 (3,9)
1969	42495	н/д	н/д	1366
1970	44465	н/д	н/д	1351
1971	45315 ¹	н/д	н/д	н/д
1972	39460	н/д	459	1202
1973	42604	819	922	1885
1974	44801	1241	656	1084
1975	49121	н/д	н/д	1354
1976	51676 ¹	1470 (2,84)	682 (1,32)	1613 (3,12)
1977	47008	1308	753	1478
1978	50620	1371	787	1412
1979	53422	1647	823	1554
1980	53484 ¹	1954 ²	739	1317
1981	61035 ¹	н/д	н/д	н/д
1982	60139	1972	н/д	1397
1983	54276	н/д	н/д	1106
1984	54434	2132	н/д	1115
1985	60061 ¹	2892	н/д	1145

Курсивом виділені власні приблизні підрахунки.

н/д — немає даних.

¹ Враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України (в документах за 1966 і 1971 роки точних даних з цього приводу немає).

² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2177. — Арк. 2 (1954 звернення); Спр. 2157. — Арк. 6 (1874 звернення).

Таблиця 2.

Роки	Кількість письмових звернень	З них (%):					Усних зв-нь
		Анонімні	Колективні	Повторні	з ЦК КПРС	Контроль розгляду	
1964	44020	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	3600
1965	47362	н/д	н/д	н/д	н/д	6209 (13,11)	3900
1966	47318 ¹	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
1967	43812	н/д	н/д	н/д	3366	9589 (21,88)	8243
1968	43079	н/д	н/д	8376 (19,44)	2517	7787 (18,08)	6536
1969	42495	н/д	н/д	н/д	2211	7152(16,83)	5396
1970	44465	н/д	н/д	8457 (19,2)	2448	7932 (17,84)	6548
1971	45315 ¹	н/д	н/д	7209 (15,9)	2579	9610 (21,2)	6857
1972	39460	4693 ² (11,89)	2199 (5,57)	6038 (15,3)	1907	8108 ³ (20,5)	9933
1973	42604	5576 (13,09)	2632 (6,18)	6609 (15,51)	2123	9848 (23,12)	14212
1974	44801	6675 (14,9)	2728 (6,09)	6558 (14,64)	2255 ⁴	17069 (38,1)	6582
1975	49121	6711 (13,66)	2879 (5,86)	8396 (17,09)	2215	19379 (39,4)	6635
1976	51676 ¹	6611 (12,79)	3029 (5,86)	8746 (16,92)	3318	21601 (41,8)	7532
1977	47008	5324 (11,33)	2797 (5,95)	7636 (16,24)	1868	25585 (55,4)	23733
1978	50620	5763 (11,38)	2987 (5,9)	8145 (16,1)	1509	26147 (51,7)	29527
1979	53422	5211 (9,75)	3229 (6,04)	8446 (15,8)	1427	27970 (52,4)	40029
1980	53484 ¹	6848 (12,8)	3022 (5,65)	5676 (10,6)	1665	32312 (60,4)	41607
1981	61035 ¹	6291 (10,3)	4315 (7,07)	4902 (8,03)	2396	35945 (58,9)	48673
1982	60139	8581 (14,27)	4119 (6,85)	6704 (11,15)	2080	30789 (51,2)	46484
1983	54276	8310 (15,31)	3688 (6,79)	6215 (11,45)	3061	24035 (44,3)	45948
1984	54434	7886 (14,49)	3659 (6,72)	6072 (11,15)	2499	23285 (42,8)	44777
1985	60061 ¹	8299 (13,82)	4393 (7,31)	6720 (11,19)	3184	19753 (32,9)	48094

Курсивом виділені власні приблизні підрахунки.

н/д — немає даних.

¹ Враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України (в документах за 1966 і 1971 роки точних даних з цього приводу немає).

Щодо усних звернень, то в 1964–1965 роках врахована кількість відвідувачів, прийнятих працівниками особливого сектору ЦК Компартії України. Всі наступні роки врахована кількість відвідувачів, прийнятих як працівниками загального відділу ЦК, так і працівниками інших відділів.

² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 803. — Арк. 37 (4693 звернення); Спр. 1020. — Арк. 9–10 (4321 звернення).

³ Там само. — Оп. 25. — Спр. 803. — Арк. 34 (8102 звернення); Спр. 1020. — Арк. 9–10 (8108 звернень).

⁴ Там само. — Спр. 1162. — Арк. 193: 2438 листів переслані на розгляд до ЦК КП України з ЦК КПРС та союзних організацій; спр. 1315. — Арк. 14–16: у 1974 році отримано з ЦК КПРС та союзних організацій 2255 та 183 звернень відповідно; у 1975 році — 2215 та 177.

Zhuravlov Yaroslav (Kyiv)

The graduate student of the History of Ukraine

Department the second half of the XX century.

The Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

**Topics of citizens' appeals to the central committee of the communist party
of Ukraine in the period of «stagnation»: overview**

The article analyzes the subject of citizens' appeals to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine in the second half of the 1960s — the first half of the 1980s. Using unpublished archival documents, investigated quantity, nature and characteristics of letters and telegrams in the period of «stagnation».

Keywords: CC CP of Ukraine, USSR, Soviet Ukraine, citizens' appeals, the period of «stagnation».

Бондарчук Петро (м. Київ)

Доктор історичних наук, провідний
науковий співробітник відділу історії
України другої половини XX століття
Інституту історії України
УДК: (477) «1940/1980»

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЯК КВАЗІРЕЛІГІЙНИХ: САКРАЛІЗАЦІЯ ПРОФАННОГО

У статті висвітлюється виконання низкою радянських ідей і атрибутів релігійних функцій. Автор розглядає, як комуністичні вожді у свідомості мас поставали надприродними істотами й напівміфічними героями. Простежено розробку системи радянських обрядів, ритуалів, свят, ініціацій, метою яких було витіснення релігійних.

Ключові слова: сакральне, сакралізація, профанне, квазірелігійне радянська ідеологія.

Особливістю радянської ідеології в СРСР було те, що вона інколи включалася в релігійну свідомість віруючих як одна з її складових, і те, що вона сама виступала як система поглядів, що подібна до релігійної. В останньому випадку її можна назвати квазірелігійною (від лат. *quasi* — ніби, майже, немовби), тобто такою, що нагадувала релігійну, хоча й відрізнялася від неї. Таку ідеологію ще можна назвати псевдорелігійною, такою, що займає релігійну нішу, однак не є релігійною за своєю суттю. У цій статті ми зупинимося на згаданій специфіці радянської ідеології та її впливах на масову свідомість, процесах сакралізації профанного.

У досліджуваний період свідомість багатьох віруючих була складним конгломератом ідей, в яких релігійний світогляд переплітався з радянською ідеологією й окремими атеїстичними постулатами. Радянський релігієзнавець Анатолій Єришев відзначав: «Це химерне переплетення протилежних ідей проявляється, головним чином, у поведінці віруючих. З одного боку, він не проти комунізму і сам бере участь в його будівництві, з другого — він прагне пояснити цю участь суто релігійними мотивами»¹.

Ці погляди формувалися й за допомогою духовенства, яке намагалося поліпшити стосунки з радянською владою, і під її тиском. Зокрема, священник Белінський з Дрогобича казав: «Християнство і комунізм — одне і те ж, Ісус Христос мріяв про це. Він був за те, щоб всі люди були

---

¹ Єришев А.О. Досвід соціологічних досліджень релігійності (Актуальні проблеми атеїстичного виховання). — К.: Наукова думка, 1967. — С. 57–58.

рівними, жили як брати, щасливі, в достатку. Програма комуністів втілила всі мрії Христа». В одній із проповідей священника Жарого (Житомирська область) відзначалося: «Комунізм побудований з основ всього християнського вчення, тому що вся система, весь кістяк, вся основа комунізму — християнство»². Настоятель Воскресенської церкви в м. Чернігові в бесіді з уповноваженим Ради в справах Російської православної церкви (далі — РС РПЦ) в Чернігівській області (лютий 1964 року) зазначив, що суспільне улаштування біблійського періоду співпадало з улаштуванням комуністичного суспільства, що будувалося, тому Церква закликає «використовувати ідеї комуністичного суспільства»³. Про спроби навіювання віруючим думок про тотожність комуністичної ідеології з релігійною, здійснювані духовенством у першій половині 1960-х роках, заявляв і уповноважений РС РПЦ у Житомирській області⁴. Подібних декларацій православного духовенства ми можемо зустріти десятки в документах органів влади.

Іноколи представники православного духовенства відкрито прославляли радянську систему. Приміром, один із священнослужителів Городівського району Волинської області написав вірш «На день 50-річчя» (92 рядки), в якому звучали слова:

«П'ятдесят літ, як залп "Аврори"
закуті стрепенув серця.
І рабства рухнули підпори,
Тріщать і досі без кінця...
П'ятдесят довгих літ зусилля,
Сміливих лєнінських дерзань.
І винесли крилатих крила
З руїн безодні і страждань...
Лиш комунізм один включає
В програму всіх людей,
В обіймах дружби зустрічає
Сьогоднішній цей ювілей»⁵.

² Дулуман Е.К., Лобовик Б.А., Танчер В.К. Современный верующий. Социально-психологический очерк. — М.: Политиздат, 1970. — С. 112–113.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 51.

⁴ Там само. — Спр. 421. — Арк. 133.

⁵ Там само. — Оп. 5. — Спр. 128. — Арк. 27–28.

Слід відзначити, що ці заяви не означали, що самі священники вірили в те, що говорили (вони могли і не вірити), а радше те, що вони в такий спосіб намагалися довести радянській владі, що релігія і духовенство не є шкідливі для радянського суспільства, або були свідченням їхньої конформістської позиції. Їх висловлювання також не завжди узгоджувалися з тим, що говорило керівництво Руської православної церкви (далі — РПЦ) (незважаючи на його лояльні декларації щодо радянської влади і компартійних лідерів, які інколи переступали межі дозволеного з точки зору християнського віровчення). Зокрема, із приводу сумісності комунізму й християнства патріарх Московський і всієї Русі Алексій заявляв таке: «Християнська релігія і комунізм повністю різні категорії. Християнська релігія встановлена Христом-спасителем, який створив Церкву, а не державу. Силою внутрішнього закону християнська релігія упорядковує внутрішнє і зовнішнє життя людей. Держава має свої правила й силою зовнішнього закону зберігає в порядку суспільне життя держави. Тому говорити про сумісність чи несумісність християнської релігії з тією чи іншою формою державного устрою — значить порівнювати, змішувати поняття не сумісні»⁶. Слова Алексія вказують на те, що слова окремих священників, згадані вище, не виражали суспільну доктрину РПЦ.

У пізніший період, у 1970–1980-х роках, тенденція до тлумачення співзвучності комуністичних та євангельських ідей частіше спостерігалася і з боку найвищого керівництва РПЦ. Приміром, патріарший місцевоблюститель (пізніше патріарх Московський і всієї Русі) Пімен у своїй доповіді на Помісному соборі (травень 1971 р.) зазначав: «Жовтнева революція оновила все єство життя нашого народу... і ми, церковно-служителі, разом із усіма нашими співвітчизниками відчуваємо глибоке задоволення, що всі ці починання співзвучні євангельським ідеалам»⁷. Це зовсім не означало, що все духовенство підтримувало ці погляди. На тому самому Соборі знайшлася група ієрархів (6–7 осіб), які, спираючись на підтримку зарубіжних ієрархів, бажали, щоб на Соборі тією чи іншою мірою проявилася опозиційність духовенства щодо політики радянської влади⁸. Проте останні в РПЦ були в меншості.

Щодо компромісів керівництва РПЦ із радянською державою священник-дисидент Гліб Якунін писав: «... Московська патріархія постійно низько вклонялася, плазувала й духовно солідаризувалася із грома-

⁶ Алексій, Патріарх. Слова и речи. — Т. 2. — М., 1954. — С. 177.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 663. — Арк. 12 зв.

⁸ Там само. — Арк. 13 зв.

дянською владою»⁹. Ці слова, однак, не варто сприймати однозначно. Церковне керівництво змушене було йти на такі компроміси, щоб РПЦ не сприймалася радянською владою як її ворог. З одного боку, це давало їй можливість функціонувати в обмежених рамках, з іншого, — такі ідеологічні компроміси накладалися відповідним чином на свідомість пересічних віруючих. Опоненти РПЦ у православному середовищі — Істинно-православна церква та істинно-православні християни, як і частина духовенства й парафіян цієї течії вважали, що така церковна політика завдає більше шкоди, ніж користі, віруючим.

Загалом, у досліджуваній період соціальна доктрина РПЦ зазнала певної еволюції — від соціально-політичного індивідуалізму до виправдання активної участі в соціальному житті радянського суспільства. Ця участь мала здійснюватися з позицій прийняття соціалістичних ідей, проте не з позицій християнського соціалізму, а лівого християнства. Низка дослідників цього процесу, зокрема Володимир Танчер, вважають, що перехід православного богослов'я на позиції лівого християнства відбувся в середині 1960-х років¹⁰.

Вислови про пов'язаність низки християнських ідей із комуністичними належать і духовенству інших конфесій. Зокрема, 1947 року в баптистському журналі «Братский вестник» писалося: «Багато ясних висловів самого Христа і його апостолів говорять про те, що принципи, покладені в основу Жовтневої революції, близькі словам і вченню Христа і його апостолів»¹¹. У цій самій статті зазначалося: «Господь наш, який керує народами й царствами, на місце тюрми народів — царської Росії — поставив славний радянський лад»¹². Кожне з цих тверджень підкріплювалося кількома цитатами з Біблії.

Про те, що окремі комуністичні ідеї запозичені з Біблії, зокрема про працю, заявляли і равини. Так, одеський равин Шварц 1963 року в одній із своїх проповідей в синагозі заявив, що Тора виховує людей в дусі морального кодексу будівників комунізму¹³. Схожі висловлювання виражало переважно духовенство тих конфесій, яким було офіційно дозволено існувати в радянській державі. Для священнослужителів нелегально діючих релігійних течій такі слова були винятком.

⁹ Якунин Г., священник. В служении культу (Московская патриархия и культ личности Сталина) // На пути к свободе совести. — М.: Прогресс, 1989. — С. 201.

¹⁰ Танчер В.К. Религия и современный мир: Проблемы социально-политического модернизма в русском православии. — К.: Знание, 1985. — С. 30–31.

¹¹ Ф. И. Ж. Тридцатая годовщина Великой Октябрьской революции // Братский вестник. — 1947. — № 6. — С. 5.

¹² Там же. — С. 6.

¹³ Шахнович М.И. Закат иудейской религии. — Л.: Лениздат, 1965. — С. 235.

Ідеї про подібність християнства та комунізму висловлювали чимало пересічних вірян. Цьому сприяла їхня погана обізнаність із віровченням, вплив радянської ідеології та панегірики духовенства владі. Більшість вірян, людей із невисоким рівнем освіти, часто змішували несумісні поняття. Проникнення ідей про подібність комунізму та християнства спостерігалось не лише серед багатьох православних віруючих, а й поміж послідовників інших конфесій. Під час соціологічних досліджень у Чернівецькій області членам релігійних організацій закритого типу було задано питання: що віруючий бачить спільного між комуністичним і християнським віровченням? 18,5% віруючих (92 особи) заявили, що подібність комуністичного вчення й християнського; 13,5% (67 осіб) вважали, що комунізм і християнство — незалежні, співіснують самостійно, позитивні сторони є як у першому, так і в другому; 9,7% (48 осіб) зазначили, що комуністичне вчення протилежне християнському, нічого спільного між ними немає і не може бути. Більшість віруючих (58,3% — 289 осіб)¹⁴ дали невиразні й ухильні відповіді, очевидно, боячись сказати те, що вони думають. Велика частка осіб, які заявили про тотожність християнських і комуністичних ідей, була зумовлена значною мірою тим, що чимало людей боялися висловлювати свої переконання, а інші погано розбиралися в релігійному віровченні і не могли чітко провести межу між комуністичною ідеологією та релігійним віровченням.

Окремі віруючі — п'ятидесятники із с. Тур'я Бистра (Закарпаття) заявили: «Комунізм — то буде таке життя, про яке і ми мріємо» (К-уб М.В.), «Комунізм треба будувати, бо то буде краще життя» (Г-ий Й.П.)¹⁵. Такі уявлення були властиві, як правило, вірянам із невисоким рівнем освіти. Схожі думки, хоч і дещо змінені, висловили й свідки Єгови із с. Рівне Закарпатської області: «Комунізм — це добре, це, може, те чого хоче бог, але люди не прагнуть у ньому духовної досконалості» (Т-ша Є.Й.), «Мета у нас одна, але шляхи її досягнення різні» (Б-сі Б.І.)¹⁶. У свідомості віруючих, насамперед членів протестантських релігійних організацій закритого типу, християнські ідеї та моральні установки інколи зливалися з радянськими з тією різницею, що віруючі не визнавали атеїстичних аспектів комуністичної ідеології¹⁷.

¹⁴ Про характер сучасних сектантських вірувань / А.О. Єришев, М.Д. Коротков, П.І. Косуха та ін.; АН УРСР. Ін-т філософії; Відп. ред.: А.О. Єришев, О.С. Онищенко. — К.: Політвидав України, 1988. — С. 102.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Баптизм и баптисты. Социол. очерк / С.И. Деришев, В.В. Дубровский, Л.М. Игнатенко и др.; АН БССР. Ин-т философии и права; Ред. М.А. Ленсу, Е.С. Прокошина. — Минск: Наука и техника, 1969. — С. 168.

Злиття релігійної та радянської ідеології часто спостерігалось у свідомості віруючих дітей і проявлялося в їхній поведінці. Приміром, підліток 13–14 років, що перебував у церкві селища Пісочин Харківської області на Пасху (1963 р.), сказав: «У школі я піонер, а в церкві — віруючий. Я вірю в бога і тому сповідаюсь у церкві»¹⁸. Для багатьох дітей, чиє виховання здійснювалося одночасно під впливом двох світоглядів, не існувало різкої конфронтації між релігійними і радянськими атеїстичними цінностями.

Радянська ідеологія не лише включалася в релігійну свідомість віруючих як одна з її складових, вона водночас сама певною мірою виконувала функції релігії. Виявлятися схожі тенденції почали одразу ж після захоплення влади більшовиками. На захоплення релігійної ніші комуністичною ідеологією вказувала низка філософів, учених і політичних діячів. Ленін ще 1909 року у своїй праці «Про ставлення робітничої партії до релігії» висловився так: «Положення: “соціалізм є релігія” — для одних є форма переходу від релігії до соціалізму, для других — від соціалізму до релігії»¹⁹. Він вважав, що членів соціал-демократичної партії за заяву «соціалізм є моя релігія» і проповідь поглядів, що відповідають цій заяві, не можна осуджувати. Він зазначав: «Відступ від марксизму (а значить і від соціалізму) тут безперечний, але значення цього відступу, його, так би мовити, питома вага, можуть бути різні в різній обстановці»²⁰. Ці слова були висловлені на захист соціал-демократів, які часто вели пропаганду в релігійному середовищі і цитували Біблію.

На виконанні більшовизмом окремих сакральних функцій наголошували і його опоненти. Український філософ Арсен Річинський зазначав: «Релігійний характер більшовизму полягає в домаганні вірити в комунізм, вірити в те, що людство досягне спасіння, тільки відкинувши будь-яку релігію, механізуючи людину й людське життя на всіх ділянках культури, політики й економіки та усунувши будь-яку гадку про духовну містичну сторону життя. Є це *matirialismus militans* — воюючий матеріалізм (термін Плеханова), який обіцяє спасіння і рай у вселюдському “муравлиську...”»²¹. Він вказував, що всяка релігія обіцяє спасіння, але також вимагає облаштувати своє життя згідно з нею. Таким безкомпромісним світоглядом, який вимагає безумовного послуху своїм при-

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2527. — Арк. 32.

¹⁹ Ленін В.І. Повне зібрання творів / Пер. з 5-го рос. вид. — Т. 17. — К.: Політвидав України, 1971. — С. 396.

²⁰ Там само.

²¹ Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. — Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. — С. 242.

писам і жадає «чистоти віри» (ліквідації іншої віри) є і більшовицький матеріалізм²².

Думку про релігійний характер більшовизму висловлювали й російські філософи. Микола Бердяєв писав: «Людина є релігійна тварина і, коли вона відкидає істинного, єдиного Бога, вона створює собі фальшивих богів, ідолів і кумирів і поклоняється їм»²³. В іншій праці російський філософ зазначав, що марксизм є «релігією в атеїстичному одязі», в якій пролетаріат займає місце земного Бога, а сама ідеологія претендує на місію спасіння людства²⁴. Сергій Булгаков наголошував, що непримиренність соціалізму до релігії криється в його бажанні самому стати релігією та витіснити іншу. Економічні закони постали в марксизмі як Божественний промисел²⁵.

Про те, що радянська ідеологія в СРСР нагадувала релігійну, висловлювалися й сучасні науковці. Приміром, Артур Артем'єв, даючи характеристику процесам радянської секуляризації, відзначав: «По суті, виникала свого роду примусова “секулярність”, що являла собою деяку подобу свого антипода — примусової, уніфікованої релігійності, що переважала в умовах феодального ладу»²⁶. В умовах поборювання релігії і насадження атеїстичного світогляду народжувалася нова ідеологічна система, що виконувала деякі функції релігійної.

Однак дослідники по-різному кваліфікували релігійність радянської ідеології. Серж Московічі, французький соціальний психолог, визначає ідеологічні системи, що постають на місці справжніх релігій, як світські релігії. Останні не передбачають ні Бога, ні життя після смерті; їхніми послідовниками можуть бути й атеїсти. Дії світських релігій включали в себе «приступ безумства віри», описаної Золя в «Жерміналі». Вони містять догми, священні тексти, якими керуються, та героїв в якості святих. Така світська релігія точно відповідає певним психологічним потребам — «потребі в певності, регресії індивідів у масі» тощо. Вона не визнає втручання божественної істоти в людські справи, а, навпаки, вона вважає себе «чимось — природою, історією, батьківщиною, індустрією і так далі, — що, як вважається, об'єктивно впливає на нашу долю». Світська релігія,

²² Там само.

²³ Бердяєв М. Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Наука, 1990. — С. 131.

²⁴ Бердяєв Н. Марксизм и религия // Христианство, атеизм, современность. — Париж, 1969. — С. 28–38.

²⁵ Булгаков С.Н. Христианский социализм. — Новосибирск, 1991. — С. 232.

²⁶ Артемьев А.И. Атеизм, религия, личность. — Алма-Ата: Казахстан, 1990. — С. 45.

звертаючись до відданості суспільства цінностям свободи, справедливості, революції тощо, здатна мобілізувати людей²⁷.

Вона мала різні функції. По-перше, світська релігія створювала єдину картину світу; по-друге, гармонізувала відносини між людиною і суспільством, примиряючи в ньому соціальні й антисоціальні тенденції; по-третє, приховувала таємницю²⁸. Приміром, марксистська ідеологія запропонувала світогляд, де кожна проблема мала своє вирішення, вона створила універсальні принципи — боротьбу класів тощо. Водночас, марксистська ідеологія звужувала можливості вибору та адаптації, нав'язуючи подібні шляхи до досягнення щастя. Всі ці аспекти втілювалися в житті радянського суспільства, де марксистська ідеологія стала офіційною.

Низка вчених, філософів вказували на спорідненість радянської ідеології з первісними релігіями. Скажімо, відомий американський психолог Еріх Фромм, праці якого неодноразово піднімали питання релігійної психології, стверджував, що радянській системі притаманний тотемізм, оскільки людина, яка присвятила себе винятково служінню державі або партії, вважала державно-партійні інтереси єдиним критерієм істинності чи цінності. Для неї прапор як символ її групи був священним, така людина сповідувала кланову релігію і поклонялася тотему, хоча їй ця релігія могла уявлятися повністю раціональною системою²⁹. Тому, якщо ми хочемо зрозуміти, яким чином фашизм чи сталінізм заволоділи умами мільйонів людей, на думку Фромма, нам необхідно розглянути тотемістичні релігійні аспекти їхніх систем орієнтації.

Засновники марксистсько-ленінської ідеології, бажаючи вирвати народ із «тенет релігії», заганяли його в інші «релігійні» чи псевдорелігійні тенета, які для свідомості людини часто виявлялися згубними в сенсі розкриття людської особистості. Із цього приводу філософ і культуролог Мірча Еліаде писав: «По суті, безкарно переступити рівень архетипів і повторення можна лише прийнявши філософію свободи, яка не виключає бога. Втім, якраз це і підтвердилося, коли рівень архетипів і повторення був уперше перевершений іудео-християнством, яке ввело в релігійний досвід нову категорію — віру. Не варто забувати, що якщо віра Авраама визначається тим, що для бога все можливо, християнська віра прого-

---

²⁷ *Московичи С.* Век толпы: Исторический трактат по психологии масс. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1996. — С. 419.

²⁸ Там само. — С. 420–422.

²⁹ *Фромм Э.* Психоанализ и религия // Фромм Э. Иметь или быть: Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или Быть / Пер. с англ. — К.: Ника Центр, 1998. — С. 34.

лошує, що все можливо також для людини... [у результаті віри — прим. П.Б.]. ... Вона являє собою нову формулу співучасті людини в творінні, першу, а також і єдину з того часу, як був перевершений традиційний рівень архетипів і повторення». Тільки свобода, яка бере початок і знаходить свою гарантію і підтримку в Бозі, — зазначає він, — здатна захистити сучасну людину від жаху історії³⁰. Тобто Еліаде вважав, що людина, яка вийшла з рівня архетипів і повторень, може захиститися від надломів свідомості лише за допомогою віри в Бога.

Мірча Еліаде зазначав, що ще Карл Маркс використав один із най-есхатологічніших міфів середземноморсько-азіатського світу — міф про справедливого героя-спокутника, поставивши на його місце пролетаріат, страждання якого змінило онтологічний світовий статус. Марксове безкласове суспільство і, як наслідок цього, зникнення історичного напруження є не чим іншим, — писав він, — як міфом про золоту добу, яка за багатьма традиціями є водночас і початком, і кінцем історії. Маркс додав до цього міфу елементи «месіанської та іудейсько-християнської ідеології: з одного боку, сотеріологічна функція і профетична роль пролетаріату, з другого боку, останній і рішучий бій між Добром і Злом, який легко зрівняти з апокаліптичним конфліктом між Христом й Антихристом, що закінчується перемогою першого». До того ж Маркс поділяв есхатологічні сподівання на абсолютний кінець історії³¹. Після 1930-х років, коли народу було показано, до чого можуть призвести шляхи інакомислення, радянська ідеологія частково зайняла місце релігійної, витіснивши останню з багатьох сфер. Світогляд багатьох радянських людей, щиро відданих «будівництву комунізму», багато чим нагадував релігійний фанатизм. Для того, щоб комуністична ідеологія частково зайняла нішу релігії, потрібно було лише підірвати або знищити міць релігійних інституцій.

Власне кажучи, часткове зайняття цієї ніші виявилось зовсім неважкою справою. Карл-Густав Юнг відзначав, що в суспільстві існує потреба відшукати якогось героя, досконалого мудреця, вождя і батька, тобто фігуру, яка має безперечний авторитет, щоб здійснювати обряди в його ім'я. Це не тільки вияв поведінки осіб, позбавлених власної думки, а й психологічний закон природи³². В іншій своїй праці він писав: «Будь-

³⁰ *Еліаде М.* Миф о вечном возвращении (архетипы и повторение) // *Элиаде Э.* Космос и история: Избранные работы / Пер с англ. и фр. — М.: Мысль, 1987. — С. 143.

³¹ *Элиаде М.* Аспекты мифа / Пер с фр. — М.: Инвест-ППП, 1995. — С. 183; *Элиаде М.* Мифы современного мира // *Психология религиозности и мистицизма: Хрестоматия* / Сост. К.В. Сельченко. — Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. — С. 10–11.

³² *Юнг К.-Г.* Отношения между «Я» и бессознательным // *Юнг К.-Г.* Очерки по аналитической психологии. — Минск: Харвест, 2003. — С. 266.

хто, хто колись відрікся від свого одвічного права на свободу і обов'язку індивідуальної відповідальності, цілком підкорившись колективній вірі буде наполегливо за неї чіплятися. І більше того, він буде з точно такою ж вірою, так само бездумно марширувати в зворотному напрямку, якщо йому нав'яжуть іншу, зовнішню "привабливішу" віру»³³. Для прикладу вчений наводить гітлерівську Німеччину.

У точці зору цих філософів і вчених був здоровий глузд, а не просто бажання покритикувати радянський лад. Адже радянська ідеологія створила своїх «святих» — Маркса, Енгельса та Леніна, свої «Святі писання» — твори класиків марксизму-ленінізму та радянські догми, відхід від яких піддавався нещадній критиці та репресіям (подібно до боротьби з єресями), відбувалася сакралізація вибраного народу — радянського.

Для життя секуляризованого суспільства, де релігія була оголошена пережитком, важливо було заповнити духовну нішу. Це заповнення певною мірою здійснювалося через реміфологізацію. Джерелом її була «незадоволена потреба в цілісному погляді на світ»³⁴, який раніше формувала релігія. А оскільки ця потреба залишалася незадоволеною, необхідно було створити якийсь міф чи «власну релігію», в якій перемішувалися різні символи й уявлення або реальні події. Таким типовим міфом ставали легенди про всесильну Радянську державу та Комуністичну партію, здатну потурбуватися про пересічних громадян СРСР, про «мудрих вождів» Леніна та Сталіна, які можуть вирішити всі проблеми.

Цікавий факт, що «мудрість», «всесильність», «всеохоплюваність», «вселюблячість» вождів підкреслювалася і низкою найвищих духовних ієрархів. Часто це доходило до відкритого блюзнірства — месіанських сподівань, прив'язаних до особистості Сталіна. Наприклад, патріарх Алексій говорив: «Церква вчить, що благословенного миру, міцного добробуту і справжнього спокою для праці можна досягнути не інакше, як шляхом правди; що зі справами правди народів невидимим, але дієвим союзом поєднані справи Правди Божої, що в такий спосіб із Правдою Божою поєднано і прагнення сучасних миролюбних народів жити в мирі і справедливості. Ми щасливі, що цю правду здійснює наш народ під твердим проводом усім світом визнаного Вождя і натхненника миролюбних народів Йосипа Віссаріоновича Сталіна»³⁵. Не менш блюзнірський образ створив митрополит Миколай (Ярушевич), який на конференції всіх церков і релігійних об'єднань у СРСР 1952 року промовив:

³³ Юнг К.-Г. Нераскрытая самость (современность и будущее) // Юнг К.-Г. Психика: структура и динамика. — М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. — С. 316.

³⁴ Автономова Н.С. Миф и хаос // Заблуждающийся разум: Многообразие внеаучного знания. — М.: Политиздат, 1990. — С. 53.

³⁵ Там же. — С. 197–198.

«Неприступною цитаделлю миру піднімається Радянський Союз над каламутними хвилями неспокійного океану. Наша цитадель вища від Монбланів та Еверестів. На вартовій вежі її беззмінно стоїть перша людина світу. Пильні очі його, міцна рука, яка вказує людям дорогу життя, розмірено б'ється його всеохопне серце, яке ввібрало в себе весь біль страждених, наповнене спокійним, але невтомним гнівом до катів і великою любов'ю до людей. Він не дасть приректи на нові муки людство, що його недавно порятував... Слава Великому Сталіну»³⁶. Зрозуміло, що ці слова суперечили внутрішнім переконанням самих ієрархів.

Так Сталіна прославляло не лише духовенство РПЦ, а й інших конфесій. У телеграмі-співчутті з приводу його смерті на ім'я уповноваженого РСРК в УРСР П. Вільхового від старообрядців (Руської православної старообрядницької церкви (РПСЦ) Білокриницької згоди) диктатора називали «великим вождем всього радянського народу»³⁷, у телеграмі євангельських християн-баптистів — «найвизначнішим прапорносецем світу, вождем усього прогресивного людства, творцем великої Сталінської Конституції, нашим рідним і любимим»³⁸.

Російський історик Вадим Якунін пояснює хвалу Сталіну і радянській владі та невихід за межі дозволеного тим, що РПЦ намагалася використати сприятливий момент для зміцнення церковних позицій і боялася повтору ситуації 1920–1930-х років³⁹. Німецький дослідник Герхард Зімон зазначав, що після безуспішних спроб опозиції патріарша Церква бачила в покірній терпимості єдину надію спротиву⁴⁰. Очевидно, інших шляхів для легального функціонування релігійних об'єднань в СРСР не було.

Радянська ідеологія була ідеологічною системою нової цивілізації — радянської. Традиційна цивілізація, основою якої було село, була зруйнована. Нині маловідомий, російський поет Александровський писав:

«Русь! Сгнила? Умерла? Подохла?
Что же! Вечная память тебе.
Не жила ты, а только охала
В полутемной и тесной избе»⁴¹.

³⁶ Там же. — С. 198.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 15 а.

³⁸ Там само. — Арк. 15 б.

³⁹ Якунин В.Н. Укрепление положения Русской православной церкви и структура ее управления в 1941–1945 годы // Отечественная история. — 2003. — № 4. — С. 91.

⁴⁰ Simon G. Church, State and Opposition in the USSR / Translated by K. Matchet. — London, C. Hurst, 1974. — P. 72.

⁴¹ Цит. за: Шафаревич И. Русский народ в битве цивилизаций. — М.: ЭКСМО; Алгоритм, 2004. — С. 101.

Під ракурсом створення нової цивілізації дещо по-іншому сприймаються колективізація, розкуркулення і голод 1932–1933 років. Вони мали змінити образ села, щоб воно органічно пов'язувалося з новою цивілізаційною моделлю. Колективізація й розкуркулення були часом зламу старих духовних основ народу. Вони часто супроводжувалися закриттям храмів. Злам старих основ здійснювався і шляхом репресій, які завдали значного удару духовній еліті суспільства й різко зменшили кількість духовенства.

Вплетення радянської ідеології в релігійне життя населення почалося невдовзі після революції. Розглянемо вплив смерті Леніна на цей процес. Західний історик Дойчер писав, що навіть процедура поховання, бальзамування Леніна як єгипетського фараона була спрямована на те, щоб зачарувати уми народу і прищепити йому палке почуття до нового ленінського культу. Такі функції виконував і Мавзолей на Красній площі, в якому було поміщене тіло Леніна. Муміфікація була засобом боротьби зі зникненням його образу й підтримання існування цього образу в умах людей назавжди⁴². Бальзамування Леніна стало своєрідною публічною демонстрацією революційного стирання межі між життям і смертю. Траурна ритуалістика наповнюється новим змістом. Могила Леніна (Мавзолей) для комуністів постає колискою світової революції. Для мас образ померлого вождя поєднав два символи: загальної жертви (лихоліття громадянської війни) і спільного предка (людину, яка керувала здійсненням революції). Країна почала новий відлік, в якому через засліпленість привидом майбутнього не залишалося місця минулому⁴³. Цікавий факт: після смерті Леніна в низці храмів були відслужені панахиди за упокій його душі. Ще при житті вождя його портрети поміщалися в багатьох селянських оселях поруч із іконами⁴⁴. Це, звичайно, не виключало існування протилежних настроїв.

Сучасний православний богослов Андрій Кураєв вважає, що вже слова Володимира Маяковського «Ленін живий, Ленін буде жити» мають релігійний відтінок. Твердження «Ми кажемо Ленін — розуміємо партія, ми кажемо партія — розуміємо Ленін» точно відображають християнську формулу взаємин Христа і Церкви. У поемі «Володимир Ілліч Ленін» навіть показано різницю між Леніним та Ульяновим. Ленін — це дух

⁴² Московичи С. Век толпы: исторический трактат по психологии масс. — С. 438.

⁴³ Булдаков В. Красная смута: Природа и последствия революционного насилия. — М.: РОССПЭН, 1997. — С. 269.

⁴⁴ Там же. — С. 270.

революції, а Ульянов — лише тимчасове втілення цього духа⁴⁵. Далі ця догматична ідея була розвинута Андрієм Вознесенським:

«Но вот в стране
узкоколейной,
шугнув испуганную шваль,
в Ульянова вселился Ленин
так что пиджак трещал по
швам!
Он диктовал его декреты.
Ульянов был его техредом...
И часто от бессонных
планов,
Упав лицом на кулаки,
Устало говорил Ульянов:
“Мне трудно, Ленин.
Помоги”!»⁴⁶

Ульянов, як бачимо з цих слів, постає лише особою, в яку втілюється дух Ленін. Таке сприйняття доволі близьке до низки поширених орієнталістських релігійних ідей. І хоча Вознесенський називає його народним духом, однак він сприймався і як дух Комуністичної партії, і як дух радянської системи тощо.

Образ вождів у СРСР як релігійний символ мав такі атрибути: всюдисущість, безсмертя і досконалість вищої істоти. Багаточисельні зображення Леніна, присутність його імені в назвах вулиць, установ створювала ілюзію всюдисущості. Вона відображала намагання продовжити в часі, «обезсмертити» функцію, яку виконував цей образ щодо соціалізації нових поколінь, забезпечити спадковість влади. Підтримувати ілюзію всюдисущості вождь продовжував і після своєї смерті. Всюдисущість Леніна підкреслювали широким спектром лозунгів. Зокрема, у них звучало: «Ленін мовчить, але ми робітники, чуємо його голос всередині нас».

Найяскравіше ідея безсмертя вождя проявилася в збереженні його тіла в Мавзолеї. Для партійного керівництва це була ознака легітимізації влади, а для масової свідомості муміфікований вождь виступав релігійним символом. Збереження забальзамованого тіла Леніна давало привід

⁴⁵ Кураев А. Христианин в языческом мире, или О наплевательском отношении к порче // http://lib.aldebaran.ru/author/kuraev_andrei/kuraev_andrei_hristianin_v_yazycheskom_mire_ili_o_naplevatelskom_otnoshenii_k_porche/

⁴⁶ Там же.

для виникнення ідеї його воскресіння у фольклорі. Виникали казки про його воскресіння, доведені до відчаю люди залишали у Мавзолеї листи Іллічу тощо⁴⁷. Ідею безсмертя посилювало гасло «Ленін завжди живий».

Значення його образу як досконалої істоти відображалось в лексиці. Вже 1918 року Григорій Зінов'єв назвав його «апостолом соціалістичної революції», а його книгу «Что делать?» (1902 р.) порівнював з Євангелієм. Георгій Плеханов ще 1913 року нарік цю працю «катехізисом для наших практиків». Лев Троцький 1923 року писав: «Маркс — пророк із скрижалями, а Ленін — найвизначніший виконавець завітів»⁴⁸. Відтак засновник радянської держави виступав у ролі релігійного символу вищої істоти.

Навіть особи, які не визнавали радянську систему цінностей, нерідко бачили тодішній світ у релігійних символах: як арену боротьби божественних і сатанинських сил. В очах своїх опонентів Ленін нерідко набував демонічних рис, його називали антихристом, дияволом. В одному з приватних листів, які були відкриті цензурою (березень 1924 року), писалось: «У нас відреклися від Бога істинного і визнали Богом чорта, кровопивцю, людоїда Леніна і Троцького». Схожі образи озвучувалися і в процесі розвінчування його культу в роки перебудови. Приміром, на мітингу 1990 року низка ораторів, які вимагали перейменування Ленінграда, називали вождя сатаною⁴⁹. В одному з віршів Істинно-православної церкви, що датується 1931 роком, читаємо:

«Дьявола антихристовая рвань,
Ныне явно ведет с Церковью брань,
Мы же содействующие Христу
Дадим решительный отпор врагу.
Враг не дремлет
Пусть всяк всему внемлет,
Но и гибель врага
Не дальше, чем день, близка»⁵⁰.

Із рядків цього твору ми бачимо, що окремі противники радянської влади ототожнювали її вождів і прибічників із демонічними силами.

⁴⁷ Шейнов В.П. Психология власти. — М.: Ось-89, 2003. — С. 64–65.

⁴⁸ Там же. — С. 66–67.

⁴⁹ Там же. — С. 67.

⁵⁰ Осипова И.И. «Сквозь огонь мучений и воду слёз...»: Гонения на Истинно-Православную Церковь: По материалам следственных и лагерных дел заключенных. — М.: Серебряные нити, 1988. — С. 235.

Сучасники нерідко в приватних розмовах та листах теж відзначали факт виникнення нової релігії. Так, у приватному листі (1925 р.) писалося: «Тепер тут нова релігія, так званий ленінізм. Повсюди бачиш портрет цієї людини, як у старий час ікони...»⁵¹. Візуальні образи відігравали вагомую роль у поширенні нового культу.

Ленін у колективних уявленнях грав також роль родового символу, відповідав людським прагненням мати покровителя, який вирішить важкі проблеми, і візьме на себе відповідальність за життя простих людей. Він обіцяв припинити війну, дати землю, побудувати світле майбутнє — комунізм. Образ батька-захисника був присутній у суспільстві увесь радянський період. Після смерті вождя одна робітниця писала в ЦК РКП(б): «Я увірувала в Ілліча... Зараз я зрозуміла, чому ми так поби-ваємося за товаришем Леніним: тому, що він нам захисник і покровитель всіх пригнічених»⁵².

Окремі люди, називаючи своїх дітей Володимир, Еді (Это дитя Ильича), Вілен, Вілор (Владимир Ильич Ленин, Октябрьская революция), нерідко позначали Леніна «святим покровителем». Образи Леніна як покровителя були присутні й у фольклорі. Зокрема, у 1960-роках була поширена частівка:

«Ленин, батюшка, проснись
И с Хрущевым разберись.
Водка стала двадцать семь,
Мяса, масла нет совсем»⁵³.

Можна також стверджувати, що в свідомості мас Ленін існував у трьох іпостасях: як дитина, як революціонер і як керівник першої у світі соціалістичної держави. Георгій Почепцов вважає, що Ленін-1 був прерогативою школи, зображався на жовтенятській зірочці, у підручниках, дитячих книгах. Ленін-2 був прерогативою вузів, Ленін-3 — офіціозу⁵⁴. Постійне використання його як символу ставало причиною сприйняття його народними масами як суперлюдини, своєрідного титана, на кшталт Прометея, месії тощо.

Процеси обожнення зачепили й образ Сталіна. Культ його особистості в СРСР, який встановився ще в міжвоєнні роки, нагадував класичні релігії. Це визнавали й самі радянські вожді. Зокрема, Микита Хрущов

⁵¹ Шейнов В.П. Указ. соч. — С. 65–66.

⁵² Там же. — С. 70.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Почепцов Г. Тоталитарный человек: Очерки тоталитарного символизма и мифологии. — К.: Глобус, 1994. — С. 24–25.

зазначав: «Культ особистості дещо нагадує релігію»⁵⁵. Сталін, який був вождем нації, партії, присвоїв усі титули та привілеї обожненого батька.

Хоча його влада супроводжувалася широкомасштабним терором, проте, попри жорстокість його заходів, він був оточений пошаною і навіть безмежною любов'ю з боку мільйонів радянських людей. Цей феномен до певної міри приголомшує. Його по-різному пояснюють. Хрущов зазначав: «Я віддав би справедливість Сталіну в одному: він завоював наш розум і тіло не клинком. Ні, він володів надзвичайними здібностями підкоряти людей і маніпулювати ними — що є якістю, важливою і необхідною для великого вождя»⁵⁶. Радянський філософ Олександр Зінов'єв писав, що сталінські чистки більше зробили для його обожнення, ніж його політика, що мала метою знизити ціну на продукти на кілька копійок. Цю думку підтримує Серж Московічі, який вважає, що для популяризації Сталіна і його звеличення як Бога, жах який він навіював, був ефективнішим, ніж благополуччя, що міг забезпечити його режим⁵⁷. Російський філософ, політемігрант Георгій Федотов зазначав, що число жертв, яке виражається шести-, семизначними цифрами, вже піднімає діяча світу злочинного у світ великий⁵⁸. Останнє твердження можна застосувати й до багатьох інших тиранів.

Існують й інші причини обожнення образу Сталіна. За його правління марксистсько-ленінська ідеологія була перетворена у світогляд, який давав пояснення всьому. Спочатку це відбулося, зокрема, шляхом видання серії канонічних радянських текстів. Перепишування історії призвело до створення нової, де багато старих революціонерів постали злими істотами. Сталін виступав як переможець їх, як святий Георгій. У такий спосіб створювалася демонологія ворогів, без якої не існує жодна віра⁵⁹. Він підносився в образі Леніна, який воскрес. До нього можна застосувати слова Зигмунда Фрейда, який зазначав, що «видумка героїчного міфу досягає своєї кульмінації в обожненні героя»⁶⁰. До Сталіна зверталися як до напівбога, всемогутнього, всезнаючого і непогрішного.

Американський дослідник Мартін Маля у своїй праці «Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991» зазначав: «Сталін — Ленін

⁵⁵ Цит. за: *Московичи С.* Век толпы: Исторический трактат по психологии масс. — С. 435.

⁵⁶ Там же. — С. 436.

⁵⁷ *Московичи С.* Психология харизматического вождя // Психология и психоанализ власти: Хрестоматия. — Т. 2. — Самара: Бахрах, 1999. — С. 425.

⁵⁸ *Федотов Г.П.* О святости интеллигенции и большевизме: Избранные статьи. — С-Пб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1994. — С. 105.

⁵⁹ *Московичи С.* Психология харизматического вождя. — С. 444.

⁶⁰ Там же.

його часу та нове уособлення несхильності та невмирущості партії — неминуче адаптував цей культ до власного керівництва. Справді, посідаючи панівне становище, було безглуздо не скористатися з нього. Але коли «культ вождя» стосується живої людини, він надто посилюється цим фактом. І коли Вождь веде народ від одного революційного перелому до іншого, зосередження на майже магічній владі особи вождя чимдалі посилюється. У ситуації постійної кризи герой політичної теорії є природним джерелом навіть для нетоталітарного суспільства — це підтверджує кар'єра численних американських найвищих керівників або Черчілля, або де Голля. У суспільстві тоталітаризму згаданий герой перетворюється на суперлюдину майже божественних пропорцій. У такий спосіб Сталін, який майже не мав безпосередніх контактів з народом своєї країни, перетворився за допомогою всюдисущих його зображень з гіпсу, в живописі або на плівках на харизматичну ікону для мас»⁶¹. Культ героя, що виник, був відходом від класичного марксизму, однак відповідав вимогам і потребам нового суспільства.

Радянський письменник Ілля Еренбург у своїх мемуарах теж пише, що починаючи з 1938 року справедливо використовувати культ у його основному релігійному сенсі, оскільки у свідомості мільйонів Сталін перетворився в міфічного Бога. Цю думку підтверджували й ті, що відчували це. Мілован Джилас зазначав: «Я наближався до Сталіна в стані свідомості, близькому до релігійної віри»⁶². Сталін ставав для мільйонів радянських громадян недоступним владиною, животворним сонцем, особою, яка визначала їх життя і розвиток суспільства.

За християнськими канонами створювалися візуальні образи Сталіна: Сталін з дитиною повторював Богородицю з малям, Сталін серед соратників — Христа з апостолами, Сталін серед робітників — Христа з людьми⁶³. Образ Сталіна як аскета теж відповідав християнському модусу⁶⁴. А Церква, яка займала ті ніші, на які претендувала радянська ідеологія, жорстко пригнічувалася.

До формування сталінського культу як релігійного долучалися й люди, творчість яких сприймалася радянською цензурою насторожено (Анна Ахматова), а то й вороже (Осип Мандельштам). Зокрема, 1950 року в «Огоньке» (№ 14, с. 20) був надрукований вірш Ахматової, де звучало:

---

⁶¹ *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991 / Пер. з англ. — К.: Мегатайп, 2000. — С. 272.

⁶² *Московичи С.* Психологія харизматического вождя. — С. 446.

⁶³ *Почепцов Г.* Указ. соч. — С. 35.

⁶⁴ Там же. — С. 96.

«И благодатного народа
Он слышит голос: Мы пришли
Сказать: где Сталин, там свобода,
Мир и величие земли...»⁶⁵

Сталін тут постає як істота з надприродними функціями, яка приносить свободу, мир і велич. Навіть Мандельштам перед своїм другим арештом і загибеллю писав:

«Глазами Сталина раздвинута гора
И вдаль прищурилась равнина...»⁶⁶

Слід відзначити, що багато дослідників хоча і визнавали, що в СРСР відбувалося обожнення особи Сталіна, проте вважали, що цей процес мав певні межі. Так, британський історик Джефрі Хоскінг до сфери його обожнення, зокрема, відносив претендування на те, що він пізнав людську природу, і навіть Всесвіт, за допомогою діалектичного матеріалізму. Фоном цієї ідеології служили ритуали та церемонії, що певною мірою нагадували релігійні. Проте Хоскінг вважав, що сталінській доктрині не вдалося досягнути успіхів у виконанні деяких релігійних функцій, тому що вона була переважно політичною та економічною. А людська віра та духовні цінності за марксистсько-ленінським вченням були вторинними, похідними. Оскільки це викликало почуття незаповнення, певного незадоволення, то в тому варіанті ідеології, що спрямовувався на широкі маси, було допущено відродження «автономної суб'єктивності». У художній творчості, зокрема, дістав поширення культ поклоніння герою, сімейної прив'язаності та романтичної любові⁶⁷. На наш погляд, Хоскінг доволі точно виразив деякі основні параметри використання образу Сталіна як релігійного, хоча й оминув низку аспектів.

Смерть Сталіна, як і смерть Леніна, на деякий час пробуджувала в окремих людях есхатологічні настрої, їм здавалося, що із смертю вождя з радянським народом трапиться щось погане. Доволі цікаво реакцію на смерть тирана зображує історик Наталя Хоменко, досліджуючи реакцію студентської молоді на викриття культу особи Сталіна. Студенти згадували: «Повідомлення про смерть тирана зустріли таким плачем, що я аж не повірив своїм очам та вухам. Якесь дівчина істерично вигукнула:

---

⁶⁵ Лурье Я.С. Россия древняя и Россия новая (Избранное). — С-Пб: ДБ, 1997. — С. 343.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Хоскинз Дж. История Советского Союза. 1917–1991 / Изд. 2-е, испр., доп. — М.: Вагриус, 1995. — С. 227.

“Краще б я померла, чим до цього дожила!”» (В. Андрушко), «Моє навчання в університеті почалося в... — рік смерти Сталіна. Цю подію я сприйняла як особисту та всенародну трагедію» (Н. Світлична)⁶⁸, «... Коли він помер, це було велике горе. Пригадую: 6-годину ранку, коли повідомили по радіо, — і в один момент увесь гуртожиток здригнувся від плачу. Такий всенародний рев разом піднявся, що задрижали стіни гуртожитку. Всі плакали, і я плавав...» (І. Дзюба)⁶⁹. Закрита доповідь Хрущова на XX з'їзді для багатьох людей стала шоком, надзвичайно глибоким потрясінням. «Всі знали про наближення XX з'їзду КПРС. ... Чогось чекали. Але те, що трапилося, шокувало всіх. Сталіна, якого разом із Леніним стільки років вважали, ні, не святим, — Богом, Хрущов розвінчав» — згадував В. Кравцов⁷⁰, хоча, звичайно, в багатьох людей спостерігалися полярні реакції.

Цікаво, що навіть за кордоном не було нестачі в захопленні Сталіним із боку відомих умів. Андре Вюрмсер писав: «Скільки сотень і сотень тисяч відчувають найсвітлішу любов до маршала Сталіна». Поль Елюар присвятив деспоту поему, в якій звучали слова: «І Сталін виганяє біду, довіра властива його ясному розуму». На честь його сімдесятиліття у Франції масово збиралися йому подарунки, які відправлялися у Москву цілими вагонами. Коли він помер, на вулицях було багато людей у сльозах. Луї Арагон писав: «Щоразу, коли хтось тиснув мені руку, хто б це не був — Фернан, Франсуа чи Даніель, — ми обидва боялися дивитися одне одному у вічі, щоб не побачити сльози, тому що інакше неможливо було б стримати власні»⁷¹. Така реакція можлива лише за втрати дуже дорогої людини або кумира.

Радянська ідеологія заволодівала умами широких мас не лише тому, що вона насаджувалася за допомогою різноманітних засобів, в тому числі репресій. Вона ще перемогла тому, що багато явищ тоталітаризму пов'язані з прадосвідом, прапам'яттю людей. Повторення архетипу чи його імітація, як зазначає Мірча Еліаде, робили предмет чи дію реальними⁷². Георгій Почепцов виділяє такі елементи дотиків до міфологічного часу, входу в нього як: жертва, прачас, сакральний простір, шаманізм, близнюки, ініціації, дуальна структура суспільства, міфологічні моделі

⁶⁸ Хоменко Н. Реакція студентської молоді на викриття культу особи Сталіна // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К., 2011. — С. 101.

⁶⁹ Там само. — С. 102.

⁷⁰ Там само. — С. 103.

⁷¹ Московичи С. Психология харизматического вождя. — С. 425–426.

⁷² Элиаде М. Миф о вечном возвращении // Элиаде М. Космос и история / Пер. с англ. и фр. — М.: Прогресс, 1987. — С. 55.

(вбивство брата), ритуали, гарний/поганий простір⁷³. Так, жертвами в післяреволюційних ходах виступали опудала буржуїв, що несли демонстранти. Аксіоматика жертвовності визначала хід радянської історії. При цьому повторювалися християнські ідеї: на зміну сьогоднішньому стражданню прийде радісне завтра. Етапом нового часу виступала Жовтнева революція (Лютнева знаходилася за межею сакрального часу). Демонстрації і паради повторювали включення населення в цей час. Сакральним простором виступали музеї Леніна, ленінські кімнати. Шаманізм, зокрема, проявлявся в непомилковості партійних керівників й інституцій. Близнюками в довоєнний і повоєнний періоди стали Ленін і Сталін. Вони зображувалися разом. Після критики культу Сталіна на роль близнюка — вірного продовжувача справи Леніна, вірного ленінця, претендували інші генсеки. Утворювалися навіть дві пари: Маркс й Енгельс, Ленін та діючий генсек. Великого значення в радянській системі надавалося ініціаціям: прийомам у жовтенята, піонери, комсомольці, члени партії, прийняття військової присяги.

У чіткій класовій структурі відродилася дуальна побудова архаїчного суспільства. Робітники-колгоспники як трудова структура протиставлялися зіпсутій інтелігенції (яка була навіть не класом, а прошарком, а в системі відділу кадрів іменувалася «службовцями»). При цьому робітники мали вищий статус, ніж колгоспники. Їхній сакральний статус — пролетаріат. Агіографічні оповіді нагадувала біографія Леніна. У боротьбі з ворогами гине брат. Інший брат мстить за нього і перемагає ворогів. Тоталітарне суспільство створило різні ритуали й обряди, зокрема багатогодинні партійні зібрання. Простір був поділений на гарний і поганий. «Гарних» від «поганих» людей охороняли прикордонники⁷⁴. Можна порівняти ставитися до цієї концепції Георгія Почепцова. Однак багато в чому він має рацію, якщо врахувати вагомий вплив архетипів колективного несвідомого на суспільну та індивідуальну свідомість. Очевидно, що можна назвати й інші елементи посилення на архетипи, а не лише, ті, що наводить у своїй книзі цей автор. До цього варто додати, що ці точки дотику мали системний характер: між ними існував тісний взаємозв'язок, вони доповнювали одна одну.

Окремі дослідники вважають, що радянська ідеологія також перейняла деякі ідеологічні штампи руського православ'я. Зокрема, Ярослав Любимий пов'язує утвердження в період сталінізму міфу про історичну місію комунізму і визначеність існуючого політичного режиму тим, що в Росії впродовж тривалого періоду функціонували міфи про праведність

⁷³ Почепцов Г. Указ соч. — С. 40–42.

⁷⁴ Там же. — С. 40–42.

православ'я, особливу месіанську долю російського народу⁷⁵. Очевидно, що ментальні стереотипи певним чином функціонували і у створенні нової радянської міфології.

Загалом комуністичний режим використовував для вкорінення своєї ідеології в масах давно відпрацьовані в історії дії. Цікаво те, що для обожнення радянських вождів, піднесення радянської ідеології на постамент релігії значну роль відігравали політичні міфи. На відміну від архаїчних, релігійних вони є гранично актуальні, конкретні, адресні, прагматичні, хоча в них можуть відображатися віковічні сподівання та вірування. Доволі влучну характеристику політичним міфам дає російський політолог, філософ Сергій Кара-Мурза: «Методи пригнічення і примусу завжди використовувалися в політичному житті. Але в більшості випадків ці методи орієнтувалися на “матеріальні” результати. Навіть суворі деспотичні режими задовольнялися лише нав'язуванням людині певних правил дії. Вони не цікавилися почуттями і думками людей... Сучасні політичні міфи діють зовсім по-іншому... Політичні міфи діють так само, як змія, що паралізує кролика перед тим як атакувати його. Люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Вони переможені, скорені ще до того, як виявляються здатними усвідомити, що ж насправді відбувалося»⁷⁶. Всі ці засоби сприяли становленню радянської ідеології як такої, що нагадувала релігійну.

Радянська система у 1940–1980-ті роки активно впроваджувала в життя і свої обряди та ритуали, які мали замінити релігійні. Це стосується як обрядів життєвого циклу (при народженні, одруженні та похоронах), так і обрядів, пов'язаних з певними сезонами (Новим роком, жнивими). Як християнські обряди привносили у свідомість мас християнські ідеї, так і радянські обряди та ритуали були не лише засобом протиставлення релігії та церковним обрядам, а також засобом внесення радянської ідеології в широкий спектр повсякденного життя.

Ідею причетності до спільної справи виражали ритуали містеріального типу: паради, демонстрації, мітинги. Створювалися й емоційно насичувалися образи держави, батьківщини (Батьківщина-Мати), політичного устрою⁷⁷ тощо. Володимир Булдаков відзначає, що характеру жертвовної ритуалістики набували навіть пошуки ворогів⁷⁸. Деякі функції

---

⁷⁵ Любимый Я.В. Современное массовое сознание, динамика и тенденции развития. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 103.

⁷⁶ Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. — М.: Эксмо, 2007. — С. 206.

⁷⁷ Сафронов А. Религиозные психопрактики в истории культуры. — Х.: ХГAK, 2004. — С. 99.

⁷⁸ Булдаков В. Указ. соч. — С. 351.

християнського хреста перебрала на себе радянська зірка. Зокрема, її почали встановлювати над могилами комуністів та комсомольців, які загинули в громадянську війну. Пізніше ця традиція продовжувалася в мирний час, хоча і не стала поширеною. Американська газета «Нью-Йорк Таймс» (15 березня 1983 р.) писала: «Спроби замінити символіку і традиції святої Русі є характерною рисою всього радянського періоду з самого початку. Портрети Леніна й інших радянських героїв імітують церковну іконографію»⁷⁹.

Замість релігійних свят вводилися радянські, які на офіційному рівні святкувалися з великою помпезністю, поклонінням вождям. Для прикладу можна взяти святкування річниці Жовтневої революції. Школярі, студенти, робітники, службовці та інші категорії населення зобов'язані були брати участь у демонстраціях. Учасники цих дійств несли портрети вождів та плакати, які прославляли Комуністичну партію. Тут ми бачимо, що на зміну релігійному приходило світське, яке починало виконувати сакральні функції.

Звертання до радянських вождів нерідко нагадувало молитви, зокрема молитви-подяки. Наприклад, діти часто на офіційних урочистостях промовляли: «Дякуємо товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство». Почуття вдячності до нього пізніше закріплювалося всіма закладами. Н. Світлична згадувала, що її вчителька української мови закінчувала кожний урок «здравницею мудрому вчителеві та вождеві»⁸⁰. Така поведінка була притаманна багатьом людям.

Радянські обряди та ритуали нерідко містили значний елемент примусовості, штучності та формалізму. Свого часу доволі влучно їх охарактеризували Ілля Ільф і Євген Петров у статті «Мати» на прикладі октябрин: «... Була нашвидко скомпонована жахлива музично-профспілкова містерія під назвою “октябрини”. Новонародженого несли до місцевкому. Тут відбувався церемоніал вручення подарунка. Дарували завжди одне і те саме — червону сатинову ковдру. Але вже за цю ковдру голова місцевкому брав реванш: над люлькою немовляти він проголошував двогодинну доповідь про міжнародне становище... Після закінчення доповіді ледь посинілому немовляті давали ім'я: хлопчика називали Доброхім, а дівчинку — Кувалда, сподіваючись, що дітей називатимуть

⁷⁹ Религиозная обрядность: Содержание, эволюция, оценки / А.С. Онищенко, В.Н. Горовой, П.И. Косуха и др.; АОН при ЦК КПСС в г. Киеве. Межресп. филиал Ин-та науч. атеизма; Под ред. А.С. Онищенко. — К.: Выща школа, 1988. — С. 231.

⁸⁰ Хоменко Н. Назв. праця. — С. 101.

так усе життя»⁸¹. На наш погляд, багато радянських обрядів не прижилося саме тому, що радянські чиновники не завжди враховували специфіку обряду як символу, а ставилися до нього як до простого звичаю, який досить кілька разів чи кілька десятків разів провести, щоб він вкорінився в побуті населення.

У радянській обрядовості також використовувалися елементи обрядів язичницького походження. Для прикладу можна взяти святкування Купала за сприяння місцевої влади в окремих населених пунктах. Приміром, у селищі Новоархангельськ Кіровоградської області готувалися до свята заздалегідь: «Оргкомітет складав план. До роботи залучають художників, масовиків, учителів, музикантів. Гарно оформляють автомашини, виготовляють гойдалки, човни, казкові містки»⁸². Ще з кінця 50-х — початку 1960-х років в УРСР здійснювалася спроба відродити масницю. Під назвою «Проводи зими» вона поширювалася в багатьох регіонах. Так, у Жовтневому районі Кривого Рогу в 1967 році на це свято зібрали близько 40 тис. людей⁸³. Радянізувалися колядки та щедрівки, співи яких практикувалися в будинках культури, транслялися по телебаченню. Радянська влада запозичувала в християнської релігії її ж засоби для насадження своєї атеїстичної віри, використовуючи для цього, як і Церква в минулому, багато язичницьких традицій.

Атеїстична переконаність значної кількості громадян Радянського Союзу в досліджуваний період нагадувала багато чим релігійний фанатизм. Та сама абсолютизація віри, яка, однак, спрямована була не на Бога, а на ствердження його відсутності. Така сама нетерпимість до поглядів інших людей, які опиралися цій вірі. Таке саме бажання утверджувати свою віру різними способами. Український релігієзнавець Анатолій Колодний виділяв такі структурні елементи атеїстичної переконаності, як: атеїстичне світорозуміння, емоційно-чуттєвий світ атеїста, атеїстична націленість й атеїстична діяльність як засіб вираження переконаності атеїста⁸⁴. Як бачимо, атеїстичній переконаності радянських громадян були властиві такі самі елементи, які можна застосувати до релігійної віри.

Підсумовуючи зазначимо, що релігійна свідомість окремих віруючих у досліджуваний період включала також елементи радянської ідеології.

---

⁸¹ Цит. за кн.: *Филатов А.* О новых и старых обрядах. — [М.:] Профиздат, 1967. — С. 46–47.

⁸² *Гаврилюк І.* Побут і релігія. — К.: Політвидав України, 1968. — С. 183.

⁸³ Там само. — С. 186.

⁸⁴ *Колодний А.Н.* Атеистическая убежденность личности. — К.: Вища школа, 1983. — С. 50–98.

Окремі радянські ідеї й атрибути виконували функції релігійних. Низка філософів кваліфікували радянську ідеологію як релігійну (щодо останніх поглядів існують протилежні думки) чи квазірелігійну (таку, що подібна до релігійної, псевдорелігійна). Навіть супротивники радянської влади визнавали, що радянська ідеологія виконувала чимало функцій релігійної. Комуністичні вожді Ленін та Сталін (у роки свого правління) у свідомості мас поставали надприродними істотами, напівміфічними героями, яким властива надзвичайна досконалість, всюдисущість тощо. Подібні погляди насаджувалися радянською ідеологією різноманітними засобами. Комуністичні ідеї подавалися як виключно правильні. Була розроблена ціла система радянських обрядів, ритуалів, свят, ініціацій, метою яких було витіснення релігійних. Радянська система створила і власні «святі писання», які включали твори Маркса, Енгельса, Леніна та Сталіна. Атеїстична переконаність багатьох громадян нагадувала релігійний фанатизм. Власне можна стверджувати, що в радянський період сакральне замінювалося профаним, яке перебирало на себе функції першого, тобто відбувалася сакралізація профанного.

Часткове виконання радянською ідеологією функцій релігійної дозволяє називати її окремі елементи квазірелігійними, такими, що нагадували релігійні, хоча автор цієї статті не поділяє думки низки дослідників та мислителів про те, що їх можна кваліфікувати як релігійні.

Bondarchuk Petro (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History),
Leading Research Fellow, Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

The functioning of elements of Soviet ideology as quasi-religious: the sacralization of the profane

The article highlights the functioning of some Soviet ideas and attributes as religious. The author examines how the Communist leaders appeared as supernatural beings, half-mythical heroes in the minds of the masses. It traces the development of the Soviet system of rites, rituals, celebrations and initiations, whose purpose was the displacement of the religious ones.

Keywords: sacred, sacralization, profane, quasi-religious, Soviet ideology.

Кот Сергій (м. Київ)

Кандидат історичних наук,
керівник Центру досліджень
історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України
zvid1@ukr.net
УДК: 94(477):327:351.86222

ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ (1991–2015 років)

У статті аналізується досвід сучасних українсько-російських між-державних відносин у сфері повернення та реституції культурних цінностей в період 1991–2015 років. Висвітлюються ключові напрямки концептуальних дискусій, позитивні досягнення та проблемні питання двосторонньої співпраці.

Ключові слова: Україна, Росія, культурні цінності, повернення, реституція.

Проблема повернення українських культурних цінностей з Росії має давні корені. Приєднання значної частини території України до складу Російської імперії супроводжувалося масованим вивезенням з її території культурних цінностей, які концентрувалися в установах та музеях Москви і Петербурга. Цілеспрямованого характеру цей процес набув з початку XVIII століття у зв'язку з реформами Петра I. У тому числі, їх захоплювали як військові трофеї, вивозили явно і таємно на основі царських указів та розпоряджень адміністративних органів, масово вивозили в результаті діяльності наукових археологічних, археографічних, етнографічних і інших експедицій, що направлялися з Петербурга і Москви, скуповували більш впливові і багаті приватні російські колекціонери та музеї. Така політика імперського центру викликала протести в Україні. Не випадково, після падіння російського самодержавства в лютому 1917 року, одним з перших рішень створеної тоді Української Центральної Ради була вимога до Тимчасового уряду Росії про повернення в Україну національних реліквій — клейнодів українського козацтва. Незабаром на державному рівні було поставлене питання про повернення загалом всіх тих культурних цінностей, що були вивезені з території України — археологічних і етнографічних колекцій, предметів музейного значення, творів мистецтва, архівів. Ця вимога знайшла відображення в офіційних переговорах між Україною і РСФРР, що велися у 1918 році відповідно до

умов Брестського мирного договору. Тоді в складі української мирної делегації діяла спеціальна Культурна комісія, що склала списки предметів, на які претендувала Україна і виробила проект відповідного договору про умови та процедуру їх передачі до українських закладів¹.

Питання про повернення українських культурних цінностей з Росії неодноразово ініціювався Україною протягом 1920-х — початку 1930-х років й в умовах комуністичного режиму СРСР. Українцям навіть вдалося домогтися створення спеціальної двосторонньої Паритетної комісії, що повинна була розглянути українські претензії до російських музеїв, архівів і бібліотек. Рішення цієї комісії були успішними для України і відкрили можливість повернути з Росії значні культурні цінності. Однак, цей процес не був завершений — українські ініціатори й безпосередні учасники цих переговорів були репресовані сталінським режимом за звинуваченнями в націоналізмі, а процедура повернення обумовлених спільними протоколами культурних цінностей з 1933 року була повністю зупинена². У той же час, у радянський період була продовжена імперська політика концентрації культурних цінностей у Москві і Ленінграді, що зумовило нові втрати українських культурних цінностей³.

Розпад СРСР і проголошення незалежності України знову висунули на порядок денний у відносинах між Україною і Росією питання про українські культурні цінності в Росії. Більш того, це було одне з головних гасел перших років української незалежності, що фігурувало у двосторонніх відносинах не менш гостро, чим, зокрема, питання про Чорноморський флот колишнього СРСР. До певної міри відображенням значення, якого цьому питанню надавалося в двосторонніх відносинах, стала постанова Верховної Ради України від 19 вересня 1997 року про порядок ратифікації угоди між Україною і Росією про врегулювання питань правонаступництва щодо боргів і активів колишнього СРСР. У числі ключових вимог до Росії, від виконання яких залежала ратифікація угоди Верховною Радою України, була вимога підписання Росією окремого

---

¹ Детальніше див.: *Сергій Кот, Олексій Нестуля*. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918. — К., 1996. — С. 20–71.

² *Сидоренко В.О.* З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Український історичний журнал. — 1972. — № 2. — С. 68; *Кот С.* Як поверталися наші клейноди // Хроніка-2000. — Вип. 27–28. — К., 1998. — С. 603–625; *Кот С.І.* Шукаючи втрачені клейноди: у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва // Пам'ятки України. — 2007. — № 2. — С. 86–119.

³ *Кот Сергій*. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права / Серія: Повернення культурного надбання України. Проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 8. — К., 1996. — С. 42–91; *Кот С.І.* Українські культурні втрати за радянського часу // Розбудова держави. — 1995. — № 12. — С. 41–46.

договору про повернення цінностей, «які є національним, історичним і культурним надбанням українського народу»⁴. Зазначимо, що ця угода не ратифікована Україною дотепер.

Спроба комплексного врегулювання питань повернення і реституції культурних цінностей, переміщених у межах колишнього СРСР була розпочата за ініціативою України під час зустрічі глав держав-членів СНД в Мінську 14 лютого 1992 року. Тоді пропозиції України були підтримані в ході зустрічі й глави держав-учасниць одностайно підписали «Угоду про повернення культурних і історичних цінностей державам їхнього походження». Мінська угода передбачала створення спеціальної міждержавної комісії для вироблення взаємоприйнятих принципів і механізмів практичних дій, а також визначення категорій культурних і історичних цінностей, що мали підлягати поверненню на підставі норм міжнародного права⁵.

Однак, у Росії ця угода викликала запеклу критику. Категорично відкидалася сама ідея співробітництва в даній сфері, яка була потрактована як спроба «розподілу» російських музеїв, архівів та бібліотек. Зокрема, відомий російський діяч культури академік Дмитро Ліхачов заявив, що «підписання цієї угоди вважає катастрофою». «Реалізація Мінської угоди загрожує розривом єдиного культурного простору, — продовжував він далі, — та перетворенням країн Співдружності у провінційні держави, викличе хаос та культурні втрати у багатьох країнах»⁶. Директор Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна Ірина Антонова висловила здивування застосуванням в тексті угоди терміну «країна походження», заявивши, що цей термін суперечить нормам міжнародного права. Науковець, професор Вадим Полевой емоційно писав з приводу угоди: «Держави засновують усілякі комісії, створюють механізм практичної роботи, здійснюють описи цінностей, обслідують фонди, визначають категорії пам'яток для повернення. Господи, невже насправді усі ці знуцання будуть здійснені над Ермітажем та Третьяковкою? ...Можливо ділити нафту, ковбасу і навіть території, але культура неподільна!». В свою чергу, головний хранитель Державного Ермітажу Володимир Матвєєв так прокоментував ініціативи України: «Історичний розвиток є нерівномірним. Завжди виривається вперед хтось один... Вже неодноразово від нас вимагають клейноди, називаючи їх

---

⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2: Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 530–531.

⁵ Там само. — С. 531–532.

⁶ Дележу культуры — нет! // Культура — 1992. — 22 февраля.

символами державності українського козацтва, я щось такої держави не пригадую»⁷.

У результаті, вже наприкінці лютого 1992 року, Верховна Рада Російської Федерації виступила проти ухваленого документа й призупинила його дію, доручивши комісії Ради національностей спільно з парламентським комітетом з міжнародних стосунків вивчити його відповідність міжнародно-правовим нормам⁸. Згодом було схвалене рішення про відкликання підпису президента Єльцина під текстом угоди, хоч така дія не передбачається міжнародним правом у подібних випадках. Це дало Росії привід категорично відмовлятися виконувати Мінську угоду. В результаті ця багатостороння угода так і не була реалізована повною мірою, хоча продовжує зберігати свій правовий статус.

Але й після формального виходу Російської Федерації з Мінської угоди 1992 року, в Росії була продовжена доволі різка публічна критика самої ідеї співпраці в поверненні та реституції культурних цінностей. Її продовжували називати загрозою «чорного переділу», «експропріації» та ін.⁹

Реакція російських діячів культури та органів вищої державної влади Російської Федерації в питанні повернення та реституції культурних цінностей викликала зворотну різку критику з боку української наукової та культурної громадськості. В газеті «Голос України» було опубліковано відкритий лист до академіка Дмитра Ліхачова члена-кореспондента АН України Ярослава Ісаєвича під промовистою назвою «Чуже потрібно віддавати, колего», в якому він закликав не компроментувати угоду про повернення культурних цінностей країнам їх походження як інструмента конструктивної співпраці країн, а також звернув увагу на «несчисленні реальні факти пограбування національних скарбів з волі кремлівських правителів»¹⁰. В українській пресі з'явилися численні публікації про вивезення українських культурних цінностей до Росії та вимогами щодо їх повернення в Україну¹¹. Міністр культури України Лариса Хоролець в

⁷ Там же.

⁸ Україна молода. — 1992. — 25 лютого.

⁹ Суслов В. Скифское золото... Чье оно теперь? Над сокровищами культуры нависла угроза «черного передела» // Труд. — 1992. — 2 апреля; Потехина И. Вторая экспроприация Ермакова // Комсомольская правда. — 1992. — 7 мая.

¹⁰ Исаевич Я. Чуждое нужно отдавать, коллега // Голос Украины. — 1992. — 9 апреля.

¹¹ Акинша К. Культурные ценности на обломках империи: кому они достанутся? // Украинский обозреватель. — 1992. — № 4 (апрель); Киркевич В. Як старший брат забезпечив собі старшинство // Вечірній Київ. — 1992. — 8 липня; Бутч І., Лозенко Л.

публічному інтерв'ю обстоювала українську позицію щодо повернення культурних цінностей та критично охарактеризувала реакцію Росії щодо неї¹².

На такому тлі досить складно проходив також процес організації двостороннього україно-російського діалогу в сфері повернення та реституції культурних цінностей. Налагодження та належне юридичне оформлення конструктивної співпраці між Україною та Росією в цій ділянці міждержавних відносин було одним з головних пріоритетів роботи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей від початку її створення. Вже в 1993 році було розроблений детальний «План підготовки до переговорів з Російською Федерацією з питань реституції культурних цінностей». Ним передбачалася підготовка відповідних звернень щодо взаємного співробітництва з даного питання до Верховної Ради РФ, до уряду РФ, а також до російської державної комісії з питань реституції, внесення пропозицій щодо створення двосторонньої міждержавної комісії з питань реституції. Як окремий напрямок, передбачалося активне формування позитивної громадської думки щодо питань повернення та реституції культурних цінностей, організація з цією метою виступів в українській та російській пресі, проведення спільних «круглих столів», конференцій за участю керівників відомств, експертів, відомих діячів науки та культури, започаткування двосторонньої програми створення спільних каталогів «Україніка в музеях, архівах та бібліотеках Росії» та російських — на території України, а також спільної бази даних втрачених культурних цінностей, організація відповідних тематичних виставок. На внутрішньому відтинку планувалася організація експертних груп з питань українських музейних, архівних, бібліотечних фондів на території Російської Федерації, які мали розробити концептуальні засади державної політики України щодо їх повернення та реституції, підготувати попередні реєстри українських культурних цінностей в Росії, подати пропозиції щодо визначення конкретних українських установ в ділянці культури чи архівної справи для безпосереднього співробітництва з аналогічними російськими установами. Як важливий напрямок, визначалося дослідження історичних обставин переміщення культурних цінностей з території України та територію Росії як в часи російської імперії,

---

Повернути військові архіви // Урядовий кур'єр. — 1992. — 4 грудня; *Сохань П.* Втрачене з архівів. Чи назавжди? // Літературна Україна. — 1993. — 21 січня.

¹² Вільхова Я. У «міністерші» відпустки не буде. Інтерв'ю з міністром культури України Л. Хоролець // Вечірній Київ. — 1992. — 23 липня.

так і за існування СРСР, а також дослідження історії та досвіду вирішення питань повернення українських культурних цінностей у минулому¹³.

На основі розробленого плану комісією була підготовлена і направлена до українського уряду на ім'я віце-прем'єр-міністра України Юхима Звягільського доповідна записка «Деякі питання про співробітництво України та Російської Федерації з реституції культурних цінностей» з конкретними пропозиціями щодо налагодження двосторонньої співпраці¹⁴.

У вересні 1993 року голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей Олександр Федорук звернувся до міністра культури Російської Федерації, голови Державної комісії по реституції культурних цінностей Євгена Сидорова з листом, в якому висловлювалися пропозиції щодо співробітництва двох відомств. У відповіді, яка була направлена до Києва 29 жовтня 1993 року, перший заступник міністра культури Російської Федерації, член Державної комісії по реституції Костянтин Щербаков відзначив, що вважає звернення української сторони надзвичайно «важливим і своєчасним», а пропозицію щодо встановлення «ділової співпраці в цій галузі вкрай своєчасною та корисною». В листі підтримувалися ідеї створення спільного банку даних «культурних втрат», розробка пошукових програм втрачених культурних цінностей, обмін науковою інформацією, встановлення тісних контактів між установами культури. Висловлювалося побажання щодо організації окремої зустрічі правників-міжнародників для всебічного розгляду міжнародно-правових аспектів питання реституції культурних цінностей, а також для підготовки проекту двосторонньої угоди про співпрацю в цій сфері¹⁵. Водночас, окремим листом від російського міністерства культури висловлювалася пропозиція провести попередні консультації в справі вироблення спільної позиції України та Росії в справі «колекції Кенігса», повернення частини якої з Росії тоді почало вимагати Королівство Нідерландів. При цьому, Україні пропонувалося передати російській комісії по реституції офіційні повноваження виступати в цій дискусії і від імені української сторони, мотивуючи це тим, що Росія є правонаступником колишнього СРСР, і апелювати до злочинів та незаконного

¹³ Особистий архів Сергія Кота: План підготовки до переговорів з Російською Федерацією з питань реституції культурних цінностей, 1993. — С. 1–5.

¹⁴ Особистий архів Сергія Кота: Некоторые вопросы о сотрудничестве Украины и Российской Федерации по реституции культурных ценностей, 1993.

¹⁵ Особистий архів Сергія Кота: Лист першого заступника міністра культури Російської Федерації, члена державної комісії по реституції культурних цінностей К.А. Щербакова до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука від 29 жовтня 1993.

заволодіння культурними цінностями з приватних зібрань Львова та Галичини в цілому голландського нациста, визнаного військовим злочинцем, Пітера Ментена¹⁶.

Пропозиція передати Росії офіційні повноваження представляти Україну перед третіми сторонами в міждержавних переговорах не була підтримана з українського боку. Проте, на інших напрямках було досягнуто компромісних рішень. Восени 1993 року українськими та російськими експертами був підготовлений проект протоколу про співробітництво між Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державною комісією Російської Федерації по реституції культурних цінностей, який пройшов апробацію в договірно-правових відділах міністерств закордонних справ обох країн. Документ передбачав налагодження широкої співпраці у науково-інформаційній сфері, розробку спільних пошукових програм по збиранню інформації про втрачені культурні цінності, їх інвентаризації, створенню спільних банків даних про втрачені культурні цінності, обмін архівними матеріалами про втрачені пам'ятки, створення спільних робочих груп. Однак, російська сторона, не заперечуючи його зміст по суті, почала відкладати підписання підготовленого протоколу, мотивуючи це проблемами у розробці відповідного російського законодавства¹⁷. В подальшому українська сторона не полишала спроби оформити міждержавними документами міжвідомчі стосунки, неодноразово звертаючись з відповідними пропозиціями до керівництва Міністерства культури Росії. Відповіді, що надходили до Києва, як правило, були витримані в конструктивному дусі, зокрема, в листі міністра культури Російської Федерації Євгена Сидорова від 13 грудня 1995 року до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей Олександра Федорука в цілому підтримувалася пропозиція створення спільної українсько-російської експертної комісії¹⁸. Однак, реальних зрушень у цій справі не було.

¹⁶ Особистий архів Сергія Кота: Лист радника міністра культури Російської Федерації В.Д. Кулешова до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука від 29 жовтня 1993.

¹⁷ Особистий архів Сергія Кота: Проект протокола о сотрудничестве государственной комиссии по реституции культурных ценностей Российской Федерации и Национальной комиссии по вопросам возвращения культурных ценностей в Украину при Кабинете Министров Украины; Лист голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука до Міністерства культури Російської Федерації, 1998.

¹⁸ Особистий архів Сергія Кота: Лист першого міністра культури Російської Федерації, голови Державної комісії по реституції культурних цінностей Є.Ю. Сидорова до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука від 13 грудня 1995 р.

Та все ж питання двостороннього українсько-російського співробітництва з даних питань таки знайшли своє відображення в міждержавних документах. Вперше воно було зафіксоване в угоді про співробітництво між міністерствами культури України і Росії від 26 березня 1994 року. Стаття 11 угоди передбачала одержання повної інформації про історико-культурні цінності, що знаходяться в державних збірках сторін, сприяння в попередженні незаконного вивезення і ввезення культурних цінностей і взаємне повернення незаконно вивезених предметів незалежно від часу з моменту їхньої втрати. Сторони зобов'язалися створити двосторонню комісію, що повинна була виробити критерії визначення втрачених або незаконно вивезених національних художніх цінностей-реліквій і механізми для їхньої реституції. Передбачалася також координація позицій сторін щодо третіх країн. Стаття 3 угоди зафіксувала можливість проведення взаємних двосторонніх консультацій з питань контактів із ФРН щодо обміну вивезених у роки Другої світової війни цінностей¹⁹.

Однак, практично в цей же період при підготовці рамкової міжурядової угоди про співробітництво в сфері культури, науки й освіти російська сторона виступила проти включення в нього положень, що стосувалися питань співпраці у поверненні втрачених і незаконно вивезених культурних цінностей, які опинилися на території іншої сторони. Коли ж за наполяганням української делегації в ході узгодження остаточного варіанту угоди спільним рішенням представників сторін восени 1994 року даний пункт таки був включений у погоджений текст документа, тодішній міністр закордонних справ Росії Андрій Козирев протягом майже року не парафував його, наполягаючи на внесенні змін²⁰. Угода набрала чинності лише 26 липня 1995 року. Стаття 5, навколо якої велися дискусії, була зафіксована в ній у первісній погодженій делегаціями редакції: «Сторони співробітничатимуть у галузі збереження їхньої історико-культурної спадщини.

Сторони вирішуватимуть питання, пов'язані з утраченими або незаконно вивезеними культурними цінностями, які опинилися на території іншої Сторони, шляхом переговорів на основі національного законодавства і норм міжнародного права»²¹.

---

¹⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2: Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 523–528.

²⁰ *Ком С.* Проблеми повернення в Україну культурних цінностей в контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії // Розбудова держави. — 1995. — № 10. — С. 40–41.

²¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2: Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 528–529.

Слід зазначити, що протягом тривалого часу положення обох документів щодо повернення і реституції культурних цінностей не застосовувалися у двосторонніх міждержавних стосунках, тому що російська сторона вважала, що не існує реальних підстав для практичного використання цих норм договорів.

Враховуючи позицію Росії та з огляду на проблеми в налагодженні практичної українсько-російської співпраці в сфері повернення та реституції культурних цінностей, у 1997 році була розроблена та затверджена Міжвідомчою нарадою з питань повернення культурних цінностей «Концепція підготовки та проведення двосторонніх переговорів між Україною та Російською Федерацією з питань повернення та реституції культурних цінностей». В документі містився огляд історичного досвіду України в переговорах з Росією щодо повернення культурних цінностей, аналізувалася ситуація в двосторонніх переговорах після розпаду СРСР та проголошення країнами державної незалежності, була опрацьована система політико-дипломатичних заходів та система організаційно-інформаційного забезпечення позиції України в даній сфері²².

У середині 1990-х років, як відповідь на звернення Німеччини та низки інших країн щодо повернення тих культурних цінностей, які в роки війни та в перші повоєнні роки були вивезені радянськими військовими «трофейними командами» та Радянською військовою адміністрацією в Німеччині до СРСР і виявилися зосередженими переважно на території сучасної Російської Федерації, в Росії був введений мораторій на розгляд питань повернення таких об'єктів та розпочалася підготовка спеціального законодавчого акту з цього приводу²³. Первісна редакція російського закону про статус культурних цінностей, переміщених у результаті Другої світової війни на територію Російської Федерації була критично сприйнята в Україні в зв'язку з наявністю в ній положень, що в односторонньому порядку оголошували російською власністю всі предмети культури, що опинилися в Росії у воєнні і післявоєнні роки²⁴. На підставі аргументів науковців з цього приводу було направлено офіційне звернення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних

---

²² Особистий архів Сергія Кота: Концепція підготовки та проведення двосторонніх переговорів між Україною та Російською Федерацією з питань повернення та реституції культурних цінностей, 1997. — С. 1–6.

²³ Кот С. Конфіскація замість реституції (російський закон про «трофейні цінності») // День. — 1997. — 13 березня.

²⁴ Кот С. Конфіскація замість реституції (російський закон про «трофейні цінності») // День. — 1997. — 13 березня; Кот С. Украина и российский закон о перемещенных культурных ценностях // Военные трофеи: Международный бюллетень. — № 5. — 1998. — Июнь. — М., 1998. — С. 8–11.

цінностей до Міністерства культури Російської Федерації²⁵. Завдяки активній позиції українських експертів та урядовців, що наполегливо вказували на несправедливий характер таких дій, у тому числі, стосовно України, у тексті російського закону, зрештою, з'явилася стаття 7, відповідно до якої, Росія прийняла на себе зобов'язання повернути колишнім республікам СРСР, а нині незалежним державам (включно з Україною), ті їхні культурні цінності, що в силу різних обставин опинилися на російській території в результаті війни²⁶. Безумовно, фіксація таких зобов'язань з боку Росії стала надзвичайно важливим та позитивним кроком російської сторони, що може сприяти відновленню історичної справедливості щодо багатьох втрачених внаслідок Другої світової війни українських культурних цінностей.

Мотивація української позиції щодо втрат пам'яток культури в роки війни ґрунтувалася на конкретних історичних фактах, що дозволяють визначити інтереси України в даному випадку. Зокрема, в роки Другої світової війни українська культура понесла додаткові втрати внаслідок:

- значна кількість культурних цінностей, що були спрямовані в евакуацію з України вглиб території СРСР, безвісти зникли в процесі евакуації або виявилися втраченими в місцях перебування на сході СРСР (у тому числі, на території Росії);

- видатні культурні цінності, переміщені з території України в період її окупації нацистською Німеччиною і її союзниками, згодом знайдені і спрямовані до СРСР у процесі післявоєнної реституції, не були передані законним власникам в Україні, але виявилися, в підсумку, у фондах російських музеїв і інших установ.

Підтвердженням цій тезі є факти випадкового виявлення вивезених під час німецької окупації українських культурних цінностей у російських сховищах у післявоєнні роки і їх повернення в Україну. Ще в середині 1950-х років з Московського художньо-промислового комбінату ім. Вучетича в Харківський художній музей зненацька була прислана картина відомого художника другої половини XIX століття Леоніда Жодейка «Портрет дівчини», що вважалася втраченою в роки війни. У 1966 і 1975 роках з Пермської картинної галереї в Київський музей західного і східного мистецтва повернулися картини майстрів XVII сто-

²⁵ Особистий архів Сергія Кота: Обращение национальной комиссии по вопросам возвращения в Украину культурных ценностей при Кабинете министров Украины к председателю государственной комиссии по реституции культурных ценностей Российской Федерации, министру культуры Российской Федерации Е.Ю. Сидорову.

²⁶ Закон Российской Федерации от 15 апреля 1998 г., № 64-ФЗ «О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации».

ліття — Корнелиса Бельта «Берег поблизу Схевенгема» і Яна Міля «Латцарони», що у різний час були продані галереї приватними особами, які привезли їх з Кенігсберга. У 1970 році з Державного Ермітажу з великими труднощами дирекції Алупкінського палацу-музею у Криму вдалося повернути 19 картин різних західноєвропейських майстрів XVI–XVIII століть, що вважалися втраченими в роки війни і наприкінці 1960-х років випадково були виявлені представниками музею у ермітажних фондах. У 1979 році з фондів Новгородського музею-заповідника в Київський музей українського образотворчого мистецтва повернулися ікони «Святий Георгій» (XVII ст.) і «Соглядатаї землі Ханаанської» (XVIII ст.), що були офіційно внесені в списки втрат музею в роки війни. Їх також випадково виявила співробітниця київського музею в фондах новгородського музею. Виявилося, що ікони були повернуті в СРСР із Німеччини ще в 1947 році²⁷.

У перші місяці війни під час евакуації безслідно зникли відправлені вглиб СРСР фонди Черкаського, Кіровоградського і Уманського краєзнавчих музеїв, що вивозилися через Полтаву. Також безвісти зникли 6 ящиків з фондами Нікопольського краєзнавчого музею, у яких вивозилися найбільш унікальні реліквії запорозького козацтва. Невідомою досі є доля частини евакуйованих фондів Харківського історичного музею, що були зібрані на місці розбомблених німецькою авіацією вагонів на станції Олексіївка Білгородської області на території Росії і тієї частини, що була спрямована в Саратов. Нерозшуканими є також втрачені предмети культури з іншої частини фондів цього музею, яка прибула в Уфу і зазнала втрат вже на уфимській залізниці та в місцях збереження. Полтавський краєзнавчий музей втратив в Уфі 20 предметів з колекції холодної зброї (зі збірки Кочубея) і частину унікальних предметів знаменитого Перещепинського археологічного комплексу. Понесла втрати і та частина фондів полтавського музею, що була спрямована в Тюмень. У Новосибірську в умовах евакуації Третьяковська галерея одержала в тимчасове користування картини з фондів Харківської картинної галереї — Виллевальде «Козаки в Берліні» і Володимира Маковського «Базар у Москві». Згодом ці картини так і не були повернуті до Харкова²⁸.

Однак, незважаючи на ці факти і досягнуті в середині 1990-х років юридично оформлені угоди про співробітництво в сфері виявлення і повернення втрачених в результаті війни культурних цінностей, питання

---

²⁷ Ком С. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 134–135.

²⁸ Ком С. Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави. — 1996. — № 4. — С. 39–43.

про інвентаризацію фондів російських музеїв на предмет ідентифікації втрачених внаслідок Другої світової війни українських культурних цінностей дотепер залишається невирішеним. Українська сторона практично не має жодних конкретних даних про те, які предмети культури, переміщені в роки війни, й у яких сучасних установах можуть знаходитися тепер на території Росії.

Практично не розглядаються питання й щодо інших категорій втрачених культурних цінностей, які Україна вважає такими, що, згідно з нормами міжнародного права, були незаконно переміщені з її території.

Єдиним виключенням з цієї тенденції є розпочаті в грудні 1998 року між Україною і Росією офіційні переговори щодо мозаїк і фресок XII століття з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, що виявилися на території Росії.

У зв'язку з відбудовою собору в історичному вигляді, в другій половині 1990-х років увага української громадськості була прикута до долі тих оригінальних предметів мистецької спадщини, які були демонтовані з його стін перед руйнуванням протягом 1934–1936 років і частково опинилися поза межами України. Спочатку достеменно було відомо лише про перебування мозаїки «Дмитро Солунський» XII століття у фондах Третьяковської галереї у Москві та висловлювалися припущення щодо імовірності зберігання ще 3–4 творів мистецтва зі стін собору у фондах цього російського музею або Ермітажу, чи Російського музею в Петербурзі²⁹. Проте в результаті багаторічних досліджень українським вченим вдалося встановити, що тоді в Росії знаходилося не менше ніж 26 оригіналів мозаїк і фресок XII століття, що є фрагментами інтер'єру собору. В тому числі було з'ясовано, що частина цих пам'яток опинилася в Росії ще до війни (8 предметів), в тому числі п'ять надзвичайно цінних творів мистецтва (серед них мозаїка «Дмитро Солунський») були передані до Третьяковської галереї на тимчасову виставку, присвячену 750-річчю «Слова о полку Ігоревім» і дотепер не повернуті в Україну. А доля 18 предметів пов'язана з Другою світовою війною. Представниками «штабу Розенберга» 29 ящиків з мозаїками і фресками собору були вивезені з Києва через Краків у Гохштадт-на-Дунаї (Баварія). У 1945 році їх там розшукали американські військові і перевезли в Мюнхен у так званий «збірний пункт». З Мюнхена в процесі реституції вони були передані радянській військовій адміністрації в Берлін. Наприкінці 1947 року мозаїки і фрески були відправлені в СРСР

---

²⁹ Особистий архів Сергія Кота: Реєстр пам'яток історії та культури українського народу, рекомендованих для розгляду на предмет передачі в Україну з музеїв та інших сховищ Російської Федерації під час візиту в Україну президента Росії Б. Сльцина, 1994.

двома ешелонами. Один виїхав у Київ і доставив загалом 11 предметів (три з яких були цілком розбиті). Другий ешелон їхав через Москву в Павловськ під Ленінградом і віз не менше 18 фресок і мозаїк, що згодом опинилися в музеях Новгороду і Ленінграда. Унікальність ситуації полягає в тому, що в процесі пошуків вдалося знайти всі облікові списки цих реліквій: довоєнні українські; німецькі з маркіруванням ящиків; американські в Гохштадті і Мюнхені, а також акти і списки їхньої передачі до радянської адміністрації; списки й акти про привезені предмети в Київ; списки й акти про привезені предмети в Павловськ і їхні подальші переміщення по російських музеях³⁰.

Вперше матеріали щодо перебування мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору на території Росії були оприлюднені в листопаді 1997 року на шпальтах газети «Столиця»³¹. Для України це відкриття за значенням стало своєрідною власною «Бурштиною кімнатою» і викликало значний суспільний резонанс. На підставі публікації, 13 лютого 1998 року міністр культури і мистецтв України Дмитро Остапенко та голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей Олександр Федорук офіційно звернулися до прем'єр-міністра України Володимира Пустовойтенка з проханням «порушити питання з боку України перед Урядом Російської Федерації про повернення мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Україну»³². Однак, процес консультацій на вищих рівнях органів влади України був доволі тривалим — подібне рішення на тлі загальних відносин між Україною та Росією давалося нелегко.

Водночас, групою науковців на громадських засадах була проведена велика дослідницька робота по підготовці під егідою Інституту історії України НАН України інформаційно-аналітичних матеріалів «Про повернення в Україну предметів мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебувають в музеях Російської Федерації»³³.

³⁰ Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України — 1999. — Ч. 1. — С. 63–84; Кот С., Коренюк Ю. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України — 2004. — Ч. 2. — С. 2–19.

³¹ Кот С., Коренюк Ю. Росія повинна повернути Україні цінності з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві // Столиця. — 1997. — № 11 (листопад). — С. 6, 9.

³² Особистий архів Сергія Кота: Лист міністра культури і мистецтв України Д.І. Остапенка та голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука до прем'єр-міністра України В.П. Пустовойтенка від 13 лютого 1998 р.

³³ Кот С.І., Коренюк Ю.А. Про повернення в Україну мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебувають в музеях Російської Федерації. — К., 1998.

Фактично, це було вперше виконане в Україні науково-документальне та правове обґрунтування вимог української сторони, оформлене на підставі міжнародно-правових норм. Документ через віце-прем'єр-міністра України академіка Валерія Смолія був офіційно переданий українському уряду для здійснення відповідних кроків щодо повернення в Київ втрачених реліквій. Проведена робота дозволила перевести проблему повернення українських культурних цінностей з Росії з суто політичної, доволі гострої з обох боків дискусії, в практичну фахову площину нормального міждержавного діалогу.

На підставі даних матеріалів за дорученнями президента України Леоніда Кучми та президента Російської Федерації Бориса Єльцина на офіційному урядовому рівні була створена двостороння українсько-російська комісія експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Росії. Статус експертної комісії передбачав, що її узгоджені протоколи є прямою підставою для ухвалення відповідних рішень урядами обох країн. Офіційні двосторонні переговори українських та російських експертів по вирішенню даної проблеми розпочалися 10 грудня 1998 року в приміщенні Третяковської галереї. Загалом відтоді відбулися три засідання експертних груп (1998, 1999, 2003 роки)³⁴.

На першому етапі розгляду питання в центрі уваги перебували предмети культури, пов'язані зі спадщиною Михайлівського Золотоверхого собору, які опинилися на території Росії внаслідок Другої світової війни. Найбільші складності в роботі спільної експертної групи були пов'язані з ідентифікацією кожного окремого предмета щодо даних архівних документів і необхідністю для української сторони доводити, що поява в російських музеях заявлених у реституційних вимогах об'єктів пов'язана саме з подіями війни. Українським експертам вдалося повністю підтвердити наведені дані відносно 11 фресок, які знаходилися в Державному Ермітажі. Їх висновки офіційно визнали і учасники експертної комісії від Росії. Протягом 2001–2004 років усі вони були повернуті в Україну. Це — перший прецедент в україно-російському співробітництві щодо повернення культурних цінностей і перша передача культурних цінностей, здійснена Росією в рамках реституції на пострадянському просторі.

Позитивно оцінюючи цей досвід двостороннього співробітництва, слід зазначити, що переговори про повернення фресок і мозаїк Михай-

---

³⁴ Особистий архів Сергія Кота: *Кот С.І.* Наукова записка «Про організаційне та матеріально-фінансове забезпечення українсько-російських переговорів щодо мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору, які перебувають на території Російської Федерації», 1997 р.

лівського Золотоверхого собору від самого спочатку проходили доволі повільно, а в останні роки зовсім зупинилися. За спільним протоколом (схваленим 10 грудня 1998 р.), офіційні зустрічі експертних груп сторін мали відбуватися щопівроку, проте за весь період 1998–2009 років відбулися лише три такі зустрічі. А від 2003 року вони не проводяться зовсім. Між тим, існує реальна можливість вже найближчим часом повернути до Києва ще частину михайлівських фресок з числа тих, що були вивезені до Росії в результаті Другої світової війни (1 мозаїка, 5 цілих фрагментів фресок і 1 повністю розбита фреска). Успіх попередніх етапів українсько-російських переговорів це переконливо підтверджує.

Доля мозаїк та фресок собору, які були вивезені в Росію до Другої світової війни, а саме в другій половині 1930-х років (загалом 8 предметів), розглядається в іншій правовій площині і, очевидно, переговорний процес матиме додаткові особливості. Цей комплекс є невід’ємною складовою частиною загального розгляду питань щодо мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебуває на території РФ.

Слід зазначити, що в україно-російських стосунках у сфері повернення та реституції культурних цінностей Україна виступає не лише як активний суб’єкт реституційного процесу, а є також і об’єктом аналогічних вимог з боку російської сторони.

У 2007 році Федеральне агентство по культурі та кінематографії Російської Федерації (Роскультура) офіційно звернулося до Міністерства культури і туризму України в справі встановлення долі картин російських музеїв, втрачених в роки війни й виявлених у музеях Криму³⁵. В жовтні–листопаді того ж року у відповідності з двосторонніми домовленостями, в музеях Криму працювала група російських експертів, яка здійснювала ідентифікацію вказаних картин. За наслідками їх роботи голова Роскультури Михайло Швидкий 1 лютого 2008 року направив до міністра культури і туризму України Василя Вовкуна нове звернення та додатки до нього, в яких містилися уточнені вимоги російської сторони щодо повернення втрачених в роки війни творів мистецтва³⁶. Мова йшла про 14 картин з фондів Державного Російського музею у Петербурзі, що напередодні війни в 1941 році входили до складу виставки російського

³⁵ Особистий архів Сергія Кота: Лист голови Федерального агентства по культурі та кінематографії Російської Федерації М.Є. Швидкого до Міністерства культури і туризму в Україні В.В. Вовкуна «Про картини російських музеїв, втрачених в роки війни й виявлених в кримських музеях» від 19 квітня 2007 р.

³⁶ Особистий архів Сергія Кота: Лист голови Федерального агентства по культурі та кінематографії Російської Федерації М.Є. Швидкого до Міністерства культури і туризму в Україні В.В. Вовкуна «Про втрачені в роки Другої світової війни російські картини, виявлені в українських музейних зібраннях» від 1 лютого 2008 р.

мистецтва, сформованої з його зібрань, і направленої в Крим. Виставка не була евакуйована, разом з фондами кримських музеїв її експонати були конфісковані й пограбовані німецькими окупантами. Частина творів мистецтва з її складу по війні була повернута до Російського музею. Проте доля багатьох інших пам'яток впродовж багатьох десятиріч була нез'ясованою. В тому числі, це стосувалося картин, виявлених та ідентифікованих російськими експертами в музеях АР Крим. З метою перевірки даних російської сторони в Україні були проведені власні експертні дослідження, які були опубліковані у вигляді монографічного видання. На основі широкого кола архівних джерел вдалося простежити раніше невідомі обставини переміщення заявлених до реституції культурно-мистецьких цінностей в роки Другої світової війни, а також щодо вирішення питань про їх долю в післявоєнний період (у 40-ві — 50-ті роки). Видання було використано в якості офіційних матеріалів української сторони під час засідання українсько-російської комісії з питань повернення та реституції культурних цінностей в грудні 2010 р., отримало високу оцінку як українських, так і російських фахівців, вплинуло на перебіг переговорів на користь України. Всі претензії Росії на дані твори мистецтва було знято³⁷.

Ще одна проблема, що стосується інтересів України, пов'язана з російсько-німецькими дискусіями щодо питань реституції. Коли сьогодні слухаємо про можливості так званої компенсації Росії втрат СРСР за рахунок німецьких фондів, українцям складно зрозуміти механізм такої «компенсації».

Згідно післявоєнним даним Міністерства культури СРСР і даним статистики, 55% усіх втрат музеїв СРСР у війні — це втрати музеїв України, а по категорії особливо цінних експонатів українські втрати тільки по 21 музеєві з 174 складають 74% загальних втрат СРСР. Про загальну тенденцію щодо масштабів втрат українських культурних цінностей переконливо свідчать і інші дані. На підставі виявлених в останні роки документів, відома американська дослідниця питань реституції Патриція Кеннеді Грімстед робить висновки про те, що тільки з американської зони окупації з території Німеччини у вересні 1945 — вересні 1948 років до СРСР було повернуто в порядку реституції 534 120 одиниць

---

³⁷ *Ком С.И.* Эхо войны. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым. — К.: Такі справи, 2010; *Ком С.И.* Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010.

культурних цінностей. При цьому, 167 717 одиниць (31,4%) походили з Києва³⁸. Авторитетний німецький дослідник професор Вольфганг Айхведе не виключає, що приблизно 350 000 предметів культури (65,52%), з числа повернутих у СРСР, походили з території України³⁹. Окрім того, слід відзначити, що в американських реституційних списках фігурують дані про експонати багатьох українських музеїв, що так і не повернулися в Україну після повернення в СРСР.

Але, вивезені комуністичним керівництвом з Німеччини цінності, практично в повному обсязі були сконцентровані саме на території Росії. Це викликає в Україні справедливі питання: чи була ця радянська акція дійсно «компенсацією»? Кому і що тоді «компенсували»? Про яку саме «компенсацію» мова йде в даний час через більш ніж шістдесят років після війни? І якщо про неї йде мова, то чому сьогодні робляться спроби обґрунтувати компенсацію втрат тільки музеїв Росії — причому від імені втрат музеїв України? Очевидно, що тут далеко не все логічно в моральному, юридичному і практичному контекстах. І, хоча реальних можливостей вплинути на розвиток ситуації Україна поки що не має, вона не може бути байдужою до даної проблеми.

Дані приклади лише частково відображають увесь складний комплекс українсько-російських проблем в питанні повернення та реституції культурних цінностей. Проте і вони дають привід для активної праці держави на даному напрямку. Але такої праці немає. Якщо в перші роки незалежності Україна принаймні декларувала свої претензії до Росії та ініціювала на різних рівнях офіційні звернення до російської сторони, то в останні роки на тлі відсутності будь-яких реальних дій, немає навіть декларацій, які б свідчили про бодай наявність риторики на дану тему. Очевидно, що такий перебіг подій абсолютно влаштовує російську сторону. Але як пояснити подібну позицію з боку української влади?

Розвиток реального міждержавного співробітництва України в сфері реституції незаконно вивезених культурних цінностей, особливо втрачених внаслідок Другої світової війни, окреслив кілька пріоритетних напрямків, які визначали державну політику в даній сфері. Ними виявилися міждержавні стосунки та співпраця України з Федеративною Республікою Німеччини, Королівством Нідерландів, Республікою Польща, Ро-

---

³⁸ Патріція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни. Внищення архівів, бібліотек, музеїв. — Львів, 1992. — С. 38–39.

³⁹ Patricia Kennedy Grimsted. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, MA, 2001. — P. 217.

сійською Федерацією. Ситуація України на кожному з цих напрямків має свої особливості.

Стосовно культурної спадщини скорених народів, що потім була продовжена комуністичним керівництвом колишнього СРСР. З розпадом СРСР як єдиної держави і створенням на його місці нових незалежних держав виникло питання про приналежність цінностей, що в умовах надмірної державної централізації адміністративним шляхом ще від часів Російської імперії концентрувалися у великих музейних центрах на території сучасної Росії, збіднюючи спадщину колишніх національних республік СРСР. В тому числі, значні масиви українських культурних цінностей опинилися на території Росії під час та після Другої світової війни.

Ці сюжети показово ілюструють наявність широкого комплексу проблем, пов'язаних з питаннями повернення і реституції культурних цінностей, що мають як універсальний характер, так і свої окремі особливості, характерні для кожного окремого випадку. Головне, що поєднує їх, очевидна необхідність вироблення чіткої та зрозумілої державної політики в даній сфері, пошуку взаєморозуміння і компромісів. Тільки таким шляхом можливо знайти ефективне рішення існуючих суперечностей і вибудувати можливості для перспектив продуктивної співпраці.

Kot Sergii (Kyiv)

Director of the Centre for research of the historical and cultural Heritage of the Institute of History of Ukraine NAS of the Ukraine, Candidate of Historical Sciences. (PhD)

The Problems of Return of Cultural Property in Ukraine-Russian inter-government relations (1991–2015)

In Article analyzing the experience of current Ukraine-Russian intergovernment relations on return and restitution of cultural property in 1991–2015. Describe a main conceptual discussions, positive achievements and problems questions of mutual cooperation.

Keywords: *Ukraine, Russian, the cultural property, return, restitution.*

Скрипник Петро (м. Київ)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник
Центру досліджень історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України
zvid@ukr.net
УДК: 94(477) «19»: 929 Грушевський

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

У статті висвітлюється період наукової і громадської діяльності Михайла Грушевського у Львівському університеті (1894–1914 роки). Показано, що цей період став надзвичайно важливим етапом у формуванні його суспільно-політичних поглядів і переломним моментом у національно-визвольному русі України.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Львівський університет, національно-визвольний рух України.

Після закінчення Київського університету і захисту магістерської дисертації у молодого історика відкрилися перспективи для своєї подальшої роботи. Були можливості залишитись у Києві і продовжувати кар'єру викладача в Університеті Святого Володимира, а також займатися плідною науковою роботою. Михайло Грушевський, однак, пішов іншим шляхом. Він прийняв пропозицію свого вчителя Володимира Антоновича обійняти кафедру історії України (або катедру країн Східної Європи, як вона офіційно називалася) у Львівському університеті. Тому двадцять років його життя (1894–1914 роки) пов'язані з діяльністю в Галичині.

Приїзд Грушевського до Львова став можливим завдяки складним взаємовідносинам політиків, які представляли інтереси польського і українського населення, а також австрійського уряду. Його приїзд уможливився через польсько-українське порозуміння 1890–1894 років, яке варто розглядати як спілку поляків і народовців проти москвофілів. Польсько-українська угодова акція «нова ера», проголошена головою руського клубу Юліаном Романчуком у галицькому сеймі 25 листопада 1890 року, відкрила нові орієнтири для галицько-українського політичного руху. Уперше за час існування Галичини під владою Австро-Угорщини були створені передумови для розвитку культурного руху українського населення Галичини під егідою австрійського уряду. В умовах неоднорідності українського населення провідникам «нової ери» вдалося здобути для розвитку більше, аніж за весь період після 1848 року¹. Одним з важливих положень зазначеної угоди було відкриття

---

¹ Батенко Т. До питання про відкриття кафедри історії Східної Європи у Львівському університеті // Михайло Грушевський і Західна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції. — Львів, 1995. — С. 23.

кафедри історії Східної Європи у Львівському університеті. Цю вимогу Юліан Романчук, Олександр Барвінський та Костянтин Телішевський вручили Галицькому наміснику від австрійського уряду графу Казимиру Бадені на початку 1891 року.

Передбачалось, що цю кафедру повинен був обійняти Володимир Антонович — авторитетна в наукових і українофільських колах особа. Проте, останній відмовився від пропозиції переїхати до Львова. Натомість він запропонував свого найталановитішого учня — Михайла Грушевського. Останній не без сумнівів прийняв запропоновану пропозицію. З одного боку, галицькі політики не сприймали молодого маловідомого історика. Крім того, москвофільськи налаштовані представники галицької інтелігенції чинили цьому переїзду відчайдушний опір. В той же час, патріотичне почуття Грушевського до виконання свого обов'язку перед своїм народом, а також завдяки наполяганням представників Київської Громади перехилили терези. До того ж, на боці молоді, маловідомої людини несподівано опинились представники крайового австрійського уряду, які й затвердили кандидатуру Грушевського. Цю посаду Грушевський обійняв з 12 жовтня (30 вересня за старим стилем) 1894 року.

Львівський університет — один з найстаріших вищих учбових закладів в Україні, заснований ще 1661 року польським урядом як установа для розповсюдження польського впливу на терени України. В 1787 році почав функціонувати уже в результаті розпорядження австрійського уряду. Будинок, в якому містився університет, в роки революції 1848 року зазнав значних ушкоджень. Тому було вирішено його перенести в інше приміщення. На той час це був Інститут дворянської молоді. Розташований на вулиці Святого Миколая (з 1990 року — вул. Михайла Грушевського). Споруджений за проектом архітектора Ф. Штадлера. Будинок цегляний, триповерховий, прямокутний в плані, з коридорною системою внутрішнього планування². В цьому будинку протягом 1894–1914 років і працював на посаді професора університету Грушевський. Про це повідомляє меморіальна дошка, відкрита в 1991 році під час урочистостей, присвячених відзначенню 125 річниці від дня народження М.С. Грушевського.

Його вступна лекція, виголошена в університеті, викликала значний резонанс серед української спільноти Галичини. Одна з найбільших аудиторій університету, де відбувалася подія, ледве вмістила всіх бажаючих. На ній були присутні не лише студенти університету, а й представники української громадськості: письменники, діячі науки, культури, журна-

² Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 3. — С. 91.

лісти. Грушевський наголосив на основних засадах, яких він дотримуватиметься в навчальному і науковому процесах. Він, зокрема, відзначив, що його основним напрямком діяльності буде правдиве вивчення і дослідження історії України, спрямоване на вивчення історії народних мас. Народ — ось головний герой в історії. Лекція пройшла з величезним успіхом. Присутні слухачі нагородили її автора тривалими оплесками. Газета «Діло» писала з цього приводу: «Виклад, котрий зібрані вислухали з великою увагою й нагородили прелегента гучними оплесками, зробив на всіх дуже добре і миле враження, — добре тому, що був видержаний від початку до кінця в тоні поважнім, науковим, а миле, бо се перший раз довелось русинам почути такий виклад історії своєї Вітчизни з університетської кафедри в рідній, гарній мові»³.

Ця лекція показала, що в особі Грушевського Галичина отримала кваліфікованого історика України. Він одразу заявив, що рішуче відкидає догматизм як неприйнятний для науки метод дослідження і вважає альфою і омегою історичного процесу народ. Цього принципу вчений дотримувався завжди в ході своєї суспільно-політичної і громадської діяльності. В стінах Львівського університету Грушевський зарекомендував себе як високоосвічений педагог. Він вільно володів латинською, грецькою, німецькою, російською і французькою мовами. Крім того, читав англійською та польською, добре знав церковнослов'янську і давню руську мови⁴.

Першим і найголовнішим завданням, до здійснення якого одразу ж приступив молодий професор на новій посаді, стала підготовка університетського курсу української історії. Спочатку вчений уклав собі курс університетських викладів стосовно трьох великих періодів історії України: княжого, литовсько-польського і нового. Згідно з цим планом, він читав лекційний курс сім семестрів підряд у 1894–1897 роках. У такому вигляді цей курс було повторено вдруге з весни 1898 і до 1901 року. Як згадував сам Грушевський, «курс сей слідив лише провідну нитку історії, не вдаючись в історію культурну, огляди устрою, культурного життя»⁵.

Розробка і читання курсу історії України наштовхнула Грушевського на думку створити широку, детальну і наукову історію свого народу. Протягом 1897–1898 років було написано 1-й том «Історії України-Руси». Він обійняв «передісторичні часи». У наступні роки була продовжена

³ Михайло Грушевський і Західна Україна. — Львів, 1995. — С. 3.

⁴ Кондратюк К. Діяльність М. Грушевського у Львівському університеті // Михайло Грушевський і Західна Україна... — Львів, 1995. — С. 68.

⁵ Там само. — С. 69.

наполеглива праця над фундаментальною працею. У 1899 році було видано 2-й том, 1900 — 3-й, 1903 — й, 1905 — 5-й. До 1914 року були опубліковані наступні 6–8 томи. Ця праця принесла заслужену славу Грушевському не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Запропонована Михайлом Грушевським схема історії України базується на аналізі історичних джерел та літератури. Вона також пов'язана з діяльністю його попередників — Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Володимира Антоновича, які намагалися реконструювати історію України. Вони поставили міцний фундамент під майбутній розвиток української історіографії, але самі не могли створити її через репресії та інші перешкоди російської влади. Вони вважали своїм головним завданням збирати «цеглини» для майбутньої історії України і були фундаторами української культури. Вони мали також великий вплив на формування історіографічних концепцій молодого Грушевського, який вважав «питанням честі своєї і свого покоління» створити історію українського народу на основі нової схеми. Ось її головні тези: 1) Безперервність і нерозривність українського історичного процесу від ранньої історичної доби, через середньовіччя аж до нового періоду історії України; 2) Історичний процес охоплює цілість діяння і життя українського народу на його усій території у контексті культурного, суспільно-політичного, релігійного, правного і державного розвитку; 3) Московська держава не була ні спадкоємницею, ні наступницею Київської Русі, вона була зовсім іншим державним формуванням, з переважно іншим етнічним складом населення; 4) Концепції російської офіційної історіографії т. зв. «общерусской народности» і «общерусской истории», «истории русского права» є не науковими і їх треба відкинути; 5) Наслідком впровадження концепції «общерусской истории» російськими істориками «історія українсько-руської народности зісталася не тільки без початку, а у виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов'язаних між собою органічно, розділеними прогалинами»; 6) Головна увага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільства⁶.

Ця схема була прийнята фахівцями-дослідниками інших наук і стала основою наукового українознавства ХХ століття. На думку Василя Герасимчука Грушевський дав «свому народові найсильнішу зброю, яку тільки можна було подати»⁷. Опрацювання історії України-Руси на основі

⁶ Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства / За ред. В.І. Ламанского // Статті по славяноведению. — С.-Петербург, 1904. — Вип. I. — С. 298–304.

⁷ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф // Записки НТШ. — 1922. — Т. 133. — С. 9.

нової історичної схеми історичного розвитку українського народу мало переломне значення в розвитку української історичної науки й інших українознавчих дисциплін.

Грушевський створив тривалий історичний фундамент для української нації, який мав вирішальний вплив на українське культурно-наукове і національно-державне відродження української нації в ХХ столітті. Українські історики прийняли схему Грушевського як основу новітньої наукової української історіографії, яка науково обґрунтувала безперервність українського історичного процесу в контексті етнополітичного, культурного і територіального зв'язку сучасної української нації. Україна і Московська держава формувалися на різних етнічних основах і різних історичних традиціях. Одночасно Грушевський впровадив відповідну історичну термінологію: він називає свій головний твір «Історія України-Руси», пов'язуючи сучасну і стару історичну назву України⁸.

Матеріали, знайдені в архівах і бібліотеках в ході наукової роботи, Грушевський використовував у своєму лекційному курсі, а також під час індивідуальних занять зі слухачами. У своїх спогадах учень Грушевського Іван Крип'якевич зазначав, що «найціннішим у викладах професора було те, що всі події він оцінював з українського становища; він відкривав не лише для студентів, але й для світу історію України, народ якої, навіть втративши державність, боровся за своє існування, мав свої власні шляхи історії»⁹.

Інший його учень Мирон Кордуба відзначав, що перше враження від Грушевського «зовсім не відповідало образу, який витворився в моїй уяві. Низький, худощавий, з незвичайно буйною бородою, Грушевський з виду зовсім не подобав на ті типи університетських професорів, які я звик зустрічати на львівському терені»¹⁰. У лекціях, прочитаних на початку ХХ століття, Грушевський давав суцільну і повну картину історичної минувшини українського народу, обіймав усі землі, на яких живуть українці, включаючи і Закарпаття. Він зупинявся не лише на політичній історії, а трактував і осмислював проблеми культури, адміністративного устрою, відтворював церковні стосунки, стан сільського господарства, ремесла, торгівлі.

Під час читання лекційного курсу Грушевський активно використовував проблемний метод української історії. У його лекціях студенти знаходили не лише систематичний виклад історичних подій, а розкриття основних, з точки зору професора, теоретичних положень, які характе-

⁸ Винар Л. М. Грушевський. Історик і будівничий нації. — К., 1995. — С. 30.

⁹ Михайло Грушевський і Західна Україна. — Львів, 1995. — С. 69.

¹⁰ Там само. — С. 68.

ризують історичний процес. Подібний методичний прийом будив думку слухачів, сприяв їх самостійному мисленню. Окрім того, Грушевський акцентував увагу не лише на історії держави, а на історії українського народу.

Поряд з викладами він вів історичні вправи, де запрошував студентів до своїх історичних дослідів. Тут Грушевський виявив себе талановитим педагогом. Молоді історики спочатку під керівництвом наставника читали й інтерпретували історичні джерела, обговорювали праці інших дослідників, а згодом виконували оригінальні дослідження і поступово втягувалися в самостійну наукову роботу.

До слухачів Грушевський був дуже тактовний і ввічливий. Як згадував Іван Крип'якевич, до молодих студентів Грушевський не говорив інакше, як «пане-товаришу»¹¹. У підготовці наукових кадрів дотримувався певних важливих принципів. По-перше, умів збудити зацікавленість і важливість для формування не лише людини, а й нації. По-друге, він завжди був вимогливим до студентів, ставив перед ними складні і важливі завдання, і, по-третє, Грушевський ніколи по дрібницям не опікав своїх вихованців, а розвивав у них навички самостійної і контрольованої праці¹².

Один з напрямків науково-організаційної роботи Грушевського у Львові — це підготовка нових кадрів українських істориків, головним чином зі студентів Львівського університету, які згодом стали ядром його історичної школи. Творчим осередком цієї школи став історичний семінар під керівництвом Грушевського. Молодий професор, окрім загального лекційного курсу, вів спецкурси «Великий рух народів», «Боротьба за Галичину і Волинь в XIV ст.», «Історія Східної Європи в XVII ст.», «Історія Руси XVII–XVIII ст.» та «Історичні вправи». Особливо насиченими були заняття з історичних вправ, на яких контакт з наставником був дуже тісним. Значення практичних занять, за словами одного з учнів Грушевського Миколи Чубатого, полягав у тому, що там «обговорювались не лише предмети семінарської праці, але також необхідні проблеми, методи історичного досвіду та джерелознавства»¹³. Найкраще вводили учнів у методологічну лабораторію наставника самі його праці, які давали чітку уяву про основні принципи історичного аналізу і синтезу.

---

¹¹ Кондратюк К. Діяльність М.Грушевського у Львівському університеті // Михайло Грушевський і Західна Україна. — К., 1995. — С. 70.

¹² Там само.

¹³ Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського // Український історик. — 1975. — Ч. 3–4. — С. 78–79.

Він навчав істориків-початківців одержувати відомості безпосередньо з джерел, прищеплюючи їм смак до архівної роботи, однак прагнув, щоб вони не замикалися лише на пошуку історичних документів, а спрямовував їх на глибоку наукову критику, закликав молодих дослідників нічого не приймати на віру, перевіряти факти, навіть до джерел ставитись з обережним скептицизмом, аналізувати і порівнювати їх, відшукуючи істину.

Грушевський сам не уникав критики. «Свою працю, — писав Мирон Кордуба, — він будував, можна сказати на очах читачів, упроваджуючи їх до середини своєї лабораторії, дозволяючи, а навіть помагаючи їм слідувати за кожним каменем, вкладеним до тої будови. Можливо, ця метода надмірно побільшує обсяг окремих томів, може зрештою є надто втомлююча для звичайного читача, але спеціалістам-дослідникам дає ідеальну можливість перевіряти авторів в найменших деталях»¹⁴.

Глибоке розуміння завдань, які стояли перед українською національною історіографією, змушувало Грушевського підвищувати вимоги до професійної підготовки молодих істориків, яким недостатньо було вміння читати і тлумачити тексти документів, а потрібно мати високий рівень загальної культури й освіти, щоб бути здатними зрозуміти, відчутти й відтворити історичне минуле у всій його повноті.

У цих історичних семінарах кристалізувався науково-історичний світогляд молодих істориків, удосконалювалася методика їх дослідницької праці. Тут вони пройняли ґрунтовну історичну школу, яка дала їм міцні методологічні основи й тверді знання. Енергія молодих істориків, їх дослідницький талант, ретельна пошукова й критична робота, наукова допомога з боку молодого професора дали змогу за порівняно короткий час підготувати цілу низку праць з історії України, які стали вагомим внеском в українську історіографію.

Грушевський був послідовним поборником впровадження української мови в наукову сферу. Тому він, звичайно не міг стояти осторонь руху українського студентства про запровадження української мови у Львівському університеті, який набрав найбільшого розмаху на межі століть. У середині 1890-х років ним був зроблений висновок, що без важкої, напруженої боротьби, яка б мобілізувала значні суспільні сили, вибороти український університет буде неможливо. Тому в роботі «Справа русько-українського університету у Львові» (Львів, 1899) обґрунтував основні положення у цьому питанні: «У Львові, столиці Галицької Руси, в центрі національного, культурного життя, в теперішніх обставинах не лише

---

¹⁴ Кордуба М. Михайло Грушевський як вчений // Український історик. — 1984. — Т. 4. — Вип. 1–4. — С. 41.

австрійської, а й цілої України-Руси, від Сона до Кубані, в першій лінії мусить бути задоволена ця потреба українсько-руського народу. Львівський університет належить русинам!»¹⁵.

Ознайомившись з університетськими справами, Грушевський доводив, що створенням українського університету у Львові австрійський уряд вирішив би багато нагальних питань, пов'язаних з національними непорозуміннями між українцями і поляками. Він стверджував, що при належній увазі з боку крайового галицького уряду протягом трьох років можна буде створити український університет.

Негативний відгук серед українського студентства викликав конфлікт в 1899 році між деканом філософського факультету Казимиром Твардовським і Грушевським. Суть його полягала в тому, що на засіданні ради факультету український професор намагався наголосити на рівності прав як української так і польської мови. На вимогу декана виступати польською мовою, Грушевський демонстративно залишив засідання. Таку ж боротьбу він вів і проти російських шовіністів на археологічному з'їзді в Києві в 1899 році. Він провів кампанію за допущення від імені НТШ 30 доповідей українською мовою. Ця акція була підкріплена виданням у вигляді «Записок НТШ» двох томів першорядних праць членів НТШ, підготовлених на з'їзді. До того ж, ця кампанія мала гучний світовий резонанс¹⁶.

У липні 1899 року відбулося велике студентське віче, в якому взяли участь представники українського студентства з усіх австрійських університетів. Особливо великого розмаху і поширення набуло подібне віче в 1901 році. Грушевський вважав, що це віче «не скінчиться на сій першій маніфестації» і висловив їй якнайбільші симпатії у боротьбі студентства за рівноправність української мови. Він відзначав, що хоч студенти і вимагали створення повністю українського університету, вони могли б погодитись на викладання українською мовою на медичному, юридичному і філософському факультетах. Проте, уряд не пішов і на такі поступки. Тому протягом 1901–1902 років відбулася так звана «сецесія», коли 400 студентів-українців залишили Львівський університет і перейшли вчитись в інші закордонні університети.

Підтримуючи рух студентства за рівноправність, він в той же час виступав за легітимне вирішення питання. Він вважав, що український університет зможе заснувати лише австрійський уряд і тому виступав

¹⁵ Грушевський М. За Український університет у Львові. — Львів, 1899. — С. 12.

¹⁶ Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні і розвитку української науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів ювілейної конференції. — Львів, 1994. — С. 83.

проти нелегальної боротьби. Він підкреслював, що «національна боротьба в університеті дуже не на місці і не належить до речей, котрі можуть веселити справжнього мужа науки»¹⁷.

Перебування Грушевського на посаді завідуючого кафедрою Східної історії Львівського університету протягом 1894–1914 років було надзвичайно плідним як для нього самого, так і для українського національно-визвольного руху. Приїхавши сюди як молодий перспективний історик, напередодні Першої світової війни Грушевський став знаменитим вченим, його наукова, педагогічна і громадська діяльність стала помітним явищем в історії України. Працюючи в університеті, він виховав цілу плеяду молодих істориків, які становили собою ядро знаменитої історичної школи Грушевського: за приблизними підрахунками, загальна їх кількість становила близько ста чоловік. Грушевським була розроблена принципово нова концепція історії України, в основу якої покладено відхід від «общеруської» історії і перехід до зображення історії України, Росії та Білорусі як окремих, відносно незалежних один від одного процесів. Під час роботи у Львівському університеті Грушевським було написано 8 з 10 томів «Історії України-Руси», велика кількість статей, розвідок, інших матеріалів.

Skrypnyk Petro (Kyiv)

Research associate of the Institute of the History of Ukraine
at the National Academy of Sciences of Ukraine

Mykhaylo Hrushevsky and the Lviv University

The paper considers the period of Mykhaylo Hrushevsky's academic and public activities in the Lviv University (1894–1914). It shows that the period became a very important stage in the formation of his socio-political views and a crucial point in the national liberation movement of Ukraine.

Keywords: Mykhaylo Hrushevsky, the Lviv University, national liberation movement of Ukraine.

---

¹⁷ Цитую за: Качмар В.М. Проблема українського університету у Львові / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Львів, 1999. — С. 55.

Денисенко Галина (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Центру досліджень історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України

Денисенко Олена (м. Київ)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноправових
дисциплін Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ України
УДК: 325.455:159.953 (477)

МЕМОРІАЛЬНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті досліджується візуальна складова у формуванні історичної пам'яті українського народу. Огляд символічного простору, основу якого складає культурна спадщина, свідчить про його залежність від політичних та соціально-економічних процесів.

Ключові слова: пам'ятки, культурна спадщина, меморіальний простір, історична пам'ять.

У формуванні історичної пам'яті і національної свідомості народу важливу роль відіграє культурна спадщина. Візуальний компонент, що включає монументальні пам'ятники, пам'ятні місця, будинки, меморіальні комплекси, фортифікаційні споруди, цвинтарі, окремі поховання, створює меморіальний простір, який не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян.

До перерахованих пам'яток, які значною мірою формують меморіальний простір, відносяться й інші візуальні компоненти: паради, церемонії, пов'язані з історичними подіями або вшануванням видатних національних діячів, фольклорна та художня творчість, закріплена у суспільній пам'яті¹. Але саме нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, науки і техніки, монументального мистецтва є найбільш наочною формою пам'яті окремої людини і суспільства загалом. Знайомство з важливими сторінками минулого нашої країни, духовним досвідом попередніх поколінь набуває у процесі сприйняття нерухомих пам'яток історії загальнодоступної, емоційної форми, сприяючи не лише знайомству з історичним минулим, але всебічному розвитку людини. Участь у різних пошукових загонах, реконструкція історичних

---

¹ Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 53.

подій (особливо це стосується воєнної історії, що стало особливо популярним в останні роки) створює наочно-образний характер певного процесу, відчуття особистої причетності кожного учасника до конкретних подій і персоналій вітчизняної і всесвітньої історії.

Досліджуючи теоретичні питання феномена пам'яті, вітчизняні науковці Владислав Верстюк, Ігор Гирич, Галина Денисенко, Віталій Скальський, Ігор Симоненко звертають увагу на пам'яткознавчий аспект, ставлення громадськості до меморіального простору, сприймання знакових подій і історичних діячів через пам'ятки і місця пам'яті².

Мета статті — з'ясувати роль меморіального простору, основу якого складає культурна спадщина, у формуванні історичної пам'яті українського народу.

Меморіальний простір України створювався упродовж усього розвитку і змінювався під впливом політичних та соціально-економічних процесів, регіональних відмінностей. У XIX столітті українські землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій (з 1867 р.), де активно реалізувалася політика пам'яті, в якій не знаходилося місця українцям. У великих містах України встановлювалися пам'ятники російським самодержцям, полководцям, діячам російської і австрійської культури. Меморіальними дошками і пам'ятними знаками відзначалися місця, пов'язані з перебуванням царських осіб, вшануванням історичних постатей, які сприяли зміцненню і розвитку імперій.

Особливу увагу уряди приділяли річницям важливих для імперій подій. Процес увічнення пам'яті про перемогу в Полтавській битві (1709 р.) був започаткований російською владою відразу після самої події. Увічнення розпочалося із встановлення на полі битви колони, яка символізувала перемогу російської армії. З наближенням столітнього ювілею Полтавської битви виникла ідея спорудити в центрі новостворюваного головного майдану міста монумент, який будувався протягом п'яти років.

---

² Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення української революції 1917–1921 рр. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 5–23; Капась І. Історична пам'ять про антинацистський рух опору радянських партизан і підпільників Наддніпрянщини: генеза, механізми процесу / Іван Капась // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 121–131; Симоненко І. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13) — С. 53–63; Симоненко І. Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного наративу / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 1 (10). — С. 51–61; Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми / Ігор Гирич // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1. — С. 122–138.

По завершенню забудови площі пам'ятник, відкриття якого відбулося у червні 1811 року³, став домінантою всього архітектурного ансамблю. Завершення формування меморіального комплексу відбулося на початку ХХ століття під час святкування 200-річчя Полтавської битви⁴. Помпе́зне святкування круглої дати перемоги російських військ над шведами царизм прагнув використати для пропаганди ідей монархізму, непорушності і міцності підвалин самодержавства. Влада намагалася підкреслити силу російської зброї, ствердити свою присутність на українських землях, принизити пам'ять про українських воїнів, викликати негативне ставлення до тих українців, хто наважувався виступити проти російського панування. Цікаву паралель між подіями початку ХVIII століття і першої половини ХХ-го проводить полтавська дослідниця Оксана Сальнікова. Як відомо, однією з найзнаменніших подій дорадянського періоду вважалася Полтавська битва, яка вивела Росію в ранг великих держав Європи. Перемога у Другій світовій війні стрімко змінила роль і місце СРСР у світі, перетворивши його у наддержаву. Паралелі були настільки очевидні, що урочисте відзначення ювілею Полтавської битви у 1949 році шляхом створення музею-заповідника, виносилося на порядок денний⁵.

В умовах незалежної Української держави з'явилася можливість важено оцінити тогочасні події, перемогу російської армії і поразку українських збройних сил, які брали участь у битві. У 1991 році в Батурині на рештках земляних валів заміської резиденції гетьмана Івана Мазепи насипаний курган і встановлений хрест в пам'ять про мешканців міста, страчених у 1708 році російськими військами за підтримку гетьмана, неподалік — пам'ятна плита з портретом Мазепи і текстом: «Вклонимось цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне і трагічне в історії твоєї Вітчизни»⁶. У 1993 році на базі нерухомих пам'яток історії та культури створений Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», до складу якого увійшли 39 унікальних пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування і природи доби Гетьманщини. У Полтаві встановлений пам'ятний знак загиблим українським козакам, продовжується облаштування

³ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України / Віктор Вечерський / К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 209.

⁴ *Званцев П.М.* Собор ратной славы. Из истории Сампсониевского собора в Санкт-Петербурге / П.М. Званцев // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 6. — С. 67.

⁵ *Денисенко Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 167.

⁶ *Вечерський В.* Гетьманські столиці України / Віктор Вечерський. — К.: Інформ.-аналітична агенція «Наш час», 2008. — С. 192, 196.

лінії редутів, споруджується Ротонда вшанування пам'яті всіх полеглих у Полтавській битві, Меморіальний комплекс у с. Жуки Полтавського району⁷.

Протягом ХХ століття візуальний компонент історичної пам'яті українського народу неодноразово зазнавав великих втрат та ідейних переорієнтацій. Меморіальний простір і формування історичної пам'яті взаємопов'язані ідеологічними проектами. Найбільш характерним став Ленінський план монументальної пропаганди, згідно з яким знищувалися пам'ятники однієї епохи і увічнювалася пам'ять про державних і громадських діячів революційної доби. У квітні 1918 року було видано декрет Леніна про зняття пам'ятників царським особам і масове встановлення пам'ятників революціонерам і прогресивним діячам культури. Було затверджено перелік з 69 імен. Аналогічний декрет видано і в Україні у травні 1919 року⁸. Одне з перших рішень радянської влади стосувалося спорудження бюстів Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Рози Люксембург, Карла Лібкнехта, Володимира Леніна. У Києві на Думській площі, на місці пам'ятника Петру Столипіну, було встановлено погруддя Маркса (нині — майдан Незалежності), на Софійській — бюст Леніна, на Караваївській (нині — площа Льва Толстого) — колону на честь вождів революції, на розі вулиць Миколаївської і Московської (нині — площа Героїв Арсеналу) — гармату на місці пам'ятника Івану Іскрі й Василю Кочубею. У кожному районі міста з'являлися пам'ятники Дмитру Мануїльському, Григорію Петровському, Феліксу Дзержинському, Михайлу Калініну, Власу Чубарю, Станіславу Косіору⁹. Вибір героїв і подій здійснювався відповідно постулатів комуністичної ідеології тоталітарного режиму. Оскільки історична пам'ять пов'язана з топонімікою, відразу «за побажаннями трудящих» почали змінюватися назви вулиць, районів, кінотеатрів, фабрик і заводів, широкого розмаху набула монументальна пропаганда. Знищувалися пам'ятки попередніх епох: громадські будівлі, оборонні споруди, кладовища, твори монументальної скульптури і образотворчого мистецтва, створені минулими генераціями, які надавали Києву особливого колориту і надзвичайного краєвиду.

---

⁷ Верстюк В. Гетьман І. Мазепа в історичній пам'яті України / Владислав Верстюк // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 25.

⁸ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За загальною ред. Юрія Шаповала. — К.: ІПЕНД, 2013. — С. 195.

⁹ Анисимов А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет / Олександр Анісімов. — К.: «TABACHUK Ltd», 1992. — С. 136.

Масова руйнація релігійних архітектурних пам'яток прокотилася по країні в 1930-х роках. Лише в монастирях Північного Лівобережжя України було знищено 6 пам'яток архітектури XVII століття, 16 — XVIII, 14 — XIX. Особливо відчутними були втрати, понесені культурним фондом Києва. Після перенесення до Києва у 1934 році столиці радянської України руйнування релігійних святинь набуло характеру чітко спланованої акції. Давній центр Київської Русі з її золотоверхими банями, за прикладом Москви, було вирішено перетворити в своєрідний еталон нового соціалістичного міста. У вересні 1934 року в Києві розпочалося руйнування Михайлівського Золотоверхого собору, в 1935-му — унікального Межигірського монастирського комплексу. В березні 1936 року президія Київської міськради винесла рішення про знесення Десятинної, а заодно і Покровської церков. Подібна доля спіткала Військовий Микільський собор, дзвіницю Кирилівського монастиря, Трьохсвятительську церкву, Братський монастир¹⁰. Кількість знищених пам'яток у Києві досягла 254 одиниць¹¹. Олександр Довженко писав у своєму «Щоденнику»: «Одне слово, двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив бити цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю. Мені здається, що в наступних часах нашу героїчну епоху будуть вважати епохою занепаду в багатьох смислах»¹².

Відбираючи події для увічнення, ідеологічна машина поєднала звичайну схему російської історії з формаційним і партійно-класовим підходами, яка у викладі Юрія Шаповала має такий вигляд: «давньоруська народність — литовсько-польська колонізація — Переяславська рада — суспільно-політичні рухи — жовтнева революція та громадянська війна — утворення УРСР — Велика вітчизняна війна — розпад СРСР»¹³. Головною подією XX століття стала жовтнева революція, яка відображена у низці монументів, назвах вулиць, населених пунктів і міст. Другою подією вважалася перемога у Другій світовій війні (тодішня назва — Велика вітчизняна війні), яку увічнюють 45 тисяч пам'ятників та

¹⁰ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1942 рр. — Ч. 11: Кінець 20–1941 рр. / Олексій Нестуля. — К., 1995. — С. 172, 173.

¹¹ Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті / Автор спеціального змісту Людмила Проценко. — К.: Картінформ, 1991.

¹² Пам'ятки України. — 1989. — № 1. — С. 38.

¹³ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За загальною ред. Юрія Шаповала. — К.: ІПЕНД, 2013. — С. 200.

обелісків, 28 тисяч братських могил¹⁴. Інші події відображалися у камені у контексті зазначеної схеми. Для увічнення найвизначніших подій історії, партійних і державних діячів використовувалась монументальна пропаганда, на їх честь перейменовували міста і села, площі і вулиці, споруджували скульптурні зображення, яким надавався статус пам'ятки історії та культури.

Крах комуністичного режиму, розпад СРСР, проголошення незалежної Української держави в 1991 році відзначені у меморіальному просторі країни як черговий переломний момент. Сучасний меморіальний простір України перебуває у доволі неоднозначному становищі. Головними ознаками даного процесу стали очищення від пам'яток тоталітаризму, демонтаж певних категорій пам'ятників радянського періоду, регіональні особливості трансформації меморіального простору країни, так звана «війна пам'ятників», масове встановлення національно-державницьких монументів. У регіонах країни, які входили до складу різних державних утворень протягом тривалого періоду, сформувалися протилежні оцінки історичних подій і героїв, що приводить до розколу в українському суспільстві щодо окремих категорій пам'яток.

На зміну канонічному набору радянської доби встановлюються пам'ятники діячам Української революції 1917–1921 років, провідникам національно-визвольного руху, видатним українським діячам науки і культури, відзначаються події національної історії. Разом із суттєвими якісними і кількісними змінами на шляху відродження національної самосвідомості залишається незавершеним процес очищення країни від спадку тоталітаризму. Важливим для ідентифікації певних соціальних груп чи суспільства в цілому є відбір визначних постатей української історії, вибір подій, знакових для українського народу. Це, передусім, події Національно-визвольної війни середини XVII століття, національно-визвольний рух українського народу упродовж всього історичного поступу.

Тільки за часів незалежності, в умовах національного і культурного відродження України, дослідження та увічнення історії українського козацтва виходить на належний рівень. Останнім часом виявлено 1174 нерухомих пам'яток, пов'язаних з українським козацтвом, понад 200 пам'ятних місць — лише на Київщині¹⁵. Знято тавро зрадника з українського

---

¹⁴ Тронько П.Т. Згадаймо всіх поіменно... З історії боротьби комсомольців і молоді проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Петро Тронько. — К.: Вид-во «Молодь», 2001. — С. 219.

¹⁵ Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. —

гетьмана Івана Виговського, дана об'єктивна оцінка його діяльності. Історична пам'ять про патріота України, соратника Богдана Хмельницького зберігається в пам'ятниках на батьківщині гетьмана в с. Вигів (Коростенський р-н, Житомирська обл.), Германівка (Обухівський р-н, Київська обл.), де відбулася в 1659 році Чорна рада, після якої Іван Виговський змушений був скласти булаву, Шаповалівка (Сумська обл.), місце Конотопської битви 1659 року, Музей-меморіал у с. Руда (Львівська обл.), де, за деякими припущеннями, похований гетьман.

XX і початок XXI століть асоціюється у колективній пам'яті людства з революціями, двома світовими, громадянською і «холодною» війнами, трьома голодоморами, форсованою індустріалізацією та примусовою колективізацією, великим терором 1930–1950-х років, Чорнобильською катастрофою, проголошенням державної незалежності України, Революцією гідності і агресією Росії проти України. Серед нових національно спрямованих пам'ятників, покликаних відродити історичну пам'ять суспільства, переважають теми Голодомору, політичних репресій. Найбільша кількість пам'ятників і пам'ятних знаків присвячені Голодомору 1932–1933 років. Станом на липень 2008 року в Україні налічувалося 4452 пам'ятників і пам'ятних знаків на вшанування пам'яті жертв Голодомору, 12 вересня 1993 року на Михайлівській площі у Києві відкрито загальнонаціональний Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні, у листопаді 2008 — Меморіал жертвам голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні¹⁶.

Друга група щойно виявлених і споруджених пам'яток за кількістю — це пам'ятки жертвам політичних репресій. На жаль, мало що можна почерпнути в літературі про місця пам'яті, увічнення жертв Великого терору в Україні. Списки пам'ятників жертвам політичних репресій на території колишнього СРСР, складені за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку, Фонду Джексона (США) і Фонду Сахарова (США), налічують 1213 позицій, в тому числі по Україні — 180 пам'ятників і меморіальних дощок¹⁷. Це далеко не повний список, в нього, зокрема, не включені музейні комплекси, будинки, де мешкали і працювали представники української інтелігенції — науковці, письменники,

---

С. 146; Демиденко О. Увічнення та збереження історії козацтва... / Автореферат дис.. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ольга Демиденко. — К., 2005. — С. 14.

¹⁶ Веселова О. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні / Олександра Веселова // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 177.

¹⁷ Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru>; Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України (далі — ПА ЦДІКСУ Інституту історії НАН України).

актори, режисери, репресовані за часів сталінщини. Багато пам'яток фігурують у списку неодноразово, іноді під різними назвами.

Ініціативи щодо відзначення видатних постатей Української революції 1917–1921 років виписані в офіційних указах президента України у зв'язку з виповненням у 2005–2009 роках ювілейних річниць від дня народження діячів УНР та ЗУНР і для утвердження в суспільній свідомості об'єктивної оцінки їх ролі в історії, забезпечення консолідації української нації. За часів незалежності постало 9 пам'ятників Михайлу Грушевському, ім'ям провідного історика і державного діяча названі наукові установи, навчальні заклади, існує 4 музеї (Київ, Львів, с. Сестринівка Козятинського р-ну Вінницької обл., с. Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.)¹⁸. На відміну від пам'яті про Грушевського, пам'ять про голову Генерального Секретаріату, першого українського уряду у XX столітті, Володимира Винниченка відновлюється державою завдяки діяльності окремих суспільних діячів та громадських ініціатив. У 1993 році ім'я Винниченка присвоєно Кіровоградському педагогічному університету, в 2010 році йому відкрито пам'ятник, встановлена меморіальна дошка на будівлі гуманітарного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Найскладніший шлях із забуття доводиться долати постаті Симона Петлюри. Як голові Директорії УНР йому в Україні є лише один пам'ятник — у Рівному, а також меморіальна дошка на будинку колишньої Полтавської духовної семінарії (нині аграрний коледж, вул. Сковороди 1/3), де навчався в 1895–1902 роках Симон Петлюра¹⁹. Незважаючи на плин часу, збереглися меморіальні будинки у Полтаві, де народився і навчався Петлюра, віднайдені будинки у Києві, де проходила його активна діяльність як громадсько-політичного і військового діяча (вул. Володимирська, 36, 57, 78; Богдана Хмельницького, 26; Прорізна, 22), у Вінниці (вул. Соборна, 48; Чкалова, 15) та інших містах.

За часів незалежності встановлено 17 пам'ятників Степану Бандері, провіднику ОУН(б), пам'ятники і пам'ятні знаки Ярославу Стецьку, Олегу Ольжичу, Олені Телізі²⁰. У 1998 році в с. Старий Угринів,

¹⁸ Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення української революції 1917–1921 рр. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 15.

¹⁹ Огієнко В. Траєкторії пам'яті: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та Симон Петлюра в національній пам'яті / Віталій Огієнко // Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. — К., 2013. — С. 210.

²⁰ Симоненко І. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 55.

Калуського району Івано-Франківської області почалося відродження садиби, де з 1909 року по 1933 жив Бандера. За рішенням сільського сходу на подвір'ї встановлено символічний хрест, а 14 жовтня 1990 року відкрито перший в Україні пам'ятник. На Європейській площі обласного центру в 2009 році споруджено меморіальний комплекс та пам'ятник Степану Бандері. Символічні хрести, пам'ятні знаки у формі державного герба встановлено на братських могилах українських січових стрільців, вояків УПА у Волинській, Львівській, Тернопільській, в селах Калуського, Коломийського, Рогатинського, Тисменецького районів Івано-Франківської області²¹.

Проблема оздоровлення і гармонізації меморіального простору задля формування у громадян відповідної національної ідентичності вимагає від державних органів здійснення цілеспрямованої політики історичної пам'яті. Як не існує загального консенсусу щодо оцінки періоду радянського минулого, так не вироблена єдина політика щодо пам'ятників. Через брак фінансування призупинена робота над «Зводом пам'яток історії та культури України», на початковому етапі — створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, які є певними охоронними грамотами для національної культурної спадщини. З 143424 пам'яток, що перебувають на державному обліку, до Державного реєстру включено лише 5256 об'єктів²². Упродовж десятиліть в Україні уникають публічного обговорення долі радянського спадку, у тому числі назв вулиць, населених пунктів, встановлення пам'ятників. Офіційна влада, за винятком окремих указів, ситуативних і компромісних, продовжує залишатися осторонь конфліктних історичних питань. В той же час міський простір зазнає суттєвих змін, поряд із радянськими з'являються нові пам'ятники, у тому числі щойно виявлені дорадянського часу. Радянські пам'ятники стають репрезентацією лише одного з періодів історії, хоча і дуже важливого.

Зважена й реалістична гуманітарна політика повинна стати найважливішим пріоритетом влади й громадянського суспільства. Меморіали, топоніміка у різних регіонах України відбивають полярні ціннісні стереотипи й відмінні орієнтації. Якщо в Західній Україні в перші роки незалежності були зняті всі монументи Леніну, то на Сході й Півдні вони

---

²¹ Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 225–226.

²² Концепція національної політики щодо збереження культурної спадщини в Україні [проект]. Проект Європейської комісії «Регіональне співробітництво для збереження культурної спадщини». — К., 2014. — С. 7, 10.

залишилися майже недоторканими. Станом на 2003 рік на обліку в Києві перебувало 1629 пам'яток історії, а кількість поставлених на облік пам'яток історії протягом п'яти років збільшилась на 151 об'єкт і складає 1780 пам'яток²³. З одного боку, з'являються нові пам'ятки, виявлені в процесі науково-дослідної роботи, з іншого — в умовах зміни ідеологічних пріоритетів у державі змінюється ставлення і оцінка спадщини радянської доби. Згідно наказу Міністерства культури і туризму України від 31 жовтня 2008 року з Державного реєстру нерухомих пам'яток України було виключено 11 пам'ятників, що увічнювали осіб, причетних до організації і здійснення Голодомору та державних репресій в Україні. Упродовж 2007–2008 років в Україні демонтовано близько 2825 об'єктів тоталітарного комуністичного минулого, у тому числі 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму — організаторам Голодомору та репресій 1937–1941 років. Перейменовано понад 3000 топографічних назв, що носили їх імена²⁴.

Прийняття 9 квітня 2015 року Верховною Радою України і підписаних президентом України 15 травня 4 законів про декомунізацію: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» поставило на порядок денний низку назрілих питань, у тому числі щодо демонтажу пам'яток періоду тоталітаризму. Разом з тим, держава має взяти на себе обов'язок охорони, упорядкування і збереження пам'ятників і пам'ятних знаків про учасників і жертв Другої світової війни²⁵. Необхідно розробити правовий механізм вирішення цих питань (передусім, щодо назв населених пунктів, міст, використання символіки), що, на жаль, не стало предметом обговорення істориків і широкого кола громадськості. На часі створення єдиного національного реєстру пам'яток Другої світової війни, а також Героїв Небесної сотні і захисників Вітчизни, загиблих у війні проти агресії Росії за суверенітет і територіальну цілісність нашої держави у ХХІ столітті.

²³ Даниленко В.М., Федорова Л.Д. Місце пам'яток історії в історико-культурній спадщині Києва / Віктор Даниленко, Лариса Федорова // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / В.О. Горбик (відп. ред.), В.М. Даниленко, Г.Г. Денисенко, Т.І. Катаргіна та ін. — К.: Ін-т історії НАН України, 2009. — С. 134–135.

²⁴ Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/13811.html>

²⁵ Режим доступу: www.bbc.com/russian/international/2015/04/150409_ukraine_rada_anticommunist_law

Окремого розгляду на державному рівні потребує питання, яке виникло навколо демонтажу і перенесення пам'яток радянського періоду до Музею тоталітаризму, створення якого на часі. Наявність таких музеїв, виставок комуністичної символіки, принаймні, знизить конфліктність у справі очищення меморіального простору України, введе цей процес у рамки законних дій. Вирішення цих питань, а також перейменування вулиць, назв населених пунктів, міст, на нашу думку, необхідно проводити за участі громадян міста, району, вулиці, розглядаючи точки зору представників місцевих громад, різних партій і громадських організацій. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дозволить дійти миру і порозуміння у суспільстві і зупинить нав'язану «війну пам'ятників».

Характерними для такого процесу є рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи, висловлені спеціальною резолюцією «Відношення до меморіалів, які є предметом різного історичного тлумачення в державах-членах Ради Європи», прийнятої у січні 2009 року. Поряд з рекомендаціями щодо знесення меморіалів висловлена альтернатива про збереження в музеях «пам'ятників, встановлених завойовниками чи режимом, який вважається пригноблювальним чи ненависним». Остаточне рішення щодо пам'ятників і меморіалів — це суверенний вибір держави, де вони знаходяться, але воно має відповідати нормам міжнародних конвенцій і двосторонніх договорів, наголошується в Декларації²⁶. Така зважена оцінка ситуації, що склалася у меморіальному просторі Європи, цілком стосується й України.

З іншого боку, необхідно пропагувати національну ідею шляхом увічнення борців за незалежність України, учасників національно-визвольних рухів, усвідомлюючи, що міська топоніміка, пам'ятники являються важливими складовими формування світогляду, національної свідомості, спільної пам'яті нації, державницького мислення громадян. Необхідно створити єдиний центральний орган (спеціальний підрозділ Міністерства культури, Інституту національної пам'яті або іншого відомства) із правом видачі дозволу на спорудження, переміщення або демонтаж пам'ятників. На такий орган слід покласти обов'язки охорони існуючих монументів, складання і оновлення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, контроль за виконанням органами влади усіх рівнів відповідного законодавства. У складі такого підрозділу належить працювати фахівцям — консультантам з питань археології, архітектури, історії, мистецтвознавства, містобудування, культурології, здатними надавати експертні висновки з суперечливих питань. При цьому слід враховувати загальний

²⁶ Режим доступу: http://gska.2.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/899_rez_1652.html.; Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 59.

процес демократизації суспільного життя, коли органам місцевого самоврядування надається більша самостійність у вирішенні економічних, фінансових, соціальних і гуманітарних питань.

З 2005 року серед наукового і культурного загалу обговорюється цікава і суспільно значуща ідея створення архітектурно-історичного комплексу «Алея видатних діячів України» у Києві. Приклади створення подібних комплексів відомі в минулому у нас і за кордоном. У 1909 році за підтримки Київського відділу Російського військово-історичного товариства була схвалена концепція створення комплексу пам'яток «Історичний шлях» у вигляді скульптурних зображень 15 видатних державних, військових і культурних діячів Київської Русі²⁷. У роки Української революції 1917–1921 років серед передової української інтелігенції з'явилася ідея увічнення пам'яті борців за незалежну Україну. Громадські організації висловили низку пропозицій щодо охорони могил гетьманів України, останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. У червні 1918 році була прийнята ухвала всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу до Києва. Зокрема, йшлося про поховання Івана Мазепи в Софійському соборі, реставрації і визнання національною власністю палацу останнього гетьмана України Кирила Розумовського у Батурині²⁸.

Кожна історична епоха вносила своє бачення як історичних подій, так і знакових постатей, про що йшлося в директивних документах в радянський період. У 1950-х роках ЦК пропонував такий порядок проведення екскурсії Києвом: початок біля пам'ятника Леніну, потім — пам'ятник Тарасу Шевченку, Золоті Ворота, Софійський собор, Десятинна церква, пам'ятники князю Володимирі і гетьману Богдану Хмельницькому, Аскольдова могила, Печерський і Видубицький монастирі, музей Тараса Шевченка, пам'ятники та будівлі радянських часів²⁹. У дев'яності роки минулого століття Спілка письменників України і Всеукраїнська спілка краєзнавців виступила з ідеєю створення Національного пантеону видатних українських діячів і розміщення його на місці зруйнованого за радянських часів некрополя «Аскольдова могила» або на Щекавицькій горі, де похований літописний князь Олег, а згодом був магістратський

²⁷ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в пам'ятках / В'ячеслав Горбик, Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 28–29.

²⁸ Відродження. — 1918. — Ч. 4. — 11 липня; Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 214; № 3. — С. 155.

²⁹ Скельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Скельчик. — К.: Вид-во «Часопис «Критика», 2008. — С. 216.

цвинтар³⁰. Пантеон видатних діячів національної історії міг би стати одним з найдієвіших засобів формування національної свідомості та історичної пам'яті громадян.

Такий меморіал визначним діячам української історії бажано об'єднати з «Територією гідності» на Хрещатику і Музеєм Героїв Небесної сотні, які загинули під час Революції гідності в 2013–2014 роках. При його створенні слід передбачити перенесення, у разі можливості, праху визначних постатей, що покоїться на різних цвинтарях, встановлення поруч з похованнями їхніх скульптурних зображень. Окремі монументи були б кенотафами, оскільки могили Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Петра Сагайдачного не збереглися³¹. Пантеон одразу став би візитівкою Києва, місцем екскурсійного паломництва. Він був би не менш популярний, ніж площа Героїв у Будапешті, де встановлений Пам'ятник 1000-літтю Угорщини, колонада із скульптурними зображеннями національних героїв і Меморіал угорським солдатам, які загинули у світових війнах; Вавельський замок у Кракові, символ Польщі і особливе місце для польського народу, де у Кафедральному соборі поховані польські монархи, видні політичні діячі, великі поети; площа Венеції у Римі з Палацом Венеції, однією з перших споруд епохи Відродження, грандіозним монументом Віктору Еммануїлу II і пам'ятником Невідомому солдату в пам'ять про італійців, загиблих в роки Першої світової війни³².

Halyna Denysenko (Kyiv)

Senior researcher fellow of the Centre for research
of the historical and cultural heritage of the Institute
of History of Ukraine NAS of the Ukraine,
Candidate of historical Sciences (PhD)

Helena Denysenko (Kyiv)

Docent of the Department of common law disciplines
of the Educational-scientific Institute of law and psychology
of the National Academy of internal Affairs,
Candidate of historical Sciences (PhD)

The Memorial space of Ukraine in the Formation of Historical Memory

This article is dedicated to research of the visual component of the historical memory in Contemporary Ukraine. An analysis of Ukrainian's symbolical space attests about its dependence from political and social-economic processes.

Keywords: *monuments, cultural heritage, historical memory, Memorial space.*

---

³⁰ Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури / Петро Тронько. — К., 1994. — С. 105, 106.

³¹ Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми / Ігор Гирич // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1. — С. 133.

³² Города-музеи Италии: Рим-Венеция-Флоренция-Неаполь-Помпеи-Пиза и Сиена. — Lozzi Roma: edizioni turistiche. — С. 7.

Ковпаненко Наталя (м. Київ)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник

Центру досліджень історико-культурної спадщини України

Інституту історії України НАН України

УДК: 93/94:351.853(477) «1940/1960»

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ Й ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-ХУДОЖНЬОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ (середина 1940-х — середина 1960-х рр.)

У статті розглядаються питання охорони нерухомої історико-художньої спадщини в Україні у середині 1940-х — середині 1960-х років, висвітлюється роль наукових установ, істориків мистецтва і архітектури, реставраторів у збереженні і дослідженні пам'яток.

Ключові слова: Україна, історико-художня спадщина, дослідження і збереження пам'яток, реставрація.

У трагічні для української історії 1930-ті роки було знищено, самовільно перебудовано та пошкоджено чимало пам'яток архітектури і мистецтва минулого. Політико-ідеологічний підхід до питань культури, командно-адміністративні методи державного керівництва призвели до розладу системи охорони пам'яток, занепаду пам'яткоохоронної справи. Істотних втрат зазнало культурне надбання України під час Другої світової війни. За неповними даними гітлерівськими військами зруйновано 714 міст і 28 тис. сіл, близько 1 тис. цінних пам'яток архітектури, з яких 347 знищено повністю¹. Разом з цим, радянськими спецслужбами висаджено в повітря Успенський собор Києво-Печерської лаври, спалено ансамбль Круглої площі в Полтаві. Загинуло багато документальних матеріалів, пограбовано музеї, за межі країни вивезено величезну кількість художніх творів, в тому числі пам'яток іконопису.

Упродовж 1944–1947 років в Україні було прийнято правові акти, спрямовані на удосконалення законодавчого забезпечення збереження культурної спадщини, що знаходилась в аварійному стані², відновлено систему органів охорони пам'яток на центральному і обласному рівні.

---

¹ Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР в 4-х томах. — Т. 1: Киев и Киевская область. — К., 1983. — С. 7.

² Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1945 р. «Про заходи до впорядкування стану пам'яток культури, старовини і природи на території Української РСР», яка затвердила «Положення про пам'ятки культури і старовини». Див.: Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1945. — № 17–18. — Ст. 128.

Вона включала до себе, серед іншого, Управління охорони пам'яток культури і старовини при Комітеті у справах культурно-освітніх установ (історія, археологія, мистецтво), а також відділ охорони пам'яток при Управлінні у справах архітектури (архітектура й пов'язані з ними твори монументального живопису і скульптури). Для координації роботи державних органів, контролю за обліком і збереженням історико-культурної спадщини у 1946 році була заснована Урядова комісія по охороні пам'яток культури та старовини при Раді народних комісарів УРСР, яку очолив відомий поет і громадський діяч Микола Бажан, на той час заступник голови Ради міністрів УРСР. Ці заходи певною мірою поживали роботу з виявлення та опису пам'яток, прискорили їх реєстрацію. У 1947 році було взято на облік 19 678 історичних, архітектурних і монументальних об'єктів, а у 1948-му — 25 000³. Дієву участь в цій роботі брали працівники музеїв і заповідників, краєзнавці.

Відбудова пам'яток архітектури розпочалася одночасно з відродженням народного господарства ще за часів війни, ширше вона розгорнулася після її завершення. Основна увага на той час була спрямована на обстеження й облік пошкоджених об'єктів історико-культурної спадщини, опрацювання проектів їх ремонту та консервації, передусім щодо визначних споруд та їх комплексів. Питання збереження історико-архітектурного вигляду зруйнованих міст і сіл, пам'яток архітектури були тісно пов'язані з містобудівною практикою. У липні 1945 року відбулися Всесоюзна (в Москві) та Республіканська (у Києві) наради головних архітекторів міст, де обговорювались важливі питання містобудування, і зокрема, консервації та відбудови історичних пам'яток і включення їх до нових архітектурних ансамблів⁴, що було новацією в радянській історії. Оскільки структури охорони пам'яток архітектури при обласних управліннях та в м. Києві з причини нестачі кваліфікованих кадрів практично не діяли, становлення охорони пам'яток архітектури і пов'язаних з ними творів монументального мистецтва було тісно пов'язано з діяльністю Української філії Академії архітектури СРСР, заснованої наприкінці 1943 року з метою «розв'язання будівельних і архітектурних завдань по відновленню зруйнованих міст і сіл..., а також підготовки українських архітектурно-художніх кадрів»⁵. Перетворена у 1945 році в Академію

³ Кот С.І. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). — К., 1989. — Ч. 3. — С. 118.

⁴ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990. — К., 1991. — С. 173.

⁵ Там само. — С. 85.

архітектури УРСР, ця інституція, завдяки активній позиції свого президента, члена-кореспондента Академії архітектури Володимира Заболотного (віце-президентом став дійсний член Академії архітектури Павло Альошин), почала здійснювати науково-методичне керівництво архітектурно-планувальними роботами в республіці. Одним з головних завдань академії, за її статутом, була участь у справі охорони та збереження архітектурних пам'яток, розроблення і запровадження нових методів їх консервації, реставрації тощо⁶.

Підготовці планів відбудови міст та інших населених пунктів передувала велика дослідницька робота, у ході якої вивчалась історія формування їх архітектурного вигляду, характеризувались окремі пам'ятки архітектури і монументального мистецтва, пропонувались заходи по їх охороні. Вже у 1944 році фахівці Української філії Академії архітектури СРСР почали дослідження 50 найцінніших об'єктів Києва, Чернігова і Львова — церковних та громадських споруд. Упродовж 1945 року було детально обстежено 450 пам'яток зодчества України, чим була надана значна допомога органам охорони пам'яток⁷. Проводилась і робота по комплексному обстеженню і вивченню садово-паркового мистецтва. Збиралась бібліографія і довідкові матеріали по архітектурним пам'яткам УРСР. Загалом у 1944–1945 роках в Україні було обстежено і поставлено на державний облік понад 2 тис. пам'яток архітектури, проекти відбудови та реставрації розроблялись для 93 пам'яток⁸.

Проте створена на власному українському досвіді система охорони пам'яток проіснувала недовго. Згідно з постановою Ради міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 року «Про заходи щодо поліпшення охорони пам'яток культури» на всій території країни впроваджувались єдині загальносоюзні принципи організації пам'яткоохоронної справи⁹. Основні положення цього документу визначили законодавчі й методичні засади роботи щодо збереження історико-культурної спадщини протягом наступних трьох десятиліть. Уряд республіки 30 грудня 1948 року прийняв відповідну постанову «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР», за якою функції охорони пам'яток, нагляду за їх

---

⁶ Статут Академії архітектури Української радянської соціалістичної республіки // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1945. — № 7. — Ст. 182–186.

⁷ *Кот С.І.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток... — С. 91.

⁸ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. — К., 1998. — С. 37.

⁹ Охрана памятников истории и культуры. Сборник документов. — М., 1973. — С. 65–75.

отриманням і збереженням покладались на місцеві органи влади¹⁰. Урядову комісію було скасовано.

Охорона об'єктів культурної спадщини регулювалась спеціальним «Положенням про охорону пам'яток культури на території Української РСР» (1949 р.). В його першому розділі зазначалось, що під охороною держави перебувають «всі пам'ятки культури..., що мають наукове, історичне або художнє значення»¹¹. Пам'ятки поділялись на чотири види — архітектури, мистецтва, археології та історії, а за категоріями — загальносоюзного та республіканського значення. До мистецьких пам'яток зараховувались твори образотворчого і декоративного мистецтва — як нерухомі, монументальні (живопис і скульптура, пов'язані з архітектурними спорудами, скульптурні пам'ятники), так і рухомі, станкові (твори живопису, скульптури, графіки, що зберігаються в державних установах і сховищах), а також витвори декоративного, прикладного, садово-паркового мистецтва. Для кожного виду пам'яток наводився перелік типових об'єктів. Пам'ятки мистецтва класифікувались в дуже загальному вигляді: за видами мистецтва та за місцезнаходженням пам'яток. Досить розлогими були списки типологічних груп архітектурних і археологічних об'єктів. Серед пам'яток архітектури згадувались, серед іншого, цивільні й культові будинки, фортеці, палаці, садиби (як збережені повністю, так і їх рештки), тріумфальні арки, мости, мавзолеї, надгробні пам'ятники та ін. До цього ж виду пам'яток зараховувались і пов'язані з архітектурними спорудами твори монументального і прикладного мистецтва¹².

У керівництві пам'яткоохоронною справою було збережено закладений офіційними документами 1945 року міжвідомчий розподіл. Зокрема, об'єкти архітектури і пов'язані з ними твори монументального мистецтва «підпорядковувались» Управлінню в справах архітектури, а особні художні пам'ятки — Комітету у справах мистецтв при Раді міністрів УРСР. У 1949–1950 роках керівні відомства розробили інструкції про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'яток різних видів, які в методичному плані доповнили вищезгадане положення¹³. Для науково-методичного керівництва збереженням і вивченням пам'яток старовини, розроблення методики реставраційних робіт і наукової класифікації об'єктів при Президії АН УРСР була створена

---

¹⁰ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1948. — № 23–24. — Ст. 91.

¹¹ Законодавство про пам'ятки історії та культури. — К., 1970. — С. 38–39.

¹² Там само. — С. 39.

¹³ Там само. — С. 120–125, 335–373.

Науково-методична рада з охорони пам'яток культури УРСР, очолювана відомим археологом, академіком Петром Єфименком, до складу якої входили, крім представників державних відомств, співробітники АН УРСР, відомі діячі культури¹⁴. Але наприкінці 1940-х років вона практично припинила свою діяльність.

Недосконала система охорони культурної спадщини, базована на розподілі функцій між різними інституціями, збереглась і в середині 1950-х років після реорганізації органів державного управління. Охорону і збереження осібних пам'яток мистецтва, історії й археології з 1953 року покладали на Міністерство культури, а об'єктів архітектури та пов'язаних з ними монументальних художніх творів — на заснований у 1955 році Державний комітет Ради міністрів УРСР у справах будівництва і архітектури (Держбуд УРСР). Розпорошеність пам'яткоохоронної справи між різними інстанціями, яка вела до її занепаду, руйнування культурних об'єктів, викликала численні протести науковців. За ліквідацію міжвідомчої роз'єднаності та раціональну організацію справи охорони та реставрації архітектурно-мистецьких об'єктів виступали Максим Рильський, Євген Катонін, Павло Альошин, Василь Касіян, Лука Калениченко, Григорій Логвин та багато інших діячів культури, мистецтвознавців, архітекторів, реставраторів¹⁵.

У повоєнний період велика увага, як вже зазначалось, приділялась відродженню й реконструкції населених пунктів і в цьому контексті — відбудові та реставрації пошкоджених під час війни історико-архітектурних і художніх пам'яток. Новацією було те, що охороні підлягали не лише окремі споруди, але й «центри розвитку культури в минулому», пізніше визначені як ансамблі і комплекси. До них належали міста, населені пункти або їх частини, що зберегли історичне планування або значну кількість історичних будівель.

Відновлення визначних архітектурних об'єктів та їх мистецького оздоблення, здійснення комплексних реставрацій як невід'ємної ланки пам'яткоохоронних заходів, а також спорудження пам'ятників, зведених за рішеннями уряду, покладалось на спеціалізований Трест по будівництву монументів та реставрації пам'яток архітектури (з 1947 р. —

¹⁴ Історія Національної академії наук України. 1946–1950: Ч. 2: Додатки. — К., 2008. — С. 140.

¹⁵ Див., наприклад, доповідну записку ЦК КПУ та Раді міністрів Української РСР керівника і співробітників лабораторії реставрації Інституту теорії і історії архітектури та будівельної техніки АБ і А УРСР Луки Калениченка, Ольги Плющ, Євгена Мамолати у публ.: *Крутенко Н.* Лука Калениченко — реставратор, пам'яткоохоронець // *Пам'ятки України: історія та культура.* — 2004. — № 4. — С. 52–54.

«Будмонумент»¹⁶. Очолювала роботи вчена рада Академії архітектури, а згодом — Держбуду України¹⁷. В «Будмонументі» почала формуватись київська школа архітекторів-реставраторів (Володимир Петичинський, Георгій Говденко, Маріоніла Александрова-Говденко, Євгенія Лопушинська, Євгенія Пламєницька та ін.). Визначальною метою реставрації на той час вважали відновлення або відтворення пам'ятки, повернення їй первісного вигляду¹⁸.

У 1944–1950-ті роки проводились великі відбудовчі й ремонтно-реставраційні роботи щодо відновлення пошкоджених під час війни пам'яток архітектури у Києві, Чернігові, Полтаві, Одесі, Львові, Кам'янці-Подільському, Чернівцях та інших містах. Загалом ними було охоплено понад 600 історико-художніх об'єктів практично у всіх регіонах України¹⁹. В інтер'єрах багатьох споруд були відкриті залишки старовинних розписів і скульптурного оздоблення, вивченню і збереженню яких приділили помітну увагу. Реставраційні роботи супроводжувались ретельним студіюванням пам'яток, вивченням літературних та архівних джерел²⁰. Найбільш результативними виявились дослідження творів давньоруського зодчества та пов'язаного з ними монументального живопису, які традиційно проводились як українськими, так і російськими науковцями.

Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років в країні було розширено вже існуючі, та створено нові відділи та лабораторії з реставрації монументального живопису при архітектурних майстернях. Спеціальний сектор був організований і в Науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури та будівельної техніки Академії архітектури УРСР. Перед ним стояло завдання наукової розробки питань методики та технології реставрації монументального живопису, наукової документації реставраційних робіт. У складі сектору працювали художники-реставратори Лука Калениченко, Ольга Плющ, Євген Мамолат — фундатори київської школи реставрації монументального живопису, які відновили мистецький декор інтер'єру Софійського собору, розписів Володимир-

---

¹⁶ У 1951 р. «Будмонумент» був реорганізований у Республіканські спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні з міжобласними філіями в Києві, Львові і Чернігові.

¹⁷ Корпорація «Укрреставрація». Режим доступу: <http://ukraine-restoration.com.ua/>.

¹⁸ *Прибєга Л.* Українська архітектурно-реставраційна школа: історія і сьогодення // Українська Академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. — 2003. — Вип. 10. — С. 12.

¹⁹ *Дорофійенко І., Козинкевич О., Пашина В.* Історія реставрації в Україні // 50-річчя Укрреставрації. Історія корпорації. — Львів, 1996. — С. 40.

²⁰ *Горбенко Є.В.* Реставрація пам'ятників архітектури на Україні // Вісник академії архітектури УРСР. — 1951. — № 2. — С. 42–45.

ського собору, Кирилівської церкви в Києві²¹. Головним завданням реставрації Софійського собору, зокрема, визначалось наближення внутрішнього художнього оздоблення до його первісного стану (XI–XII ст.). У 1952–1954 роках були відреставровані всі збережені мозаїки Софії Київської площею 260 квадратних метрів, а у 1952–1964 роках відкрито і реставровано близько 2 тис. квадратних метрів давньоруських фресок. Завдяки розкриттю стінописів інтер'єру від замалювань XIX століття були не тільки виявлені нові рідкісні твори середньовічного живопису, збережені вже відомі композиції, але й значно поглибились наукові знання про художнє оформлення собору та пам'ятку в цілому, виникла можливість глибокого вивчення іконографічної схеми фрескового розпису, визначення будівельних і конструктивних особливості храму. На підставі досліджень архітекторів Миколи Кресального, Юрія Асєєва, В. Волкова в 1950-х роках було виконано і введено у науковий обіг реконструкцію первісного вигляду Софійського собору, якій передували також успішні архітектурно-археологічні розкопки відомого російського археолога Михайла Каргера. Упродовж 1950-х років в Україні були проведені значні реставраційні роботи по відновленню декору інтер'єрів й низки інших архітектурних споруд. В результаті реставраційних робіт у найдавніших храмах Чернігова, здійснених Миколою Холостенком, було розкрито їх первісні форми з численними капітелями та кам'яними блоками, оздобленими декоративним різьбленням²². Багато фрагментів фрескових композицій були студійовані під час археологічних досліджень давньоруських пам'яток у давньому Переяславі, Чернігові, Овручі, Білгороді, Галичі.

Важливим підсумком проведеної роботи з обліку пам'яток архітектури було затвердження у 1956 році спеціальною постановою уряду списку архітектурних об'єктів, що підлягали державній охороні. Перелік налічував 2070 творів зодчества від IV до XIX століття включно²³.

З кінця 1940-х років в Україні розгорнулись планомірні мистецтвознавчі дослідження пам'яток культурно-художньої спадщини. Створений в 1942 році у системі Академії наук України Інститут народної творчості та мистецтвознавства, був реорганізований у 1944 році в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Утворений там відділ образо-

²¹ Дорофієнко І. Деякі підсумки реставрації монументального малярства пам'яток архітектури України домонгольської доби // З історії української реставрації (Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». — К., 1996. — С. 45–47.

²² Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси // Искусство. — 1951. — № 3. — С. 84–91.

²³ Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. — К., 1956.

творчого мистецтва, очолюваний на той час Володимиром Заболотним, об'єднав і почав координувати роботу вітчизняних науковців в галузі опрацювання історії національного мистецтва²⁴. Подібне узагальнююче видання планувалось ще на початку 1930-х років²⁵.

Величезне значення мала також діяльність Академії архітектури УРСР²⁶. Навколо неї згуртувались науковці старшого і молодшого покоління, архітектори, мистецтвознавці, зокрема, Павло Жолтовський, Іван Врона (викликаний із Ташкента в Київ клопотанням Володимира Заболотного і Миколи Бажана), Степан Таранушенко, Юрій Асєєв, Григорій Логвин, Мечислав Гембарович, Юрій Нельговський, Віра Свенціцька, Петро Юрченко та інші провідні вчені. Спеціальні установи, утворені в межах Академії (зокрема, Інститут історії і теорії архітектури, Інститут монументального живопису і скульптури, Інститут художньої промисловості, наукові відділи Софійського заповідника тощо), під керівництвом Володимира Заболотного були певний час фактичним науковим і методичним центром не лише щодо проблем сучасної архітектури й пам'яток охоронної справи, але й всебічного дослідження художніх пам'яток²⁷.

Саме тут була створена перша академічна узагальнююча праця з українського зодчества — «Нариси з історії української архітектури Української СРСР» (К., 1957, 1962. — Т. 1–2) та велась підготовка першої фундаментальної «Історії українського мистецтва», шість томів якої вийшли друком у 1966–1970 роках. Не дивлячись на неоднозначне ставлення до цього видання сучасних фахівців, варто наголосити, що це було перше ґрунтовне дослідження, яке містило загальний огляд розвитку всіх видів образотворчого мистецтва на теренах України з найдавніших часів. Підготовці цього видання передувала велика пошукова робота, яку здійснювали як співробітники закладів, що входили до складу Академії (Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і будівельної техніки, Інститут монументального живопису і скульптури, Інститут художньої промисловості тощо), так і працівники інших наукових установ України. У написанні окремих розділів, серед іншого, взяли участь історики й археологи Інституту археології АН УРСР, мистецтвознавці Львівського музею українського мистецтва, Київського державного уні-

²⁴ Див.: Калениченко Л.П. Відділ образотворчого мистецтва в дні евакуації // Академія наук України. Мистецтво, фольклор, етнографія. — К., 1947. — С. 297–299.

²⁵ Див.: Білокінь С.І. Незреалізоване видання шеститомної історії українського мистецтва (1930–1931) // Студії мистецтвознавчі. — 2010. — № 2 (30). — С. 50–80.

²⁶ З 1956 р. — Академія будівництва і архітектури УРСР, ліквідована у 1963 р., відновлена у 1992 р.

²⁷ Лебедєв Г. Академік Володимир Заболотний // Київська старовина. — 1999. — № 3. — С. 125, 127, 128.

верситету імені Т.Г. Шевченка, Київського державного художнього інституту, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М.Т. Рильського АН УРСР та інших установ.

Крім багатотомної «Історії українського мистецтва», пам'ятки монументального живопису і скульптури дожовтневих часів описані та проаналізовані у відповідних розділах й інших колективних узагальнюючих праць, підготовлених співробітниками зазначених академічних установ²⁸, а також у монографічних дослідженнях синтетичного характеру, присвячених окремим етапам історичної еволюції національної художньої культури, та тематичних збірниках, які вийшли друком упродовж кінця 1940-х — 1960-х років. Спільними рисами кращих тогочасних студій було намагання авторів поглиблено вивчити пам'ятку, розкрити її естетичні якості, історико-культурну цінність, пов'язати художній твір з сучасною йому історичною епохою²⁹.

Серед наукових праць, присвячених пам'яткам давньоруської спадщини, передусім Софійському собору в Києві, вирізняються книги визначного російського історика мистецтва Віктора Лазарева³⁰, а також монографії та статті Михайла Каргера³¹, Євгена Мамолата³², Юрія Нельговського³³, Юрія Асєєва³⁴. Цінним внеском у вивчення монументальних пам'яток середньовічного Криму стала монографія Олега Домбровського, що уміщувала іконографічну та стилістичну характеристику залишків фресок XII–XV століть у будовах Південно-Західного Криму³⁵.

Якщо культура Київської Русі досліджувалась вже давно, то значно менше висвітлювались питання української архітектури і мистецтва XIV — першої половини XVII століть. Від цієї доби (особливо XIV–XV ст.) залишилось мало архітектурних споруд і художніх творів, що розташовані на території України дуже нерівномірно. Внаслідок обсте-

²⁸ Нариси історії українського мистецтва. — К., 1966.

²⁹ Див.: Логвин Г., Милєєва Л. Новое о древнем украинском искусстве // Наука и человечество. — М., 1970. — С. 67–72.

³⁰ Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. — М., 1960 та ін.

³¹ Каргер М.К. Древний Киев. — Т. II. — М.; Л., 1961; *Його жс*: Древнерусская монументальная живопись XI–XIV вв. — М.; Л., 1964 та ін.

³² Мамолат Є.С. Давньоруське мистецтво. Монументальний живопис // Історія українського мистецтва. — К., 1966. — Т. I. — С. 246–321.

³³ Нельговський Ю. Матеріали до вивчення первісного вигляду оздоблення інтер'єра Софії Київської // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К., 1959. — С. 2–29.

³⁴ Асєєв Ю.С. Орнаменти Софії Київської. — К., 1949; *Його жс*: Спаський собор у Чернігові. Пам'ятник архітектури XI ст. — К., 1959; *Його жс*: Древний Киев, X–XVII вв. — М., 1956; *Його жс*: Мистецтво стародавнього Києва. — К., 1969 та ін.

³⁵ Домбровский О.И. Фрески средневекового Крыма. — К., 1966.

ження, відбудови та реконструкції пам'яток зодчества в післявоєнні роки були обліковані та вивчені чимало невідомих раніше будівель, зокрема, замки у Луцьку, Білгороді-Дністровському, Меджибожі, Олеську, архітектурний комплекс у Зимно, споруди Чигирина, Суботова та ін. Дослідження та фіксацію пам'яток зодчества цього періоду проводили Григорій Логвин, Юрій Нельговський, Петро Юрченко³⁶. Багато відкриттів було зроблено в галузі церковного монументального живопису XIV–XVIII століть. Низка введених до наукового обігу ансамблів докорінно змінили панівні на той час уявлення про основні тенденції у розвитку середньовічної художньої культури України. Знання про малярство XV–XVI століть, пам'ятки якого збереглися переважно в західних регіонах України та в Закарпатті, розширилися завдяки розкриттю українськими реставраторами на чолі з Ольгою Плющ і Євгеном Мамолатом фресок у церкві св. Онуфрія в Лаврові (Львівська обл.).

Дерев'яні церкви, зведені, зокрема, на теренах Західної України, вивчались ще з кінця XIX століття. Багато нового фактичного матеріалу було зібрано по війні³⁷. Тривалий час залишався поза увагою науковців монументальний живопис цих споруд. Систематичне вивчення малярства у дерев'яних церквах, що є своєрідним відгалуженням монументально-декоративного мистецтва, розпочалось у 1958 році, у зв'язку з підготовкою багатотомної «Історії українського мистецтва». Експедиціями Академії архітектури УРСР були виявлені і взяті на облік багато уцілілих ансамблів. Поглибленому дослідженню і введенню до наукового обігу своєрідного клейового розпису XVII століття в інтер'єрах пам'яток дерев'яної церковної архітектури сприяли роботи київських і львівських реставраторів. Вперше живопис дерев'яних церков XVI–XVIII століть увів в історико-художній процес Григорій Логвин. Він описав, серед іншого, оздоблення церкви в Потеличі, храми Воздвиження Чесного хреста та Св. Юра в Дрогобичі (всі Львівської обл.)³⁸. Помітне місце в історіографії посіла й ґрунтовна монографія Людмили Міляєвої, присвячена найдавнішій на теренах України подібній пам'ятці — церкві

³⁶ Логвин Г.Н. Архітектурний комплекс а Зимно // Архітектурні пам'ятники. — К., 1950. — С. 90–104; Його ж: Чигирин та Суботів: Архітектурно-історичний нарис. — К., 1954; Його ж: Украинское искусство X–XVIII века. — М., 1963; Його ж: По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. — К., 1968 та ін.; Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України. — К., 1949 та ін.

³⁷ П.Г. Юрченко. Вказ. вид.; П.І. Макушенко, З.А. Петрова. Народная архитектура Закарпатья. — К., 1956.

³⁸ Логвин Г. Украинское искусство X–XIII вв. — М., 1963; Його ж: Настінні розписи в дерев'яних будовах // Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т. 3. — С. 154–174.

св. Духа в Потеличі, зведений на початку XVI століття цехом гончарів. У книзі залучено великий історико-культурний матеріал, що допомагає визначити багатогранні зв'язки пам'ятки з епохою³⁹.

Для історіографії художньої культури повоєнного часу характерний інтерес до іконопису та іконостасного мистецтва. Пам'ятки іконопису, що належать творчості видатних українських художників кінця XVII — початку XVIII століть Івана Рутковича і Йова Кондзелевича з Жовкви розглядались у працях львівських мистецтвознавців — Віри Свенціцької⁴⁰, Михайла Батога⁴¹, Бориса Возницького⁴². Дослідники виявили і перевезли до Львівського художнього музею окремі ікони та цілі іконостаси цих майстрів, які були згодом відреставровані. Малодослідженими видами пам'яток українського мистецтва минулого залишались на той час твори монументально-декоративної і меморіальної скульптури. Пам'ятки монументальної пластики та художнього різьблення XIV–XVIII століть аналізувались у статтях Григорія Логвина, Юрія Нельговського, Мечислава Гембаровича, вміщених у відповідних розділах 2-го та 3-го томів «Історії українського мистецтва».

Слід зазначити, що вже у перші повоєнні роки, поряд з позитивними явищами в галузі вивчення і збереження об'єктів культури, пам'яткоохоронна система зазнала потужного ідеологічного тиску з боку офіційної влади. Ідеологічних утисків зазнали історична наука та мистецтвознавство, що позначилось, серед іншого, і на ставленні до пам'яток національної спадщини, на концептуальних підходах до визначення критеріїв їх поцінування і охорони.

Так, на початок 1950-х років до державних реєстрів було внесено 47 тис. пам'яток історії, археології і мистецтва. При цьому 90% усіх об'єктів складали пам'ятки радянського часу (переважно могили радянських воїнів, партизан, підпільників, жертв фашизму періоду Другої світової війни), що було спричинено політизацією пам'яткоохоронної справи, ідеологічними настановами правлячої партії щодо спрямування роботи насамперед на пропаганду пам'яток, пов'язаних з історією революційного руху та подіями Другої світової війни.

Тенденція до зменшення питомої ваги пам'яток стародавньої і середньовічної історії поглиблювалася і далі. Так, у середині 1950-х років загальна кількість взятих на облік об'єктів дожовтневої історії України

³⁹ Міляєва Л.С. Стінопис Потелича. — К., 1969.

⁴⁰ Свенціцька В.І. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. — К., 1966.

⁴¹ Батіг М. Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас. — Л., 1957.

⁴² Возницький Б. Творчість українського художника Йова Кондзелевича // Львівська картинна галерея. — Л., 1967.

становила всього 1,8% від їх загального числа (548 од.). Пам'яток монументального мистецтва, яке розумілось компартійним керівництвом виключно як пам'ятники партійним і державним діячам, героям війни та праці і т.п. у державних переліках нараховувалось 818⁴³.

Вульгарно-соціологічний підхід до оцінки ролі культурної спадщини у житті суспільства, сформований ще у 1920–1930-х роках, волюнтаризм, адміністративно-командні методи управління культурою, залишковий принцип її фінансування призвели у середині 1950-х років до фактичного руйнування пам'яткоохоронної системи. Черговий антирелігійний наступ, репресії проти інтелігенції, в тому числі митців, архітекторів, вчених, звинувачених в «українському буржуазному націоналізмі» згубно вплинули на долю історико-культурної і, передусім, архітектурної спадщини.

У період «відлиги», особливо після виступу Микити Хрущова на січневому пленумі ЦК КПРС у 1961 році, розгорнулась чергова кампанія щодо «очищення» державних реєстрів від релігійних і взагалі «зайвих» пам'яток. Витрати на реставраційні роботи були оголошені «марнотратством» і «розбазарюванням народних коштів». В Україні було на третину скорочено списки пам'яток, що на той час перебували під охороною держави. На початок 1960-х років було закрито понад 10 тис. храмів, декілька монастирів, а на державному обліку залишилось 758 споруд культового призначення. Були зачинені або перетворені на склади, комори і т.п. понад 500 релігійних споруд⁴⁴. На стані збереження архітектурно-мистецьких пам'яток минулого в цей період позначились, окрім політико-ідеологічного фактору, відсутність належної матеріальної бази, достатньої кількості кваліфікованих фахівців-реставраторів, необхідних асигнувань.

У 1963 році було ліквідовано Академію будівництва і архітектури УРСР, а її провідні установи, в тому числі Інститут теорії та історії архітектури, підпорядкували державному комітету по цивільному будівництву в Москві, що негативно вплинуло на розвиток історико-архітектурної і мистецтвознавчої наук, підготовку спеціалістів.

Ситуація дещо покращилась тільки після прийнятої у 1967 році спеціальної постанови республіканської Ради міністрів «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР»⁴⁵. У другій половині

⁴³ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 39.

⁴⁴ Фурман Р. Збереження творів монументального мистецтва в культових спорудах: історія та сучасність // Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. — С. 350.

⁴⁵ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1967. — № 2. — Ст. 17.

1960-х років було приділено особливу увагу питанням охоронного режиму творів монументального мистецтва в пам'ятках архітектури, розроблені спеціальні методичні рекомендації. У 1966 році в Україні на основі вже згаданої лабораторії реставрації монументального живопису було створено відділ реставрації живопису Спеціального науково-реставраційного управління Держбуду УРСР в Києві, який займався реставрацією не лише монументального живопису а й розкриттям творів станкового малярства та іконостасів у пам'ятках архітектури, проводив розробку технологічних методик.

Отже, у повоєнний період було відновлено і певним чином реформовано державну систему обліку і збереження пам'яток, створено наукові і виробничі структури реставрації архітектури і монументального мистецтва, сформовано кадри фахівців, проведено комплексні ремонтно-реставраційні і відновлювальні роботи, завдяки яким було збережено багато визначних пам'яток культури. У процесі науково-пошукових робіт, здійснених переважно Академією архітектури України, де організувався загін дослідників національної архітектурно-мистецької спадщини, було зібрано новий фактичний матеріал, зроблено важливі відкриття, що суттєво розширили знання щодо історичного розвитку української художньої культури. Разом з тим продовжувалась санкціонована державою практика знесення старовинних споруд, внаслідок якої було втрачено чимало художніх шедеврів, передусім пам'яток релігійної архітектури і мистецтва. Акцент в пам'яткоохоронній сфері дедалі більше переносився на об'єкти сьогодення, а робота по вивченню історичних надбань замінювалась піклуванням про спорудження нових пропагандистських пам'ятників.

Kovpanenko Natalia (Kyiv)

Research fellow of the Centre for research of the historical and cultural heritage of the institute of History of the NAS of Ukraine,
Candidate of Historical Sciences

**On the History of Study and Preservation of the Historical and Artistic Heritage
in Ukraine from the middle 1940s– to middle 1960s.**

In the article the author examines the issues of protecting the historical and artistic heritage in Ukraine from the middle 1940s to middle 1960s, highlights the role of research institutions, historians of architecture and art, restoration specialists in monuments preservation and study.

Keywords: *Ukraine, historical and artistic heritage, study and conservation of monuments, restoration.*

Катаргіна Тетяна (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Центру досліджень історико-культурної спадщини України

Інституту історії України НАН України

УДК: 028.42:930.1+304.44

ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ З ПИТАНЬ ЗАХИСТУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

У статті розглянуті основні напрями наукових досліджень у сфері збереження пам'яток історії та культури зарубіжних авторів, приділена увага історіографії досліджень культурної спадщини української діаспори.

Ключові слова: *спадщина, історіографія, пам'ятка, українська діаспора.*

Пам'ятки історії та культури кожного народу є своєрідним історичним джерелом, яке несе інформацію про життя і творчість видатних представників науки, культури, мистецтва, державних і громадських діячів. Крім писемних джерел, упродовж століть створюються нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва, які зберігають інформацію та залишаються свідками життя і творчості історичних осіб. Вивчення нерухомих пам'яток і пов'язаних з ними подій дає можливість детальніше й об'ємніше простежити віхи життя не тільки окремої людини, а й вивчити взаємовідносини та фактори взаємовпливу кожної з культур.

Відзначимо, що до пам'яток історії, які є часткою у культурній спадщині кожної з країн, належать будинки, споруди, пам'ятні місця, місця поховань із встановленими на них меморіальними комплексами, історичні ансамблі. Мовчазні свідки минулого представляють для суспільства велику цінність з огляду на те, що вони надають історичним подіям конкретики, є зв'язком між минулим і майбутнім, створюють можливість сьогоднішнім поколінням шляхом абстрактного розуміння історичних подій уявити життя й діяльність попередників в їх культурно-історичному середовищі. Пам'ятки історії і культури, крім того що відтворюють етапи розвитку цивілізації, водночас є джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників. Еволюція нерухомих пам'яток засвідчує еволюцію людства.

Пам'ятки історії та культури належать до тих надбань, які впливають на почуття, етику і мораль людини самим фактом свого існування. Різні люди залежно від освіти, загальної культури, фахової підготовки,

напрямку мислення, одну і ту ж пам'ятку сприймають по-різному. Загалом нерухомі пам'ятки історії і культури є важливою частиною спадковості в розвитку культури, сприяють формуванню особистості, значною мірою визначають духовний потенціал нації.

На відміну від звичайних об'єктів нерухомості кожен із об'єктів культурної спадщини є унікальним, позаяк має індивідуальні особливості, що формують його історико-культурний потенціал, який є складовою національного надбання країни. Втрата об'єкта культурної спадщини не може бути відновлена, тому недооцінка, або не своєчасна оцінка завдають значних матеріальних втрат для пам'ятки. В багатьох країнах світу це вважається одним із тяжких злочинів перед суспільством.

Зарубіжна історіографія з питань захисту історико-культурного довкілля окремих країн представлена широким спектром робіт. Зважаючи на те, що ця сфера діяльності визначена як міжгалузева, питанням збереження культурної спадщини присвячено багато досліджень фахівців різноманітного профілю, які можна підпорядкувати декільком напрямам:

- загальні питання захисту історико-культурного та природного довкілля; міжнародно-правові та міжнародно-організаційні аспекти збереження та використання культурної спадщини;
- історико-аналітичні розвідки щодо чинного законодавства країн Західної Європи та Північної Америки;
- дослідження питань спеціального порядку щодо реставрації, консервації, відновлення пам'яток;
- економічні розвідки, які стосуються проблем утримання та використання нерухомих об'єктів історико-культурного значення;
- науково-інформаційні та популярні дослідження, пов'язані з діяльністю великої кількості добровільних пам'яткоохоронних організацій.

Тому, розглядаючи зарубіжні дослідження у цій галузі, доцільно розділити їх на кілька тематичних підрозділів: теоретичні роботи; правові аспекти захисту та збереження пам'яток; діяльність державних та місцевих органів управління; участь недержавного сектору у справі захисту культурної спадщини; проблеми використання пам'яток та їх вирішення на сучасному етапі.

Питанням захисту культурних цінностей присвячена монографія Михайла Богуславського¹. Автор систематизує та розкриває важливі аспекти у міжнародно-правовому регулюванні питань захисту пам'яток історії та

---

¹ *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. — М., 1979. — 192 с.; *Його ж.* Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты / М.М. Богуславский. — М.: Юрист, 2003. — 427 с.

культури, звертається до системи збереження пам'яток в країнах Східної Європи, які свого часу входили до країн соціалістичного табору. Автор розглянув функціонування найбільш авторитетних міжнародних організацій, які співпрацюють з ЮНЕСКО. Загалом у своїх дослідженнях автор більше уваги приділяє культурним цінностям, як рухомим об'єктам культурного надбання.

Теоретичні основи поняття культурної спадщини взагалі, так і пам'ятокознавства, як міжгалузевої сфери наукового знання, розглядаються в ряді монографій Андрія Іконнікова², Людмили Вороніхіної³, статтях Ольги Галкової⁴. Окремі аспекти збереження пам'яток висвітлені в статтях Костянтина Князева⁵. В них автори розглянули сучасні концепції реставрації у контексті рекомендацій ЮНЕСКО. До визначення й більш повного розкриття понять «культурні цінності» та «культурна спадщина» з урахуванням їх використання в правових нормах та законодавчих актах долучився Сергій Молчанов⁶. У своїх розвідках науковець спробував надати цим поняттям універсального характеру, що не відповідає специфіці різноманітних типів культурного надбання. Частина пам'яток і справді мають комплексний характер, але ця частка не охоплює всі види та типи об'єктів культурної спадщини. Тому, автор зробив висновок, що

² *Иконников А.В.* Архитектура и история. — М.: Архитектура, 1993. — 248 с.; *Його ж.* О ценностях подлинных и мнимых / Андрей Иконников. — М.: Искусство. — 1990. — № 3 (15). — С. 1–4.

³ *Воронихина Л.Н.* Лондон. — Л., 1969. — 245 с.; *Воронихина Л.Н.* Эдинбург. — Л., 1974. — 254 с.

⁴ *Галкова О.В.* Теоретические основы культурного наследия // Вестник Волгоградского государственного университета / Сер. 7, Филос. — № 3 (15). — 2011. — С. 110–114.

⁵ *Князев К.Ф.* Зоны охраны памятников культуры // Памятники Отечества. — Кн. 3. — М., 1977. — С. 50–63; *Його ж.* Русское градостроительное наследие [Текст] / К.Ф. Князев. — М.: Знание, 1972. — 48 с., ил. — (Новое в жизни, науке и технике. Сер. «Строительство и архитектура», вып. 7).

⁶ *Молчанов С.Н.* Об использовании понятий «культурные ценности» и «культурное наследие» (достояние) в международном праве (информационно-аналитический обзор) // Московский журнал международного права, № 2, 2000, с. 20–27 // <http://smolchanov.narod.ru/>; *Його ж.* К вопросу об использовании в законодательстве понятий «культурное наследие» и «культурное достояние» // Юрист. — М., 1999. — № 3. — С. 7–11; *Його ж.* Об определении понятий «недвижимые культурные ценности» и «недвижимое культурное наследие (достояние)» в правовых актах ЮНЕСКО // Сборник текстов докладов Второй межрегиональной научно-практической конференции «ИРИТОП-2000». ГУОП г. Москвы. — С. 15–17; *Його ж.* К вопросу о правовом режиме культурных ценностей (опыт универсального подхода) // <http://smolchanov.narod.ru/>; В сб.: «Охранные археологические исследования на Среднем Урале. — Вып. 4. — М-во культуры Свердловской обл.; Науч.-произв. центр по охране и использованию памятников истории и культуры Свердловской обл. — Екатеринбург: Банк культурной информации, 2001. — С. 4–13.

критерії визначення культурних цінностей та культурного надбання належить саме державі, на чийй території вони розташовані, тому що правовий режим об'єктів всесвітнього культурної спадщини та правовий режим культурних цінностей кардинально різняться.

Проблеми збереження історико-архітектурної спадщини з урахуванням положень «Вашингтонської хартії» (1987 р.) розглядаються у статтях російських науковців Володимира Єгорова⁷, Олени Щукіної⁸. Визначенню поняття «пам'ятник архітектури» присвячені дослідження росіян Миколи Гуляницького⁹, Андрія Іконнікова¹⁰, англійця Ніколо Певзнера¹¹, американця Хірохі Дайфуку¹².

Глибоке дослідження теоретичних питань розвитку пам'яткознавства здійснили російські науковці Володимир Батов, Олена Селезньова, Олег Дьячков, Петро Боярський у збірці наукових праць, опублікованій у 1987 році¹³. В ній пам'яткознавство визначається як специфічна наукова дисципліна, як особливий інституціональний механізм освоєння історико-культурної спадщини, який повинен здобути інструментарій і засоби введення пам'ятникового джерела у сучасний культурний контекст¹⁴. Пам'ятки розглядаються з точки зору їх соціального й естетичного впливу, культурологічного призначення. Досліджено проблему феномена пам'яток як однієї з функцій елементів предметного світу культури, яка визначається людьми для здійснення трансляції суспільно значимих культурних і технологічних традицій з минулого в майбутнє¹⁵. Обґрунту-

⁷ Егоров В.Л. Развитие и становление понятия «памятник истории» // История СССР. — 1988. — № 1. — С. 100–106.

⁸ Щукина Е.П. Восстановление памятников садово-паркового искусства // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры. — М., 1979. — 153 с.

⁹ Гуляницкий Н.Ф. О современном значении понятия «памятник архитектуры» // Теория и практика реставрационных работ. — М., 1972. — Сб. 3. — С. 13–15.

¹⁰ Иконников А.В. Старое и новое в структуре городов СССР. — М., 1978. — С. 7–44.

¹¹ Pevsner N., Metcalf P. The cathedrals of England—Harmondsworth, Midd'x: Viking. — 1983. — 399 p.

¹² Дайфуку, Хирохи. Задачи охраны памятников (Национальные законодательные документы. Международные соглашения) // Консервация и реставрация памятников и исторических зданий (Пер. с франц.). — М.: Стройиздат, 1978. — С. 34–60.

¹³ Памятник и современность. Вопросы освоения историко-культурного наследия / Сб. научных трудов НИИ культуры. — № 161. — М., 1987. — 164 с.

¹⁴ Селезнева Е.Н. Социально-эстетические функции памятников истории и культуры // Памятник и современность. Вопросы освоения историко-культурного наследия / Сб. научных трудов НИИ культуры. — № 161. — М., 1987. — С. 38.

¹⁵ Дьячков А.Н. Зарубежное законодательство в области сохранения культурного и природного наследия / А.Н. Дьячков. — М.: Ин-т наследия, 2005. — 96 с.; Його ж.

ванню феноменальності «пам'ятки історії та культури» як сутнісної, специфічної форми культурних цінностей, яка відрізняється від інших антропогенних витворів та вдосконаленню категоріального апарату щодо визначень пам'яток при перекладі міжнародних та зарубіжних документів присвятив дослідження Олександр Шухободський¹⁶. Досвід аналізу, класифікації, систематизації пам'яток історії та культури, набутий при підготовці Російського Зводу пам'яток історії та культури, узагальнила в наукових розвідках Елеонора Шулепова¹⁷. До питань методології досліджень культурної спадщини, аналізу термінологічного апарату пам'яткознавства долучилась російська дослідниця Ілюзія Свічкарь¹⁸.

Розгляду передачі технологічних традицій присвячені дослідження Петра Боярського. Автор вперше розпочав дослідження пам'яток науки і техніки ще у 1980-х роках¹⁹. У подальшому цю тему він ґрунтовно розгорнув у монографії «Введення до пам'яткознавство»²⁰. Ця робота стала відправною точкою для дослідження й визначення такої специфічної групи, якими є пам'ятки науки і техніки на пострадянському просторі. До цього подібні пам'ятки визначались як пам'ятники трудової слави, що мало ідеологічний контекст та значно обмежувало кількість об'єктів цього виду хронологічними межами виключно радянського періоду²¹.

Памятники в системе предметного мира культуры // Памятник и современность. Вопросы освоения историко-культурного наследия / Сб. научных трудов НИИ культуры. — № 161. — М., 1987. — С. 41–60.

¹⁶ Шухободский А.Б. Памятники истории и культуры как специфический вид культурных ценностей / Культурология. — СПб.: СПбГУ, 2009. — С. 356–365.

¹⁷ Материалы Свода памятников истории и культуры РСФСР. Ростовская область / Автор-составитель Э.А. Шулепова. М.: НИИ культуры, Министерство культуры РСФСР, Академия наук СССР, 1990. — Режим доступа: <http://rostov-region.ru/books/item/f00/s00/z0000027/st000.shtml>; *ІІ ж.* Историческая память в контексте культурного наследия // Культура памяти. Сб. науч. ст. — Рос. ин-т культурологии / Науч. ред. Э.А. Шулепова. — М.: «Древлехранилище», 2003. — С. 141–188.

¹⁸ Свичкарь И.Г. Теоретико-методологические основы сохранения историко-культурного наследия // Вестник Челябинского государственного университета. — Вып. № 12 (303). История. Вып. 55. — Челябинск, 2013. — С. 90–94.

¹⁹ Боярский П.В. Классификация памятников науки и техники // Памятники науки и техники. — М., 1981. — С. 22–23; *Його ж.* Проблемы функционирования памятников науки и техники // Памятник и современность. Вопросы освоения историко-культурного наследия / Сб. научных трудов НИИ культуры. — № 161. — М., 1987. — С. 61.

²⁰ Боярский П.В. Введение в памятниковедение / П.В. Боярский; Сов. фонд культуры, Центр «Культура и Мировой океан» ТПО СФК и др. — М.: Центр «Культура и Мировой океан», 1990. — 218 с.

²¹ Кирьянов И.Я. Классификация, принципы отбора и выявления памятников трудовой славы советского народа // Памятники трудовой славы советского народа: тез. докл. к областной науч.-методич. конф. — Горький, 1979. — С. 5–7.

Тому дуже важливим був перехід в цьому питанні на загальноєвропейські норми визначення й поцінування пам'яток науки і техніки як трансляторів виробничих традицій суспільства на всіх етапах його розвитку.

Питання захисту та збереження культурної спадщини, зокрема за кордоном, досліджує Інститут Спадщини (Інститут культурної та природної спадщини ім. Д.С. Лихачова), створений 1992 року при Міністерстві культури РФ. Ним підготовлена інформаційна збірка «Зарубіжне законодавство в області збереження культурної та природної спадщини»²². Крім того, 1995 року була підготовлена аналітична збірка «Охорона спадщини за кордоном: досвід минулого й сучасні проблеми»²³, де автори здійснили узагальнення досвіду визначення та класифікації нерухомих пам'яток історії та культури за кордоном.

Проблемам охорони, реставрації та використання пам'яток архітектури присвячені міжнародні конференції, які проводяться Радою Європи²⁴. На них розглядаються теоретичні питання і практичні заходи щодо збереження історичної, зокрема археологічної спадщини, яка викликає жвавий інтерес не тільки з боку фахівців, й великої кількості пошукачів скарбів, які не мають спеціальної фахової підготовки та обладнання, що в свою чергу приводить до руйнування культурних шарів при розкопках, або розкрадання археологічних решток, не врахованих і не взятих на облік. Новим вимогам до ідентифікації та інвентаризації нерухомих пам'яток у європейських країнах присвячена монографія Мередіт Сайкес²⁵.

У 1993 році вийшла друком збірка статей «Пам'ятники в мінливому світі», в якій опубліковані дослідження українських, російських, англійських, шотландських, французьких та німецьких фахівців з проблем охорони та поцінування пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, а також менеджерів пам'яткоохоронної діяльності та туристичного сервісу. У збірці надруковані дослідження Ж.М. Венсана про принципи збереження пам'яток у Франції²⁶; В. Штопфеля про заходи

---

²² Зарубежное законодательство в области сохранения культурного и природного наследия. Информационный сборник. Колл. авт. (науч. ред. Ю.А. Веденин). — М.: Институт Наследия, 1999. — 96 с.

²³ Охрана наследия за рубежом: опыт прошлого и современные проблемы. Колл. авт. (отв. ред. Р.А. Мнацаканян). — М.: Институт Наследия, 1995. — 145 с.

²⁴ Сборник правовых актов Совета Европы о сохранении культурного наследия / Сост. С.Н. Молчанов; Научн.-производств. Центр по охране памятников Свердловской обл. — Екатеринбург: Банк культурной информации, 2001. — 520 с.

²⁵ Sykes, Meredith H. Manual on systems of inventorying immovable cultural property. — Paris, 1984. — 180 p.

²⁶ Венсан Ж.М. Принципы сохранения культурного наследия Франции и их эволюция // Памятники в изменяющемся мире. — М., 1993. — С. 24–26.

спрямовані на захист пам'яток в Німеччині²⁷. В статтях Дж. Сімпсона²⁸, Ж.П. Сент-Обена²⁹, В. Майра³⁰ проаналізовані шляхи залучення нерухомих пам'яток до наукового обігу, систематизації наявних нерухомих об'єктів, їх каталогізації, розглянуті нові вимогами до збереження та використання історико-культурних об'єктів, особливо в районах із слабким економічним потенціалом. Такі регіони, на думку авторів, можуть досягти економічного піднесення за рахунок розвитку інфраструктури туризму, використовуючи нерухомі пам'ятки для залучення відвідувачів.

Серед досліджень, присвячених розгляду законодавчих та організаційних практик в галузі збереження нерухомих пам'яток історії та культури слід назвати наукові роботи російських науковців. У 2001 році була захищена докторська дисертація Анатолія Кулемзина «Охорона пам'яток в Росії як історико-культурне явище»³¹. Робота охоплює пам'яткоохоронну діяльність в Росії з кінця XVIII століття до наших днів, висвітлює важливі питання пам'яткознавства, як історико-культурного феномену. Автор детально дослідив етапи формування, утворення та руйнування різноманітних пам'яткоохоронних структур в Росії, проаналізований досвід дослідження та нотифікації пам'яток. Вперше проведена диференціація між поняттями «охорона пам'яток» та «монументальна пропаганда», де цілком виправдано відзначено, що охорона пам'яток передбачає встановлення історичної правди, натомість використання пам'яток у пропаганді завжди приводить до викривлення історичних фактів. В останні роки тематика щодо організації захисту та збереження пам'яток лягла в основу комплексних кандидатських досліджень Іллі Голотина³² та Олександра Лебедева³³.

---

²⁷ Штопфель В. Охрана памятников в Германии // Памятники в изменяющемся мире. — М., 1993. — С. 27–33.

²⁸ Симпсон Дж. Консервация памятников культуры в сельских местностях Шотландии // Памятники в изменяющемся мире. — М., 1993. — С. 34–44.

²⁹ Сент-Обен Ж.П. Фиксация архитектурных объектов в Генеральном инвентаре // Памятники в изменяющемся мире. — М., 1993. — С. 114–116.

³⁰ Майр В. Культурная идентичность туризма и консервация памятников // Памятники в изменяющемся мире. — М., 1993. — С. 91–101.

³¹ Кулемзин А.М. Охрана памятников в России как историко-культурное явление / Дисс. на соискание ученой степени доктора культурологи. (на правах рукописи). — Томск: Томский государственный университет, 2001. — 403 с. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/okhrana-pamyatnikov-v-rossii-kak-istoriko-kulturnoe-yavlenie>

³² Голотин И.В. Государственная политика в области охраны памятников истории и культуры в 1953–1985 гг. / Дисс. ... канд. ист. наук. — Ярославль: Ярославский гос. университет им. П.Г. Демидова, 2011. — 182 с. // Научная библиотека диссертаций и

Проблеми захисту пам'яток як у міжнародному аспекті, так і на рівні окремих країн розглядаються в колективних монографіях, збірках статей, надрукованих в серії «Музеї і монументи», яку видає ЮНЕСКО. Так, в 1972 році у цій серії була опублікована колективна монографія «Консервація та реставрація пам'ятників та історичних будинків»³⁴. В дослідженні, крім діяльності організацій міжнародного рівня, які співпрацюють з ЮНЕСКО з питань захисту пам'яток, розглядаються й конкретні пам'яткоохоронні дії у країнах Західної Європи та Північноамериканського континенту³⁵.

Грунтовним дослідженням теоретичних і практичних напрямів розвитку охорони культурних об'єктів є монографія Ердера Джевата³⁶. На широкому фактичному матеріалі, з використанням різноманітних джерел автор проаналізував шляхи становлення концептуальних положень збереження, захисту та використання пам'яток історико-архітектурної спадщини в країнах Західної Європи, зокрема у Великій Британії. Дослідження охоплює широкі хронологічні рамки, починаючи від середньовіччя і до завершення Другої світової війни. Автор визначив вплив різноманітних факторів на формування напрямів пам'яткозахисної діяльності, серед яких визначальна роль належить соціально-економічному розвитку суспільства та пануванню теологічних постулатів на певному етапі.

Розгляду проблем збереження пам'яток історії та культури в західноєвропейських країнах, висвітленню ролі державної опіки над найбільш цінованими пам'ятками присвячені дослідження Джона Харвея, Карла Буханана, Грехема Ашворса, Мікаеля Анслея, Джона Фоулера, Роберта Гарвея і Террі Мортонна, Оскара Грея, В. Протта і П. О'Кифа, Семі Мередит і Енн Фолкнер, Джака Далібарда, Тоні Врена і Елізабет Маллоу³⁷.

авторефератов disserCat Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/gosudarstvennaya-politika-v-oblasti-okhrany-pamyatnikov-istorii-i-kultury-v-1953-1985-gg#ixzz3n4GtgrsD>

³³ Лебедев А.И. Становление и развитие органов государственной охраны памятников истории и культуры в 1917–2010 годах (по материалам Башкирии) // Дисс. ... канд. ист. наук. — Оренбург: Уфимская гос. академия экономики и сервиса, 2012. — 315 с.

³⁴ Консервация и реставрация памятников и исторических зданий (Пер. с франц.). — М.: Стройиздат, 1978. — 272 с.

³⁵ Катаргіна Т.І. Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді: історія і сучасність. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 192 с.

³⁶ Cevat Erder. Our architectural heritage: from consciousness to conservation. — Paris, 1984. — 278 p.

³⁷ Harvey J. The Gothic England. A survey of national culture. — London, 1948. — 242 p.; Harvey J. Conservation of Buildings. — London, 1972. — 177 p.; Buchanan C. Bath. A study in conservation. Report to the Ministry of Housing and Local Government and Bath City Council. — London, 1968. — 141 p.; Ashworth G. Contemporary development in British

Питанням діяльності міжнародних інституцій в галузі туристичного бізнесу присвячена монографія Наталії Барчукової³⁸.

Історії захисту та збереження пам'яток в Європі присвячена стаття Клари Лукічевої «Формування засад охорони пам'ятників в епоху Ренесанса»³⁹. В ній авторка підкреслює зв'язок основних принципів відбору та класифікації пам'яток з особливостями естетичних поглядів в епоху Відродження, аналізує філософсько-естетичні передумови збереження пам'яток. До цієї групи наукових розвідок відноситься дослідження Андрія Георгійовича Жолондзя⁴⁰, в якому акумулюється досвід збереження пам'яток сакральної архітектури у Франції, Італії, Португалії, Ватикані та інших країнах. У статті розглянуті форми державного захисту, а також діяльність доброчинних фондів. Досвід європейських країн з організації та структуризації пам'яткоохоронної діяльності, зміни, які відбуваються у визначенні поняття культурної спадщини в сучасний період відображені в розвідці Сергія Молчанова⁴¹.

---

preservation law and practice // Law and contemporary problems. Historic Preservation. — V. 36. — № 3. — Durham, 1971. — P. 348–361; Ainsley M. American experience in historic preservation // The challenge to our cultural heritage: Why preserve the past? — Washington, 1986. — P. 159–168; Fowler J. Protection of the cultural environment in federal law. — St. Paul, Minn, 1974. — 25 p.; Garvey R., Morton T. The United States government in historic preservation. — Washington, 1973. — 37 p.; Gray O. The response of federal legislation to historic preservation // Law and contemporary problems. Historic Preservation. — V. 36. — № 3. — Durham, 1971. — P. 314–328; Gray O. Environmental requirements in highway and historic preservation legislation. — Washington, 1970. — P. 46–65; Law and the cultural heritage. Discovery and excavation / Ed. by V. Prott and P.J. O'Keef. — Vol. 1 — Washington, 1984. — 421 p.; Meredith S., Falkner A. Canadian inventory of historic buildings. — Ottawa, 1971. — 57 p.; Dalibard J. The Canadian experience in historic preservation // The challenge to our cultural heritage: Why preserve the past? — Washington, 1986. — P. 184–189; Dalibard J. Training architects for conservation: The prospects in Canada // Bulletin of APT (Association for preservation technology). — Vol. III. — № 1. — 1971. — P. 64–66; Wrenn T., Mulloy E. America's forgotten architecture. — New York, 1976. — 311 p.

³⁸ Барчукова Н.С. Международное сотрудничество государств в области туризма. — М., 1986. — 174 с.

³⁹ Лукичева К.Л. Формирование основ охраны памятников в эпоху Ренессанса // Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация. — Вып. 10. — М., 1985. — С. 65–78.

⁴⁰ Жолондзь А.Г. Опыт охраны памятников церковной культуры в странах Западной Европы // Материальная база сферы культуры : науч.-информ. сб. / Рос. гос. б-ка. НИЦ Информкультура. — 2000. — № 3. — С. 115–120.

⁴¹ Молчанов С.Н. Из практики зарубежных стран по сохранению культурного наследия // Проблемы сохранения и использования культурного наследия Ханты-Мансийского автономного округа — Югры. — Югры, Центр охраны культурного наследия в г. Ханты-Мансийск, 2008. — С. 24–30.

Визначенню ролі законів державного і місцевого рівнів, механізму їх реалізації, статусу державних органів управління та громадських, приватних об'єднань присвячені дослідження російських авторів: Наталії Бобоедової⁴², Олени Селезньової⁴³, Олега Фролова⁴⁴, Марії Тихоцької⁴⁵; західноєвропейських та американських науковців Антуана Дейла⁴⁶, Джакоб Моррисона⁴⁷, Грехема Ашворса⁴⁸, Майкла Болдуїна⁴⁹, Джона Фоулера⁵⁰, Ернеста Коннолли⁵¹.

У 1970–1980-х роках з'являються дослідження з історії окремих типів та видів пам'яток. Так, дослідженню пам'ятних місць, пов'язаних з життям і творчістю видатних діячів культури — композиторів, письменників, художників, присвячене дослідження Бернарда Прайса⁵². Проблеми охорони, реставрації, фінансування американської архітектурної спадщини розглядаються в працях Джона Пастієра, Чазера Пеллі⁵³, Девіда Стен-

⁴² Бобоедова Н.Д. Правовая реформа и законодательство об охране и использовании памятников истории и культуры // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры / Сб. научн. тр. НИИ культуры. — М., 1990. — С. 8–21.

⁴³ Селезнева Е.Н. К вопросу о месте исторического наследия в культурной политике государства (в порядке дискуссии) // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры / Сб. научн. тр. НИИ культуры. — М., 1990. — С. 32–40.

⁴⁴ Фролов А.И. Московское археологическое общество и охрана памятников старины в дореволюционной России // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры / Сб. научн. тр. НИИ культуры. — М., 1990. — С. 55–74.

⁴⁵ Тихоцкая М. Система охраны памятников истории и культуры во Франции (на примере Парижа) — Международные культурные святы. Ежеквартальная студенческая научная конференция. — М., 2014. — Режим доступа: <http://mgs.org.ru/2014/09/система-охраны-памятников-истории-и-к/>

⁴⁶ Dale A. Listing and preserving historic buildings: Part 1: The European Picture // Architectural Review. № 138. — 1965. — P. 97–104; Dale A. Listing and preserving historic buildings: Part 2: USA, Canada, South Africa, Australia and New Zealand // Architectural Review № 149. — 1966. — P. 277–279.

⁴⁷ Morrison, Jacob H. Historic preservation law. — Washington, 1965. — 198 p.

⁴⁸ Ashworth G. Contemporary developments in British preservation law and practice // Law and contemporary problems. — № 3. — Durham, 1971. — P. 349.

⁴⁹ Baldwin M. Historic preservation in the context of environmental Law: Mutual interest in amenity // Law and contemporary problems. Historic Preservation. — V. 36. — № 3. — Durham., 1971. — P. 432–441.

⁵⁰ Fowler, John M. Protection of the cultural environment in federal law.— St. Paul, Minn., 1974. — 25 p.

⁵¹ Коннолли Эрнест А. Охрана ландшафтов и памятников в Новом Свете // Консервация и реставрация памятников и исторических зданий (Пер. с франц. Н.И. Суходрев и Ж.С. Розенбаума). — М.: Стройиздат, 1978. — С. 268–279.

⁵² Price B. Creative landscapes of the British Isles: Writers, painters and composers and their inspiration. — London, 1983. — 192 p.

⁵³ Pastier J., Chaser Pelli. — New York, 1981. — 120 p.

форса⁵⁴. Архітектурні пам'ятки Європи й Америки визначені в дослідженні Вікторії Болл⁵⁵. Проблеми вивчення стилів та класифікація відомих архітектурних пам'яток в Англії розкриваються у монографії Хелен Прегнелл⁵⁶.

В останні десятиріччя в розвинутих країнах швидкими темпами здійснювалось промислове та житлове будівництво, розгорталися процеси урбанізації та субурбанізації, які охоплювали значні території з визначними об'єктами історико-культурного значення. Катастрофічним наслідком наступу нового будівництва на існуючі пам'ятки присвячена монографія Ади Хакстабел⁵⁷.

Вирішенню проблем використання існуючих архітектурних споруд та дослідженню можливостей їх пристосування до умов сучасних стандартів присвячені дослідження Пилипа Офера та Айрона Самюелза, які проаналізували існуючий британський досвід використання, пристосування та переобладнання незаселених споруд⁵⁸. Науково-практичне дослідження з проблем пристосування старих будівель та унікальних ландшафтів здійснили Щербан Кантакьюзино та Сьюзен Брандт⁵⁹. «Знайдений простір» — так вони охарактеризували наслідки нового пристосування різноманітних історичних споруд. Ці розвідки зробила вагомий внесок у процеси збереження старої забудови міст і містечок в період активного розгортання нового будівництва в західних країнах й допомогло зберегти значну кількість споруд старої забудови, визначивши їх як пам'ятки й запропонувавши нові форми їх використання.

Характерною ознакою сучасного періоду вдосконалення пам'яткоохоронної діяльності є значний інтерес до цих питань з боку економістів, які у своїх дослідженнях розглядають проблеми економічної користі, яку отримує держава від використання пам'яток. Такі дослідження у США провів Тео Госсетт⁶⁰.

Проблеми дослідження і збереження етнічної культурної спадщини та активізація залучення до пам'яткозахисної діяльності представників

⁵⁴ *Stanforth D.* Restored America. — New York, 1975. — 245 p.

⁵⁵ *Ball V.K.* Architecture and interior design: Europa and America from the colonial era to today. — New York, 1980. — 442 p.

⁵⁶ *Pragnell H.* The styles of English architecture. — London—Batsford, 1984. — 197 p.

⁵⁷ *Huxtable A.L.* Good buy history, hello hamburger. — Washington, 1986. — 197 p.

⁵⁸ *Opher P., Samuels I.* New use for old stones: The practice of using old environments for new cultural activities. — Strasbourg, 1982. — 110 p.

⁵⁹ *Кантакьюзино Ш., Брандт С.* Реставрация зданий / Щ. Кантакьюзино, С. Брандт; Пер. с англ. А.Г. Раппапорта; Под ред. О.И. Пруцына. — М.: Стройиздат, 1984. — 264 с.

⁶⁰ *Gossett T.* Remaining S 670,000 of LWCF Funds Awarded by Hampton Tucker // Battlefield Update. — 1999. — № 74. /www2.cr.nps.gov/abpp/

національних меншин та етнічних общин дуже гостро постали перед урядами західних країн наприкінці 1960-х років. Ці тенденції були спричинені протиріччями між національними меншинами та титульними націями. Загострення політичної ситуації спонукало уряди країн шукати шляхи налагодження міжетнічних стосунків та встановлення рівноваги й толерантного співвідношення щодо вирішення проблем різних соціо-етнічних груп. Одним із механізмів, що його використовували державні органи управління був пов'язаний з вирішенням питань збереження етнічної історико-культурної спадщини та залучення до її захисту, відновлення та використанню общин національних меншин. Питання соціо-етнічного впливу на вирішення проблем збереження пам'яток проаналізовані в роботах Мікаеля Ньюсома⁶¹, Джейка Далібарда⁶².

Серед перших видань української діаспори, ініційованих Науковим Товариством Шевченка (НТШ), в яких знайшли відображення пам'ятки історії та культури та питання їх збереження на теренах інших держав можна назвати: «Енциклопедію Українознавства» за редакцією Володимира Кубійовича та Зенона Кузеля (Сарсель, 1955–1995 рр.). Члени товариства були співавторами Енциклопедії української діаспори (з 1988 НТШ було співспонсором ЕУД та видавцем її Американського тому (Т. 1, Сполучені Штати Америки. Книга 1, 2009). НТШ опублікувало понад 130 томів наукових праць, зокрема в 1990–2000-них роках: Світи Тараса Шевченка (томи 1–2, 1991 і 2001); «Ukraine and Ukrainians in the World» (1994); «Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995» (1995); «Енциклопедія Української Діаспори: Австралія, Азія, Африка», Т. 4 (1995)⁶³.

Пам'ятки, пов'язані з історією української еміграції та української архітектурної спадщини на території північноамериканського континенту досліджуються в працях науковців Центру українських студій, який відкрито у 1972 році при університеті Альберти (Канада). Одним із напрямів діяльності центру є дослідження нерухомих пам'яток української діаспори в Канаді, США, країнах Латинської Америки. Серед дослідників історії України та української діаспори такі вчені, як архітектор

---

⁶¹ Newsome, Michael de Haven. Blacks and historic preservation // Law and contemporary problems. Historic Preservation. — V. 36. — № 3. — Durham, 1971. — P. 423–431.

⁶² Dalibard Jacques. The Canadian experience in historic preservation // The challenge to our cultural heritage: Why preserve the past? — Washington, 1986. — P. 182–187; Dalibard, Jacques. Training architects for conservation: The prospects in Canada // Bulletin of APT (Association for preservation technology). — V. III. — № 1. — 1971. — P. 64–66.

⁶³ Попович О. Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, НТШ-А // Енциклопедія української діаспори (ЕУД). — Режим доступу: http://eudusa.org/index.php?title=Shevchenko_Scientific_Society_U.S.A.

Володимир Січинський⁶⁴, історики Петро Кравчук⁶⁵, Манолій Лупул⁶⁶, Григор Йопік⁶⁷. Важливу складову у вивченні як культури української еміграції, так і створеної нею історико-культурної спадщини за кордоном становлять наукові, публіцистичні, енциклопедичні видання української діаспори. Розгляду цієї гілки історіографії присвячена монографія Наталії Мерфі⁶⁸, стаття Петра Тригуба і Наталії Мерфі⁶⁹. Історіографія вивчення соціально-економічного потенціалу української діаспори неодмінно розглядає культурну сферу, а разом з тим висвітлює питання культурної спадщини українців за кордоном.

Зарубіжні дослідники історико-культурної спадщини, пов'язаної з видатними представниками українського народу — піонерами еміграції, церковними діячами, науковцями, митцями мають ґрунтовні розвідки, які представлені у роботах голови Українського наукового товариства Любомира Винара, істориків Тита Гевріка, Юрія Гирняка, Петра Кравчука, Тетяни Лебединської, Івана Кубійовича, Манолі Лупула, Василя Маркуся, Миколи Мушинки, Максима Куропаса, Семена Наріжного, Вадима Павловського, Дмитра Прокопа, Вадима Щербаківського⁷⁰. Серед впли-

⁶⁴ Січинський В. Пам'ятки української архітектури. — Філадельфія, 1952. — 64 с.

⁶⁵ Krawchuk P. Shevchenko in Canada. — Toronto, 1961. — 79 p.

⁶⁶ Lupul M.R. Visible Symbols: Cultural Expression among Canada's Ukrainians. — Edmonton, 1984. — 204 p.

⁶⁷ Yopyk H.A. Ukrainian Canadian archives and museum of Alberta. — Edmonton, 1987. — X, 138 p.

⁶⁸ Українці в США: збереження національних та культурних традицій / Наталія Мерфі. — Донецьк: Ноулідж (Донець. відділення), 2010. — 247 с.

⁶⁹ Тригуб П.М., Мерфі Н. Українська діаспора в США: Збереження традицій національної культури (історіографія проблеми). Наукові праці. — Т. 74. — Вип. 61. — С. 122 <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2007/74-61-23.pdf>

⁷⁰ Wynar L.R. Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States («Збереження культурної спадщини: українські архіви, музеї та бібліотеки у Сполучених Штатах»). — Kent: Centre for the study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, Kent State University, 1995. — 34 p.; Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965–2000) // Український історичний журнал. — 2001. — № 1. — С. 121–133; Його ж. Михайло Ждан (1906–1975). Мій життєпис. — Клівленд, 1973. — С. 88–100. Див. також: Шторгін Д. Бібліографія праць Любомира Винара. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Shtohryn_Dmytro/Bibliohrafiy_prats_Liubomyra_Vynara.pdf; Гирняк Ю. Проф. д-р Іван Пулюй-винахідник проміння «Х» [Текст]: профіль життя й діяльності великого укр. науковця та дослідника. — Лондон: Вид. Союзу укр. у Вел. Британії, 1971. — 111 с., іл.; Gregorovich A. Chronology of Ukrainian Canadian History. — Toronto: Ukr. Canad. Com., 1974. — 64 p.; Куропась М. История украинской иммиграции в Америке: Сохранение культурного наследия. — Нью-Йорк: Украинский музей, 1984. — 99 с.; Мушинка Микола. Йосиф Вархол. — український музейник і фольклорист у Словаччині // Народна творчість та етнологія. — 2015. — № 2 (354). — С. 113–117;

вових дослідників історії перших переселенців до західних країн, зокрема Канади, виступає Михайло Марунчак⁷¹. Культурологічна тематика при-
таманна дослідженням та науково-популярним виданням Луки Мишуги,
Степана Перського, Степана Рудницького, Михайла Семчишина⁷². В цих
розвідках багато фактичного матеріалу, який можна використати при
дослідження нерухомої культурної спадщини, створеної в різних країнах
вихідцями з України. Хоча в деяких випадках фактичний матеріал по-
требує осучаснення. Це пов'язано з тим, що з плином часу деякі пам'ятки
історії або руйнуються (нові власники будинку чи маєтку можуть його
зруйнувати), або можуть бути переміщені, а з тим отримують інше
місцерозташування.

Історіографія історії та культури діаспори має дуалістичний характер,
тому що виступає і як джерело для дослідження певних видів та типів
пам'яток української культурної спадщини за кордоном. До таких джерел
відносяться перш за все мемуарна література, літописи українських то-
вариств та інституцій, створених діаспорою, публікації листування емі-
грантів⁷³. Крім епістолярних раритетів цікавий матеріал, який стосується

Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939. Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / Упоряд. Л. Яковлева. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. — 272 с.; *Павловський Вадим.* Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. — Нью-Йорк: Вільна Академія Наук у США, 1974. — 316 с.; *Прокон Д.* Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу. — Едмонтон; Вінніпег, 1988; *Lupul, M.R.* Visible Symbols: Cultural Expression among Canada's Ukrainians. — Edmonton, 1984. — 204 p.; *Кравчук П.* Українці в Канаді / П. Кравчук. — К., 1981; *Лебединська Т.* Пам'ятні місця Т.Г. Шевченка у Санкт-Петербурзі. — К., 1994. — 74 с.; *Мушинка Микола.* Музей визвольної боротьби України і сучасний стан його фондів // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 4. — С. 4–9; *Щербаківський Вадим.* Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. — Лондон: Накладом Української видавничої спілки, 1954. — 55 с.

⁷¹ The Ukrainian Canadians: a history = L'histoire des ukrainiens-canadiens / Mykhailo H. Marunchak. — 2 ed. — Winnipeg; Ottawa: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada, 1982. — 970 с.

⁷² Пропам'ятна книга. Альманах УНС — 1936. — Режим доступу: <http://ukrbiblioteka.org/uploads/almanacs/Almanach-UNA-1936-Jubilee-Book/files/assets/basic-html/page24.html>; Перський, Степан. Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові / Степан Перський. — Л.: Накладом Т-ва «Просвіта», 1932 (3 друк. Вид. спілки "Діло"). — 268, [1] с., іл., портр.; М. Семчишин «Тисяча років української культури (історичний огляд культурного процесу)» (Цю працю було надруковано Науковим товариством ім. Т. Шевченка у серії «Бібліотека українознавства» лише 1985 року).

⁷³ *Гавриш В.* Моя Канада і я [Текст]: спогади й розповіді про укр. піонерів у Канаді / В. Гавриш; Передм. і ред. Ю. Клинового; Обкл. Я. Гніздовського. — Едмонтон: Накладом автора, 1974. — 349 с.; *Войтенко О.* До історії українців у Британській Колумбії [Текст] / О. Войтенко. — Вінніпег: Накладом УВАН, 1972. — 46 с. — (Літопис УВАН / УВАН; ч. 7); *Винар Л.* Спогади. З архіву проф. Івана Раковського: листування //

культурної спадщини закладений у щорічних доповідях, які публікують різноманітні центри, комітети, одним словом громадські об'єднання українців за кордоном та видані ними Пропам'ятні книги про участь української громади у спорудженні пам'яток на честь славних ювілеїв або на вшанування трагічних подій в історії України⁷⁴.

Цінність культурної спадщини полягає в можливості наочно продемонструвати історичні реалії шляхом ознайомлення громадськості з об'єктами — свідками історичного буття й творчості видатних представників української політичної, наукової, культурної еліти. Важливість вивчення пам'яток, пов'язаних з представниками українського походження за кордоном пов'язана з тим, що знищення протягом ХХ століття нерухомих об'єктів в Україні призвело до втрати цінного автентичного матеріалу, який ототожнювався з життям та діяльністю провідних діячів української історії. Тому збережені матеріальні об'єкти на теренах зарубіжних країн дають змогу відтворити життєвий шлях багатьох відомих українців.

В цілому, збереження пам'яток — як явище сучасного етапу розвитку культури — має об'єктивні закономірності. Позитивне вирішення питань збереження культурної спадщини залежить від достатнього розвитку таких принципів, як існування адекватного законодавства, дієздатна структура виконавчої влади, принцип недоторканості приватної власності, мобільність засобів мас-медіа в наданні суспільно-значимої інформації з проблем культурного й природного довкілля. Крім того, існують суб'єктивні фактори, які проявляються у різноманітних течіях стосовно захисту і збереження пам'яток культури: від повного нехтування історико-культурним оточенням до відмови від подальшого розвитку задля

Український історик. — 1985. — № 1–4. — С. 85–88; *Лучук О.* Боятися стати на власні ноги. Епістолярний діалог Юрія Шевельова з Юрієм Луцьким // *Українська культура*. — 2008. — № 12 (1987). — С. 32–33.

⁷⁴ Альманах з нагоди 40-річчя УАПЦ в Австралії і Новій Зеландії (1948–1988 рр.) / М. Чигрин (Упоряд.). — Саскатун, 1938. — 159 с.; Яка краса відродження країни: Альманах Українського братського союзу. У 60-річчя української національної революції. — Скрантон, Па: Народна воля, 1979. — 319 с.; Альманах Об'єднання колишніх вояків українців у Великій Британії. — Лондон: УВС, 1980. — Т. 2: 1964–1980. — 201 с.; Українці в Детройті і в Мічигані: Святкування 1000-ліття хрещення України / Детройтський митрополитальний комітет української тисячоліття. — Детройт, 1988. — 766 с.; Офіційне відкриття Колегії Св. Андрія у Вінніпезі на площі Манітобського університету: 4–5 липня 1964 р. — Вінніпег, 1964. — 81 с.; Український православний собор Св. Покрови. Урочисте відкриття: 28 грудня 1952. — Вінніпег, 1952. — 52 с.; Пропам'ятна книга будови пам'ятника Тарасові Шевченкові в Буенос-Айресі Оpubліковано: Буенос-Айрес, Комітет будови пам'ятника Тарасові Шевченкові в Буенос-Айресі, 1971. — 173 с.

збереження решток минулого. Поміж ними знаходиться помірковане ставлення до спадщини, яке розглядає раціональні можливості залучення й пристосування пам'яток історії та культури до умов сьогодення.

На сучасному етапі в умовах духовної розбудови незалежної України йде процес формування концептуальних підходів до визначення культурного надбання та його складової — нерухомих пам'яток. Це зумовлює необхідність по-новому проводити відбір, ідентифікацію, класифікацію об'єктів національної культурної спадщини як в державі, так і за її межами. В цьому контексті вивчення системи збереження пам'яток історії та культури у зарубіжних країнах має наукове і практичне значення.

Tetiana Katargina (Kiev)

Candidate of historical Sciences, senior researcher,
Institute of history of Ukraine, NASU

Foreign historiography on the protection and preservation of cultural heritage

The article describes the main directions of scientific researches in the field of preservation of monuments of history and culture by foreign authors, paid attention to the historiography of studies of the cultural heritage of the Ukrainian Diaspora.

Keywords: *heritage, preservation, landmark, Ukrainian diaspora.*

Рудий Григорій (м. Київ)

Доктор історичних наук, провідний
науковий співробітник Центру досліджень
історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України
knd@nas.gov.ua

УДК: 94(477)070(477–25):323.232«1918/20»

ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ КИЇВСЬКОЇ ПРЕСИ 1918–1920 РОКІВ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

У статті аналізується процес становлення періодичної преси Києва 1918–1920 років та її роль у формуванні більшовицького режиму в Україні. Здійснено її систематизацію і класифікацію, розкрито тематику й зміст опублікованих матеріалів періодичних видань про найважливіші події і явища суспільно-політичного і соціально-економічного життя УСРР.

Ключові слова: УСРР, київська періодична преса, київські газети, історичне джерело, суспільно-політичне і соціально-економічне життя.

Формування встановлення більшовицького режиму на території України, функціонування Української Соціалістичної Радянської Республіки знайшло широке відображення в історичній літературі. Однак, загалом історія встановлення радянської влади в Україні протягом тривалого часу висвітлювалася досить однобічно і недостатньо через заідеологізованість радянської історичної науки.

Зрозуміло, що в умовах тоталітарного режиму неможливо було видати повноцінне дослідження, яке б об'єктивно висвітлювало діяльність більшовицької преси 1918–1920 роках в Україні, хоч саме цей сегмент періодики чи не найбільше аналізувався радянськими дослідниками. Так, протягом 1960–1980-х років в УРСР з'явилася низка видань історичного, джерелознавчого, бібліографічного характеру, присвячених цій темі. Серед них праці Марії Дмитрієнко, Валерія Солдатенка та ін.¹.

---

¹ Будников В.П. Большевицкая партийная печать в 1917 году. — Х., 1959; Його ж: Большевицкая партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Октябрьской революции (март 1917 — февраль 1918 гг.). — М., 1963; Вартаков Г.І. Жовтневих днів рядки живі. Преса більшовиків України в 1917 р. — К., 1966; Дмитрієнко М.Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело. — К., 1967; Копотиєнко І.І. Источниковедческий анализ периодической печати Украины

У той же час з'являється ряд видань, присвячених джерелознавчому аналізу української радянської періодики і малоформатної більшовицької преси². Слід відзначити, що повний зведений показчик періодичних видань України 1917–1920 років ще не створений. Були підготовлені окремі довідники про періодичну пресу в УРСР 1917–1975 років, включаючи більшовицьку періодику 1917–1920 років³. У 1979 році Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського на базі фондів бібліотеки підготувала і видала спеціальний бібліографічний каталог «Газети Радянської України 1917–1920 рр.». Він містить 400 назв тогочасних видань⁴. Враховуючи час публікацій вище наведених видань, зрозуміло, що зазначені праці обмежувалися жорсткими ідеологічними межами і не охоплювали всю багатобарвну палітру культурного й громадсько-політичного життя тогочасної України.

У період незалежності України також з'являється ряд видань, присвячених джерелознавчому аналізу української радянської періодики. У 2014 році Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського на базі фондів бібліотеки підготувала і видала спеціальний бібліографічний каталог «Газети України 1917–1920 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського». І на сьогодні це найповніший показчик більшовицько-радянських газет досліджуваного періоду. Він містить 1327 назв періодичних видань, в тому числі бібліографічну інформацію про більшовицькі видання.

З огляду на це, актуальним вбачається подальше проведення різнобічного джерелознавчого аналізу всієї більшовицької преси УСРР, яка

(1917–1926). — Днепропетровск, 1978; *Солдатенко В.Ф.* Большевицкая пресса Украины в 1917–1918 гг. Историко-библиографический обзор. — К., 1979; *Його ж:* Большевицкая пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики социалистической революции (март 1917 — март 1918 гг.) / Дисс. ... докт. ист. наук. — К., 1981; *Його ж:* Идти впереди всех: из опыта борьбы большевицкой прессы Украины за победу социалистической революции. — К., 1986.

² *Сергийчук И.* Пресса Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов как источник по истории Великой Октябрьской социалистической революции на Украине (25 октября 1917 — март 1918 гг.) / Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1986; *Дмитрієнко М.Ф.* Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело. — К., 1980; *Її ж:* Большевицские листовки Украины 1917–1920 гг. как исторический источник / Дисс. ... докт. ист. наук. — К., 1985.

³ Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. Лютий — 1917–1921 рр. — Одеса, 1929; Періодичні видання УРСР. 1917–1960. Газети. Бібліографічний довідник. — Х., 1965; Преса Української РСР. 1918–1975. Наук.-стат. довідник. — Х., 1976; Зведений каталог газет, виданих на Харківщині (1917–1977). — Х., 1979.

⁴ Газети Радянської України 1917–1920 рр. (За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР). — К., 1979; У 1988 р. цей показчик був перевиданий у Канаді (Едмонтон).

потребує нового осмислення. У статті автор ставить за мету зосередити увагу на аналізі більшовицьких київських періодичних видань 1918–1920 років як чинника встановлення радянської влади в Україні та історичного джерела з вивчення суспільно-політичного і соціально-економічного життя тогочасної України.

За своєю природою київська більшовицька газетна періодика є своєрідним дзеркалом, що відбиває суспільно-політичні явища шляхом висвітлення подій під ідейно-політичним кутом зору більшовизму. У вітчизняній історіографії не було спеціальних праць, присвячених історії більшовицької періодики Києва 1918–1920 років. Також відсутні ґрунтовні праці, які б розглядали київську більшовицьку періодичну пресу в контексті історичного джерела. Розпочинаючи якісну характеристику київської більшовицької газетної періодики 1918–1920 років, слід, насамперед, з'ясувати її кількісний склад та бібліографічні дані. Всього в зазначений період у Києві, за підрахунками автора, виходили 62 газети. Найбільше газет видавалося в 1920 році — 38 і 1919-му — 32. Найменше їх виходило в 1918 році — 4.

Таким чином, аналіз розвитку тогочасної київської більшовицької періодики певною мірою віддзеркалює революційні події в Україні 1917–1920 років. Проведене нами дослідження дозволило з'ясувати профільність більшовицьких газетних видань. Серед них видання більшовицьких комітетів, радянських органів влади, профспілкові, молодіжні, комсомольські газети, періодика політorganів Червоної армії, Українського відділення Російського телеграфного агентства (УКРРОСТА), агітпоїздів. Найбільше газет видавали Російська комуністична партія (більшовиків), Комуністична партія (більшовиків) України і Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів — 20.

Значну кількість періодичних видань поширювали військові органи — 18. Крім того, активно функціонували видання УКРРОСТА — 8. Найменше газет мали професійні й молодіжні спілки — 4. Також дослідження київської більшовицької періодики дозволило визначити періодичність видань: за періодичністю переважав тип щоденних газет — 18; набули широкого розповсюдження тижневики — 15; 9 газет було одиниц, і одне видання виходило двічі на тиждень.

Крім того, дослідження дало змогу з'ясувати мовний статус київських періодичних видань. Більшість газет видавалися російською мовою — 43, 10 — одночасно друкували матеріали українською та російською мовами. Найменше поширювалися україномовні газетні видання — 5 назв. Свої видання у зазначений період мали також Українська партія соціалістів-революціонерів (боротьбистів), Українська партія лівих соціалістів (боротьбистів) і російських есерів, які були лояльні до більшовиків і

підтримували радянську платформу. Зокрема, у Києві виходили газети «Боротьба», «Борьба», «Наддніпрянський комуніст», «Революционный социализм», «Трудовая Советская Республика». Отже, у досліджуваний період у Києві видавалися переважно більшовицько-радянські газети, а також ті, які перебували на більшовицьких позиціях. У своїй діяльності вони керувалися ленінськими настановами і рішеннями радянського уряду. Вже в перші місяці після встановлення радянської влади в Росії Володимир Ленін сформулював і докладно обґрунтував у своїх статтях «Чергові завдання Радянської влади»⁵, «Про характер наших газет»⁶, первісному варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади»⁷ основні напрями більшовицької періодичної преси, акцентуючи особливу увагу на таких функціях: агітація, пропаганда, організація і політична інформація як невід'ємні складові риси, притаманні більшовицькій пресі. Відзначимо також, що, превалюючи при наявності інших соціальних функцій, агітаційно-пропагандистська функція суттєво впливала на матеріали більшовицько-радянських газет, їх ідеологічну і змістовну спрямованість, тим самим визначаючи методологічний підхід авторів до конкретних фактів та подій з позицій більшовизму. Це — перша програмна вимога більшовицької періодики, яка виявлялася в принципі партійності. Звідси і випливає, що різноманітний за складом матеріал був завжди підпорядкований у тій чи іншій газеті головному завданню ідеологічної роботи: піднімати політичну й економічну свідомість трудящих до рівня більшовицької доктрини. Більшовицька газетна періодика мала дохідливо роз'яснювати суть, смисл і значення ухвалених партією і радянською владою рішень, мобілізувати маси. Вона створювала для «гвинтика і коліщатка» більшовицького механізму (класу, соціальної групи, більшовицьких комітетів, ревкомів) модель поведінки, котра негайно відбивалася в суспільній практиці. Тут явно виступають головні функції більшовицької газети як колективного пропагандиста, агітатора і організатора. З перших днів встановлення радянської влади в Україні радянський уряд прагнув обмежити свободу діяльності періодичних видань, які не стояли на більшовицькій платформі. З цією метою було прийнято ряд директивних документів, спрямованих на обмеження незалежних видань, централізацію преси, розвиток більшовицької періодики. Серед них — декрети Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про утворення Українського Центрального Агентства по постачанню і розповсюдженню

⁵ Ленін В.І. Чергові завдання Радянської влади // ПЗТ. — Т. 36. — С. 155–195.

⁶ Ленін В.І. Про характер наших газет // Там само. — Т. 37. — С. 85–87.

⁷ Ленін В.І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Там само. — Т. 36. — С. 121–154.

творів преси» від 16 січня 1919 року і Раднаркому УСРР «Про Народний комісаріат радянської пропаганди» від 1 березня цього ж року⁸. Ці організаційно-політичні заходи стали основою розвитку української більшовицько-радянської преси.

У 1918–1920 роках у Києві виходили газети більшовицьких комітетів і організацій, рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, професійних спілок, комсомольських комітетів, політорганів більшовицьких військових органів, УКРРОСТА, агітпоїздів. Серед них: «Більшовик», «Бюллетень Секретариата ЦК КП(б)У», «Вести Киевского Совета народного хозяйства», «Внешкольное образование», «Известия исполнительного комитета Киевского совета рабочих депутатов», «Киевская беднота», «Киевский коммунист», «Киевский пролетарий», «Коммунар», «Коммунист», «Красная Армия», «Позашкільна освіта», «Пролетарская мысль», «Червона правда».

Для використання матеріалів київської більшовицької газетної періодики слід чітко з'ясувати, — до якої групи матеріалів належить інформаційне повідомлення. Кожний наведений факт в газеті необхідно звіряти з іншими історичними джерелами, оскільки не всі факти, які повідомлялися київською періодикою, відповідали дійсному стану. Для досліджуваної київської більшовицької періодичної преси характерна велика кількість жанрів, різноманітних форм висвітлення подій. Це, насамперед, передові статті, статті політичного, соціально-економічного, національного змісту, партійні резолюції, директиви, інформаційні повідомлення, звіти, хроніка, політичні нариси, фейлетони, агітаційно-пропагандистські вірші. В київських газетних виданнях більшовицьких комітетів публікації розміщувалися у відділах і групах матеріалів з відповідними назвами. Серед них: «Партійне життя», «Робітниче життя», «Фронт і тил», «Воєнний огляд України», «До робітничого питання», «Освіта і революційна пропаганда», «Пролетаріат і культурна спадщина минулого», «Життя села», «Область чи губернія», «Продовольча політика», «Мануфактура на Україні», «До зброї», «Про єдиний культурний фронт», «Про робітничу кооперацію», «Про інтернаціоналізм і націоналізм», «Партійна школа», «Росія та Україна», «Кооперація й радянська влада», «Про сільськогосподарські комуни». Нерідко назви відразу вказували на політичну спрямованість публікації, наприклад, «Короткозора контрреволюція». Назви відділів і груп матеріалів київських газет із політичних міркувань постійно оновлювалися за згодою відповідних більшовицьких комітетів. Не випадковим у газетних виданнях було й розміщення

---

⁸ Книга и книжное дело в Украинской ССР. Сборник документов и материалов (1917–1941). — К., 1985. — С. 15–31.

матеріалів відділів і рубрик. З огляду на те, що друковані органи друку, насамперед, мали виконувати роль пропагандиста більшовицьких ідей, то їхні сторінки відкривалися актуальними передовими статтями загально-політичного відділу.

На наш погляд, всі матеріали київської більшовицької газетної періодики доцільно попередньо розподілити на кілька груп. Це, по-перше, сприятиме певній класифікації матеріалів і документів, а по-друге, полегшить процес джерелознавчого аналізу наведених у матеріалах фактів. До першої групи газетних видань слід віднести: статті, написані Леніним і його соратниками, а також керівниками Комуністичної партії України (більшовиків) і уряду УСРР, матеріали партійних з'їздів, конференцій, засідань рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, декрети й постанови Раднаркому РСФРР і Раднаркому УСРР та інші офіційні матеріали, що виходили з центральних органів влади.

До другої групи входять: політичні, соціально-економічні, історичні, культуро-освітні публікації написані безпосередньо в редакції, а також передруковані матеріали з інших більшовицьких друкованих органів. Політичні статті, як правило, писалися членами більшовицьких комітетів і працівниками редакцій газет.

Третю групу складають матеріали газет про діяльність місцевих партійних організацій і місцевих органів влади, а також про партійне життя в РСФСР.

До четвертої групи належать дописи та листи.

П'ята група матеріалів включає хроніку про суспільно-політичне, соціально-економічне й громадське життя в УСРР.

Найбільш інформативними про діяльність радянської влади в Україні є київські газети «Більшовик», «Боротьба», «Борьба», «Сільська комуна», «Коммунист», «Надніпрянський комуніст», «Пролетарская мысль» «Червоний стрілець», «Червоний стяг».

До центральних органів належала газета «Коммунист» — орган Центрального і Київського міського комітетів КП(б) України. Газета видавалася з 20 березня по 30 серпня 1919 року в Києві, видавець — Центральний і Київський міський комітети КП(б) України. Газета була заснована 15 червня 1918 року як орган Оргбюро по скликанню 1 з'їзду Комуністичної партії України. Перші вісім номерів вийшли у Москві, оскільки в Україні діяльність більшовицьких газет в той час була заборонена. У Києві побачили світ 146 номерів цієї щоденної газети. На її сторінках переважно висвітлювалася партійна робота, причому матеріали газети за своїми жанрами підрозділялися на директивні документи, політичні статті, політичні нариси, повідомлення, хроніку, дописи і листи. Це, в основному, звіти про засідання більшовицьких комітетів та партійні

збори в партійних організаціях Києва та в інших містах України, повідомлення про діяльність більшовиків в Україні, інформації з РСФРР. Окрім партійного життя, сторінки газети містили статті й кореспонденції про суспільно-політичне і соціально-економічне життя тогочасної України⁹.

У квітні 1919 року на базі селянської газети «Сільська комуна» була заснована робітничо-селянська газета «Більшовик». Газета видавалася у Києві з 10 квітня 1919 року по 31 грудня 1920-го, вийшло 256 номерів. Видавала її Політсекція Правобережжя і Київського губкому КП(б) України. Газета друкувалася українською і російською мовами¹⁰.

Активну участь у заходах більшовицьких комітетів брала газета «Пролетарская мысль», що почала виходити 5 листопада 1917 року як орган Київської Ради робітничих депутатів, Київської Ради професійних спілок і Центральної Ради фабрично-заводських комітетів. Її тематичну спрямованість визначали декрети та розпорядження радянської влади, що друкувалися під спеціальною рубрикою. Газета постійно розміщувала на своїх сторінках матеріали, в яких засуджувалася українізація, діяльність Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Така політична спрямованість пояснюється тим, що фактично газета була неофіційним органом Київського більшовицького комітету. Перед газетою стояло завдання сприяти встановленню радянської влади в Україні і зміцненню органів більшовицької влади¹¹. «Пролетарская мысль» своїм змістовним навантаженням була спрямована насамперед на інтереси пролетаріату — опори більшовицького режиму в Україні. Серед головних завдань видання — стати не лише друкованим органом для робітників, а й газетою, зміст якої формуватиметься за активної участі кореспондентів від пролетаріату.

Як свідчить аналіз матеріалів більшовицької періодики зазначеного періоду, в ній тенденційно висвітлювався перший період встановлення радянської влади в Україні в 1918 році, пов'язаний з масовими виявами червоного терору. Небільшовицькі газетні видання повідомили, що тільки в Києві в січні 1918 року радянські війська під командуванням Михайла Муравйова вбили, за різними підрахунками, від 2 до 5 тисяч мешканців

---

⁹ Енциклопедія історії України. — Т. 4. — К., 2007. — С. 506; Газети Радянської України 1917–1920 рр. (за матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР). Бібліографічний покажчик. — К., 1978. — С. 52.

¹⁰ Газети Радянської України 1917–1920 рр. (за матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР). Бібліографічний покажчик. — С. 7–8; Рубан В.А. Формування ленінських традицій української преси. — К., 1971.

¹¹ Дмитрієнко М.Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело. — С. 143–144.

міста¹². Також в українській пресі повідомлялося, як 16 січня 1918 року 500 юнкерів Першої української військової школи та студентів політичного куреня Січових стрільців вступили у нерівний бій під Крутами з багаточисельним загоном більшовицької армії Муравйова. В бою більшовики знищили 250 юнкерів¹³.

Проте, матеріали більшовицької періодики про страшні події з 16 по 30 січня 1918 року подавалися у контексті радянської ідеології. Звідси — замовний характер публікацій, перекручення фактів, відсутність конкретних прізвищ, неперевірені дані, жорстка критика діяльності Центральної Ради.

Вельми показовим у газеті «Борьба с контрреволюцией» допис від 25 січня 1918 року командуючого 2-гої армії Східного фронту Рейнгольда Берзіна, в якому автор зазначив, що гайдамаки і січові стрільці під керівництвом Симона Петлюри розстрілювали на вулицях Києва робітників, селян, воїнів, витягуючи з квартир ідейних вождів пролетаріату, по-звірячому вбивали їх і глумили над ними¹⁴. Також на сторінках київської більшовицької періодики без наведення конкретних фактів повідомлялося, що, коли найбідніші верстви населення передмістя Києва стали боротися за своє існування і своїх кращих борців за братерство і рівність всіх трудящих світу, тоді Петлюра із своїми сподвижниками перенесли військові дії в місто і сотнями розстрілювали робітників і малих дітей¹⁵.

Необхідно відзначити, що більшість газетних матеріалів більшовицьких газет цього періоду характеризує їх замовність, викривальність, відсутність конкретних даних і фактів. Слід зазначити, що проблематика тотального більшовицького терору в Україні була постійною на сторінках київської більшовицько-радянської періодики. Основними темами періодичних видань стали політичні репресії проти представників, не згідних з радянською владою, окремих верств населення (дворян, духовенства, землевласників підприємців та ін.), політичне переслідування, цькування ідеологічних опонентів та ініціювання розпуску їхніх партій, психологічний тиск на громадян — проведення показових сфабрикованих судових процесів над противниками. Також на сторінках більшовицьких газет широко висвітлювався процес встановлення радянського правового диктату, зокрема ухвалення в односторонньому порядку законів, спрямо-

¹² Вільне життя — Одеса. — 1918. — 31 березня.

¹³ Гончаренко А. Бій під Крутами // Україна. — Київ. — 1994. — № 4. — С. 11.

¹⁴ Берзин. Гражданская война // Борьба с контрреволюцией. — Киев. — 1918. — 25 января.

¹⁵ Степанов. Кто виноват // Там само.

ваних на ліквідацію всіх демократичних установ в Україні, у тому числі політичних і громадських організацій.

Особливо високою у загальному масиві джерел з окремих аспектів «червоного терору» була питома вага матеріалів про політичні репресії, масові розстріли органами Надзвичайної комісії без суду і слідства ворогів більшовицької влади. Так, провідна тогочасна київська газета «Більшовик» постійно вміщувала матеріали про більшовицький терор в Україні під час встановлення радянської влади та друкувала списки розстріляних «контрреволюціонерів». Типовою є одна з кореспонденцій, де докладно повідомляється про вжиті заходи Київської губернської Надзвичайної комісії проти повстанців отаманів Матвія Григор'єва і Зеленого (Данило Ількович Тертило)¹⁶.

У київських газетних виданнях під назвами «Нищимо бандитів»¹⁷, «Короткозора контрреволюція»¹⁸, «До ліквідації повстань»¹⁹ публікувалися статті, кореспонденції, в яких висвітлювалися практичні жорсткі заходи репресивних органів проти учасників антибільшовицьких повстань. Зокрема, в київському виданні «Більшовик» опубліковано список із прізвищами 127 розстріляних осіб ідейних супротивників та борців проти радянського режиму²⁰. На шпальтах тогочасних київських газет чимало місця займають матеріали, у яких відображено тотальний наступ більшовиків на своїх ідейних опонентів. Редакції більшовицьких газет брали активну участь у політичних компаніях проти Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів — революціонерів, комуністів — боротьбистів. Під рубриками «Пролетарська партія» і «Буржуазні підлизники» більшовицькі видання вміщували передові статті і резолюції з осудом своїх опонентів, повідомляли про утворення нових політичних організацій, прихильних до радянської влади, заборону друкованих органів політичних супротивників²¹.

Окрему групу складають публікації в опозиційних виданнях, в яких критично висвітлюється діяльність репресивних органів щодо переслідування ідейних опонентів більшовицької влади. Зокрема, зазначалося, що більшовики оголосили кожного, хто не думає так, як вони, зрадниками соціалістичної ідеї, ворогом українського народу. І знов, як і

¹⁶ Більшовик. — Київ. — 1919. — 24 травня.

¹⁷ Лан М. Нищимо бандитів // Там само. — 1920. — 25 січня.

¹⁸ Якубовський. Короткозора контрреволюція // Червоний стяг. — Київ. — 1919. — 20 липня.

¹⁹ До ліквідації повстання // Боротьба. — Київ. — 1919. — 20 липня.

²⁰ Красный терор (Расстрел за расправы с рабочими и коммунистами // Большевик. — 1919. — 29 августа.

²¹ Ликвидация «Рудого Прапора» // Там само. — 1919. — 26 квітня.

попередники більшовизму Олександр Керенський, Павло Мілюков, захопили перевершити Карла Маркса. Одна утопія змінилася іншою²². Також у періодичних виданнях повідомлялося про трагічну загибель провідних діячів комуністів-боротьбистів Олександра-Богдана Зарудного, Ісаака Пугача, Леонарда Бочковського від рук більшовицьких репресивних органів. Зокрема, зазначалося, що життя мало б навчити керівництво КП(б) України з приводу нікому не потрібної смерті і не контрреволюціонерів, а соціалістів-революціонерів, показати урядовій партії всю хибність їхньої політики демагогії і отруйності народних мас, але це не виправило більшовицьких діячів²³. Київська більшовицька періодика брала активну участь у такому важливому чиннику політичних репресій, як психологічний тиск на українців — в показових судових процесах над ідеологічними опонентами більшовиків²⁴.

Слід зазначити, що «червоний терор» в Україні продовжувався і після його офіційного припинення. Як свідчить аналіз тогочасної газетної періодики, на її сторінках і надалі друкувалися списки розстріляних людей за вироком Київської губернської надзвичайної комісії. Серед них чимало прізвищ українців, які брали участь у діяльності Гетьманату і Директорії²⁵. Виявлені в процесі дослідження газетні матеріали значною мірою сприяють повноті змалювання картини встановлення режиму політичних репресій більшовицької влади проти національних діячів українського народу, вони є важливим задокументованим історичним джерелом та власним свідченням злочинів самої радянської влади.

Водночас, у тогочасній київській періодичній пресі є чимала група публікацій про селянський спротив більшовицькій хижацькій політиці планомірного пограбування українського села. На шпальтах газет регулярно висвітлювалася діяльність Наркомзему УСРР, який ставив на меті розв'язувати проблеми землекористування в Україні за російським зразком. Газетні видання активно пропагували більшовицькі аграрні перетворення щодо створення колективних форм господарювання — комун, ТСОЗів (Товариство спільної обробки землі), артілей, а також державної форми — радгоспів. Показовою є стаття «Про сільськогосподарські комуні» В. Василюва в газеті «Червоний стяг», в якій зазначалося, що вже пора бідному та незаможному селянству відкинути буржуазні та куркульські забобони про право власності на землю, дружно об'єднатися в

²² Домгин О. Буржуазна чи трудова Республіка // Боротьба. — 1918. — 24 лютого.

²³ Еллан В. Наслідки // Там само. — 23 лютого.

²⁴ Розстріл контрреволюціонерів // Більшовик. — 1919. — 10 липня; Розстріл ворогів революції // Червоний стяг. — 1919. — 14 серпня.

²⁵ Більшовик. — 1919. — 15 червня.

селянсько-господарські комуні чи спілчанські артіль і організувати селянське життя на кращих підвалинах життєвого досвіду²⁶. У київській періодиці опубліковано положення про реєстрацію сільськогосподарських комун²⁷.

Значне місце на сторінках газет посідають матеріали про діяльність комітетів бідноти на селі, які, перебираючи на себе функції рад, земельних відділів, здійснювали революційними методами перерозподіл землі. Зокрема, наголошувалося, що комітети бідноти — це найдоцільніший спосіб боротьби робітничого класу проти контрреволюційної буржуазії²⁸.

Більшовицька періодика особливо широко подавала інформацію про заходи українського радянського уряду, спрямовані на вилучення у селян сільськогосподарської продукції. У лютому і квітні 1919 року в періодичній пресі були опубліковані декрети уряду «Про вилучення хлібних надлишків зерна і встановлення твердих цін на них» і «Про розверстку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років». Згідно з цими директивними документами було заплановано здійснювати еквівалентний обмін продуктів сільського господарства на промислові, а також вилучену кількість зернового фуражу, продовольчих та насінневих хлібів пропорційно розкласти між усіма губерніями. Однак, як свідчить аналіз періодики, багато з цих важливих заходів не були здійснені. І більшовицька влада перейшла до застосування силових методів: створення так званих спеціальних продовольчих загонів, які за допомогою зброї та репресій здійснювали реквізиції не лише надлишків, а й насінневого фонду, худоби, реманенту, майна. У газетних публікаціях більшовицьких видань проводилася думка про те, щоб робітники і незаможні селяни шикувалися в лави продзагонів і нагодували голодних в селі, а залишок хліба відвезли в місто робітникам²⁹, вели «нешадну війну зі всякими глитями і куркулями»³⁰.

Звичайно, така політика більшовицької влади викликала спротив українського селянства, опозиційних партій. Так, в опозиційній періодиці наголошувалося, що політика «воєнного комунізму» на селі, викачування хліба із села, вимагання загороджувальних або продовольчих загонів

---

²⁶ *Василів В.* Про сільсько-господарські комуні // Червоний стяг. — 1919. — 8 червня.

²⁷ Положення про реєстрацію сільсько-господарських комун // Сільська комуна. — Київ. — 1919. — 29 березня.

²⁸ Комітети бідноти // Більшовик. — 1919. — 15 травня.

²⁹ Вперед: к кулацким амбарам за хлебом! // Голос продроботника. — Киев. — 1920. — 14 ноября.

³⁰ *Нещадило.* Треба звернути увагу // Червоний стяг. — 1919. — 11 червня.

зазнала в Україні повного краху. Ця політика принесла місту голод, селу озлобленість і підготувала ґрунт для селянського повстання³¹. Весною і влітку 1919 року постійними для більшовицької періодики стали публікації, в яких робилася спроба з класових позицій оцінити спочатку спорадичні селянські виступи, які згодом переросли у широкомасштабне антибільшовицьке повстання.

Так, якщо у квітні 1919 р. було зареєстровано 93 антибільшовицькі виступи, то у липні — 207. Ці повстання проходили під лозунгом «За радянську владу без комуністів». У більшовицькій періодиці селянський збройний рух відображався як «бандитизм», «куркульська контрреволюція», «зрада робітничого класу», «запроданці». Як свідчить аналіз, в київській більшовицькій періодиці при висвітленні селянського руху переважають кореспонденції і статті. Значне місце на сторінках партійно-радянських газет відведено публікаціям відомим діячам більшовицького режиму. Типовою є стаття Георгія П'ятакова «Куркулі викликають на бій» в газеті «Більшовик», в якій автор, розповідаючи про заходи директивних органів щодо посилення класової боротьби на селі, запропонував «знищити партії куркулів, петлюрівців, лівих есерів, незалежників, зеленівців т. і.»³².

Особливої уваги газетна періодика того часу надавала критиці діяльності Симона Петлюри, отаманів Нестора Махна, Зеленого (Данило Тертило), Євгена Ангела, Матвія Григор'єва. Зокрема, в газеті «Більшовик» тільки в 1919 році було вміщено 9 критичних матеріалів про Петлюру. У багатьох газетних публікаціях також йшлося про причини неуспіхів більшовицького режиму в придушенні селянського повстання, заколоту Григор'єва, в боротьбі з військами генерала Антона Денікіна. Показовою є стаття І. Байди «У чому ж причини?» у газеті «Червоний стяг», в якій автор, аналізуючи причини поразок Червоної армії на денікінському фронті, пропонує для покращення ситуації мобілізувати селян до лав діючої армії і створити сприятливі умови для розвитку українського села³³. Також на сторінках боротьбистської преси поширювалася думка щодо зміни земельної політики радянської влади в бік середнього класу, припинення свавілля й грабування більшовицькими емісарами села, більш розсудливо ставитися до розвитку української культури³⁴.

³¹ С трудовым крестьянством или со спекулянтами? // Трудовая Советская Республика. — Киев. — 1919. — 29 грудня.

³² П'ятаков Г. Куркулі викликають на бій // Більшовик. — 1919. — 29 квітня.

³³ Байда І. У чому ж причини? // Червоний стяг. — 1919. — 31 липня.

³⁴ База революції на Вкраїні // Боротьба. — 1919. — 30 липня.

Особливо привертають увагу матеріали газет щодо висвітлення політичної діяльності більшовицького уряду України, форм державного устрою в УСРР. Провідне місце серед них газет відведено підготовці і ухваленню Конституції УСРР, прийнятій III Всеукраїнським з'їздом Рад. Згідно з конституцією основою радянського суспільного ладу проголошувалася диктатура пролетаріату. Вищими органами влади проголошувалися всеукраїнські з'їзди Рад, ВУЦВК, РНК. Слід відзначити, що в багатьох публікаціях опозиційних видань більшовицький режим звинувачувався в тому, що на практиці більшовики в обхід конституційних норм утверджували в Україні диктатуру партії комуністів замість принципів народовладдя трудящих.

У зазначеній групі джерел з питань становлення українського радянського державотворення важливе місце належить матеріалам, в яких йшлося про прагнення російських більшовиків перенести на Україну власний досвід вирішення суспільно-політичних проблем, зокрема, запровадження принципів централізації й уніфікації основних структурних елементів державного будівництва. У матеріалах більшовицької періодики простежується ставлення партійних директивних органів до державного статусу України. Так, на сторінках київської преси роз'яснювалося значення рішення про укладення 1 червня 1919 року військово-політичного союзу України і Росії. Республіки, що уклали союз, мали увійти до складу РСФРР на правах автономії. Матеріали газет свідчать, що в цілому більшовики відстоювали шлях централізації військово-господарського механізму, створення союзу радянських республік. Ідея унітарної держави у зазначеній формі була антитезою самостійності України.

Газетні джерела дозволяють простежити розбіжності між більшовиками і їхніми політичними опонентами щодо питання про об'єднання радянських республік. Великодержавницька політика російських комуністів в Україні зустріла опір. Так, одна із передових статей газети «Боротьба» «До об'єднання радянських республік» зазначала, що треба надати повну автономію Україні у справах внутрішньої політики і економічних відносин. Загальний центр повинен бути настільки гнучким, щоб не перетворитися в мертвий бюрократичний центр за прикладом бувшого центру царської Росії³⁵. Також на сторінках опозиційних газет поширювалася думка про те, що штучне злиття радянських республік — це небезпечний експеримент, не продиктований ніякими реальними обставинами. І далі наголошувалося, що «Треба спочатку відбудувати Росію, а потім уже творити всесвітній чи європейський союз радянських

³⁵ До об'єднання радянських республік // Там само. — 12 червня.

республік»³⁶. Отже, на шпальтах опозиційних газет чимало місця відводилося критичним матеріалам про діяльність більшовицького режиму з розробки директивних документів про створення союзу УСРР і РСФРР.

Таким чином, вивчивши склад київської газетної періодики 1918–1920 років приходимо до висновку, що зазначені періодичні видання дають історикам важливий емпіричний матеріал для дослідження проблем політичного, соціально-економічного, духовного життя України за радянської доби.

Особливий інтерес становлять публікації в тогочасних київських газетах щодо проведення «червоного терору» в Україні в 1918–1919 роках. Надруковані відомості про масові розстріли українських борців за волю України, переслідування ідеологічних опонентів та сфабриковані проти них судові процеси потребують подальшого вивчення і осмислення. Ці матеріали є надзвичайно важливим історичним джерелом та власним свідченням злочинів самої тогочасної більшовицької влади в Україні. У цілому, як свідчать публікації київських газет, у соціально-економічній сфері в Україні проводилася політика «воєнного комунізму», запозичена у російських більшовиків, які мали відповідний власний досвід вирішення соціальних і економічних проблем у Росії.

Rudiy Grygoriy (Kyiv)

Leading researcher of the Institute of History of Ukraine
NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences (PhD)

**Forming potential of Information and Advocacy Kiev press in 1918–1920 as factor
of the Bolshevik regime in Ukraine**

In the article was analyzed the process of Kyiv periodicals formation in 1918–1920 and its role in the formation of the Bolshevik regime in Ukraine. Is carried out systematization and classification solved topics and content of periodicals published materials about the most important events and phenomena of the political and socio-economic life of the USSR.

Keywords: USSR, Kyiv periodicals, Kyiv newspapers, historical source, socio-political and socio-economic life.

---

³⁶ Обговорюється справа нового приєднання України до Росії // Червоний стяг. — 1919. — 31 травня.

Ковальчук Іван (м. Житомир)

Кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
УДК 94 (477. 42) “1945”

АКЦІЯ УПА 12 СІЧНЯ 1945 РОКУ В РАЙОННОМУ ЦЕНТРІ ГОРОДНИЦЯ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ (історіографічний та джерельний аспекти)

У статті коротко розглядається діяльність ОУН(Б) (до 1945 р.) у Городницькому районі Житомирської області. Констатується, що входження бандерівської мережі цього району до керівних проводів у Рівненській області зумовило значну інтенсивність дій УПА. Визначено, що наявна історіографічна та джерельна база про означену подію містить різні фактичні дані, які одночасно перебувають у науковому обігу. На основі раніше неопублікованих документів певним чином усувається наявна суперечність.

Ключові слова: винищувальний батальйон (ВБ)), Городниця, «Карпенко», КП(б)У, НКВС, НКДБ, ОУН(Б), УПА, «Чорні Гайдамаки».

На початок 1941 року за географічно-ландшафтними показниками Городницький район на Житомирщині мав найзахідніше розташування з усіх 36 районів області, з переважаючою лісистою місцевістю. Кількість мешканців району, згідно з попереднім переписом, проведеним Житомирським обласним управлінням у серпні–вересні 1941 року, становила 19.891 чоловік, з яких 17.872 особи, або 89,8%, були православного віросповідання¹. В економіці району переважав сільськогосподарський сектор: ще на початок 1941 року тут існувало 28 колгоспів — найменший показник по всій області². За обліком промислових потужностей від 1 жовтня 1941 року у Городницькому районі нараховувалося 6 об'єктів: порцеляновий завод, 2 склозаводи, торфозробка, млин і тартак (лісопильня), працювали з яких лише останні два³.

Після 18 листопада 1941 року окупована німецькими військами Житомирська область увійшла до райхскомісаріату «Україна» у складі

---

¹ Державний архів Житомирської області (далі — ДА Житомирської обл.). — Ф. Р-1153. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1–3.

² Там само. — Арк. 56–57.

³ ДА Житомирської обл. — Ф. Р-1153. — Оп. 1 — Спр. 28. — Арк. 34–38.

генерального комісаріату «Житомир»⁴. Городницький район, разом із Барашівським та Ємільчинським, був об'єднаний у гебітскомісаріат «Ємільчино»⁵, де перебував до звільнення цієї території частинами Червоної армії на початку 1944 року.

У сучасній українській історіографії чітко прослідковано, що на територію Житомирської області після її захоплення вермахтом прибули емісари похідних груп обох ОУН, які створювали власні осередки, розбудовували підпільні мережі, організовували культурно-освітні заходи і заклади⁶. Однак, географічне розташування, ландшафт місцевості, невелика густота населення і посередній промисловий потенціал зумовили те, що оунівська мережа Городницького району у другій половині 1941 року не увійшла до складу Житомирського обласного проводу ОУН(Б), а була включена до Рівненської мережі, зокрема входила у Людвипільський районний провід бандерівців «Скеля», який очолював «Доц» (Василь Остапчук)⁷. У Городницькому районі діяв підрайонний провід «Пекло», який був підзвітний оунівцям с. Устя Людвипільського району (нині — Березнівський район. — *І.К.*)⁸.

Територія Городницького району була, так би мовити, «коридором» для зв'язку оунівського підпілля Житомирщини із Волинню та Галичиною, а, згодом, і для просування українських повстанців на територію Наддніпрянської України. Так, у липні 1943 року територією Ємільчинського й Городницького районів, під час повернення у північно-західний регіон України, пройшла частина групи «Верещаки» (Федора Воробця), яка здійснювала рейд Житомирщиною та західною Київ-

⁴ Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: [історико-архівні нариси]. Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. — К.: Державний комітет архівів України, 2008. — С. 65.

⁵ ДА Житомирської обл. — Ф. Р-1153. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк 2; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1707. — Арк. 5–6.

⁶ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси / [В.В. Дзьобак, І.І. Ільюшин, Г.В. Касьянов та ін.; відп. ред. С.В. Кульчицький]. — К.: Наукова думка, 2005. — 496 с.; Жилок В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — 308 с.; Кот С.І. Похідні групи ОУН // Енциклопедія історії України: в 10 т. / [голова редкол. В.А. Смолій]. — К.: Наукова думка, 2011. — Т. 8: Па-Прик. — С. 461–463; Патрияк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). — Л.: Часопис, 2012. — 592 с.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 359.

⁸ Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі — АУ СБУ ЖО). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 4105. — Арк. 37.

щиною⁹. Восени 1943 року Городницьким, Барашівським, Ємільчинським, Володарськ-Волинським, Коростенським, Потіївським і Малинським районами рейдувала сотня УПА «Романа» (Володимира Кудрі)¹⁰. У листопаді 1943 року, під час рейду в Житомирську і Київську області, курінь «Кватиренка» (Якова Яковліва) мав бій із німцями поблизу Городниці¹¹. Згідно військово-адміністративного поділу північно-західних українських земель на осінь–зиму 1943 року Городницький район номінально входив уже до Костопільського військового надрайону «Долина» воєнної округи «Заграва»¹².

Значна активність УПА зафіксована в Городницькому районі і в 1944 році. Спираючись на історіографічні та археографічні здобутки української історичної науки, можна стверджувати про здійснення близько 20 упівських та оунівських акцій у цьому районі за перший після-окупаційний рік. Такі дії УПА ускладнювали виконання оперативних планів радянської влади і засвідчували присутність українських націоналістів у районах Наддніпрянської України. Повстанський звіт після одного з таких рейдів свідчить, що, порівняно з 1943 роком, місцеве населення стало більше знати про УПА і в «Східній Україні більше сприяє нам, ніж у деяких місцевостях Західної України»¹³. Показовим у цьому відношенні є випадок, що трапився в сусідньому з Городницьким, Ярунському районі. У с. Крайня Деражня голова колгоспу зробив зауваження колгоспниці за прогул робочого дня, на що отримав відповідь: «... Ви на мене не кричіть, якщо хочете жити. А то буде з Вами те, що буває з багатьма головами колгоспу у західних областях»¹⁴.

Певною кульмінацією дій УПА впродовж кінця 1944 — першої половини 1945 років на Житомирщині, а, можливо, й на Наддніпрянщині, став напад на райцентр Городниця. Історик-архівіст Анатолій Кентій, спираючись на документи Центрального державного архіву громадських

⁹ Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944: [документи і матеріали] / [упоряд.: О. Вовк, І. Павленко]. — К.; Торонто, 1999. — 724 с. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2). — С. 640–641.

¹⁰ Жилук В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — С. 117.

¹¹ Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів: [хронологія подій]. — Т. 2: Галичина та Східна Україна. — Рівне: ППДМ, 2008. — С. 167.

¹² Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944: [документи і матеріали] / [упоряд.: О. Вовк, І. Павленко]. — К.; Торонто, 1999. — 724 с. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2). — С. XVI–XVII.

¹³ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси / [В.В. Дзьобак, І.І. Ільюшин, Г.В. Касьянов та ін.; відп. ред. С.В. Кульчицький]. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 367–368.

¹⁴ ДА Житомирської обл.. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 227. — Арк. 102.

об'єднань України, дещо вибірково, виразив загальне історіографічне висвітлення цієї події: «В ніч на 13 січня 1945 р. відділ УПА в 300 бійців здійснив гучний напад на районний центр Городницю, де були спалені приміщення військкомату, райвідділів НКВС і НКДБ»¹⁵. Дослідник Іван Патриляк згадує Городницю в переліку інших районних центрів України, які упродовж 1944 — початку 1945 років були захоплені підрозділами УПА¹⁶.

У процесі реконструкції підготовки і ходу подій, пов'язаних із акцією УПА 12 січня 1945 року в Городниці, нами була залучена різнорівнева джерельна база — документи як центральних, так і державних обласних і відомчих архівів. Проте, як виявив первинний порівняльний аналіз, наявні основні фактичні дані суттєво відрізняються. Саме ця обставина негативно вплинула на дослідження вказаної проблеми і значно віддалила його завершення.

Хронологічно першим офіційним свідченням про напад підрозділу УПА на Городницю був документ Житомирського обкому КП(б)У за підписом в. о. першого секретаря Дмитра Колесникова, направлений 13 січня 1945 року в ЦК КП(б)У, «Спецповідомлення Житомирського обкому КП(б)У про напад загону УПА на районний центр Городниця», який сповіщав нашвидкуруч зібрані дані: «*Банда у кількості біля 200 чоловік 12.01.1945 р. о 23 годині здійснила напад на районний центр Городниця. У результаті цього було вбито 9 чоловік, поранено 8 чоловік [тут і далі курсив мій — І.К.] із числа районного активу. <...> Банда спалила у районі всі приміщення радянських і партійних організацій (райком, райвиконком, райвідділи НКВС, і НКДБ, райвідділ зв'язку та ін.)*»¹⁷.

Згодом, Городницький райком КП(б)У надіслав до Житомира доповідну записку № 17 від 17 січня 1945 року (лише на 5 день після інциденту!). Вказувалося: «<...> *банда бандерівців у кількості біля 500*

---

¹⁵ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 127; Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: [історико-архівні нариси]. — Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. — К.: Державний комітет архівів України, 2008. — С. 266.

¹⁶ Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). — Л.: Часопис, 2012. — С. 483.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1707. — Арк. 29.; Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б) обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. — Кн. 1: 1943–1945 / [упоряд.: А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко]. — К.; Торонто, 2002. — 597 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4). — С. 310.

чоловік <...> убитих 6 чоловік, з них: 2 — працівники райвідділу НКВС, 1 — робітник порцелянового заводу, 1 — боєць винищувального батальйону (далі — ВБ), 1 — працівник райконтори зв'язку і по-звірячому вбита вся родина тимчасово виконуючого обов'язки районного військового комісара лейтенанта Філімонова — дружина і дитина. *Поранених — 6 осіб: <...>.* Серед матеріальних збитків вказувалося ще й значна кількість вогнепальної зброї забраної із приміщень райвідділів НКВС, НКДБ і райвійськкомату... Приміщення Городницького райкому КП(б)У, прокуратури і філії Держбанку були сильно понижені і підпалені, але вогонь у них швидко загасили»¹⁸.

В одній із узагальнених доповідних записок у ЦК КП(б)У від 27 січня 1945 року перший секретар Житомирського обкому КП(б)У Мойсей Співак зазначав: «У ніч на 13 січня 1945 р. *банда у кількості до 300 чоловік* здійснила напад на районний центр області Городницю. <...> *Убили 6, поранили — 5 чоловік...* Після здійснення терористичних дій банда пішла у напрямку Людвипільського району Ровенської області»¹⁹.

Начальник політуправління Київського військового округу надіслав до Москви політдонесення «Про напад банди націоналістів-бандерівців на райцентр Городниця Житомирської області». У ньому йшлося про наступне: «12 січня 1945 р. в 22.50 *банда бандерівців кількістю біля 200 осіб* здійснила напад... Черговий райвійськкомату ще з чотирма призовниками 1928 р. н. чинили опір, відстрілювались і не допустили бандерівців до складу зі зброєю та секретних документів. В. о. райвоєнком лейтенант Філімонов також чинив опір і вбив 6 бандерівців. Його дружину і 4-х річного сина бандерівці по-звірячому вбили і навіть глумилися над їхніми трупами. Напад тривав близько двох годин. Вони спалили приміщення райвійськкомату, райвідділів НКВС і НКДБ, райвиконкому, пошти, райнарсуду, бази райспоживспілки, а також частково зруйнували будівлі відділення Держбанку, редакції районної газети і промкомбінату.

Під час бою з бандерівцями загинуло 8 і поранено 7 чоловік, в основному із числа охорони установ. Бандерівці забрали із собою 10 осіб, які перебували під вартою та озброїли їх захопленою у приміщенні РВ НКВС зброєю. Нападники мали з собою обоз із 20 возів»²⁰. Ідеологічно забарвлена стилістика, суперечність певної інформації та особливо фальшування реальних обставин акції (мається на увазі вказівка про «глум-

¹⁸ ДА Житомирської обл. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 227. — Арк. 1.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1707. — Арк. 23–24.

²⁰ Бойова діяльність УПА в 1945 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://oun-upa.forumy.eu/t98-topic>

ління над трупами» дружини і сина райвоєнкома), попри певне розширення фактичних даних, дещо знижують його достовірність і правдивість.

У Державному архіві Російської Федерації зберігається засвідчена копія «Повідомлення НКВС УРСР на ім'я Лаврентія Берії про напад формування УПА на районний центр Городниця Житомирської області», датована 19 січня 1945 року. Повідомлення, окрім Л. Берії, було персонально розіслано Йосипу Сталіну, В'ячеславу Молотову, Миколі Булганіну та Олексію Антонову. Тому, очевидно, що такий рівень сповіщення, безумовно, мав свідчити про вивіреність та достовірність інформації, поданої в документі. Так, зокрема, вказувалося: «... *банда УПА чисельністю 300 чоловік, прибувши із території Ровенської області, здійснила напад на райцентр <...> Городниця. Бандитами було вбито 6 чоловік: <...>. Поранено 4 людини.* Були спалені приміщення РВ НКДБ, міліції, райвійськкомату, райвиконкому, суду і пошти. Бандити пограбували райспоживспілку. Після здійснення нападу, банда, розділившись на групи по 80–90 чоловік, зникла на території Людвипільського району Ровенської області»²¹.

Упівські джерела також згадують про напад на райцентр Городниця. За їхніми даними було *знищено 8 і поранено 9 радянських працівників та спалено 13 адміністративних будівель*²².

Отже, підсумовуючи ці найбільш цитовані джерела, можна стверджувати, що в них наявна значна суперечність основних фактичних даних, а саме: число упівців, які брали участь у нападі, кількість загиблих і поранених із обох сторін, перелік захопленої зброї, сума заданих збитків.

Деталізація і виправлення виявлених неточностей стали можливими завдяки виявленим матеріалам в архівах Служби безпеки України, які вперше вводяться до наукового обігу. Акцію в містечку місцева оунівська мережа розпочала планувати в 1944 році. В середині листопада 1944 року члени оунівської мережі Людвипільського району здійснили напад на склад і магазин райспоживспілки Городниці. Уже під час обговорення результатів цієї диверсії в будинку голови сільської ради с. Більчаки і члена запілля ОУН(Б) Охріма Яремчука один із місцевих упівців, уродженець цього ж села Микола Наумович Шекель, висловив думку про

---

²¹ «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / [упоряд. Я. Дашкевич, В. Кук]. — Л.: ЛА «Піраміда», 2010. — С. 162–163.

²² Бойова діяльність УПА в 1945 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://oun-upa.forumy.eu/t98-topic>

можливість і потребу масштабнішого нападу на цей райцентр²³. Мета теракту, окрім здобуття зброї, продуктів харчування і завдання збитків радянській владі, полягала у засвідченні активної присутності українських націоналістів на Житомирщині²⁴. Також, на думку оунівців, внаслідок масштабного нападу і зруйнування владних будівель, Городниця, як адміністративний центр району, більше не відновиться, що, у свою чергу, дозволить активніше діяти українським націоналістам²⁵. Після обговорення у вузькому колі Охрім Яремчук передав цю ідею до керівництва бандерівського районного проводу. Близько 15 грудня 1944 року підрайонний провідник оунівців с. Устя Микола Михальчук («Сосновський») і підрайонний господарчий референт Василь Охримович Яремчук («Горкун») уже достовірно знали про майбутній напад на Городницю²⁶.

Впевненість оунівської мережі Людвипільського району в можливості подібного роду акції мала декілька підстав. По-перше, українські націоналісти підтримували зв'язок із начальником Городницького райвідділу НКДБ капітаном Іваном Остаповичем Седим. Детальний опис цієї взаємодії, вже, напевно, залишиться нез'ясованим. За свідченнями самих оунівців капітан І. Седий надавав їм інформацію про пересування і наявність військових підрозділів у Городниці, сприяв викраденню декількох корів і коней та, навіть, допоміг отримати 6 гвинтівків. Сьогодні фактично неможливо дізнатись з інших джерел, чи справді все було саме так? Однак, Управління ББ НКВС УРСР 19 квітня 1945 року направило в Особливу Інспекцію НКДБ УРСР матеріали внутрішнього розслідування про факти крадіжок худоби начальником Городницького райвідділу НКДБ капітаном Іваном Седим²⁷. По-друге, членами ОУН(Б) були кілька жителів Городниці, котрі збирали необхідні дані та інформували провід про все важливе. І, по-третє, незважаючи на постійну загрозу нападу на цей найзахідніший райцентр області, владою не було вжито конкретних заходів. Більше того, на початку 1945 року через недоопрацювання місцевої влади винищувальний батальйон був розпущений [вже після 12 січня 1945 р. — *І.К.*]²⁸, а місцем дислокації значних за кількістю підрозділів Червоної армії, НКВС і НКДБ було місто Новоград-Волинський, де розташовувався штаб оперативно-військового сектору по

²³ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28905. — Арк. 24.

²⁴ Там само. — Арк. 209.

²⁵ Архів Управління Служби безпеки України в Рівненській області (далі — АУ СБУ РО). — Ф. 5. — Спр. 26683. — Арк. 124.

²⁶ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28905. — Арк. 58.

²⁷ Там само. — Арк. 35 зв.–36, 241.

²⁸ ДА Житомирської обл. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 227. — Арк. 69.

боротьбі з бандитизмом²⁹. Цей населений пункт розташований за 40 км по автомобільному шляху від Городниці.

Житель Городниці Казимир Целецький, який понад рік переховувався від мобілізації до Червоної армії, на початку 1945 року встановив зв'язок із підпіллям ОУН(Б) Людвипільського району. Його дружина Розалія і місцева мешканка Зоя Шекель були інформаторами оунівців. На початку 1945 року вони повідомили Миколі Наумовичу Шекелю, що військових підрозділів у містечку немає, і з'ясували, де мешкають начальник райвідділу НКВС Лобанов та райвоенком Філімонов³⁰.

Про виконавців нападу на Городницю новітня українська історіографія має лише часткові дані. Так, Анатолій Русначенко вказував, що відділ «Чорних Гайдамаків» із загону «Стародубський» здійснив напад на райцентр Городницю³¹. А Гжегож Мотика, дещо помилившись датою, посилаючись на радянські документи, зазначав, що 17 січня 1945 року відділ «Чорних Гайдамаків» здійснив атаку на містечко Городниця³². Ця сотня прибула на Устинівські хутори, що за 8 км від Городниці, 10 січня 1945 року³³. Іншої достовірної інформації про вказаний підрозділ вкрай мало. Укомплектована сотня «Чорних Гайдамаків» входила до УПА-«Південь». Після реорганізації структури УПА в кінці 1944 — на початку 1945 років її було перепідпорядковано УПА-«Північ», зокрема, з'єднанню груп «44» [залишки колишньої воєнної округи «Тютюнник» — *І.К.*]³⁴. Достеменно невідомий і керівник сотні, найпевніше, у цей час її очолював дехто «Карпенко». Він, нібито, походив із східних областей України, так само багато «східняків» було у самій сотні³⁵. Особовий склад цього формування нараховував близько 120–130 упівців, з яких було 5 вершників-розвідників. На озброєнні сотні «Чорних Гайдамаків» перебувало 8–9 німецьких ручних кулеметів, 2 ручних кулемети Дегтярьова, 80–90 автоматів ППШ, 15 гвинтівок; була також санітарна підвода³⁶. Після прибуття

²⁹ ДА Житомирської обл. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 65.

³⁰ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 9301. — Арк. 3 зв., 12.

³¹ Русначенко А.М. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. — К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. — С. 258.

³² Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. — Warszawa, 2006. — Stron. 457.

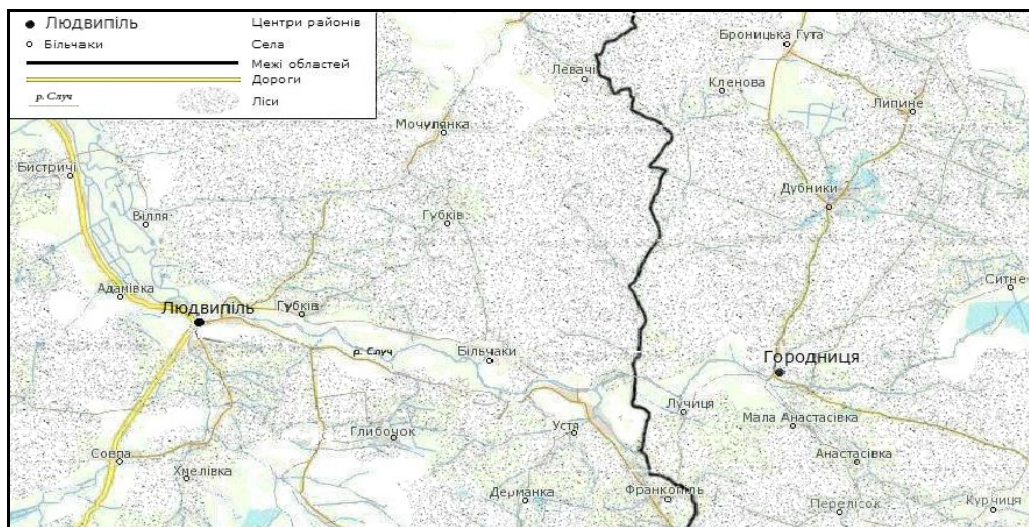
³³ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28905. — Арк. 58 зв., 174.

³⁴ Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали / [упоряд.: О. Вовк, С. Кокін]. — К.; Торонто, 2006. — 1445 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8). — С. 35.

³⁵ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28905. — Арк. 13; АУ СБУ РО. — Ф. 5. — Спр. 26683. — Арк. 130.

³⁶ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28905. — Арк. 137, 173–174.

до Устинських хуторів для проведення нападу на Городницю у сотню «Чорних Гайдамаків» вступило 15–17 місцевих оунівців, прізвища яких нам вдалося встановити (публікується вперше): Олександр Бондар («Марко»), Іван Бондар, Іван Андрійович Мельник («Омелько»), Іван Максимович Мельник («Палій»), Олексій Криворучко («Жук»), Йосип Черевко («Старий»), Микола Максимович Шекель («Каренчук»), Микола Наумович Шекель, Василь Шекель, М. Михальчук («Сосновський»), Мефодій Панасюк («П'яний»), Никифор Пісковський («Заєць»), Антон Самолук («Луговий»), Петро Сиротюк («Гайдамака»), Кузьма Степанюк, Григорій Суфеняк, В. Яремчук («Горкун»)³⁷.

Карта місцевості, якою рухалася сотня «Чорних Гайдамаків» 12 січня 1945 р.

Увечері 12 січня, близько 18 години командир сотні «Чорних Гайдамаків» вишикував весь особовий склад для інструктажу. Упівцям оголошувалося, що буде здійснений повномасштабний напад на районний центр Городниця. Всім наказувалося одягнути білі пов'язки на ліву руку. Мета нападу визначалася у зруйнуванні адміністративних і господарських будівель, захопленні зброї, печаток, провізії, звільненні затриманих із приміщення райвідділу НКВС, знищенні телефонного зв'язку. Наказувалося убивати співробітників органів внутрішніх справ, держбезпеки, військових, керівників партійних та радянських органів, а їхніх рядових співробітників при можливості вербувати для співпраці з ОУН(Б). За невиконання наказу командира під час проведення операції кожному

³⁷ Там само. — Арк. 41–41 зв., 94–94 зв., 122 зв.–123.

бійцю загрожував розстріл³⁸. Після шиккування сотня вирушила у с. Більчаки, а звідти — у напрямку Городниці. При підході до містечка командир підрозділу відправив одного упівця разом із К. Целецьким і М.Н. Шекелем верхи на конях здійснити розвідку в містечку. Вони прибули до Р. Целецької, щоб з'ясувати у неї все необхідне. Отримавши ще раз запевнення у відсутності військових частин біля райцентру, вони повернулися до сотні, яка розташувалась на підступах Городниці³⁹. Загалом у містечку перебувало 10 штатних працівників райвідділу НКВС і 4 — НКДБ. Охорона владних приміщень і громадського порядку у нічний час була покладена на бійців місцевого ВБ, сформованого в основному з працівників порцелянового заводу⁴⁰.

Сотня «Чорних Гайдамаків» для здійснення нападу була розділена на три групи. Перша група, у кількості близько 40 чоловік, на чолі з М.М. Шекелем і П. Сиротюком повинна була виставити на дорогах вартових, облаштувати засідки, після початку нападу пограбувати магазин райспоживспілки і спалити приміщення пошти. Друга і третя група — по 40 чоловік кожна, діяли спільно. Вони були основною ударною силою. Ними командували сотник «Карпенко», М.Н. Шекель, І.А. Мельник, провідником місцевістю був К. Целецький. Ці групи мали проникнути на територію порцелянового заводу, а звідти оточити, пограбувати і спалити приміщення райвідділів НКВС і НКДБ, райвійськкомату, районного суду, районного комітету КП(б)У і райвиконкому⁴¹.

Коли вказані групи зайняли вихідні позиції близько 22:30 (за іншими даними — 23:30) після пострілу сигнальною ракетою білого кольору розпочався напад⁴². Він тривав неповних 2 години, коли у небі з'явилася друга — «синя» сигнальна ракета, що означала закінчення акції. Всі три групи зі здобутим майном зібралися у центрі Городниці, біля церкви, і вздовж р. Случ через села Лучиця та Устя відійшли на місце попереднього постою. 14 січня сотня «Чорних Гайдамаків» відбула з Устинських хуторів.

Як уже зазначалося вище, під час цієї акції були жертви з обох сторін, завдані значні матеріальні збитки і захоплена певна кількість зброї. Стосовно загиблих упівців, на основі свідчень самих учасників нападу, відомо про 4 поранених, один із яких, за три дні по тому, помер⁴³.

³⁸ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28905. — Арк. 21 зв., 180.

³⁹ Там само. — Спр. 9301. — Арк. 12.

⁴⁰ АУ СБУ РО. — Ф. 5. — Спр. 26683. — Арк. 124.

⁴¹ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28905. — Арк. 26, 38 зв., 82, 121.

⁴² Там само. — Арк. 101.; АУ СБУ РО. — Ф. 5. — Спр. 26683. — Арк. 165.

⁴³ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28905. — Арк. 175, 14.

Значна невідповідність даних щодо загиблих із радянської сторони ще раз унаочнюється тим, що навіть в окремій справі на одних аркушах вказувалося про *6 вбитих і 6 поранених*⁴⁴, а на інших відповідно — *про 6 і 4*⁴⁵. Цю дилему вдалося розв'язати завдяки документам Управління НКВС по Житомирській області за 1945 рік. Згідно їхнього звіту, 12 січня 1945 року в Городниці *загинули 6 чоловік*: Яким Марчук — міліціонер Городницького райвідділу НКВС, Ганна Миронова — секретар Городницького райвідділу НКВС, Гіня Блехер — працівник порцелянового заводу, боєць ВБ, Раїса Зальць — помічник бухгалтера пошти, Катерина Філімонова — дружина Городницького райвоєнка, Станіслав Філімонов (3 роки) — син Городницького райвоєнка. *Поранені були також 6 осіб*: Михайло Новичков — помічник оперуповноваженого Городницького райвідділу НКВС, Матвій Дайн — слюсар порцелянового заводу, командир відділення ВБ, Григорій Зальць — робітник порцелянового заводу, боєць ВБ, Леонід Трепизон — бухгалтер порцелянового заводу, боєць ВБ, Хана Мордер — домогосподарка, Віра Зальць — домогосподарка⁴⁶.

Із камери попереднього утримання затриманих Городницького райвідділу НКВС упівці звільнили 11 (за іншими даними — 8) осіб: 6 чоловіків і 2 жінки⁴⁷; 5 чоловікам видали зброю і забрали із собою. Із комори райвідділу НКВС забрали 15 гвинтівок, 2 ручних кулемети, 5 автоматів і 500 штук патронів⁴⁸. Також була спалена вся наявна документація, викрадена друкарська машинка. Зброя була забрана і з приміщення Городницького райвійськкомату: 9 гвинтівок, 3 автомати, 1 ручний кулемет⁴⁹. Окрім цього, «Чорні Гайдамаки» вивезли з 3 пари коней: 2 — з господарства районного виконавчого комітету рад і 1 — з порцелянового заводу⁵⁰.

Наступного дня, 13 січня, сотник «Карпенко» викликав до себе на постій підрайонного військового коменданта І. Мельника («Омелька») і передав йому на зберігання 29 гвинтівок, 1 кулемет, 15 кг цукру, 15 кг сухофруктів та 10 м шкіряного пасу⁵¹.

⁴⁴ Там само. — Арк. 28, 101 зв., 195.

⁴⁵ Там само. — Арк. 39, 139.

⁴⁶ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 94. — Спр. 5. — Арк. 3 зв.

⁴⁷ АУ СБУ РО. — Ф. 5. — Спр. 26683. — Арк. 165 зв.; ДА Житомирської обл. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 1.

⁴⁸ АУ СБУ РО. — Ф. 5. — Спр. 26683. — Арк. 165 зв.; ДА Житомирської обл. — Ф. Р-1153. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 4.

⁴⁹ ДА Житомирської обл. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 227. — Арк. 1.

⁵⁰ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28905. — Арк. 39, 121 зв., 176, 177.

⁵¹ Там само. — Арк. 93.

Для опису збитків і підрахунку фінансового виразу завданих упівською акцією матеріальних втрат у Городниці 16 січня 1945 року була створена спеціальна комісія у складі завідувача районним комунальним господарством, завідувача будинкоуправлінням, представника районного виконавчого комітету рад і завідувача райфінвідділом. За її даними були повністю знищені приміщення райвиконкому рад, райвійськкомату, райвідділів НКВС і НКДБ, районного народного суду, відділення пошти і зв'язку, магазину сільської кооперації, який був і базою райспоживспілки. Товарні втрати лише однієї райспоживспілки складали 81.519 карбованців⁵². Загальний обсяг завданих збитків визначався сумою 1.582.000 карбованців⁵³. Еквівалентність цієї суми у товарах унаочнюється на прикладі собівартості виробництва одного танку Т-34-85, яка у 1945 році коливалася від 136.000 карбованців (підприємство № 183 «Уралвагонзавод» у м. Нижній Тагіл) до 173.000 карбованців (завод № 112 «Червоне Сормово» у м. Горький)⁵⁴.

На нашу думку, партійно-радянське керівництво Городницького району завищило реальний розмір збитків, намагаючись, можливо, приховати власні прорахунки та нестачі. Свідченням цьому є дані виписки із повідомлення Управління НКДБ по Житомирській області від 22 січня 1945 року, де зазначається: «На завершення своїх дій, банда підпалила приміщення прокуратури, банку і намагалась підпалити будівлю РК КП(б)У. Однак після відступу банди, силами місцевих мешканців вогонь було ліквідовано і зазначені приміщення *повністю вціліли*!»! Стосовно будівель райвідділів НКВС і НКДБ, райвиконкому рад, райвійськкомату, райнарсуду, відділення пошти і зв'язку та райспоживспілки, то вказувалося лише, що «бандити закидали їх гранатами»⁵⁵.

У результаті здійснення військово-чекістської операції, 25 і 30 січня 1945 року були затримані М.Н. Шекель, М.М. Шекель і К. Целецький⁵⁶. Проведення слідства над цими учасниками нападу на Городницю дозволило органам держбезпеки Житомирської і Рівненської областей розширити відоме їм коло бійців УПА, які брали участь у вказаній акції.

Таким чином, цей історіографічний та джерельний розгляд акції УПА 12 січня 1945 року в районному центрі Городниця Житомирської області виявив певну неточність і нелогічність наявної на даний час архівної

⁵² ДА Житомирської обл. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 227. — Арк. 1.

⁵³ АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 9301. — Арк. 21, 54.

⁵⁴ Танк Т-34-85 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gvtn.ru/tank_t-34-85

⁵⁵ АУ СБУ РО. — Ф. 5. — Спр. 26683. — Арк. 165.

⁵⁶ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 94. — Спр. 5. — Арк. 4; АУ СБУ ЖО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 28905. — Арк. 167, 101.

інформації. У радянський період за існуючими ідеологічним та соціальним замовленнями необхідно було якомога більше очорнити діяльність українських націоналістів, особливо в післявоєнний час — у першу чергу збільшувати кількість їхніх жертв, списувати на них всілякі злочинні прояви, зображувати цей рух, як збіговисько бандитів і садистів, позбавлених підтримки місцевих жителів. Отож, цілком зрозуміло, що в документах рівня ЦК КП(б)У і командування Київського військового округу кількість жертв навмисно завищена. У той самий час, ці документи подають вкрай мало інформації про те, що спричинило і надало українським націоналістам можливість провести такий масштабний напад. Основною ж причиною, як засвідчує проаналізований у статті матеріал, була малоефективна, а часто і безсистемна робота органів внутрішніх справ і державної безпеки районного рівня. Звичайно, ми свідомі того, що виявлені та залучені нами джерела, які ще не були використані дослідниками, не усувають усіх неточностей та прогалин. Та й самі ці джерела також, безперечно, містять ряд хиб. Можливо, згодом, після введення до наукового обігу більш інформативних матеріалів, буде дана відповідь і на решту нез'ясованих моментів.

Kovalchuk Ivan (Zhytomyr)

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.),
assistant professor of the Department of Ukrainian History
at the Zhytomyr Ivan Franko State University

**An action of UPA on January, 12, 1945 in district center of Gorodnitsia
of Zhitomir area (historiography and spring aspect)**

Previous activity — till 1945 of OUN(B) in Gorodnitsky district is briefly described in the article. It is noted that in this district the entry of Bandera network to leading organizations in Rivne region caused considerable intensity of activity of UPA. It was determined that the existing historiography and source base about the attack of UPA on January 12, 1945 at Gorodnitsia contains different facts about that event and all of them are also used. Based on previously unpublished documents the existing problem was solved to some extent.

Keywords: *The fighter battalion (VB), «Chorni Haidamaky», the Gorodnitsia, KP(b)U, Karpenko», NKBS, NKDB, OUN(B), UPA.*

Лаас Наталя (м. Київ)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України другої половини XX століття
Інституту історії України НАН України
natalia.laas@gmail.com
УДК: (477).316.3 «Костюк»

ІЗ ЗАКОРДОННИХ АРХІВІВ: НЕВІДОМІ ІНТЕРВ'Ю ГРИГОРІЯ КОСТЮКА (НІМЕЧЧИНА, 1950–1951 роки)

Опубліковано переклад двох інтерв'ю з Григорієм Костюком, записаних у Німеччині наприкінці 1950-го — на початку 1951 років як частина Гарвардського проекту опитування біженців. Текст супроводжено короткою історією проекту та джерелознавчими коментарями.

Ключові слова: Григорій Костюк, Гарвардський проект опитування біженців, радянські студії в США, національне питання.

Гарвардський проект — це майже легенда американських радянологічних студій. Дискусії про те, чим він був насправді, тривають і до сьогодні. Чи це була добре законспірована розвідувальна ініціатива американського уряду в стосунку до колишніх радянських громадян за умов, коли «холодна війна» вимагала швидкої і кваліфікованої експертизи щодо Радянського Союзу? Чи це була суто наукова експедиція з метою зібрати якнайбільше свідчень про радянську систему, подібно до теперішніх досліджень з усної історії? Чи не була лише гра з фактажем, покликана оживити реальними життєвими історіями вже готовий теоретичний каркас про жорстоке радянське тоталітарне суспільство — ідею, що так добре надавалася до «психологічної війни» з Радянським Союзом за уми і душі решти людства?

Хоч як би там було, але цей проект, наймасштабніший та найдорожчий в американській історії вивчення СРСР, став засадничим для вироблення методології, інституціоналізації досліджень, перебудови їх структури та створення джерельної бази, яку історики використовували всі наступні десятиліття аж до сьогодні.

Строго кажучи, Гарвардський проект (Harvard Refugee Interview Project, Harvard Project on the Soviet Social System) — це серія опитувань радянських неперверненців і науковий аналіз отриманих інтерв'ю й анкет, які виконали на замовлення Військово-повітряних сил США вчені щойно заснованого Російського дослідного центру Гарвардського університету. Проект тривав чотири роки (1950–1954 рр.), але сам запис свідчень здійснювано у вересні 1950-го — квітні 1951 років у Західній Європі та

січні–вересні 1951-го у США. Обсяг зібраної інформації вражає: 765 усних інтерв'ю, з яких 329 — повна життєва історія людей; понад десять тисяч письмових анкет. Прикро, але ці джерела донині практично невідомі українським історикам.

Опубліковані нижче два інтерв'ю з Григорієм Костюком (1902–2002 рр.), українським літературознавцем, істориком, публіцистом та громадським діячем, якраз і є одним з таких незнаних джерел, що вперше запроваджується до наукового обігу в українській науці.

Загалом усні опитування Гарвардського проекту поділялися на дві програми — «А» (повні життєві історії респондентів) та «В» (опитування на спеціальні теми). Однією із таких тем було національне питання в СРСР — запитник «В-5». Саме за цим так званим національним запитником проводилася перша з опублікованих тут розмов з Григорієм Костюком. Тож читач не має дивуватися особливим акцентам у ній на національності згадуваних персонажів, мові, стосунках поміж різними етнічними групами. Адже такою була мета опитування. На жаль, в архівах Гарвардського університету, де я працювала над історією Гарвардського проекту й де збережено оригінал пропонованого інтерв'ю, відсутній перелік запитань, які ставили за програмою «В-5». Тому не знаємо напевно, про що саме питали Костюка, окрім того, що було вдруковано до тексту інтерв'ю (у перекладі — виділено курсивом).

Інтерв'юерами Гарвардського проекту, відповідальними за національне питання, були Джон Решетар (John Reshetar Jr.) та Майкл Лютер (Michael Luther). Костюка опитував Решетар, на той час — молодий викладач Принстонського університету, котрий щойно захистив дисертацію про українську революцію 1917–1920 років. Про це свідчать ініціали «JR» на початку документа. Поряд з ініціалами зазначено абсолютний номер респондента (у Костюка — 356), який і надалі використовували в інших інтерв'ю, в документації та під час наукової роботи. Анонімність опитуваних була однією з умов співпраці між неповерненнями й американськими науковцями. Анонімним це інтерв'ю залишалось і в архівах. Я ідентифікувала особу респондента за змістом тексту.

В оригіналі не зазначено місце та дату опитування. Втім, можна стверджувати, що відбулося це найпевніше у Мюнхені, де працювала «американська» команда з опитування переселенців і де мешкав Костюк до свого переїзду в США (у січні 1952 року), десь між вереснем 1950 року, коли Решетар як член «європейської» команди приїхав до Німеччини, та квітнем 1951 року, коли мюнхенський офіс Гарвардського проекту було вже закрито.

Друге інтерв'ю було записано за запитником «В-6» — життя на радянських територіях за часів німецької окупації, відповідальним за

який був Александер Даллін (Alexander Dallin), тоді докторант Російського інституту в Колумбійському університеті (ініціали «AD» на початку рукопису), а в майбутньому — суперзірка американської радянології. Даллін сумлінно проставив місце — Мюнхен, і дату — 24 квітня 1951 року. Хоч програма «В-6» також мала перелік запитань, Даллін записане з Костюком інтерв'ю на якісь формальні частини не ділив, тож загалом текст легко сприймати як Костюковий монолог.

Найдражливіше питання для джерелознавця в історії Гарвардського проекту — це мова записаних свідчень. Нині збережено лише копії англійською мовою (обидва інтерв'ю з Костюком є моїм перекладом з англійської). Але, зрозуміло, англійською розмови ніхто опитування не провадив, адже абсолютна більшість респондентів її не знали.

Документи з архіву Гарвардського університету чітко описують процедуру інтерв'ю¹. Використовуючи наперед підготовлений запитник, інтерв'юер ставить запитання та провадить розмову російською (лише в окремих випадках — українською) мовою, нотує відповіді на папері й вже після того, як респондент залишає його, вголос англійською переповідає почуте й занотоване, записуючи свій переклад на аудіограф. Саме з того голосового запису потім і робили транскрипти. За цією логікою можемо припустити, що з Далліном Костюк говорив російською, з Решетарем — російською чи українською.

З іншого боку, 5 січня 2015 року у Нью-Йорку я мала зустріч з Майклом Лютером, про якого вже згадано вище, й наша майже трьохгодинна розмова про Гарвардський проект лише заплутала розуміння, в який саме спосіб проводилося опитування². Лютер, наприклад, свідчив, що ніяких нотаток не робив, і розмови зі своїми респондентами записував безпосередньо на пристрій. Отже, транскрибоване інтерв'ю мало б теж бути російськомовним чи україномовним. Якщо дотримуватися Лютерової версії, то на якомусь етапі проекту хтось перекладав інтерв'ю англійською. Утім, це могло статися вже й під час чи після завершення «аналітичної фази» Гарвардського проекту, адже в архівах є документи про працевлаштування в 1952 та 1953 роках так званих кодувальників, які мали аналізувати інтерв'ю на предмет окремих тем і сюжетів. Вимоги до їхньої кваліфікації передбачали бездоганне знання російської. Поділ кодувальників на дві категорії — «англомовні» та «російськомовні» — наштовхує на думку, що запис інтерв'ю на практиці міг відбуватися

---

¹ Див. колекцію: Refugee Interview Program, Russian Research Center, Harvard University Archives, UAV 759.175.

² Інтерв'ю з Майклом Лютером, 5 січня 2015, м. Нью-Йорк, 2 год. 2 хв., архів авторки.

обома методами, на вибір: або нотатки, або безпосередній запис на аудіограф.

У будь-якому разі до опублікованих нижче документів варто ставитися не як до звичайного автобіографічного джерела. Набагато кориснішими вони будуть для вивчення іміджів, самопрезентацій, наукових стратегій відбору матеріалу, явища множинності ідентичностей в умовах діаспорних спільнот, а відтак і допасовування біографій, адже ці два тексти добре відображають, що саме Костюк вважав за потрібне сказати американцям і що приховати (як, приміром, у випадку, коли Костюк записав себе в остарбайтери замість сказати, що займав офіційні посади за німецької влади у Київській міській управі), і що передусім хотіли запитати і почути гарвардські науковці.

Для самого Григорія Костюка участь у Гарвардському проекті, про який він утім ніколи не згадував у своїх мемуарах чи публіцистиці, мала доленосне значення. Завдяки знайомству з Александром Даллінім Костюк, новоприбулий до США емігрант без заощаджень і з дружиною та малим сином, відразу на початку 1952 року отримує стипендію від Дослідної програми з вивчення СРСР при Колумбійському університеті, програми, що її щойно 1951 року засновано на пожертви з Фонду Форда з метою допомоги науковцям-емігрантам з СРСР і заступником директора якої у цей час був Даллін³.

Період, коли Костюк отримував стипендійну допомогу, був чи не єдиним у США, коли він не мусив заробляти фізичною працею і міг присвятити себе лише науковому дослідженню. Тогочасні кон'юнктурні запити Дослідної програми визначили й тему Костюкового дослідження — «Сталінська політика в Україні у добу колективізації і терору». Рукопис, підготований для програми, стане основою його англomовної книжки «*Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939)*» (1960), яка зробить прізвище Костюка знаним для американських радянознавців.

Прихильна ж рецензія Джона Решетара на манускрипт, який Костюк пропонував до видання Інституту з вивчення СРСР у Мюнхені та який власне за кілька років і стане книжкою «*Stalinist Rule in the Ukraine*», була вирішальною при обговоренні, чи видавати книжку і якою мовою це робити. А передмова того ж Решетара, написана спеціально для англomовного видання, надала книжці флеру високого американського акаде-

---

³ Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах. — Кн. 2. — К.: Смолоскип, 2008. — С. 268–269.

мізму⁴. Навряд чи ще знайдеться український респондент Гарвардського проекту, який би виграв більше від своєї участі в опитуванні, ніж Григорій Костюк.

Інтерв'ю з Костюком — не єдине, які мені вдалося знайти й ідентифікувати. У подальших публікаціях щодо Гарвардського проекту будуть оприлюднені розмови з Юрієм Бойком-Блохіним, Володимиром Державіним, Юрієм Лавріненком та іншими діячами.

№ 356 JR Проект Гарвардського університету щодо опитування біженців

Запитник В-5

(національності)

I. Загальна інформація.

Народився я 1902 року, син бідного селянина з Кам'янець-Подільського регіону. До 1920 року жив з батьками, закінчив лише сільську школу. Навчався у Кам'янець-Подільській гімназії, яку закінчив 1925 року. Після цього вступив до Київського університету, де вчився на історико-філологічному факультеті, закінчивши його 1929 року⁵. У 1930–1932 роках — в аспірантурі в Харкові, в науково-дослідному інституті літератури⁶. Аспірантуру я закінчив і отримав звання «научный работник». З 1932 року працював доцентом на історико-філологічному факультеті Харківського університету⁷. Викладав історію української літератури, та й сам був літературним критиком. Я навчав людей, які потім навчали літератури в загальноосвітніх школах. Так я працював до 1934 року, коли почалися масові арешти українських гуманітаріїв, наукових працівників та літераторів. Мене позбавлено права викладати і поставлено у такі умови, що я навіть і не наважувався опублікувати хоч яку із моїх статей. Ці праці були «ідеалістичні», «антимарксистські», «з

---

⁴ Джон С. Решетарь. Рецензия на Гр. Костюк «Сталинизм и Украина, очерки из эпохи диктатуры Сталина, 1929–1939 гг.» (машинопис, 6 арк., російською мовою) // Архів відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. — Ф. 217. Опис архівних документів з колекції Г. Костюка триває, тому подаємо лише номер фонду та відомості про документ. Щодо видання книжки «Stalinist Rule in the Ukraine» див. у цьому ж фонді листування Г. Костюка з І. Бакалом, А. Зоргенфрейєм, П. Курінним, Ю. Луцьким, І. Майстренком, Менге, Дж.[І.] Решетарем за 1954–1960 роки. При цій нагоді дякую Надії Баштовій за можливість працювати з матеріалами фонду.

⁵ Григорій Костюк закінчив відділення мови і літератури факультету професійної освіти Вищого інституту народної освіти (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

⁶ Харківський науково-дослідний інститут літературознавства ім. Т. Шевченка.

⁷ У 1932 році називався Харківський педагогічний інститут професійної освіти.

націоналістичними ухилами». Оті три ярлики начіплювали кожному, кого хотіли позбутися. Постійного місця праці я не мав і виживав завдяки випадковим підробіткам, як-то переклади. Щоб знайти роботу, я перебрався до Києва, але вже 25 листопада 1935 року був заарештований НКВС. Звинувачений у контрреволюційній діяльності, без жодного доказу та підтвердження звинувачень, без жодного суду отримав вирок — п'ять років у концентраційному таборі. Це так присудило Особое совещание НКВС. Із серпня 1936-го до осені 1940-го був шахтарем на Воркуті. Спочатку шахтарем, а потім водієм локомотива, що вивозив вугілля із шахти. Після звільнення я отримав право жити в місті Слов'янськ на Донбасі. Там працював відповідальним за матеріальне та харчове забезпечення у місцевій міській лікарні. Працював там до самої війни, а коли прийшли німці, був вивезений як остарбайтер працювати на фабриці⁸. У Слов'янську, вже після звільнення із концентраційного табору, я одружився, й моя дружина зараз тут зі мною, в Німеччині⁹. Вчителюю в школі в одному українському ДіПі таборі поблизу Штутгарта. До комсомолу я не вступив, бо на той час уже був застарий, та ще й прихильник національного руху 1917–1920-х років. Втім, ні до петлюрівської армії, ні до якоїсь політичної організації у СРСР я не належав. Я був членом профспілки наукових працівників, і хоч у Радянському Союзі навчався довго, мав лиш півтора роки інтелектуальної праці та писання. Так багато вишколу й так мало можливостей його застосувати. Після арешту я не міг працювати бібліотекарем. Та що там говорити, після втрати роботи я навіть у початковій школі не міг викладати.

II. Освіта.

А. В Україні існували окремі початкові та середні загальноосвітні школи для українців, росіян, поляків, євреїв, німців та молдаван. У цих школах ці ж мови і використовували, але вже в училищах і технікумах — лише російську та українську, залежало від населення. Всі вищі повинні були бути україномовними, й справді починаючи з українізації 1923 чи 1924 року очікувалося, що саме українська буде використовувана. Так було офіційно прийнято. Однак, на практиці, українська була мовою викладання лише на гуманітарних, літературознавчих, філософських і сільськогосподарських факультетах. І хоч економічні, технічні та медичні

---

⁸ Г. Костюк остарбайтером ніколи не був. За часів німецької окупації він працював на офіційних посадах у Київській міській управі, а потім за власної ініціативи виїхав до Німеччини, працював у Плауені літературним редактором газети «Земля» (1944–1945). Втім, такі «незручні» факти своєї біографії він, очевидно, розголошувати не хотів.

⁹ Дружина — Раїса Бутко.

виші теж мали би використовувати українську, там лише третина професорів цього дотримувалася.

В. Російську мову в українських школах викладали як осібний предмет і то результативно, бо українські учні після закінчення середньої школи добре розмовляли російською. Українську викладали в російськомовних школах, але багато учнів було із зрусифікованих українських сімей і вдома розмовляли суржилом української та російської. Це особливо характерно для Донбасу.

(2) Вивченню української, російської та світової літератур і їх історії надавали майже однакового значення під кутом зору часу, їм присвяченого на літературознавчих спеціальностях у вишах. Втім, здається, на українську виділяли більше годин. В українських середніх школах історію української літератури вивчали більше, хоч російською та світовою теж не гребували. У вишах російську літературу читали російською, а в українських середніх школах саму російську літературу читали російською, а коментували — українською. На рівні вищої школи російську літературу краще викладали у Харкові, ніж у Київському університеті, а у випадку української — навпаки, тобто у Києві — краще, а в Харкові — так собі. Все залежало від здібностей професорів. У російськомовних середніх школах українську мову та літературу викладала та ж сама особа. Російськомовні діти читали українську літературу українською.

(3) У середніх школах окремих предметів з історії України, Росії чи Західної Європи не було. Всю історію викладали за періодами: стародавня, середньовічна, сучасна. Все було поділено відповідно до марксистських епох. У вишах — трохи по-іншому. Моє покоління мало дев'яносто відсотків професорів із старої школи, тобто людей із передреволюційною освітою. Але вони змушені були навчати під кутом зору марксистського матеріалізму. На історичних факультетах кожен курс читали окремо, тобто були осібні курси з історії України, Росії та Західної Європи. Я вивчав українську історію в Києві у професора Оглобліна¹⁰. Марксистом він не був, але тяжів до економічних інтерпретацій і його толерували. Але зараз він тут, у Мюнхені, працює в Науковому товаристві імені Шевченка, адже був змушений залишити Радянський Союз. У кожному виші були обов'язкові курси з історичного матеріалізму та політекономії, що їх викладали партійці. І хоч ніхто їх не любив, але всі відвідували.

---

¹⁰ Олександр Оглоблін (1899–1992) — український історик, на той час викладач Київського інституту народної освіти.

(4) Найчастіше — німецька, але вивчення якоїсь іноземної мови було обов'язковим. Рівень викладання, втім, був низький. У вишах викладання іноземних мов теж було погане. Втім, якщо хтось вступав на факультет іноземних мов, то там навчання було чудове й студенти справді знали мови.

С. (1) (*Див. II, А*). Так було до 1930-го. Але особливо у 1933-му була зроблена — очевидно, добре спланована — спроба облишити все, пов'язане з українською національною ідеєю, й політика українізації змінилася. Хто читав лекції у вишах російською, розмовляв російською, виголошував промови російською, вважався «благонадежный». Зміни відбувалися поступово, але 1933-го були особливо помітні. Було це пов'язано з чистками українських лідерів — [Михайла] Грушевського, Сергія Єфремова, Павла Христюка, [Андрія] Ніковського, [Володимира] Чехівського¹¹, людей з помірно демократичного крила, але також заарештовували провідних українських комуністів та письменників, як-то Миколу Куліша, Остапа Вишню, Григорія Епіка, Олександра Досвітнього, Михайла Ялового, Володимира Коряка, [Бориса] Антоненка-Давидовича та ін.¹² Будь-хто, хто утілював хоч щось українське, викликав підозру, як і сам ужиток української мови. Стало аж надто очевидно, що Москва — це хазяїн, хоч, звичайно, знищити українську мову Москва не могла. Та й не пробувала, просто хотіла усунути українських національних лідерів.

---

¹¹ Михайло Грушевський (1866–1934) — український історик, політичний діяч, голова Центральної Ради УНР, 1931 р. заарештований як ймовірний голова «Українського Національного Центру». Смерть Грушевського, котрий за офіційною версією помер від злоякісного карбункулу у Кисловодську, Костюк вважав дуже підозрілою і натякав на приховане убивство (див.: *Костюк Г.* Таємниця смерті академіка М.С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників) // *Костюк Г.* На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. — Торонто, Балтімор: Українське видавництво «Смолодоскип» ім. В. Симоненка, 1983. — С. 9–30).

Сергій Єфремов (1876–1939) — український політичний діяч, літературний критик, 1929 р. заарештований як організатор та голова «Спілки визволення України», помер у таборах.

Павло Христюк (1890–1941) — український політичний діяч, член Центральної Ради, 1931 р. заарештований за справою «Українського Національного Центру», помер у таборах.

Андрій Ніковський (1885–1942) — український політичний діяч, літературознавець, мовознавець, член Центральної Ради, 1930 р. засуджений як один із ймовірних керівників «Спілки визволення України», смертний вирок замінено 8 роками ув'язнення.

Володимир Чехівський (1876–1937) — український політичний діяч, 1929 р. заарештований у справі «Спілки визволення України», 1937 р. розстріляний.

¹² Серед заганих українських літераторів Олександра Досвітнього розстріляли 1934 р., М. Куліша, Г. Епіка, В. Коряка, М. Ялового — 1937 р., інших двох — засуджено до різних термінів ув'язнення.

Між 1935 та 1940 роками у кожному гуманітарному університеті виникло два факультети — український та російський. Найталановитіші, найдібніші молоді люди йшли на російський, тому що той, хто навчався російською, міг убезпечитися, що їх — можливо — не запідозрять у націоналізмі. Менш здібних відправляли на україномовні факультети. Сам я у той час був у концентраційному таборі, але товариші, хто був у вишах тоді, розповідали мені все це. В українських середніх школах, утім, українську мову продовжували вживати.

(2) Українських книжок цілком вистачало, й були навіть американські, англійські, німецькі та французькі книжки, опубліковані в українських перекладах. Приміром, мій друг переклав три томи Джона Дос Пассоса, були також українські переклади Джека Лондона, Ептона Сінклера, Сінклера Льюїса та ін.

(3) Українські підручники були, але недостатньо. Через радянську терористичну політичну систему жоден підручник не можна було використовувати понад рік, жодної незмінності в текстах. Наприкінці 1920-х, коли я був студентом, користувався Єфремовим текстом про історію української літератури, на той час стандартним підручником. Коли мене арештували 1935 року, запитували, чому я читав Єфремова. Це тому, що він уже від 1931-го був у немилості. Мені також сказали, що історії української літератури мене навчали анти-марксистки. 1930 року «Історія України» М. Яворського була офіційним текстом у вишах, а вже 1933-го її, як і автора, оголошено націоналістичною, контрреволюційною¹³. Відбувалося систематичне усунення текстів. 1932 року не було жодного підручника з історії української літератури, що ним можна було користати. До цього текстів було чимало — Єфремова, Грушевського, «Нове українське письменство» Миколи Зерова, «Українська література» Олександра Дорошкевича, «Конспект історії української літератури» А. Шамрая, двотомна історія української літератури Володимира Коряка, три томна Михайла Возняка¹⁴. З-поміж них лише Коряк був комуністом-партійцем — боротьбистом. Отже, 1932-го, коли я закінчував аспірантуру, жодного підручника не було. Тому професор Бойко, соціолог і

¹³ Очевидно, йдеться про «Історію України в стислому нарисі» історика-марксиста Матвія Яворського, що у 1928–1929 рр. витримала три видання.

¹⁴ Зеров М. Нове українське письменство: Історичний нарис. — К.: Видавництво «Слово», 1924. — Вип. 1; Дорошкевич О. Підручник історії української літератури (п'ять видань у 1924–1930 рр.); Шамрай А. Українська література. Стислий огляд. — Х.: РУХ, 1926 (2-е вид. — 1928); Коряк В. Нарис історії української літератури. І. Література передбуржуазна. — Х., 1925. (2-ге вид. — 1927); Коряк В. Нарис історії української літератури. Література буржуазна. — Х., 1929; Возняк М. Історія української літератури. — Т. 1–3. — Львів, 1920–1924.

філософ з Харківського університету, запропонував мені допомогти йому написати підручник для вищої школи¹⁵. Ми й написали, але його забракували як ідеалістичний та антимарксистський. 1932 року професори покладалися передусім на свої лекції. Перелічені тут підручники вони згадували, але не рекомендували, бо ті були неправильні. Говорили: можете шукати у них якісь факти, але інтерпретації там хибні. Ви, науковці в Америці, маєте свободу, ви не можете уявити, яка мертвечина в радянських вишах. З цим змиритися я не міг, не міг віддатися на поталу комуністам. У своїх лекціях згадував Драгоманова, Винниченка, Олеся. Звісно, всі троє були персонами нон грата для комуністів. Якось мій студент запитав, чому я не характеризую Панаса Мирного у той же спосіб, як це було зроблено в якійсь там статті. Я відповів, що мушу подати всі думки. Для мене це було, як прогулянка пеклом. Або ти мусив пристосовуватися до офіційної лінії й повторювати як папуга те, що сказав хтось інший, або НКВС давало тобі 5–10 років. Отим другим шляхом я й пішов.

(4) На історико-філологічному факультеті Київського університету більшість професорів були українцями, західноєвропейську історію викладав єврей. Але між всіма викладачами були дружні стосунки, безвідносно до національності.

(5) У всіх школах та вишах більшість студентів завжди складали українці, хоча багато євреїв навчалося в медичних інститутах. Звісно, мені краще відома ситуація на гуманітарних факультетах, а там більшість, без сумніву, була українцями. Знову ж — жодної ворожості поміж студентами.

(6) Росіяни, котрі викладали українською, мову знали добре. Але росіяни-партпрацівники, інженери, технічна інтелігенція, директори заводів вивченням української мови собі життя не утруднювали.

III. С. Я не пригадую жодної української армійської частини. Втім, згадую, що на початках радянської влади, 1922 року чи десь так, у Харкові була Школа червоних старшин і там використовували українську. Думаю, це тривало до 1926-го, але офіцери-випускники не мали українських частин, щоб ними командувати, тож у Школі особливої потреби не було, зважаючи на умови того періоду¹⁶.

---

¹⁵ У співавторстві з В. Бойком Г. Костюк підготував рукопис «Історія української літератури доби фінансового капіталізму», але текст зник після Костюкового арешту.

¹⁶ Школа червоних старшин у Харкові була створена 1920 р., 1922-го об'єднана з Київською школою червоних старшин, з 1923 р. називалася 5-та Об'єднана школа червоних старшин, з 1924 р. — Школа червоних старшин ім. ВУЦВК, існувала до 1938 р.

IV. А. У партійних колах українською мовою не надто вживали, лише другорядні комсомольці та партійці розмовляли українською. Але всі, хто хотів уникнути будь-яких підозр, вживали російську. На всіх партійних зборах та обговореннях вживали російську. Про національний склад комуністичної партії в Україні сказати не беруся, але було багато партійців-євреїв і городян, що розмовляли російською. Частка українців-членів партії була суттєвою, хоч не всі з них завжди розмовляли українською. Про відсоток я достеменно не знаю, але десь, можливо, сорок відсотків — українці, сорок — росіяни, і решта двадцять — інші національності. Але це дуже суб'єктивні цифри.

В. Більшість партійних секретарів райкомів та обкомів між 1920 та 1930 роками були українцями. У 1920-х роках секретарем ЦК Компартії України був [Дмитро] Лебідь¹⁷. Він притримувався теорії боротьби двох культур. За його словами, історично російська культура має переваги в Україні, комуністична партія візьме сторону російської культури, бо російська мова — це мова робітників, у той час як українська — це мова села. Лебідь як секретар ЦК довго не протримався. Його, здається, змінив Лаврентій, вірменин, я думаю¹⁸. Потім Каганович, Косіор, Постишев, Хрущов. Але жоден українець не був секретарем ЦК Компартії України. Коротченко міг бути, але я у той час був в ув'язненні¹⁹. Втім, у нього лише ім'я було українське, адже, як я пригадую, він навіть розмовляти українською не вмів.

(2) Росіяни та євреї управляли комсомольськими організаціями.

С. Напевно не знаю, але я би сказав, що в народному комісаріаті освіти було десь сімдесят відсотків українців. Я би сказав, що в інших комісаріатах було якраз навпаки і сімдесят відсотків було неукраїнців. Українці складали більшість у районних та обласних відділах комісаріату освіти, у той час як в обласних відділах інших комісаріатів росіян було чимало. Однак на рівні районних відділів усіх комісаріатів працювали передусім українці.

(1) Офіційно, за законом, була українська й очікувалося, що всі державні посадовці розмовлятимуть і писатимуть українською. Втім, на практиці, більшість у комісаріатах вживали російську. Лише в комісаріаті освіти використовували майже винятково українську. Російська була

¹⁷ Дмитро Лебідь (1893–1937) — другий секретар ЦК КПУ (1920–1924).

¹⁸ Лаврентій Картвелішвілі (партійний псевдонім Лаврентьев, 1890–1938) — радянській політичний діяч, грузин за національністю, другий секретар ЦК КП(б)У (листопад 1929 — грудень 1930).

¹⁹ Дем'ян Коротченко став другим секретарем ЦК КП(б)У лише 1946 р.

головною мовою партії, я би сказав, це була мова партії. Були українські комуністи, котрі не знали російської, але вона радше про це помовчували.

(2) Комісаром освіти завжди був українець — [Ян] Ряппо (галичанин), [Григорій] Гринько, Шумський, Скрипник, Володимир Затонський²⁰. Комісаріат юстиції зазвичай очолював українець, а народного господарства — або росіянин, або єврей. Українець зазвичай очолював і комісаріат сільського господарства. Я би сказав, що сорок відсотків членів українського Раднаркому були українцями.

Д. Гринько був комісаром фінансів Радянського Союзу. Його застрелили²¹. Влас Чубар, голова українського Раднаркому, до самого свого арешту, я думаю, був заступником очільника Раднаркому СРСР. Йому дали роботу в Москві, щоб застрелити там, а не в Харкові²².

Е. Багато сказати не можу, більшість часу після обнародування Сталінської конституції я сидів у таборі.

Ф. НКВС мав спеціальний відділ «Українська контрреволюція». Його очільник мене допитував після арешту. Українською він розмовляв добре, але я не певен, чи він був українцем. Загалом же, керівні посади займали росіяни, євреї або особи з українськими прізвищами, котрі, втім, українською не володіли. [Всеволод] Балицький, очільник НКВС в Україні, був з України, але польського походження. На допиті мене все випитували про антибільшовицькі організації Західної України. Вони знали все про українську еміграцію. Керівники міліції, втім, були українцями та росіянами.

Г. (*Чи були Ви членом Співки визволення України?*) Ні, її не існувало як організації чи як програми. Крайні українські націоналісти Вам скажуть, що вона існувала, тому що їм дуже хотілося, щоб вона існувала. Також якщо хтось був заарештований та звинувачений як член СВУ, то той скаже, що вона існувала. Насправді СВУ була не чим іншим як вигадкою НКВС, аби знищити стару демократичну українську інтелі-

---

²⁰ Ян Ряппо (1880–1958) народився в Естонії, у 1921–1928 рр. заступник народного комісара освіти УСРР, у 1928–1938 рр. — народний комісар легкої промисловості. За часів радянської України Григорій Гринько (1890–1938) був народним комісаром освіти у 1920–1922 рр.; Володимир Затонський (1888–1938) — у грудні 1917–1918 рр., січні–травні 1919 р., грудні 1919 — квітні 1920 рр., 1922–1924 та у 1933–1937 рр.; Олександр Шумський (1890–1946) — у листопаді–грудні 1919 р. та у 1924–1927 рр.; Микола Скрипник (1972–1933) — у 1927–1933 рр.

²¹ Григорій Гринько був народним комісаром фінансів СРСР у 1930–1937 рр., його заарештували у справі «правотроцькістського блоку» і розстріляли 1938 р.

²² Влас Чубар (1891–1939) — голова Ради Народних Комісарів УСРР (1923–1934), заступник голови Ради Народних Комісарів СРСР (1923–1925), арештований і ліквідований за невідомих обставин.

генцію, котра повернулася з еміграції або й не полишала Україну, коли прийшли більшовики. Це все я говорю тому, що в Київському університеті я був разом із [Миколою] Павлушковим, котрого звинуватили як очільника СУМ (Союз Української Молоді), організації видуманої більшовиками, адже СВУ потребувало молодіжного двійника²³. Контрреволюційна комсомольська організація теж мусила існувати. Тепер у Німеччині та деінде бандерівці мають СУМ — запозичили назву. Хто знає радянські умови життя, розуміє, що таких розвинутих організацій просто не могло існувати. Професор [Йосип] Гермайзе, звинувачений як член СВУ, вже після закінчення свого покарання якось у Самарі зустрівся з моїм другом, професором Бойком з Харківського університету. Бойко запитав, чи така організація існувала. Професор Гермайзе відповів, що це абсурд і такої організації ніколи не було. Так, час від часу ті люди зустрічалися, щоб покритикувати радянський режим. Я не маю на увазі, що не було ніякої боротьби українців проти більшовиків. Гермайзе, Чехівський, Єфремов, [Михайло] Слабченко та інші протистояли режиму. Слабченко, наприклад, написав тритомну працю про українську промисловість та науково довів, що українська державність мала економічний базис²⁴. Відкрито він так не сказав, але натякав на це у своїх об'єктивних дослідженнях української економіки. Професор Гермайзе у праці про Революційну Українську Партію теж підкріплював окремішність українського революційного руху, тобто окремішність від російського революційного руху²⁵. Все це посилювало ідею української особистості. Іншими словами, вони підтримували Українську Народну Республіку. А згадаймо

²³ Микола Павлушков (1904–1937) — студент Київського інституту народної освіти, племінник С. Єфремова. 1930 р. заарештований за звинуваченням у справі «Спілки визволення України», на слідстві вважався керівником її молодіжного відгалуження «Спілки української молоді». М. Павлушко розповів слідчим, де шукати заховані щоденники С. Єфремова, які стали головним доказом у цій справі. 1946 р. у Мюнхені СУМ «відновлено» (фактично, створено) Закордонними Частинами ОУН вже як реальну дієву організацію.

²⁴ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Т. 1. — Одеса: ДБУ, 1925; Т. 2. — К.: ДБУ, 1927; Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Часть 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. — Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII–XVIII ст. — Одесса: ГИУ, 1922; Т. 2. Судьба фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII–XVIII ст. — Одесса: ГИУ, 1922; Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII–XVIII ст. — Одесса: ГИУ, 1923; Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. — Николаев: ГИУ, 1925.

²⁵ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1: Українська революційна партія (РУП). — К., 1925.

ще за хвилювизм та шумськізм, тобто український комунізм. Професор [Михайло] Волобуєв, комуніст, 1927 чи 1928 року написав статтю в журналі «Більшовик України», у якій заторкнув колоніальне та національне питання загалом²⁶. Він сказав, що в колоніях азіатського типу колоніальна влада присвоює, але не вкладає, тоді як в європейських колоніях колоніальна влада робить суттєві інвестиції. Він згадував Україну як приклад другого випадку і, зрештою, його заарештовано, я гадаю, 1933 року. Волобуєв просував економічний базис хвилювизму та шумськізму. Я вважаю хвилювизм та шумськізм одним із найкращих виявів українських громадян. Названо на честь українського письменника Миколи Хвильового. Це політично-культурно-економічно-літературний рух українського народу, спрямований проти колоніальної політики Москви. Це незалежницький рух. Хвильовизм, як і СВУ, не мав жодної організаційної форми, але мав політичну програму. Все, що написав Хвильовий, Шумський, Волобуєв, — це і є програма. Ці люди не були національними шовіністами, вони втілювали вищі досягнення національного руху. Вони підтримували націонал-комунізм, український титоїзм, але водночас були демократами. *(Ви зараз належите до Української Револьюційно-Демократичної Партії, партії лівацької? Чув, Ви були троцькістом. Чи Ваша група продовжує реалізовувати ту програму?)* Ну, багато груп полюбують використовувати ярлик «хвильовизм». 1948 року в УРДП стався розкол, коли Іван Багряний, дуже талановитий український письменник, котрий разом зі мною був в університеті, захотів грати першу скрипку та викинув чужинецькі елементи УРДП разом із Союзом Українських Соціалістів (СУС)²⁷. Насправді він і сам соціаліст, хоч і не признається. Їхня програма соціал-демократична. Розкол був передусім через особистісні причини, тобто головним було питання, хто буде грати першу скрипку, а хто — другу. Але ми й досі друзі. Від 1949 року я не маю до діла із жодною групою — ні з лівим, ні з правим крилом УРДП. Коли ліве крило УРДП розірвало стосунки із Союзом Українських Соціалістів та заатакувало Українську Національну Раду, зажадало від мене полишити Раду, я натомість полишив ліве крило. Я підтримую соціал-демократію, я не троцькіст. У цьому мене ніколи не звинувачували в СРСР, бо я ніколи не був у партії. Я не можу бути троцькістом у тому

²⁶ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. — 1928. — № 2–3.

²⁷ УРДП (Українська Револьюційно-Демократична Партія), створена у Німеччині 1946 р. Г. Костюк був її співзасновником та першим генеральним секретарем у 1947–1948 рр. до її розколу на дві частини: власне УРДП на чолі з Іваном Багряним та ліву УРДП на чолі з Іваном Майстренком, до останньої приєднався Г. Костюк.

значенні терміну, в якому троцькісти самі себе визначають, тому що я не підтримую тоталітаризм. Я не можу бути справжнім троцькістом, адже всі троцькісти — за диктатуру пролетаріату, чого я не підтримую. Я зустрічався з європейським директором Міжнародного допомогового комітету, й ми розмовляли про Віктора Сержа²⁸. Я вважав Сержа мертвим, але директор заперечив: він, мовляв, живе в Мексиці. Серж — українець французького походження. Він зі старої української революційної родини, Кибальчичів, його батько-революціонер боровся проти Александра III, він же сам утік до Франції й взяв собі прізвище Серж. Віктор Серж повернувся до Радянського Союзу у 1920-х роках, брав участь у літературному житті. 1927 року співпрацював з ВАПЛІТЕ, журналом Вільної Академії Пролетарської Літератури. Це був хвильовистський журнал, вийшло п'ять його чисел. У якомусь числі опублікували Сержові статті про французьку літературу. Коли я почув, що він у Мексиці, захотів з ним сконтактувати. Його особисто я не знав, але статті читав. Знаю, що він був ув'язнений у концентраційному таборі, й гадав, що там він і загинув. Я листувався з ним і просив допомогти вивезти з Німеччини архів ВАПЛІТЕ. Адже якщо більшовики сюди прийдуть, все буде втрачено. Здається, якось він назвав мене «бувшим комуністом». Мені не дозволили в'їхати в Штати, думаю, з цієї ж причини. Серж писав мені, що з Троцьким порвав, але вважав Троцького людиною щирою та величною. Йому я відповів, що моє ставлення до Троцького таке ж саме. На Воркуті я був із Седовим, наймолодшим сином Троцького, котрий взяв собі дівоче прізвище матері й котрого батьки залишили в СРСР, коли поїхали до екзилу. Після Бухарінового арешту Седова, котрий тоді працював хіміком, розстріляли в Сибіру. Я був разом із Седовим на Воркуті й мав право написати вдові Троцького про долю їхнього сина. Я не знав, що «разведка» була така всеохопна. Не мав жодної уяви. Але вона відповіла й подякувала, що я розповів їй про долю сина. Я не відповів, й вона написала знову, запитуючи, чому я не пишу їй. Відправила мені кілька пакунків та книжок про свого чоловіка, розповіла, як убито її чоловіка, адже я у СРСР не знав, як це сталося. Це були особистісні стосунки. Але вороги звинуватили мене у троцькізмі, і СІС, звісно, знає про наше листування²⁹.

²⁸ Віктор Кибальчич (псевдонім Серж, 1890–1947) — комуністичний та комінтернівський діяч, з Г. Костюком листувався з 1946 р., познайомив його з вдовою Л. Троцького, клопотався через свої зв'язки у Міжнародному допомоговому комітеті про виїзд Костюка з родиною до США. Докладніше див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. — Кн. 2. — С. 200–202, 247.

²⁹ СІС (Counter Intelligence Corps) — провідна розвідувальна організація американської армії на території американської зони повоєнної Німеччини (де жив Г. Костюк),

(Н). [Нерозб.] був українцем, його дружина дуже добре розмовляла українською. Він був головнокомандувачем Харківського військового округу, я думаю, тоді ж, коли [Йона] Якір був очільником Українського військового округу³⁰.

V. Не можна сказати, що українізації настав кінець. Після 1923 року, коли Україна стала частиною Радянського Союзу, почалася українізація.

(А чому не раніше, 1921-го скажімо?) Ну, до того радянська політика не була визначеною. Існувала низка різних національностей, все говорили про рівність, і врешті, мусили й мови зробити рівними. Чимало професорів здатні були швидко вивчити мову, тому що вони жили в Україні. Опубліковано багато книжок українською, а також перекладів з інших мов. Повнокровна була дискусія про розвиток української культури й літератури. Хвильовий говорив, що наша культура — підпорядкована та узалежнена від Москви. Зараз же, вів він, ми маємо орієнтуватися на Захід. Російську літературу Хвильовий уважав убогою. Може, він і помилявся, але вже так він собі думав. Він хотів, щоб ми розвинули власну літературу на базі західної автури, Гете, Байрона, Шекспіра, Шиллера. Його девіз був «Геть від Москви». Це було між 1924 та 1927 роками. Хвильовий навіть написав статтю «Україна чи Малоросія?», яку, втім, ніколи не опублікував. Навіть рукопис зник, і я маю сумнів, чи знайдеться копія у Західній Європі. Полемічні дискусії тоді були всеохопними й Хвильового жорстко критикували. Гори літератури та критики написано. 1927 року відбувся пленум ЦК Компартії України, на якій Шумський захищав Хвильового³¹. Українська культура розвивалася швидко й це стало загрозою для Сталіна. Він відправив Постишева як першого секретаря ЦК Компартії України й наказав йому вичистити націоналістів. Здається, це було 1932 року. Почалася хвиля арештів. 1933 року Хвильовий та Скрипник застрелилися. Українську мову не забороняли, вона все ще була офіційною, але видатні особистості, що її уживали, підпали під чистки. До 1930 року говорили, що найбільшою загрозою був

вишукувала колишніх нацистських злочинців та радянських агентів. Зважаючи на спроби Костюка виїхати у Штати, його становище було більш ніж непевним й під кутом зору його офіційної співпраці з нацистським режимом, і його неприховуваної лівої політичної діяльності. Після того, як Костюку не вдалося скористатися отриманим ще 1947 р. дозволом на виїзд до США, він підозрював, що на нього в СІС чи іншу американську установу написано доноси. Див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. — Кн. 2. — С. 247–252.

³⁰ Як самостійна одиниця Харківський військовий округ існував у 1919–1922 рр., а потім 1935–1941 рр. У час, коли Й. Якір очолював Український військовий округ (1925–1935), останній охоплював територію всієї України.

³¹ Йдеться про червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р.

російський великодержавний шовінізм, але того року нею став «місцевий націоналізм».

(*Чи можете Ви визначити дату закінчення українізації?*) Ну, мені спадає на думку радше 1933 рік, тому що після вже ніхто не боявся втратити роботу через незнання української мови. Втім, людей, які володіли та вживали українську, з роботи не виганяли.

С. Було кілька українських письменницьких організацій. Визначні письменники, як-то Винниченко, Олесь та ін., емігрували. Але з'явилися нові молоді літератори. 1921 року в Харкові існувало дві організації: «Гарт», члени якого заявляли, що писатимуть для робітників, та «Плуг», ті збиралися писати для селянства. За три роки група на чолі з Хвильовим постала з лав «Гарту» й ініціювала серйозну дискусію щодо орієнтації української літератури. «Гарт» розпався, й сильніші письменники з Хвильовим-очільником заснували ВАПЛІТЕ. У той же час у Києві існувало три інші організації. Група українських неокласиків — п'ять членів на чолі з Миколою Зеровим. Їх так називали, бо вони задекларували, що писатимуть у класичній греко-римській поетичній формі. Хоча ні, не так. Так називали їх вороги, а вони не заперечували. Другою групою був МАРС (Майстерня Революційного Слова) — Антоненко-Давидович, [Григорій] Косинка, Іван Багряний, [Валер'ян] Підмогильний та ін. Серед них лише Борис Тенета був партійцем. Ця не хотіла обмежувати себе робітничими чи селянськими темами, як робили інші. Вони мислили ширше. Третьою в Києві й загалом п'ятою була група нового покоління футуристів на чолі з Михайлом Семенком. Поети, що використовували найновішу форму й не визнавали старих поетичних форм і тем. Навіть від пунктуації відмовлялися й часто читачі не могли зрозуміти їхніх віршів. Вони ж навіть цим пишалися: дивіться, ми створили щось настільки складне та з таким високим задумом, що його не можуть збагнути. Їхнім еталоном був Волт Вітман, котрий свого часу теж відмовився від традиційних поетичних форм. Їм також подобалися росіяни, Маяковський. Отже, загалом п'ять груп, жодна з яких не пережила 1932 рік, адже того року всіх примусили вступити в Спілку письменників України, що й досі існує. Теми творчості були найрізноматніші, як це зазвичай буває у кожній літературі. Писали про радянський офіціоз, про революцію та громадянську війну, про ідею України та радянської системи, національне питання тощо. Село революційних часів найкраще змалював Григорій Косинка у своїх «Оповіданнях». Місто та кар'єру молодих українців у міському середовищі найкраще зобразив Підмогильний у романі «Місто». Багато про що писав Хвильовий. У «Санаторійна зона» розкрито психологію людей, котрі творили революцію і котрі розчарувалися у її результатах. Він багато писав про селян,

про інтелігенцію, про революцію. Національне питання у Радянському Союзі найкраще розкрито у романі Володимира Ёжицького «Чорне озеро». Проблему української ідеї та радянського режиму дуже тонко потрактував Антоненко-Давидович у романі «Смерть». У романі українець, котрий дуже любить свій народ і землю, котрий має сильні національні почуття, за часів революції вступає до комуністичної партії, і потім страждає від внутрішньої боротьби між любов'ю до України та загальною ідеєю революції й більшовизму. Він мусить битися з українськими антибільшовицькими повстанцями й, зрештою, покінчує життя самогубством через цей невирішуваний конфлікт. Петро Панч написав роман «Голубі ешелони» про історію української національної революції. У творі автор дуже критично налаштований щодо Петлюри, хоч сам був офіцером-артилеристом у петлюрівській армії. Юрій Яновський створив роман «Чотири шаблі» про українських селян часів національної революції. Микола Куліш був провідним українським драматургом того періоду. Його п'єса «Патетична соната» — про національну революцію, а «Народний Малахій» — сатира на радянську ідею реформування людства.

Ф. (*Респондент прокоментував список, що його інтерв'юєр отримав від респондента № 67*)³². Дмитро Загул був заарештований не раніше 1933 чи 1934 року, Зерова заарештовано наприкінці 1934 року. Чистки мали на меті усунення всіх, хто був зв'язаний з Хвильовим.

Д. Режим не використовував усіх класиків, лише тих, котрі хоч якось його підтримували. Наприклад, не заохочували аж надто часто згадувати на лекціях Панька Куліша чи Бориса Грінченка. Перші роки можна було згадувати Винниченка, й на початку 1920-х років радянський режим опублікував чимало його праць. Він відправив із-за кордону рукопис «Сонячної Машини» для публікації. Пізніше його вже не можна було згадувати. На початках Василя Стефаника можна було згадувати, а пізніше — вже ні. Драгомановим геть повністю нехтували. Мовчали про [Спиридона] Черкасенка та всіх інших авторів, хто мав сильні націоналістичні симпатії й кого не могли використати більшовики.

Г. Найкращим нашим режисером був Олександр Довженко. Він управляв українською фільмовою індустрією. Десь 1925 року у Києві

---

³² Респондентом № 67 був Аркадій Герасимович Каракатенко. Каракатенко був респондентом Дж. Решетара й під час розмови подав тому список українських політичних та культурних діячів, репресованих радянською владою (див.: <http://pds.lib.harvard.edu/pds/view/5434476?n=34&imagesize=1200&jp2Res=.25&printThumbnails=no>). Очевидно, Решетар хотів перевірити, наскільки це гідна довіри інформація. Ні Загула, ні Зерова у переліку немає.

було засновано велику кіностудію. Довженко зрежисерував «Землю», звуковий фільм українською мовою, «Аероград», фільм про авіаційну промисловість. [Іван] Кавалерідзе, українізований грузин, був режисером в українській кіноіндустрії³³. Здається, він створив «Наталку-Полтавку» та «Запорожця за Дунаєм». Російські звукові фільми містили українські заголовки та субтитри. Більшість звукових фільмів, зроблених у Києві, були українською.

Н. Дмитро Ревуцький писав симфонії, гармонізував та аранжував народні пісні. Згідно плану оперні театри пропонували чимало українських опер: «Майська ніч» Гоголя на музику, здається, [Миколи] Лисенка; «Утоплена» — також Лисенка; «Тарас Бульба» — знову ж Лисенкова музика. Ставили «Запорожця за Дунаєм» на музику [Семена Гулака]-Артемовського.

К. Після того, як більшовики прийшли до влади, традиційне хрещення почало відмирати. Вчителю чи державному службовцю було не просто мати хрещену дитину й уникнути критики. Весільна церемонія уже не була релігійною, а Ви знаєте, традиційне українське весілля дуже інсценізоване, де наречений і наречена грають роль царя та цариці. Про церковне весілля не було чого й думати, хоч на селі традиційний тип весілля зберігся трохи довше. Святкування Різдва та Великодня дуже важливі для України, особливо Великодня, освячування пасок та їжі. Похорон теж перестав бути релігійним обрядом, став світською церемонією.

Л. В Україні існує нормальна сучасна сім'я, ось тільки радянський режим спричинив конфлікти поміж батьками та дітьми. Діти не слухають батьків, хоч вплив цей і не всеохопний, діти до батьків поваги не втрачають.

Н. Старше покоління виросло на широко трактованих демократичних ідеях, поширених на початку ХХ століття. Це не було покоління радянських людей, тому що тоді наголошувало культурний розвиток і просвітництво. Середнє покоління успадкувало демократичні традиції від старшого, але за часів революції більше розвинуло активізм та ідеалістичні принципи, іншими словами, вони були розбірливішими, кому служити, та менш гнучкі від старшого покоління. Середнє покоління хотіло подальшого поширення європейського духу в Україні, хотіло позбавитися від національної вузькоглядності, шовінізму та провінціалізму, носити європейську сорочку замість української вишиванки. Середнє покоління відкинуло етнографізм, який так полюбляло старе. Хотіло бачити індустр-

---

³³ Про знайомство Г. Костюка з І. Кавалерідзе див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. — Кн. 2. — С. 42–59.

ріалізовану Україну, а не просто аграрний край. Середнє покоління вірило у щось краще, у вищий ідеалізм. Молодим же бракує й демократичної освіти, й високого ідеалізму. Це молоде покоління не знає про національну революцію 1917 року. Воно знає Хвильового лише як ворога, якщо взагалі знає. Часто вони талановиті й здібні, але, навчені вузьким спеціальностям, мають з-поміж себе багато добрих технарів та пілотів, утім людей з дуже обмеженим світоглядом.

Оригінал документа:

Harvard University – Slavic Division, Widener Library, HCL / Harvard Project on the Soviet Social System. Schedule B, Vol. 8, Case 356 (interviewer J. R.). Widener Library, Harvard University.

<http://pds.lib.harvard.edu/pds/view/5466393?n=1&printThumbnails=no>

№ 356 AD Проект Гарвардського університету щодо опитування біженців, В-6

Дата інтерв'ю — 24 квітня 1951 року. Місце інтерв'ю — м. Мюнхен, Німеччина

Мене звільнили з радянського концентраційного табору в грудні 1940 року. За моєї відсутності залишки антирадянських груп було знищено. Коли розпочалася війна, люди, звільнені з концентраційних таборів, становили відносно невеличку групу, політично свідомішу та потенційно активнішу за решту населення. Втім, у їхньому середовищі часто не було якоїсь обдуманної «лінії», якій би вони надавали перевагу. Лише окремі особи мали сформовані політичні погляди. Але ми знали про існування емігрантських груп. До 1930 року нас добре про них поінформовано, хіба про найновіші течії не чули. Знали про українських соціал-демократів у Празі (Ісаак Мазепа), про Шаповалів журнал (українські есери)³⁴. Знали, що на Західній Україні, під Польщею, існують (1) українські соціалісти; (2) український екзильний «уряд» на чолі з Андрієм Левицьким; (3) селянські радикальні соціалісти на чолі зі [Матвієм] Стаховим; (4) галицькі центристи, УНДО; (5) націоналісти; деякі їхні матеріали я читав в Академії наук й думав, що їхнім лідером є Донцов; (6) гетьманці-монархісти³⁵. Сам я очікував, що екзильний уряд зніщитиме постанову нової політичної організації у випадку війни.

³⁴ Ісаак Мазепа (1884–1952) — український політичний діяч, керівник уряду УНР періоду Директорії, 1923 р. переїхав до Праги, один із очільників українських соціал-демократів. Микита Шаповал (1882–1932) — очільник еміграційного Закордонного Комітету Української партії соціалістів-революціонерів, видавець і редактор часопису «Нова Україна» у Празі (1922–1928).

³⁵ УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання, найбільша українська партія у Галичині міжвоєнного періоду. Українських націоналістів представляла

За німецької окупації з'ясувалося, що картина трохи інша. Три соціалістичні партії, а також УНДО геть зовсім були відсутні на сцені. Вони були пасивні до такої міри, що населення навіть і не знало про них. Стахів утік на Волинь і сховався там десь у якомусь кооперативі. Демократи та соціалісти боялися, що німці їх понищать фізично. У залишку – лише націоналісти, котрі розгорнули таку бурхливу активність, що людям не мали вибору, як повірити, що саме ті користаються довірою окупаційних сил. Про бандерівців і мельниківців ми не мали жоднісінької уяви. Пам'ятаю, з яким зачудуванням дивилися ми на перші плакати, у котрих було поінформовано, що Бандера — наш лідер. Те ж саме: робітники запитували один одного, а хто то такий Мельник? Я все вишукував знайомі прізвища українських демократів. Люди часто згадували Винниченка. Ходили чутки, що він формує новий уряд. Насправді Володимир Винниченко був у Франції, боявся показатися на люди й ховався із своєю дружиною-єврейкою аж до кінця війни.

Український уряд в екзилі на чолі з Андрієм Левицьким перебував у Варшаві. Документи свідчать, що перед нападом Німеччини 1939 року Левицький уповноважив дипломатичного представника у Парижі, Шульгина, сконтактувати із західними силами (та з Марголіним у Штатах), тому що варшавська група передчувала, що буде в ізоляції³⁶.

В радянській Україні із відступом Червоної армії населення спонтанно почало формувати самоуправні спільноти — ще до того, як німці прийшли, — аби підтримувати громадський порядок і запобігати мародерству. Одну таку організацію знав у Слов'янську на Донбасі. Там оцей «уряд» створили передусім колишні репресовані. Сам я відмовився брати участь, відчуюючи, що ініціативу має підхопити людина менш політично

Організація Українських націоналістів, створена 1929 р. Уряд Української Народної Республіки в екзилі — державний центр, який після більшовицької окупації УНР перебував з кінця 1920 р. на території Польщі; Андрій Лівіцький (1879–1954) — очільник Державного центру УНР в екзилі з 1926 р. до своєї смерті. Партії соціалістичної орієнтації у Галичині були представлені Українською Соціал-Демократичною Партією і Українською Соціалістично-Радикальною Партією. Матвій Стахів (1895–1978) був секретарем УСРП (1925–1939), редактором її тижневика «Громадський Голос» (1929–1939), а також головою Союзу селянських спілок. Політично гетьманський рух ґрунтувався навколо гетьмана Павла Скоропадського, ідеологічним натхненником був В'ячеслав Липинський.

³⁶ Олександр Шульгин (1889–1960) 1926 р. був призначений міністром закордонних справ УНР у вигнанні й керував її зовнішньою політикою у 1926–1936, 1939–1940 і 1945–1946 рр., під час німецької окупації був заарештований (1940–1941). Арнольд Марголін (1877–1956) — українсько-єврейський політичний діяч, дипломат, при Директорії УНР — заступник міністра закордонних справ і дипломатичний представник у Лондоні (1919–1920), з 1922 р. — на еміграції у США.

увиразнена. Очільником міста був російський інженер, котрий носив нарукавну пов'язку з українськими кольорами – отакими от сильними та мимовільними були українські національні почуття. Місцевий уряд не мав жодної політичної програми, це було лише зусилля втримати порядок. Певною мірою було це суголосне Українському допомоговому комітету Кубійовича на Західній Україні, що допоміг врятувати чимало жінок та дітей, хоч потім і перейняв пронімецькі симпатії³⁷.

Німці почали з того, що визнали де факто українські «саморобні» адміністрації та підпорядкували ті «охрани» сформовані німцями поліції.

Разом із українськими загонами прибуло чимало українських націоналістів з Галичини, Польщі та Німеччини. Багато їх прибули як перекладачі з німецькою армією, інші — як приватні особи напівлегально, часом із фальшивими паперами. Найперше враження було, що вони мали офіційну німецьку підтримку й розгорнули значущу активність, і саме тому заатакували багатьох осіб. На початках вони зосередилися у великих містах, як-то Київ і Харків. На Донбас прибули десь у жовтні 1941-го, відкрито говорячи, що, толеровані німцями, намагаються встановити «українську атмосферу». У Києві вони миттєво захопили владу й насадили своїх людей по управах, в газету ([Іван] Рогач очолив «Українське слово»), схилили на свій бік багатьох інтелектуалів, як поетку [Олену] Телігу, й організували активніші елементи³⁸. Скоро атмосфера стала явної української фашистської держави.

Наскільки вони були популярні? З-посеред 70–80% українського населення у містах 20% були взагалі-то росіянами за культурою і духом, з-поміж решти п'ятдесяти половина була «пасивними українцями». Багато з тих, хто залишився, були по-антирадянські налаштовані. Вони розуміли, що Сталіна поборено. Німців же знали погано й легко перебігали на сторону сили, яка перемагала. Українську державність сприймали як щось саме собою зрозуміле й ті, хто захищав її, й ті, хто особливо на ній не наполягав.

---

³⁷ Володимир Кубійович (1900–1985) — український географ і громадський діяч, очільник Українського Центрального Комітету у Кракові (1940–1944), що став головною представницькою організацією українців перед нацистською владою у Генеральній Губернії.

³⁸ «Українське слово» — щоденна газета, яку під час війни випускали в Україні похідні групи ОУН та культурна референтура Організації на чолі з О. Ольжичем. З 8 вересня 1941 р. часопис виходив у Житомирі, а з 26 вересня — у Києві. Головний редактор — Іван Рогач. Вихід числа від 12 грудня 1941 р. став останнім. Цього ж дня членів редакції на чолі з І. Рогачем було заарештовано, у лютому 1942 р. їх (зокрема й О. Телігу) розстріляли в Бабиному Яру.

Втім, цей період минув блискавично. Раптом усіх націоналістів заарештовано або розстріляно. У Києві всіх націоналістів та інших помічних антибільшовицькі налаштованих, зокрема й нешовіністів, заарештовано.

Ідеї української незалежності були не чужі навіть українським комуністичним колам як результат внутрішньої партійної боротьби у 1930-х. Німецький же поворот на 180 градусів був незрозумілий для населення. Всеукраїнська національна рада, створена мельниківцями у Києві та очолювана Величківським, також була заарештована, а це було би ядро майбутнього парламенту³⁹. Заарештовано також першого очільника Києва, [Володимира] Багазія, а також редакцію «Українського слова»⁴⁰. У листопаді 1941 року. Коли я був у Слов'янську, там теж прокотилися арешти. Потім люди почали масово полишати Донбас, забираючись додому, «на рідину», з дітьми, возами, клумаками. Ми з [Іваном] Майстренком приєдналися до юрби, що тікала на Київ⁴¹.

До того я не розумів політичної програми націоналістів. Але ми вивчили її, переважно з їхніх статей і розмов, особливо з їхньої а ля нацистської соціальної програми. Їхнім головним гаслом для широких мас було «Україна для українців». Вони втратили популярність частково через кричущо антиросійські, антиєврейські, антипольські настанови, що їх можна було висновувати з їхньої програми. Таке ставлення вип'ячувалося у їхній пресі, зокрема й у мельниківському «Українському слові».

Після масової ліквідації, зініційованої німцями, націоналісти почали переходити у підпілля. Вони — наївно — розсекретили себе, коли прибули німці, тож німцям було легко їх заарештувати. Хоч як там як, але чимало пішло у підпілля, хоч багато (зокрема й радянських українців) згинulo. Тепер-то зрозуміло, що окупаційна адміністрація не планувала встановлення української державності. Коли ми наблизилися до Києва, мішочник, котрий прямував у інший бік, беземоційно-байдуже розповів про розстріли та ліквідацію євреїв.

---

³⁹ Йдеться про Українську національну раду, громадське надпартійне утворення, створене 5 жовтня 1941 р. в Києві з ініціативи ОУН(м) на чолі з Миколою Величківським. Видавала газету «Українське слово». Члени репресовані німцями у січні 1942 р.

⁴⁰ Володимир Багазій (1902–1942) — український політичний діяч, член ОУН, голова Київської міської управи (жовтень 1941 — лютий 1942 рр.), розстріляний німцями у Бабиному Яру.

⁴¹ Іван Майстренко (1899–1984) — український громадсько-політичний діяч, член КП(б)У, УКП («боротьбистів»), УКП («укапістів»), разом із Г. Костюком був співзасновником Української революційно-демократичної партії, близький друг Костюка.

Почався другий період. З дозволу німців призначено нову адміністрацію, хоча багато націоналістів зуміло і туди просочитися. Для цього треба було мужності, але вони впоралися. Втім не менше 50% нового офіціозу були вже відверто пронімецькі або просто підлабузники. Відбулася повна зміна на протилежне, особливо в містах, у ставленні населення. Якщо на початках десь 80% підтримувало новий порядок, тепер на управи поглядали, як на прислужників нового пана, німців. Посади позаймали кар'єристи та шукачі поживи, а також провокатори та радянські агенти. Але якщо навіть серед них і були ідеалісти, їх оточували гірші елементи, котрі всі зусилля зводили нанівець.

Втім, і другий раунд скоро закінчився. Адміністрація другого набору здалася рейхскомісару не надто поступливою. Знову розстріли, й третя адміністрація, ще догідливіша. Тепер українські націоналісти повністю зникли у підпілля. Вони відкрито заявляли про антинімецьку позицію, створювали типографії, поширювали антинімецькі листівки тощо. Активну антинімецьку пропаганду можемо датувати початком 1942 року. Бандерівці залишилися фашистами, але стали переконаними та затятими антигерманістами. (Не слід забувати, що фашисти серед українців були по-своєму ідеалістами. Так, Рогач, перший київський редактор, був ідеалістом. Його замінив [Костянтин] Штеппа, у якого була репутація особи, котра робить все, що тільки німці зажадають⁴²).

Нове підпілля покладалося на редакторів газет, котрі за фасадом лояльності спромоглися допомагати націоналістам. Часами їм вдавалося втиснути приховані антинімецькі відгомони у статті. Цивільна адміністрація також мала агентів із підпілля. Наприклад, інспектор харчів управи кількох міст був націоналістичним агентом, котрий забезпечував своїх людей у місті (в іншому випадку ті би мали страшенні труднощі з самозабезпеченням). З іншого боку, коли німці почали переслідувати українських націоналістів, чимало з тих, хто долучився до ОУН у перші місяці війни без вагомих переконань, тепер убезпечували себе відкритою підтримкою федералістсько-централістсько-проросійської позиції.

---

⁴² Костянтин Штеп(п)а (1896–1958) — історик, під час німецької окупації був завідувачем відділу народної освіти, ректором Київського університету (1941), редактором щоденника «Нове Українське Слово» (1941–1943, Київ), потім — співзасновник Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені у 1950 р. Інститут був головною «контактною організацією» поміж непереконаними та членами «Гарвардського проекту», і на час інтерв'ю А. Даллін мав уже добре знати Штепу, котрий був також його респондентом № 441 (дата інтерв'ю — 12 лютого 1951 р.) і до англійської праці котрого він за кілька років напише вельми прихильну передмову (див.: Russian Historians and the Soviet State. — New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1962).

Загалом, однак, нова адміністрація була ще більш пронімецькою. Вони були ще більше оточені німецькими агентами, що їх перевіряли. Жодних сумнівів у небезпеці «окупаційної» ситуації вже не було.

Якщо на початках усі демократи були, як паралізовані, тепер вони почали піднімати голови. Спочатку ті, хто не бажав бути учасником радянського партизанського підпілля, толерували націоналістів як менше зло, передусім, щоб помстити німцям за нищення осінню 1941 року. Іншої альтернативи не було. Мстилися. Наприклад, у Києві біля опери одного важливого німецького гестапівця та його супровідника застрелив українець, котрий потім утік. Відразу німці заарештували чимало людей і повісили їх як акт відплати. Але терор продовжувався. Підтримка терористів з боку ненаціоналістів теж тривала. Наприклад, такі люди, як професор Шершевінський, старий уже чоловік, допомагав підпільникам, постачаючи алкоголь, що його використовували, аби напоїти німців. Люди, як я, демократи та соціалісти, забезпечували умовну поміч. Ми продовжували розповсюджувати літературу, надруковану націоналістами, але водночас не могли їм морально потурати, але й виправдати розрив з ними, залишившись морально незаплямованими, теж не могли, адже ж іншого руху не було. Так почав набирати форми новий напрям у межах або на маргінесах націоналістичного руху. Навіть до війни серед ОУН були якісь елементи «лівацтва». Невелика група, ще без охочих відкинути націоналістичні гасла, наполягала все більше на захисті громадянських прав і на гуманізмі. Двома з цього крила, котрі прибули до радянської України відразу по появі німців, були Іван Мітрінга та Борис Левицький⁴³. Їх підтримала частина української молоді. Коли німці почали ліквідацію ОУН у листопаді 1941 року, Мітрінга порвав з ОУН остаточно й почав формувати нове підпілля на демократичних засадах з колишніх лівацьких націоналістів та молоді.

Водночас на Волині Тарас Бульба-Боровець створив свою групу. Мітрінга до нього приєднався, їх підтримали також деякі колишні українські соціал-демократи та члени колишньої Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Публікували два журнали: один під прикметною назвою «Земля і воля», інший — «Оборона України». Рух набув очевидно прогресивного забарвлення, популістський за духом. У військовому сенсі він потім був найуспішнішим, а от у політичному оунівське підпілля

---

⁴³ Іван-Тадей Мітрінга (Мітрінга, 1907–1943) — український політичний діяч, 1941 р. вийшов з ОУН(б), заснував Українську революційну партію робітників і селян, що 1942 р., об'єднавшись з іншими групами, створила Українську народно-демократичну партію. Разом з Борисом Левицьким (1915–1984) влітку 1942 р. приєднався до підпільних загонів «Поліської Січі» Тараса Бульби-Боровця (1908–1981).

виявилось вправнішим, створивши мережу агентів по всій радянській Україні аж до самого Донбасу.

Мітрінгова політична група назвала себе УНДП (Українська народно-демократична партія). Членів у них було мало й довго вони не існували. Більшість Бульбиних прихильників було із Західної України, але також і чимало колишніх радянських офіцерів. Особливо політична мережа мала багато підрадянських людей. Бульба і Мітрінга тісно співпрацювали. Мельниківці, котрі все більше та більше антагонізували з бандерівцями, заходилися підтримувати бульбівців. Так було створено широку базу для підпільного руху. У той же час бандерівці створили свою власну військову організацію. Так розпочалася боротьба, що втім поза темою нашої розмови, — трагедія українського підпільного руху, що завершилася знищенням Бульбових сил.

Однак уся Волинь залишалася у Бульбових руках. Люди, котрі тікали й від гестапо, й від радянської влади, могли знайти безпечне місце на тій землі. Втім, через конфлікти, провокації та військові операції бандерівців наприкінці 1943 року бульбівці були розгромлені бандерівцями. Невідомі розстріляли Мітрінгу та його штаб.

Наприкінці 1944 року бандерівці були хазяями ситуації. Вони вирішили сформувати політичний орган, УГВР, насправді як ширму для себе⁴⁴.

Тож на час, коли радянська армія повторно окупувала Україну, в Україні залишилися (1) політична організація бандерівських сил — УГВР, не надто численна; (2) партизанські сили УПА, знову ж, керовані бандерівцями; (3) невеличка група бульбівців та демократів. Щодо інших, окрім комуністів, соціалісти та демократи або були понижені, або втекли на Захід.

Бандерівці перемогли, тому що мали згуртованішу та ефективнішу організацію. Прогресивні угруповання не мали ні політичного апарату, ні політичного досвіду, ні підпільної мережі. Маємо визнати, що бандерівці були охочіші принести себе в жертву, більш готові вв'язатися у бій. І вдома, коли німці спалювали села, розстрілювали людей, депортували молодь у [нерозб.], ніхто особливо не переймався специфікою соціальної програми бандерівців. Все, що тоді важило, було (1) ефективно боротися проти окупанта, а також (2) мати чітко окреслену антибільшовицьку лінію і, для переважної більшості, (3) боротися за незалежну Україну.

---

⁴⁴ УГВР — Українська головна визвольна рада, створена у липні 1944 р. за ініціатииви ОУН(б) як ширший представницький орган проукраїнських політичних сил. УГВР керувала УПА як збройними силами та використовувала ОУН(б) для ідеологічної боротьби.

Лише кілька демократів та комуністів знали внутрішню бандерівську програму. Втім, наприкінці 1943 року ідеологічна криза всередині Бандерового кола дала про себе знати. У Кракові відбувся Третій великий збір, який затвердив нову програму, гостро антинімецьку, антикомуністичну, з деякими ознаками еволюції від вождізму до демократичних принципів⁴⁵. Цей відрух вліво — правда, лише невеликої частини бандерівців, передусім інтелектуалів — був результатом (1) практичного досвіду та контакту з населенням, який показав непопулярність фашистських ідей; (2) участь радянської інтелігенції у до того галицькому Русі, таких як молодий, енергійний Йосип Позиченюк, колишній член ЦК комсомолу України⁴⁶. Старі лідери тоді були у німецьких концетраційних таборах, тож на конференції вели вперед місцеві, крайові представники, котрі тримали зв'язок зі звичайними людьми. Третім фактором було те, що в ОУН ще відчувався вплив Мітрінгової групи, лівацької. Головував на конференції, втім, Микола Лебедь⁴⁷.

УПА — й назву, й організацію — створив Бульба, але бандерівці спромоглися захопити над нею контроль. Тоді до її складу входили не лише оунівці. Було багато тих, хто тікав з Німеччини, з районів, контрольованих радянською владою, дезертирів, тих, хто переховувався у лісах та ін. Пересічні оунівців не були ні націоналістами, ні національно прив'язаними до ОУН. Це була радше примітивна, стихійна конгломерація опозиційних сил, включно із деякими польськими підпільниками та неукраїнськими радянськими партизанами. Бандерівці лише спромоглися захопити політичний контроль над цілим тим рухом.

Як тільки ОУН захопила контроль над УПА, влітку 1944 року було засновано УГВР, буцімто неполітичний орган. Йй підпорядковувалося й УПА, й політична підготовка, а вона, УГВР, своєю чергою, залишилася підконтрольна ОУН. Хоч як там було, опублікована політична декларація

⁴⁵ Йдеться про Третій надзвичайний великий збір ОУНР, який відбувся 21–25 серпня 1943 р. в с. Слобода Золота Козівського району Тернопільської області.

⁴⁶ Йосип Позиченюк (1911–1944) — український політичний діяч і письменник, 1939 р. скерований ЦК ЛКСМУ на редакційну роботу у Львів, де був секретарем літературного місячника «Література і мистецтво», співпрацював з журналом «Наші дні». З 1941 р. входив до складу похідних груп ОУН, потім УПА, у 1944 р. член президії УГВР, керівник осередку інформації і пропаганди УГВР.

⁴⁷ Микола Лебедь (1910–1998) — український політичний діяч, член ОУН(б), очільник Генерального секретаріату закордонних справ УГВР (1944 р.), член закордонних частин ОУН (1946–1948), керівник науково-дослідницького центру «Пролог» у Нью-Йорку (1952–1974). З грудня 1949 р. М. Лебедь проживав у США, тож стати респондентом «Гарвардського проекту» йому не довелося, але він, втім, допомагав «американській команді» у Нью-Йорку налагоджувати контакти з українською емігрантською спільнотою.

УГВР засвідчує ухил уліво, а чи щиро, чи ні — то вже інше питання. Але так як УПА своєю масою було неполітична, і так як багато ненаціоналістів долучилося до УГВР, керівництво змушене було зважати на ці елементи, попри роль ОУН.

Цей відносно «лівацький» період УГВР (та всередині ОУН, певною мірою) закінчився, коли (1) Бандера та старі лідери повернулися після звільнення з німецьких концентраційних таборів наприкінці 1944 року; (2) лідери переїхали на Захід, у Польщу, а потім Німеччину, де, відірвано від місцевого ґрунту, поширити квазі-фашистський рух було легше за відсутності радикальних елементів та під тиском реставраціоністів.

З іншого боку, було би нещиро твердити, що вся ОУН повернула вліво після Третього збору. Саме тому, коли на початку 1945 року повернувся Бандера, без помітних труднощів відбулося відкочування до старих позицій. Далекосяжним наслідком, утім, був розкол поміж закордонною групою (ОУН-бандерівці) та лідерами УПА та УГВР, котрі лишалися на місці, на підконтрольних радянських територіях.

Розкол 1940–1941 років поміж Бандерою та Мельником відбувся через два фактори (1) робота гестапо та НКВС у їхньому середовищі. Доведено, що Ярій працював на німецьку розвідку⁴⁸. Зараз у Відні він, очевидно, працює на радянську розвідку; (2) психологічні особливості лідерства на еміграції у поєднанні з протиріччями «еміграція vs. місцеві на передовій». Ідеологічної різниці між двома групами не було. Бандері лише вдалося переманити активнішу, «революційнішу» частину, у той час як Мельник прихистив поміркованішу, «буржуазну» частину, опортуністів, але разом і з усіма теоретиками руху. 1941 року мельниківці, можливо, хотіли спробувати довше співпрацювати з німцями, втім обидві групи були повністю знеохочені політикою [Еріх] Коха⁴⁹.

За тих умов серед українців повагою користувалися імена Петлюри, Винниченка, Грушевського, бо вони не асоціювалися з жодною традицією примусового гніту та символізували романтичний період національної боротьби. З іншого боку, ім'я Скоропадського не було популярним на селі. Насправді й жодного гетьманського руху не було, про який можна згадати, були лише поодинокі реставраціоністи. Один із них сказав мені якось, що сподівається «тепер отримати назад свій хутір». Не було також жодного несепаратистського руху.

---

⁴⁸ Ріхард Ярій (1888 чи 1898–1969) — діяч оунівського руху, водночас агент німецької розвідки, співорганізатор батальйону «Роланд». Члени ОУН(м) вважали його головним винуватцем розколу ОУН.

⁴⁹ Еріх Кох (1896–1986) — вищий нацистський партійний функціонер, рейхскомісар України (травень 1942 — листопад 1944 рр.).

Щодо власівського руху, то моя думка така, що ніяким зрадником [Андрій] Власов, звісно, не був, але їхня трагедія полягала в тому, що за всі мотузки смикали есесівці⁵⁰. Що нас роз'єднувало, то це те, що водночас Власов підтримував німців та провадив антиукраїнську пропаганду. В Берліні знали, що в Україні Власов їм нічим не загрожує, а от підпільний рух — так. Однак наприкінці війни, після вторгнення до Франції, німці явно вирішили підтримати і власівський рух, і аналогічний український. Це було наслідком двох факторів. По-перше, трьохрічний досвід окупації навчив німців, що неможливо й далі залишатися вірним принципу «надлюдини», якщо треба перемоги. З іншого боку, німці мали бажання використати східні нації під військовим оглядом, попереджуючи поразку завдяки формуванню кількох нових дивізій. Вони бачили, що існуючі українські групи до КОНРу не приєднуються, хоч у РОА українців було чимало, й тому вирішили ініціювати окремий український рух. Знаю про кілька допитів, що їх гестапівці влаштовували українцям, котрих журили за опозицію до власівського руху. Ба більше, у справі зв'язків із підпільними групами, які боролися проти радянської влади і чисєю підтримкою німці зараз хотіли заручитися, від власівського руху не було жодної користі.

Але чому на це погодилися українці? Українці добре розуміли, хто такі німці. Перше, що вони зробили, — звільнили Мельника та Бандеру. Німці відразу почали з ними переговори, у той час, як Скоропадський — з УНР (Левицький). Українські партії зіткнулися із дилемою: що робити? На жовтень 1944 року вже було зрозуміло, що німці війну програють. На той час уже існувала РОА й приспівав КОНР. Для українців у той час повністю відійти від справ означало політично щезнути з горизонту. Ба більше, українська (галицька) СС дивізія вже існувала — призвана передусім із українців із Генеральної губернії (хтось із призовників відкупився хабарами), але також підтримувана деякими українськими військовими, зокрема й колишніми національними офіцерами типу полковника Палія.

Люди підтримали цей в останню хвилину ініційований німцями український рух (1) через відмову німців від «колоніальної» політики; (2) щоб мати досвід антибільшовицької боротьби, про який би знали закордоном; (3) тому що наївно сподівалися на кар'єру, але таких вже було небагато. СС дивізію «Галичина» розформували відразу після їхнього єдиного бою

---

⁵⁰ Андрій Власов (1901–1946) — радянський генерал-лейтенант, котрий після полону 1942 р. почав співпрацювати з німцями як керівник «Комітету звільнення народів Росії» (КОНР) та військової організації радянських військовополонених «Російської визвольної армії» (РОА).

під Бродами. Об'єдналися українські військові (частково з «Українського Визвольного Війська»), Бандера, Мельник, гетьманці, військові з УНР (Левицький)⁵¹. Але Мельник відразу почав ставити умови. Вирішено, що немає значення, хто буде лідером, головне — створити єдиний фронт. Заради майбутнього (а вже готувалися до посткапітуляційних днів) вирішено, що важливо легалізувати статус руху. Саме тоді, коли старі лідери так і не дійшли згоди, [Павла] Шандрука висунули на очільника. Шандрук — колишній генерал Польського генерального штабу. Навіть серед його найближчих прихильників навряд чи хто вірив у можливість успіху. Один полковник мені якось сказав: «Поразка неunikнення, але ми все одно мусимо поєднати наші сили, щоби бути такими сильними, якими тільки можна». Щодо дивізії СС, полковник [Михайло] Крат повів залишки у британський полон за першої ж нагоди. Потім німці намагалися створити другу українську СС дивізію, але цього разу навряд чи успішно. Окрім того, дослідження українських сил під час Другої світової війни має включати УВВ, українських поліцаїв, котрі насправді були бандитами.

Найпершим завданням радянських партизанів було просочитися у всі організації — німецькі та українські. Я й сам завдяки спільному знайомому зустрічався із одним інженером у Києві, котрий спочатку все називав себе гарячим українським націоналістом, а німці вже старанно його перевіряли, й невдовзі по тому, як я до нього звернувся з проханням допомогти моїм знайомим українським працівникам кіностудії, з'ясував, що його заарештовано як радянського агента. Він займав значущу посаду в освітньому відділі Київської міської управи. Здається, гестапо захопило радянські документи, у яких була його ім'я серед лідерів радянського підпілля і з того часу почали за ним спостерігати. Не знаю, чи радянські агенти проникли в українську політичну верхівку. Найвірогідніше вони мали своїх людей серед бандерівців, тому що (1) ті були найпіддатливіші до різних пригод; (2) стиль роботи останніх дозволяв залучати такі елементи навіть поза волею; (3) у них була спільна мета знищення українського демократичного руху тощо. Очевидно, менше їх було серед мельниківців, котрі були консервативніші та закритіші як група, і, мабуть, жодного серед центристських та демократичних груп, де довгий час всі знали один одного особисто.

Твердження Ярового про ОУН може й правдиві, але я особисто дуже скептичний щодо цього. Жодних доказів причетності бандерівців до вбивства професора Петрова він не наводить. До 1949 року Яровий був

---

⁵¹ Йдеться про спробу створення Української національної армії у березні 1945 р., очільником якої німці визнали Павла Шандрука (1889–1979).

сам фанатичним бандерівцем⁵². Врешті, він втратив їхню довіру за якісь свої помилки, злякався, вирішив з ними порвати та затаврувати їх публічно до того, як вони йому щось заподіють.

Українські політичні угруповання після війни.

1945 року не існувало жодної активної групи, окрім бандерівців та мельниківців. Колишні радянські, прогресивні сили не були здатні створити щось значуще в умовах радянського тиску та німецької окупації, окрім хіба Бульбового руху (який теж був трохи уражений «анархічним» духом. Бульба подався у волинські ліси зі згоди екзильного уряду, там у них були дівчатка, самогон та радше різнорідна компанія. Звісно, багато що з того було Мітрінзі не до вподоби, але бульбівці напевно були не махновські типажі). (Серед підпільних груп не було головної, організуючої ідеї, аж поки не втрутилися бандерівці. Радянські партизани самі готові були долучитися до Бульби, вони самі були такого ж «анархістського» типу, часто відкрито ганили і Сталіна, і Всевишнього).

Після капітуляції спочатку всі чекали, боялися та намагалися облаштуватися у зруйнованій Німеччині, яку пообісли радянські репатріаційні пункти та недружні американські чиновники. Тепер підняла голову стара еміграція, включно зі трьома соціалістичними групами (соціал-демократи, есери, радикали). До кінця 1945 року інтелектуали змогли організуватися, було скликано конференцію письменників із радянськими включно (Віктор Петров, [Юрій] Шерех, [Іван] Багрянний, [Тодось] Осьмачка, Юрій Клен – український німець, котрий помер 1945 року, [Борис] Подоляк⁵³, [Володимир] Державін). До них долучилися кілька наймолодших еміграційних поетів та письменників, а також хтось із старої та західноукраїнської еміграції ([Улас] Самчук, наприклад). Швидко зорганізовано Українську академію. Але й відновилася боротьба між партіями.

Створено УРДП⁵⁴. За початковим задумом не було наміру ставати «східноукраїнським» рухом, це вже згодом сталося, планували ж радше союз прогресивних сил, передусім тих, хто колись був під радянським режимом. Старих соціал-демократів було практично приглушено. Націоналісти та гетьманці були однаково бридкі. Такими ж були й російські організації. Тож було докладено зусиль створити УРДП як блок про-

⁵² П. Яблонь (П. Яровий), колишній член ОУН(р), перейшов до російських неділимців і у нью-йоркській газеті «Новое русское слово» надрукував статтю, а потім і брошуру «Моя відповідь Крижанівським і всім іншим», де зобразив бандерівців відповідальними за вбивство українського науковця і письменника Віктора Петрова (1894–1969). Докладніше див.: *Білокін С. Довкола таємниці* // Петров В. Діячі української культури — жертви більшовицького терору. — К., 1992.

⁵³ Борис Подоляк — псевдонім Г. Костюка.

⁵⁴ Українська революційно-демократична партія.

гресивних сил заразом із закарпатськими та галицькими українцями з установкою на антирадянську та антиреставраційну орієнтацію. Втім, ця ідея розчинилася у (1) регіональній ненависті з відходом західноукраїнців; (2) у конфлікті «куркульців» проти прихильників колгоспів з перемогою «куркульців»; (3) у догматичній та безкомпромісній непіддатливості крайньо лівих (Майстренко). До 1947–1948 року стався розкол: спочатку ліве крило полишило УРДП, а потім Подоляк залишив крайньо лівих, але не повернувся до УРДП Багряного. Те, що залишилося, – радше клуб земляків, а не партія. «Лівацьке гето» вже не мало шансів розвинутися у ширший рух. Невдалими виявилися зусилля з'єднатися зі старими соціалістами-емігрантами. Багрянний, сам собою досить прогресивний, поглядає наліво у пошуку подальшої підтримки.

Спочатку УРДП почала об'єднавчі зусилля навіть поза своїми лавами. Вважали необхідним розпочати переговори з усіма іншими групами. Вирішили відновити стару УНР та зробити її представницьким центром. Поза тим Подоляк почав дописувати у російський «Социалистический вестник»; встановлені зв'язки із троцькістами тощо. Лідери руху здавалися соціалістами. 1947–1948 року спробували утворити попередній парламент. І справді, була зорганізована УНРада у середині 1948 року в складі УРДП, УНДО (центристи), УНДС (буржуазні демократи, власна партія Левицького — Національний державний союз), мельниківці та бандерівці⁵⁵. Скоро бандерівці вийшли. УРДП продовжувала брати участь у соціалістичному секторі [УНРади], навіть після розколу лівих.

На сьогодні у нас (1) бандерівська ОУН; (2) слабка мельниківська ОУН; (3) УРДП Багряного, до якої входять багато нових емігрантів із радянської України; (4) соціалісти, об'єднані в УСП; (5) крайньо ліві навколо Майстренка; (6) непартійні незалежники.

Коли [націоналісти] поїхали з України на Захід, підпілля залишило там сильний рух (навіть у італійців зброю купували, пропозиція італійців продати танк була з жалем відкинута), добре організований і добре забезпечений (частково завдяки експропріації багатих банків). Але, звичайно, у наступні п'ять років УПА там було повністю знищено.

---

⁵⁵ Українська Національна Рада (УНРада) — законодавчий орган у системі державного центру Української Народної Республіки (УНР) в екзилі, створена влітку 1948 р. На першу сесію 16 липня 1948 р. у м. Авсбург своїх представників надіслали ОУН(м), ОУН(р), Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська революційно-демократична партія (УРДП), УРДП-соціалісти, Український національно-державний союз (УНДС), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська соціально-радикальна партія (УСРП), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП).

Формально, лідери УГВР залишилися там. Тутешні представники (Мюнхен, Карлсплац, 8 / III) формально підкорялися лідерам з України, але тих убито радянською владою. Без сумніву, контакти між ними таки існували, але бандерівці брешуть, коли говорять, що там [в Україні] у них є дієве підпілля. Чимало колишніх членів тепер радянські офіцери, робітники на Донбасі, студенти, голови колгоспів. Потенційно вони люди цінні, але у жоден спосіб не є активними підпільними бійцями. Що ж до ідеології підпілля, то, здається, сталася серйозна зміна. Зрідка сюди доходять звідти якісь статті чи заяви. Ще 1948 року щось напевно доходило, але відтоді я особисто не міг покладатися на їхню швидкість, навіть зараз П. Полтава, найталановитіший їхній дописувач, друкує свої статті тут, в угеверівській пресі, а говорять, що він — там⁵⁶. Дух підпілля, без сумніву, не шовіністичний, просто популістський. Бандера відмовився друкувати їхні заяви, ті, які УГВР потім опублікувала як «Позиції визвольного руху». Наполягання на розвинутій соціальній програмі відлунюється тут, і деякі колишні націоналісти знову правлять соціалістичного берега. Тамтешній [тобто, в Україні] крайовий рух виявився найдемократичнішим з-поміж усіх. Результат налякав бандерівські кола: закордонне представництво (ЗП) УГВР, зазвичай відповідальне за політику щодо УПА, підтримало тих місцевих і порвало з бандерівцями (Лебедь, Стахів). Вони тепер непартійні. Взагалі-то, їхня позиція зараз цілком у межах УНРадівської, ці дві організації сперечаються лише за мандат: одна базується на конгресі, який заснував УГВР «там» під час війни; інша оголошує спадкоємність від українського екзильного уряду з часів громадянської війни та на основі багатопартійного представництва зараз. У кожному разі, результатом стало те, що підупав політичний та моральний престиж бандерівців. Й ОУН, й УГВР все слали вісті до УПА, і лише нещодавно від УПА відповіли, що визнають УГВР за своїх легітимних представників закордоном. З того часу УГВР вдалося здобути суттєву фінансову підтримку, особливо від українців у Штатах. Ще 1947 року було зроблено спробу (Подоляк) об'єднати УНР та УГВР, але Бандера відмовився підписувати й саботував цілу ту угоду. Втім, очікуємо, що з часом обидві [організації] таки зблизяться. У той час, як ОУН є очільницею АБН⁵⁷, УНР має чимало контактів поза українським колом і

⁵⁶ Петро Федун-Полтава (1919–1951) — заступник голови Генерального Секретаріату УГВР, керівник Головного осередку пропаганди Проводу ОУН, керівник Бюро інформації УГВР (1946–1951), один із головних ідеологів ОУН–УПА.

⁵⁷ Антибільшовицький блок народів — об'єднання політичних організацій різних народів для боротьби з більшовиками, створений 21–22 листопада 1943 р. з ініціативи ОУН(б), очолив Я. Стецько (у 1946–1986 рр.).

сподівається досягти хоча б координації дій з іншими радянськими національними групами, зокрема й з росіянами, на засадах самовизначення.

Оригінал документа:

Harvard Project on the Soviet Social System. Schedule B, Vol. 11, Case 356 (interviewer A.D.). Widener Library, Harvard University.

<http://pds.lib.harvard.edu/pds/view/5481327?n=1&printThumbnails=no>

Natalia Laas (Kyiv)

Research Fellow of the Department of Ukrainian History
in the Second Half of the 20th Century at the National Academy
of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences
natalia.laas@gmail.com

**From Archives Abroad: Unknown Interviews with Hryhory Kostiuk
(Germany, 1950–51)**

The article features a translation of two interviews with Hryhory Kostiuk that were conducted in Germany in 1950–51 as part of the Harvard Refugee Interview Project, along with a historical summary of the project and an analysis of the sources.

Keywords: Hryhory Kostiuk, Harvard Refugee Interview Project, Soviet studies in the U.S., the national question.

Гуржій Олександр (м. Київ)

Доктор історичних наук, головний
науковий співробітник відділу історії
України середніх віків та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України
УДК: 94(477)82-94 «І.Білодід»

ІВАН КОСТЯНТИНОВИЧ БІЛОДІД

Стаття-спомин присвячена українському мовознавцю Івану Костянтиновичу Білодіду (16 (29) серпня 1906 — 21 вересня 1981). Автор подає маловідомі факти з його біографії та творчості, документи з діяльності Президії НАН України за 1960-ті роки та описи деяких власних кар'єрних перипетій.

Ключові слова: Іван Костянтинович Білодід, українське мовознавство.

Його постать виявилась однією з найбільш знакових у долі нашої родини і моєї особисто, маю на увазі, насамперед, своє становлення як вченого-історика. Без його особистого втручання хтосьна як могла б скластися моя наукова кар'єра. Проте вважаю: було б і так все гаразд — адже від початку відчувалась запрограмованість майбутнього, але набагато складніше, я сказав би — тернистіше. Хоча при цьому, звичайно, розуміймо: життя наше не знає однозначності, а тому кожне явище, подія, вчинок мають багато сторін, фарб і відтінків, принаймні, позитив і негатив.

Зовні дані й власні асоціації, або дещо про співпадіння, на які звернув увагу набагато пізніше: І.К. Білодід одноліток «видатного та вірного ленінця» Л.І. Брежнєва (р.н. 1906) і помер з ним в один рік. Ровесник мого діда — І.О. Корнієнка. З моїм батьком — І.О. Гуржієм фактично в один час воювали проти нацистської Німеччини (1941–1945), а потім відразу «пішли в науку»: перший — в Інститут мовознавства, другий — Інститут історії (обидві установи в системі АН УРСР), незабаром і той, і той «підробляли» в Київському університеті читанням лекцій. У кінці 1950-х і на початку 1960-х років обоє опинились у складі керівництва своїх інституцій і водночас — Президії АН УРСР. У 1952–1957 рр. Іван Костянтинович працював головою Відділу суспільних наук АН УРСР, а своїм заступником, правда, не відразу, призначив І.О. Гуржія. З 1963 р. він віце-президент АН УРСР, а мій батько стає академіком-секретарем (до 1968 р.). Протягом 1957–1962 рр. І.К. Білодід спромігся побувати навіть міністром освіти України, але, наскільки я знаю, тоді стосунки з батьком не переривав. Точно не можу сказати — не знаю, але маючи певну

інформацію про вдачу Білодіда і його ставлення до українського питання, припускаю: з посади міністра шановного пана «попросили» піти, бо саме тоді почалися певні тенденції в республіці, спрямовані на «українізацію». Звертаю увагу — не «українізація», а лише тенденції, коли деякі міністри і їхні заступники, навіть не гуманітарного профілю, заговорили, так би мовити, державною мовою. Про один з таких характерних випадків стосовно міністра вищої освіти В.П. Даденкова я вже оповів в іншій книзі¹.

У вересні 1965 р. досить урочисто відзначили 50-річчя І.О. Гуржія, а в серпні 1966 — 60-річчя І.К. Білодіда. На ім'я обох ювілярів надійшло багато вітальних «адрес» і, зокрема, від міністерства освіти. Причому святкування проходили за старим, аж ніяк не за новим стилем.

Великий науковий «прорив» у Івана Костянтиновича стався 1957 р., коли його обрано академіком АН УРСР, мого ж батька, приблизно тоді ж (точніше 1958 р.) — членом-кореспондентом.

У період підготовки святкування ювілею Івана Олександровича стався цікавий епізод, пов'язаний з Білодідом. Спеціально для останнього була підготовлена «об'єктивка» про плідні наукові здобутки Гуржія з метою рекомендації його кандидатури для присвоєння почесного звання. Зокрема, в проекті постанови Президії АН УРСР, який мав запропонувати й підписати Іван Костянтинович зокрема йшлося про таке: «У зв'язку з 50-річчям з дня народження академіка-секретаря Відділу історії, економіки, філософії і права члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія, що минає 15 вересня 1965 р., й 25-річчя наукової, громадсько-політичної й педагогічної діяльності та відзначаючи його видатні заслуги в розвитку історичної науки та підготовки кадрів радянських істориків, — порушити клопотання перед директивними органами про присвоєння І.О. Гуржію почесного звання “Заслужений діяч науки Української РСР”»². Офіційно ніби ніхто не заперечував проти цього, але з невідомих нам причин, «присвоєння» не відбулося. Зате наступного року це сталося у відношенні І.К. Білодіда.

Прізвище вченого, в силу означених причин, з кінця 1950-х років, природно, час від часу фігурувало в нашій сім'ї, і не лише з приводу суто виробничих відносин з ним батька. Існували й деякі побутові аспекти. Річ у тім, що відтоді, коли я ще ходив до дитячого садка, в приміщенні Секції суспільних наук (по вул. Кірова, 4 — нині вул. Грушевського), де містилось кілька установ відповідного профілю, зокрема інститути історії й мовознавства, для дітей науковців у вестибюлі на другому поверсі

¹ Див.: Гуржій О.І. Ідентифікація селянина, або Як більшовицька влада його «переробляла» за власним образом та подобою. — Черкаси, 2011. — С. 253.

² Уривок з документа, що зберігається у власному архіві.

періодично влаштовували різноманітні святкування. Зрозуміло, дозвіл на їхнє проведення мав давати безпосередньо вищий керівник, яким у Секції і був І.К. Білодід. Принаймні, з ним ці питання обов'язково узгоджувались. Особисто для мене пам'ятними виявилися відзначини нового року, коли в святковий день приходили Дід Мороз і Снігуронька й починалось дійство: діти в усіляких маскарадних костюмчиках стрибали, водили танок навколо ялинки, традиційно декламували наперед завчені вірші. Я ж тут «стрибав» зайчиком, і, якщо пам'ять не зраджує, до четвертого класу, аж поки не виріс із штанців, які вже ледь прикривали колінця, і одного разу мені стало страшенно соромно за куций заячий хвіст, що теліпався позаду. В дні свят Іван Костянтинович бувало виходив із свого кабінету, здається, на цьому ж другому поверсі, підходив до дітей, демократично тиснув руки їхнім батькам.

Однак у моїй уяві він назавжди лишився вченим-аристократом: повсякчас свіжовиголений, у парадному костюмі, вузькій однотонній краватці — саме в такому образі, як його увічнило фото в більшості радянських енциклопедій. Власне він був аристократом у науці, а не інтелігентом. Хоча одне не виключає інше! Мого батька швидше за все слід вважати інтелігентом, причому «сільським», якому одному з небагатьох у Президії АН і на роботі ледь не офіційно дозволялось носити українську сорочку. Пізніше його манеру перейняв його приятель фольклорист О.І. Дей, який на телебаченні вів доволі оригінальну передачу «Сонячні кларнети».

Побіжно, аби продовжити свою думку, хочеться згадати Максима Тадейовича Рильського, також видатного вченого, академіка АН СРСР (з 1958 р.), приблизно в той період директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (1944–1964 рр.), отже який знаходився десь поряд. Ось він був справжнім інтелігентом у науці, хоча при цьому, як на мене, завжди відчувалось його глибоке «сільське» коріння.

Мій тесть — Василь Микитович Титаренко (р. н. 1919) родом з с. Романівка, де мешкали батьки Максима Тадейовича і куди той частенько приїздив на відпочинок, якимсь оповів мені, що десь у кінці 1950-х — на початку 1960-х років неодноразово бачив поета на березі тамтешнього ставка з вудкою та в солом'яному брилі. Так ось, саме такий образ вражає і лишається на довгу пам'ять як справжній, аж ніяк не офіційний. І хто заперечить, що М.Т. Рильський був не інтелігент?! Але ж не аристократ! Хіба, хто його знає... Я бачив Рильського «вживу» всього кілька разів, та й то малолітком нетямущим.

У науковому товаристві, враховуючи всілякі визначні посади та професійні спрямування, а головне — творчі здобутки, про Івана Костянтиновича, точніше — Костьовича, як його здебільшого називали між собою

наближені персони, з цікавістю оповідали багато різного: від визнання величі й при цьому простоту в спілкуванні до елементарної непорядності, крадія чужих авторських текстів. Так, буквально в захваті від нього був колишній працівник секретаріату Президії АН, к.і.н. П.А. Горішний, який на підтвердження об'єктивності свого ставлення, навів характерний випадок, пов'язаний із святкуванням якогось ювілею вченого. Осіб такого рангу вшановували зазвичай у декілька етапів (днів): починаючи «згори» — керівників уряду та науки, і кінчаючи самим «низом» — рядовими співробітниками і навіть технічним персоналом Секції суспільних наук. Зокрема, П.А. Горішного вразило те, що Іван Костянтинович особисто наполіг і проконтролював, щоб серед запрошених були й прибиральниці. Звичайно показовий, благородний вчинок! Великою й порядною людиною був! — стверджує цей очевидець тих подій. Але на дух не переносили його через особисті стосунки к. філол. н. Я.І. Дзира та І.О. Варченко, звинувачували у привласненні й використанні в своїх працях цілих розділів колег.

Не беремось виступати арбітром у чужих взаємовідносинах, достеменно не знаючи фактів, але про переслідування обох відомо точно. Навіть моєму батькові доводилось час від часу втручатися в конфлікт і залагоджувати справу «по-доброму», адже мова в даному випадку доходила до звільнення останніх.

Про проблеми з другом нашої сім'ї, з яким мешкали в одному будинку, Іваном Олексійовичем Варченком, ми вже згадували в одній зі своїх книжок³, а стосовно Ярослава Івановича Дзира дозволимо собі навести красномовні уривки з його спогадів: «Осіннього вечора 1961 р. старший науковий співробітник Інституту літератури, письменник Микола Сиротюк, щоб допомогти мені влаштуватися на роботу в Інститут історії, запропонував зайти до кабінету його давнього приятеля, однокурсника професора Гуржія, який виконував обов'язки заступника директора інституту та заступника голови Відділу суспільних наук АН УРСР. Я закінчив аспірантуру при Інституті літератури і під керівництвом академіка Олександра Білецького написав дисертацію на тему “Літопис Самійла Величка і творчість Тараса Шевченка”. Однак після смерті мого наукового керівника⁴ новий директор інституту – горезвісний партійний чиновник Микола Шамота, а також директор Інституту мовознавства Іван Білодід приліпили на моє дослідження політичний ярлик “націоналістичне”, бо я, мовляв, “відірвав Шевченка з-під впливу його російських

³ Гуржій О.І. Художньо-критичні студії. — Черкаси, 2013. — С. 10.

⁴ Білецький Олександр Іванович помер 2 серпня 1961 р. До речі, слід згадати, що 1958 р. його було обрано академіком АН СРСР.

однодумців, революціонерів-демократів і зробив учнем націоналістичної козацької старшини Самійла Величка”. Отже, мені, філологу за освітою, наглухо закрили двері до обох академічних інститутів. Не змогли допомогти й такі наукові авторитети, як академіки Микола Гудзій, Леонід Новиченко, Євген Шабліовський та інші вчені. Я залишався без роботи і без житла»⁵.

І далі Я.І. Дзира зазначив: «Іван Олександрович [Гуржій – О.Г.] залишав мені надію хіба що на Інститут історії та Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії [пам’ятаємо, в останньому директором був М.Т. Рильський! – О.Г.]. Підтримав мене і директор Інституту історії Олександр Касименко. Та ба... дорогу заступили всесильні партійні чиновники від науки – ті ж Шамота і Білодід, а також Зубков та іже з ними...»⁶.

І все ж таки в липні 1962 р., за спеціальним розпорядженням самого Президента АН Б.Є. Патона (!), Я.І. Дзиру було зараховано в Інститут історії на посаду молодшого наукового співробітника у відділ історіографії та джерелознавства, яким керував друг І.О. Гуржія — Ф.П. Шевченко. Проте переслідування обох названих товаришів не припинялися, а після відомих політичних змін у республіці 1972 р. переросли у відверті репресії. До кінця життя і Я.І. Дзира та І.О. Варченко, у моїй присутності, не соромлячись, називали Білодіда «клятим шовіністом».

Коли я навчався в старших класах середньої школи, в моєму житті сталися кілька випадків, напряду пов’язаних з І.К. Білодідом і, як це нерідко трапляється, кумедне було поруч з трагічним. Річ у тім, що в процесі навчання за свої знання я отримував доволі непогані оцінки, скажімо так, вищі за посередню «трійку», особливо за гуманітарні дисципліни — історію, суспільствознавство, рідну мову й літературу. А ось з поведінкою часто виникали проблеми — шибуршним характером відзначався хлопчина. За нього мені часто перепало: суворо карали батьки, намагались перевиховати деякі вчителі, насамперед, класний керівник Діана Миколаївна Струченкова та завуч школи Віра Василівна Купрієнко, які ставились до батька з великим пієтетом. Не знаю чому, але якось вони вирішили мене налякати, мовляв, якщо я не розумію їхні добрі напуття, тоді поскаржаться безпосередньо Білодіду, — нехай він розбирається з батьком через поведінку неслухняного сина. Вочевидь, я усвідомлював — вчителі тільки залякують, телефонувати Івану Костянти-

---

⁵ Цит. за: *Дзира Ярослав*. Інтелектуал з національною вдачею // Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег. Спогади, документи, статті про вченого. — Черкаси, 2008. — С. 123.

⁶ Там само. — С. 123–124.

новичу не стануть! З якого б це дива?! Проте на деякий час такий захід подіяв і трохи вгамував запального учня.

А раптом зателефонують і наскаржаться?! — переживав я, — тоді батько дасть мені «на горіхи» своїм шкіряним ременем, шириною з долоню, об який останнім часом гострив бритву для гоління. Його «перевиховну силу» я дуже добре знав, бо не раз відчував на собі.

Коли помер батько, 31 жовтня 1971 р., після похорону до нашої квартири на поминальний обід прийшло багато людей — його колег, родичів і просто знайомих. Серед перших, найбільш поважних, хто «причастився», був і Білодід. Пам'ятаю, як крізь юрму прорвалося і промайнуло шепотіння:

— Сам Білодід... Особисто зайшов!

Моя мати ще довго після того пишалася з цього приводу — сам Білодід!..

Відтоді минуло близько шести років. Я завершив навчання в школі, збігало до кінця й моє студентство в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка на історичному факультеті. Багато колишніх співробітників батька, з якими не переривались стосунки, переконливо радили: на роботу йти тільки в Інститут історії АН — заради доброї пам'яті про батька, а добрі люди тут допоможуть, багато хто йому зобов'язаний...

Я ж не те, що хотів, а мріяв про таке працевлаштування. Уявляв, як напишу одну статтю для великої книжки, потім другу, а там і за монографію візьмуся... Надрукувати товсту індивідуальну книгу — і померти вже не страшно! — думалось тоді.

Навесні 1977 р., ще задовго до останніх державних іспитів у виші, почалися попередні, але конкретні перемовини з директором Інституту історії А.Г. Шевелевим, колишнім секретарем і членом бюро Київського міського КП України (1969–1972), якому батько свого часу написав позитивно-рекомендаційний відгук на докторську дисертацію в період її захисту (1967), а також завідувачем відділу історії феодалізму, д.і.н. Г.Я. Сергієнком, який обіцяв безпосередньо взяти співробітником свого підрозділу. Ніби ніхто не виступав проти моєї кандидатури та й належні підстави в мене вже були: адже на той час мав з десяток публікацій у пресі, тобто довів офіційно — писати вмію! Проте остаточне вирішення справи з різних причин затягувалось. А термін подачі заявки на мій розподіл на роботу неухильно спливав. Тоді вже — куди направлять і хто візьме...

До негайного вирішення проблеми з працевлаштування підключився мій опікун — дід по матері Іван Олександрович Корнієнко, котрий працював ученим секретарем в Інституті харчової промисловості ім. А.І. Мікояна. В свою чергу, він попросив допомогти в цьому питанні друга і

колегу, завідувача кафедри філософії І.П. Стогнія, в недавньому минулому працівника апарату Президії АН і особисто знайомого з І.К. Білодідом. Попередньо домовившись, ми разом з Стогнієм пішли на прийом до останнього. До кабінету академіка увійшов лише Іван Петрович, я ж залишився терпляче чекати в приймальні. Через Стогнія я передав Івану Костянтиновичу свої заяву і листок з обліку кадрів, оформлений відповідно регламенту і з власним фото «3 на 4».

На персональну співбесіду мене Білодід так і не запросив, хоча, здається, міг би це зробити з інтересу, яким, мовляв, став син його колишнього найближчого помічника! Та нічого! Сиджу тишком-нишком, — чекаю. Незабаром виходить з кабінету Іван Петрович і задоволено каже:

— Все дуже добре! Питання вирішено однозначно — позитивно! Білодід і резолюцію на твоїй заяві відповідну написав.

Я ж хвилююсь, нервово питаю:

— Ну і як він? Про мене нічого не питав?

— Та ні, тільки поглянув на твоє фото, звернув увагу на маленькі, «студентські», вусики і насторожено запитав, — Чи ти, бува, не з так званих щирих українців?

Я сторопів:

— А що ж то означає?

— Та чи ти, випадково, не націоналіст? Я ж його запевнив — та ні! Не сумнівайтесь, — Іван Петрович доброзичливо посміхнувся і підморгнув. — Правда, при цьому Іван Костянтинович порадив — тобі вуса краще збрити! З переляку, того ж таки дня я їх поголив і ходив без них десь з півроку, а вже, добре облаштувавшись на новому місці роботи — знову «завів».

Про те, до якого ідеологічного абсурду інколи доходила діяльність усього Відділу суспільних наук АН УРСР (а це кілька провідних установ республіки, в них десятки і сотні фахівців) під егідою його віце-президента І.К. Білодіда та «рідного» ЦК КПРС, які власне існували пріоритети в галузі гуманітарних наук у 1960-х роках, свідчать тисячі документів. Дозволимо собі навести лише один з них з особового архіву І.О. Гуржія, бо він є досить і показовим, і типовим:

«ПРЕЗИДІЯ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ПОСТАНОВА № _____

Від «4» березня 1967 р.

Про стан та заходи щодо поліпшення
в установах АН УРСР наукових досліджень
проблем пролетарського інтернаціоналізму
та соціалістичного патріотизму

Заслухавши та обговоривши доповідь голови Секції суспільних наук АН УРСР академіка АН УРСР І.К. Білодіда про стан та заходи щодо посилення в установах Секції наукових досліджень проблем пролетарського інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму, Президія АН УРСР відзначає, що протягом останнього року головні зусилля науковців при розробці названої проблеми спрямовуються на всебічне дослідження теоретичної спадщини В.І. Леніна в цьому питанні, наукове узагальнення закономірностей дальшого розвитку української соціалістичної нації, процесу зближення соціалістичних націй СРСР та зміцнення інтернаціональної дружби народів світової системи соціалізму, на узагальнення досвіду боротьби КППС, КП України і братерських марксистських партій, за єдність міжнародного комуністичного та робітничого руху, за виховання трудящих у дусі соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму.

Певний вклад у розробку цих проблем внесли науковці інститутів історії, економіки, філософії, літератури та мовознавства АН УРСР, які дослідили широке коло питань братерських зв'язків українського народу з російським та іншими народами СРСР та трудящими зарубіжних соціалістичних країн і видали ряд цікавих монографій, серед яких слід відзначити такі праці: «Українська РСР і зарубіжні країни», «Пролетарський інтернаціоналізм, вітчизна та патріотизм» та ін. Певна робота у дослідженні цієї проблематики виконана створеним у 1964 р. Відділом пролетарського інтернаціоналізму Інституту філософії АН УРСР при розробці таких тем, як «Інтернаціональне виховання трудящих», «Будівництво комунізму і проблеми зближення соціалістичних націй». Проведена цим відділом у м. Луганську в 1966 р. наукова конференція з питань зближення соціалістичних націй та інтернаціонального виховання трудящих і ряд інших теоретичних конференцій і симпозіумів з названих питань, в яких активну участь брали співробітники інститутів Секції суспільних наук АН УРСР, знайшли позитивний відгук наукової громадськості республіки.

Поряд з цим Президія АН УРСР відзначає, що виконана робота являє собою лише невелику частину того величезного обсягу завдань, які поставлені рішеннями XXIII з'їзду КППС перед ученими-суспільствознав-

цями в галузі наукових досліджень з проблем пролетарського інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму. Успішне вирішення цих завдань можливе лише при умові, коли наукові установи Секції суспільних наук Президії АН УРСР значно підвищать теоретичний рівень своєї роботи з вказаної проблематики, уникнуть популяризаторського, описового характеру друкованої продукції, даватимуть серйозні узагальнення і критичні висновки із своїх досліджень з найбільш важливих, актуальних питань, що висувуються практикою інтернаціонального та патріотичного виховання, розвитком національних відносин на сучасному етапі. З цією метою доцільно розширити колективні форми комплексної розробки складних питань, забезпечити співробітництво і взаємозв'язок спеціалістів різних галузей суспільних наук, які займаються дослідженням проблеми сучасних міжнаціональних відносин, на основі широкого і систематичного розгортання, зокрема конкретно-соціологічних досліджень, використання даних соціальної статистики.

Президія АН УРСР відзначає, що в установах Секції суспільних наук АН УРСР, як показав аналіз планової тематики на 1967 р., відсутній комплексний план досліджень з питань пролетарського інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму, який би координував перш за все роботу всіх науковців Секції, які досліджують цю проблему, а також зусилля учених-суспільствознавців АН УРСР з викладачами вузів, вчителями шкіл, письменниками, журналістами та іншими представниками культурно-освітніх і творчих організацій, які в своїй практичній діяльності втілюють в життя настанови нашої партії по вихованню населення в дусі пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму.

Керуючись рішеннями XXIII з'їздів КПРС і КП України, а також постановою ЦК КПРС від 4 січня 1967 р. «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції», в яких підкреслюється важливість завдань щодо широкого розгортання наукових досліджень з проблем пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму, Президія Академії наук УРСР

постановляє:

1. Зобов'язати Секцію суспільних наук АН УРСР (акад. АН УРСР І.К. Білодід) та її Відділи (чл.-кор. АН УРСР І.О. Гуржій і чл.-кор. АН УРСР М.З. Шамота) домогтися рішучого посилення наукової розробки проблем пролетарського інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму в установах Секції як одного з важливіших напрямів розвитку суспільних наук на сучасному етапі, зосередивши зусилля науковців, які займаються цими питаннями, передусім на дослідженні наукових проблем згідно з додатком.

2. Зобов'язати Відділ пролетарського інтернаціоналізму Інституту філософії АН УРСР (докт. іст. наук О.А. Макаренко) рішуче посилити комплексну розробку найбільш важливих з названих питань проблеми пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму, які повинні досліджуватись об'єднаними творчими зусиллями філософів, істориків, економістів, мовознавців, мистецтвознавців, літераторів та представників інших суспільних наук, ширше здійснювати конкретні соціологічні дослідження. Бюро Відділів Секції на суспільному засіданні в місячний строк розглянути конкретні пропозиції щодо комплексної розробки вищезгаданої проблеми і прийняти відповідні рішення.

3. З метою значного поліпшення координації наукових досліджень з проблем пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму в республіці доручити Секції суспільних наук АН УРСР (акад. АН УРСР І.К. Білодід) в місячний строк підготувати і подати до Президії АН УРСР пропозиції щодо персонального складу проблемної наукової ради з цих питань, яка б у своїй роботі спиралася на відділ пролетарського інтернаціоналізму Інституту філософії АН УРСР.

4. Зобов'язати установи Секції суспільних наук АН УРСР в погодженні з Відділом наукових кадрів АН УРСР в планах підготовки науковців, починаючи з 1967 р. передбачати щорічний прийом до стаціонарної і заочної аспірантури аспірантів, які досліджували б проблеми пролетарського інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму, а також звернути увагу на повніше відображення цієї тематики в кандидатських і докторських дисертаціях.

5. Контроль за виконанням цієї постанови покласти на Науково-організаційний відділ Президії АН УРСР (т. Волошин В.В.).

Додаток
до постанови Президії АН УРСР
від _____

НАПРЯМИ

наукової розробки проблем пролетарського інтернаціоналізму
та соціалістичного патріотизму в установах Секції суспільних наук
АН УРСР

— економічні основи підвищення ефективності співробітництва Української РСР з країнами-членами РЕВ. По результатах досліджень підготувати доповідну записку для директивних органів, а також монографію у 1968 році (Інститут економіки АН УРСР);

— взаємозближення і взаємозбагачення української радянської культури з культурами народів СРСР; економічні, політичні та культурні

взаємозв'язки УРСР із зарубіжними соціалістичними країнами; інтернаціональна єдність у міжнародному робітничому і національно-визвольному русі; зміцнення дружби українського народу з народами СРСР на сучасному етапі. По результатах досліджень видати відповідні монографії в 1968–1970 рр., провести спільні конференції з Інститутами історії Молдавської (травень 1967 р.), Грузинської (квітень 1967 р.) і Вірменської (вересень 1967 р.) академій наук і опублікувати в 1968 р. матеріали цих конференцій (Інститут історії АН УРСР);

– єдність інтернаціональних і національних інтересів трудящих Української РСР; виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму. По результатах досліджень провести наукову конференцію і підготувати монографію в 1968 р. (Інститут філософії АН УРСР);

– розвиток Української радянської держави в братерській співдружності радянських республік — СРСР; принципи соціалістичного інтернаціоналізму у державному будівництві Європейських соціалістичних країн. По результатах досліджень підготувати монографії в 1967–1970 рр. (Сектор держави і права АН УРСР);

– Ленінська ідея інтернаціоналізму і проблеми єднання радянських літератур в сучасну епоху; новаторство, національні традиції та взаємодії літератур країн соціалістичної співдружності. По результатах досліджень провести сесії і конференції, підготувати монографії та тематичні збірники в 1969–1970 рр. (Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР);

– розвиток і взаємозбагачення мов соціалістичних націй, зокрема мови українського народу; мовні контакти народів Радянського Союзу і світу; російська мова як мова міжнаціонального спілкування народів СРСР; мова і проблема єдності національних і інтернаціональних інтересів народу і значення мов міжнаціонального і міжнародного спілкування у розвитку культури і науки народів світу. По результатах досліджень підготувати в 1968–1970 рр. монографії, збірники, статті; починаючи з 1967 р. і в наступні роки систематично практикувати виступи по радіо і телебаченню, підготувати наукові доповіді та рекомендації для суспільної мовної практики (Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні);

– мистецькі та культурно-побутові взаємозв'язки українського народу з народами Радянського Союзу та країн соціалістичного табору. По результатах досліджень підготувати відповідні колективні і індивідуальні монографії в 1969–1970 рр. (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. Рильського АН УРСР)».

Власне за таку роботу значною мірою й отримували всілякі наукові ступені й звання, державні нагороди. Не всі, правда, і не тільки за це...

Все ж таки: Іван Костянтинович спромігся «пробити» собі і заслуженого діяча науки УРСР (1966), і багато державних нагород: серед них ордени Леніна, Трудового Червоного Прапора та іншими відзнаками.

Oleksandr Hurzhij (Kyiv).

Senior Scientist of the Department of Ukrainian History
in the Middle Ages and Early Modern Times
at the Institute of History of Ukraine at the National Academy
of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Ivan Kostiantynovych Bilodid

The article is devoted to the Ukrainian linguist Ivan Kostiantynovych Bilodid (16/29/ August 1906 — 21 September 1981). The author shows the little-known pages of his biography and documents of activity Presidium of NAS of Ukraine in 1960th as well as some description of his own scientific life.

Keywords: *Ivan Kostiantynovych Bilodid, Ukrainian philology.*

**НА ПОШАНУ КАНДИДАТА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК
ГАЛИНИ ПЕТРІВНИ ГЕРАСИМОВОЇ
(до 80-річчя від дня народження)**

**ГЕРАСИМОВА ГАЛИНА ПЕТРІВНА
кандидат філологічних наук (1991 р.), літературознавець,
культуролог, перекладач, бібліограф**

Галина Петрівна Герасимова народилася 16 вересня 1935 р. на станції Биково Раменського району Московської області. Її батько — Петро Юхимович Герасимов по закінченні Ленінградського авіаційного інституту працював головним інженером Московського управління сільсько-господарської авіації, написав кандидатську дисертацію про винищення малярійних комарів з допомогою авіації під керівництвом академіка АН СРСР Є.М. Павловського. Мати — Антоніна Федорівна Генералова, працювала секретарем-друкаркою, вела домашнє господарство. За її бажанням сім'я переїхала до Києва (до її матері), де батько обійняв відповідальну посаду в Народному комісаріаті охорони здоров'я України, але згодом через відсутність власної квартири дав згоду на посаду завідуючого Чернігівською малярійною станцією. З початком німецько-радянської війни він добровольцем (хоч мав республіканську броню) пішов на фронт, де і загинув. Останній лист від нього прийшов з Прибалтики. Під час нацистської окупації мати не працювала через хворі легені, а по війні її через неблагонадійність не приймали на роботу за спеціальністю в жодну київську установу (в будинок у Чернігові, де мешкала родина, вцілила бомба), тому вона була змушена працювати на будівництві на підсобних роботах.

Галина Петрівна навчалася спочатку в 135-й, а з 8 класу — в 98-й середній школі Києва з українською мовою викладання, яку закінчила 1952 р. із срібною медаллю. Того ж року вступила на романо-германське відділення філологічного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (англо-іспанська група) і 1957 р. отримала диплом педагога; один рік викладала англійську мову в Павлівській семирічній школі Вінницької області. Через відсутність у Києві вакансій за спеціальністю стала бібліотекарем в Центральній науковій бібліотеці Академії наук УРСР, спочатку в газетному відділі, а згодом — у відділі вітчизняного комплектування. В 1960–1963 рр. була завідуючою технічною бібліотекою «Укрголовмісцевпрому» (конструкторському бюро), в 1965–1967 — бібліотекарем в Інституті історії партії при ЦК Компартії

України, з січня 1968 — бібліотекар, старший бібліограф і завідуючою відділом наукової та іноземної літератури Київського інституту народного господарства.

З 1973 р. Галина Петрівна зацікавилася угорською літературою і почала працювати над дисертацією «Історія Росії в зображенні Мора Йокаї: достовірність і фантазія». З листопада 1980 р. по жовтень 1988 р. перебувала на посаді завідуючої наукової бібліотеки Інституту ботаніки АН УРСР, а потім була переведена до Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР у зв'язку з проходженням за конкурсом на посаду наукового співробітника відділу європейських соціалістичних країн. У квітні 1991 р. як член робочої групи по створенню академічного п'яти томника «Історія української культури» була переведена до відділу історії культури українського народу Інституту історії України, де займалася улюбленою біографістикою.

Галина Петрівна Герасимова — автор понад 350 статей-персоналій до «Малого словника історії України» (К., 1997), «Української літературної енциклопедії», Шевченківської енциклопедії, «Енциклопедії сучасної України», «Енциклопедії історії України» (т. 1–10, К., 2003–2013), до збірників «Українські історики ХХ ст.» (вип. 1–3, К., 1998–2010), а також перекладу роману Ласло Дюрко «Тінь смерті» (Советская милиция. — М., 1991. — № 8–9). Вона також є авторкою бібліографічних покажчиків до колективних праць Інституту літератури АН УРСР та Інституту історії України НАН України. Володіє англійською, іспанською, польською, угорською мовами. Свого часу (1982 р.) закінчила річні курси підвищення кваліфікації інформаційних працівників Держкомітету СРСР з науки і техніки за спеціальністю «довідково-інформаційне забезпечення». Нагороджена 2 медалями: «В пам'ять 1500-ліття Києва» (1983 р.) і «Ветеран праці» (1986 р.). В жовтні 2003 р. вийшла на пенсію за власним бажанням. Однак продовжує невтомлено працювати, поповнювати свою велику картотеку «Відомі і невідомі постаті світової історії», користуватися якою запрошує всіх бажаючих. Галина Петрівна завершує працю над монографією про Ганну Львівну Берло.

Твори: Россия и Украина в изображении Мора Йокаи: достоверность и фантазия: науч. моногр. — Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2009. — 264 с.; Egy fordítás története [Історія одного перекладу] // Kárpáti Kalendárium'75. — Uzchorod, 1974. — 32–33 old. (угор. мовою); Мор Йокаї // Всесвіт. — 1975. — № 12; Benyovszky Móric mint irodaemi hős [Моріц Беньовський як літературний герой] // Kárpáti Kalendárium'85. — Uzchorod, 1984; О.С. Пушкін і Мор Йокаї // Слов'янське літературознавство і фольклористика. — Вип. 14. — К., 1984; Актуальні проблеми української культури // Слово і час. — 1993. — № 3; Образ гетьмана І. Мазепи в світовій музиці //

Художня культура: проблеми, перспективи. — К., 1995; Образ гетьмана Мазепи в європейських літературах XVII–XVIII ст. // Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури: XX Всеукраїнська славістична конференція. — Чернівці, 1996; Педагогічна діяльність Ганни Берло (1859–1942) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 4. — К., 2001. — С. 53–84; Українське наукове товариство і меценатство // Там само. — Вип. 5. — К., 2001. — С. 45–57; Ганна Берло і київські науковці кінця XIX — початку XX ст. // Там само. — Вип. 6. — К., 2002. — С. 31–48; «Подальша доля невідома...»: до біографії П. Понятенка // Там само. — Вип. 7. — К., 2004. — С. 137–149; Доленосна зустріч [з І.П. Мегелою] // Наукові читання Інституту журналістики. — Вип. 7: Присвячено 60-літтю від дня народження І.П. Мегели / За ред. В.В. Різука. — К., 2006; Мор Йокаи и Украина // Науковий вісник Ужгородського університету / Серія «Історія». — Вип. 1 (32). — Ужгород, 2014.

Бібліографія: Угорська література в Україні // Українська література в загальнослав'янському і світовому літературному контексті. — Т. 4. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 301–853 (у співавт. з І.П. Мегелою); Українська література в Угорщині // Там само. — Т. 5. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 351–450 (у співавт. з І.П. Мегелою); Джерела і література // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / Інститут історії України НАН України. — К., 2002. — С. 878–921; Бібліографія // Україна і Росія в історичній ретроспективі: В 3 т. — Т. 3. — К., 2004. — С. 274–325; Бібліографія // Історія українського селянства: Нариси в 2 тт. — К., 2006. — С. 621–650; Бібліографія // Економічна історія України: історико-економічне дослідження в 2 тт. — Т. 2. — К., 2011. — С. 567–602.

Література: Библиографический указатель (хунгарологи Армении, Грузии, России, Украины, Эстонии) / Под ред. П.Н. Лизанца. — Ужгород, 1997. — С. 19: портр.; Корнієвська О. // Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 54–55 (Серія: «Українські історики». — Вип. 1); Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Відп. ред. В.А. Смолій. — К., 2006. — С. 511; *Олашин Микола*. Галина Петрівна Герасимова. 80-річчя від дня народження вченого — літературознавця, культуролога, бібліографа, перекладача (нар. 1935 р.) // Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2015 рік. — Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2014. — С. 198–205.

Наталія Васильєва

СПОГАДИ ПРО СТУДЕНТСЬКЕ ЖИТТЯ
(Інтерв'ю з Герасимової Галиною Петрівною /нар. 16.09.1935/,
записане 7 грудня 2007 р. Наталією Хоменко)

Народилася я на станції Биково, Раменського району Московської області, там батько працював головним інженером, був цивільним (закінчив Ленінградський університет цивільного транспорту). Я закінчила школу зі срібною медаллю, тому іспитів не здавала. Вчилася, з 1952 по 1957 рік у Київському університеті, на романо-германському відділенні філологічного факультету. Обрала романо-германський факультет, адже з дитячих років любила історичні романи, пригодницьку літературу і в мене в житті було два зацікавлення: історія й література, а романо-германський відділ цілком задовольняв ці дві потреби. Найбільше мене цікавила зарубіжна література, російську та українську я знала, а от зарубіжну літературу посилено можна було вивчати саме на романо-германському відділенні філологічного факультету.

Хочу відзначити, що дівчата-студентки, які мешкали в гуртожитках були згуртованішими, бо і жили, і харчувалися разом. Вони розповідали про свій відпочинок, танці, як організовували свій побут. У гуртожитку я була один раз — на весіллі у своєї одногруппниці Кіми Гаврилової. Це був четвертий курс, чи то 1955, чи то 1956 рік. Наречений був також студентом, здається, з технічного факультету, не пам'ятаю лише чи з нашого університету, чи з Київського політехнічного інституту. На весіллі було галасливо, весело, крім вінегрету, майже ніякої закуски не було, але тоді ми на це не звертали уваги, бо більше нас цікавило спілкування, танці, співи. Слід відзначити, що на той час надзвичайно популярними були колективні співи, що, на жаль, тепер такого майже не почуєш. Було дуже весело... Кияни були більш розпорошені, лише інколи об'єднувалися в маленькі групочки, хто кому, як симпатизував.

Всю стипендію, що я отримувала, а вона становила 22 крб., віддавала матері. Мама отримувала зарплату в розмірі 30 карбованців. Щоденно вона мені видавала 10 копійок. Що я могла за них придбати, так це два пончики з кремом в університетському буфеті. Ото все, що я мала. Послугами їдальні почала користуватися лише на п'ятому курсі.

На великі свята мама давала гроші на кіно, а бабуся, зі своєї мізерної пенсії, — виділяла на мій День народження гроші на морозиво!

У 1946 році, коли був голод, мати, маючи фах секретарки-машиністки, працювала на будівництві. Справа в тому, що працювати їй за фахом після війни не вдавалося через перебування під час війни в зоні окупації у місті Чернігові. Певний час вона працювала бригадиром над

німецькими військовополоненими, які відбудовували будинок на вулиці Чудновського, 13, теперішня вулиця Терещенківська, біля парку імені Тараса Шевченка. На роботі пригодилося те, що ще зі школи мама трошки знала німецьку мову, це допомагало їй і в спілкуванні з німцями, і під час окупації. Отож, німці носили цеглу на шостий поверх, а вона ними керувала і отримувала за це 30 крб.

У 1946 році мама отримувала талони на харчування до робітничої їдальні. Вона знаходилася за кілька будинків від нашого, тоді ми мешкали на вулиці Жилинській, 106. Я харчувалася на ті талони. Грошей, як правило, я не мала — жила, як то кажуть, «як вільна птаха».

У шкільні роки ми не ходили до театру. Піти до театру, то було щось фантастичне! Газет ніхто, у всякому разі в нашому дворі, а він складався з двох будинків, не випишував. Принаймні, я не пам'ятаю, щоб у домі моїх друзів були газети. Їх не випишували, бо елементарно не було на те лишніх грошей. Новини, як правило, дізнавалися з чорненького репродуктора, що був практично у кожному домі. З репродуктора слухали і музику. Свої перші знання із класичної музики, хорового співу, я отримала саме з такого радіо. Крім класичних творів та радянських пісень, там також транслювалися й народні. Пісні у виконанні Лещенка, Русланової, яка відбувала покарання в таборах, Вадима Козіна поширювалися на старих рентгенівських плівках, з відбитками черепів та кісток. Ці плівки потім ми слухали на патефонах. Також до нас через контрабанду потрапляла зарубіжна музика. Фірма «Мелодія», здається, або ще не працювала, або таку продукцію не випускала.

Святкового одягу я не мала. Щоденним вбранням на першому курсі університету слугувала мені шкільна форма, тільки без фартушка. Перейшовши на іншу роботу кур'єром у військкомат, а також сумістивши її з роботою на час зими отоплювачем грубки, моя мати почала отримувати дві зарплати. Саме тоді вона вже могла мені більш-менш щось пристойне придбати на базарі, де можна було поторгуватися або купувати щось дешевше. Часто мати руками перешивала, бо швейної машинки у нас не було, із своїх довоєнних речей мені плаття, блузки, спідниці. До цього часу пам'ятаю, зимове пальто, видане мені в п'ятому-шостому класі з американської допомоги. Воно було руденьке, тепленьке, з штучним коричневим цигейковим комірчиком.

Хлопці переважно носили комбіновані знамениті «бобочки». Кілька років вони були надзвичайно популярними. Костюмів ніхто не носив, бо, по-перше, їх не було де купити, а, по-друге, не було за що купувати. Популярними хлопчачими зачісками були зачіски «під нуль» або ж гривка спереду. Дівчатка носили косички, з короткою зачіскою дівчат було мало. В перукарні ми дороги не знали, хто мав бажання стригтися —

стригся вдома. Не до того було... У нас взагалі був дещо зовнішньо ізолюваний світ: школа, бібліотека і двір. Парфумерією, косметикою почала цікавитися лише в університеті, до університету не мала навіть поняття.

Розвагами для хлопців були футбол, баскетбол, взимку — ковзани, іноді хлопчаки чіплялися за гаки машин і таким чином каталися по дорозі. Я тільки у десятому класі випросила у мами купити собі «снігурочки» — ковзани для катання втоптанним снігом.

Мушу сказати, що хоча я і рідко ходила в кіно, але була в курсі усіх новинок. Мала двох двоюрідних братів, які, як і всі хлопчаки, бігали в кінотеатр на Саксаганського, 102 через паркан. Це ми називали: «канали без квитків». До того ж, старший брат Джордж дуже гарно співав і мав чудову музичну пам'ять, після перегляду фільмів він усьому двору, у «дійових особах» переповідав все, що відбувалося у кінострічці. Особливо популярними були фільми про війну: «Два товариші», «Підводний човен 39», «Костянтин Заслонов» про партизанів, і ще багато-багато фільмів. Крім того, він співав нам усі пісні, що звучали у кінокартинах.

У студентські роки вже було легше, справа в тому, що я товаришувала з Тамарою Кукібною, батько якої був завкафедрою, професором в інституті харчової промисловості. Вона була дуже забезпечена і завжди мене водила з собою в кіно. Морозивом вона мене також пригощала.

Після війни, ще коли я навчалася в школі, транслялися і трофейні фільми: «Індійська гробниця», «Знак Зого», про піратів, фільми за участю Маріки Рок, «Дівчина моєї мрії», там звучало дуже багато гарних пісень, фільми з Петер, з Франческою Галь. Обидві актриси були угорками за походженням, а Маріка Рок, казали, була улюбленою актрисою Гітлера.

У виконанні Франчески Галь ми вперше побачили нормальне виконання танго та як його танцювали насправді. І це все на початку 1950-х років! До речі, я навчалася у школі для дівчат, і на перервах, ми, як правило, не бігали приміщеннями, а кожен у своєму класі вчився танцювати танго або фокстрот, дівчина із дівчиною — «Шерочка з Машерочкою». Такі танці на той час були заборонені.

На танці ми ходили з дівчатами у щоденному вбранні, не було якихось особливих на той випадок вбрань. Один із танцмайданчиків розташовувався за філармонією, його називали «Жабою», інший знаходився у тому ж районі, але вище, там, де зараз ресторан, він вважався аристократичнішим. Ми ходили на «Жабу».

На університетських вечорах слідували за тим, аби ми не танцювали танго і фокстрот, вважалося, що то були «буржуазні» танці. З цього приводу з «Жабою» була пов'язана така історія. У кінотеатрах вийшов

фільм про юних нахімовців, композитор стрічки, ім'я якого я вже не пам'ятаю, написав до нього чудовий марш-фокстрот, під нього витанцювали так, що аж «підосви гупали по дереву», проте заборонити транслювати його на танцмайданчику ніхто не наважувався, адже марш містив такі слова: «Вперёд мы едем, с пути не свернём, потому, что мы Сталина имя в сердцах своих несём!». Начальник тієї площадки скаженів, коли чув цю музику, але виключити її не міг [сміється]. Ми цим користувалися, ця мелодія була надзвичайно популярною.

Кожна дівчина має свій уявний ідеал чоловіка. Мій склався, скажімо так, не традиційним шляхом. Першим моїм захопленням був, переслідуваний у ті часи, «стиляга» [сміється]. Його зовнішній вигляд, а саме одяг — ексцентричний як для того часу, мене цікавив мало. Правда, слід відзначити, що він був високий, стрункий, сильний, з широкими плечима, мав «кок» на голові, був яскраво вираженим брюнетом, з карими очима. За такого хлопця я й вийшла заміж. Блондини для мене, взагалі не існували, хоча я в молодості була біленька, як молоко. На одіж я тоді мало звертала уваги, бо я й сама не мала в що вбратися, і мені було байдуже, у що вбираються інші. Мене мало цікавила й та обставина, що він «стиляга», адже цей хлопець був надзвичайно ерудованим. Саме він познайомив мене з світом джазової музики. Одним із найулюбленіших джазових творів до цього часу залишається твір «Караван» Дюка Еллінгтона. Я обожнюю його і досі. Вважаю, що саме у цьому творі так органічно поєдналися форма і зміст. Цей твір бездоганний! Якраз вчора радіо транслювало цей шедевр, я з таким замилювання його вкотре слухала...

Також любила класичну музику. І «Незакінчену симфонію» Шуберта, і «Сорокову симфонію» Моцарта, і вальси Шопена, його «Револьюційний етюд», любила опери, зокрема, «Кармен» і «Травіату», і ще дуже багато чого. Багато з перерахованої класичної музики я слухала на платівках у моєї подружки Тамари Кукібної, яка мала величезну колекцію платівок фірми «Мелодія».

Починаючи з четвертого класу я співала в шкільному хорі, виступала також і у міському дитячому хорі, з першого курсу — в хоровій капелі університету, заснованої ще Миколою Лисенком. У репертуарі хору були російська класика, українська, зарубіжна і українські, російські, чеські народні пісні. Наш хор, яким керував Яків Давидович Мельничевський, виступав на високому рівні. Взимку 1956 року були представлені, разом з усією художньою самодіяльністю університету, в Москві. Там були: і «Веснянка», і ми, і хореографічний колектив... Цікаво те, що всі учасники самодіяльності були забезпечені костюмами, а колектив «Веснянки» взагалі кожного разу переодягався в інший в залежності від танцю, що виконувався!

Було достатньо і спортивних секцій. Я ходила на гімнастику, але згодом зрозуміла, що це не може бути моїм основним зацікавленням. За рік я отримала 3 розряд і пішла. Про наукові товариства на той час не було чути, принаймні, нам про них ніхто не розповідав. Можливо, вони й існували на інших факультетах, але на романо-германському їх не було.

Святкували ми і державні свята. На травневі свята ми ходили на демонстрації, а в дні народження Тараса Шевченка хорова капела, де я співала, виступала під його пам'ятником.

Ми мали можливість отримувати всебічну, естетичну, художню освіту. На вечорах у нас були дуже гарні номери, студенти виступали майже професійно, деякі з них, наприклад, Зінаїда Бузіна та ще кілька хлопців зробили кар'єру професійних співаків.

Молодь багато читала. Готуючись до іспитів із зарубіжної літератури в бібліотеці, ми закладали книжками повністю стіл. Звісно, багато читала я і для себе, але потрібно було читати аби скласти іспити. На той час я не мала фінансової спроможності купувати собі книги. Купувати я їх почала, закінчивши університет, в період учителювання в Павлівській середній школі у Вінницькій області, коли почала отримувати зарплату. Однією з перших я купила книгу Ільфа і Петрова «Дванадцять стільців» на ярмарку в с. Іллінцях. Коли привезла книги у Павлівку, то в селі пішов поголос: «Ми їдемо на ярмарок в Іллінці купити щось необхідне, а та дурна вчителька книжки купує» [сміється].

Насправді, їжа мене не цікавила, бо мешкала на квартирі у бабці, яка мене і годувала. За оренду помешкання та харчування платила 150–200 крб., приблизно третину свого заробітку, рештою ж користуватися на свій розсуд.

Нас систематично влітку та восени возили працювати в колгосп. У мене залишилася не дуже приємні спогади про збирання картоплі. В пам'яті закарбувалися: дощ, мряка, сирість, холод. Ми хворіли, було дуже погано. Жили ми в сільських хатах, на квартирах.

На все життя запам'ятала збирання кукурудзи влітку в Миколаївській області. Там було, навпаки, розкішне життя. Ми працювали, як «негри на плантаціях», але нам було цікаво, поміж собою ми влаштовували змагання зі швидкості наповнення кукурудзою плетених корзин, які потім відносили до вантажівок, до реєстраторів, які фіксували: скільки чого, хто здав. Працювали ми як навіжені!

Харчували нас так, як на курорті. Було все: і м'ясо, і сало, мед, виноград, кавуни, каші, молоко, творог, що хочеш. Коли ми приїхали додому, декого не впізнавали родичі — так нас там повідоговували. Ми тяжко працювали, але після роботи бігли ще на танці до клубу. І там відтанцьовували до півночі, а потім знову зранку йшли на поле. Було

і весело, і добре, ми відчували, що поруч всі друзі і змагання було не задля того, щоб виставитися, показатися, що ти кращий... Ні, ми хотіли швидше зібрати ту кукурудзу, аби вона не пропала.

А кукурудза була така висока, ми аж губилися в ній. І це була приємна робота. За гарну працю нас потім возили на екскурсію до Одеси, після неї, звісно, також залишилися чудові враження. У дівчат про природу, пейзажі, море, а у хлопців про гарних дівчат [сміється]. Одеса, то було портове місто, куди приходила контрабанда і можна було купити все, що забажаєш.

У нас на романо-германському були самі дівчата, хлопців було кілька на весь курс. Наприклад, Володя Кривенюк, колишній вояка, контужений, короткозорий, незграбний, сутулий. Ми його не сприймали як хлопця. В сусідній англійській групі теж був худенький, маленький Вадим Каше-лапов, у великих окулярах, абсолютно не показний і його ми не сприймали, як хлопця. Ми його більше сприймали як подружку, слід зазначити, що він був дуже розумним, чим ми і користувалися на лекціях з логіки. Цей предмет читав нам суворий викладач Павлов, відверто кажучи, коли він розповідав нам про «високі матерії» часто ми нічого не розуміли, а тому завжди казали: «Вадік, задай якесь питання». І Вадік щось видумував, а Павлов цілу лекцію, щось розтлумачував йому і нам, в цей час всі грали в морський бій, читали книжки, переписувалися, передавали записки. Займалися, хто чим хотів.

На першому курсі у нас були спеціальні предмети, які нас дуже цікавили. Ми починали навчання як іспанська група і в нас була антична література, спочатку грецька, а потім римська, історія Іспанії. Це все було таке екзотичне, таке далеке і цікаве, що на інше ми вже не дуже звертали увагу, бо були захоплені тим світом, який перед нами відкривався. Прадавня міфологія, історія Іспанії, там взагалі сюжети просто захоплювали... Вчили іспанську мову, а на другому курсі вже читали в оригіналі іспанських класиків. Після навчання іспанська мова мені кілька разів пригодилася: довелося зустрічати туристів з Мексики, з Бразилії, вони хоч і знали португальську мову, але й розуміли іспанську. З третього курсу ми вивчали англійську, іспанська мова була другою мовою вивчення.

У майбутньому, через той факт, що перебувала під час війни в окупації, я не змогла влаштуватися на роботу в організації, що мали стосунок до іноземних представництв, консульств тощо, тому влаштувалася працювати в бібліотеці. Двадцять років працювала в різних бібліотеках, і там це не заважало. Головним було: аби не спілкуватися з іноземцями.

Сексуального виховання ми не отримували. Я взагалі до сьомого класу навчалася в школі для дівчаток. З 1949 року почали об'єднувати

жіночі та чоловічі школи. Я якраз перейшла у восьмому класі в нову школу, то якщо стару школу об'єднали з чоловічою, то в новій об'єднання планувалося, проте через брак приміщення школа так і залишилася жіночою. Тому все життя я вчилася і працювала в жіночих колективах.

Сексуального виховання не було ні в школі, ні в університеті, ми були безграмотні в цьому сенсі. Якби не література і кіно, то ми б взагалі не знали, що таке секс, кохання та інше... Держава ці функції виключала з свого виховання. Про це було не пристойно говорити і, взагалі, зачіпати цю тему. Вона була, як табу. На першому курсі нам з Люською Теслею, Юра Кулько пояснив, яка ж різниця між дівчиною і жінкою. Мені було 16, Люсі 17 років. Ми через свою наївність вважали, що дівчина — це молоденька дівчинка, а жінка — це вже старша жінка. Ніхто: ні мати, ні бабця не розповідали мені про ці важливі речі, і тільки хлопці між собою шушукалися, але намагалися говорити так, аби ми не чули. Ну, а дівчата, що вони могли про це знати? Ніхто нічого нам не розповідав.

Основною політичною роботою були політінформації. На першому курсі я була комсоргом, тому, або особисто, або когось призначала готувати політінформацію. За тиждень потрібно було зробити оглядовий підсумок. Але це все робилося так-сяк. На комсомольських зборах нам щось вичитували, втокмачували: це можна, цього не можна. Всі виховувалися однаково. Всі вірили в комуністичну партію, що нам потрібний комсомол. Ми не уявляли, як можна було жити без комсомолу. Вважали, що так все є, і так потрібно, і краще не може бути, і в нас сама краща країна в світі. Ми переймалися, коли чули, що в інших країнах голод чи якесь нещастя. Часто дивувалися, як там живуть ті бідні люди?

Коли помер Йосиф Сталін, я навчалася на першому курсі університету. Я хворіла ангіною, тому про це мене повідомила подруга Тамара, яка прийшла мене провідувати. Оскільки в мене була температура 39 градусів, я, звісно, на це ніяк не могла прореагувати, мені було дуже погано. Бабуня сказала: «Нарешті цей антихрист помер!». Вона всіх більшовиків називала антихристами. Мати трохи засмутилася, але основна її мотивація була така: «Ой, невідомо, що тепер далі буде», «Як ми далі будемо жити?». У мене не було ніякої реакції, бо я на той момент на неї не була здатна.

Подружка Тамара мала бунтівливу натуру і до всього ставилася критично. Тамара дуже любила Кавказ і кавказців і їздила з батьками туди на відпочинок. Якось з відпочинку вона привезла сувенір — значок у формі кинджалу, ним і прикрасила комір свого піджаку. За це її негайно визвали на бюро комсомолу на «допит». Закидали, що кинджал містять націоналістичні вихватки, що це емблема збройного протистояння. З того всього вона переді мною дуже кепкувала і сміялася, а на бюро — обурилася,

сказавши, що ніякого збройного повстання вона не готувала, ні з ким не пов'язана і купила кинджал тільки тому, що він їй сподобався, бо тут каже: «Я такого не бачила». Після того випадку вона стала ще критичніше ставитися до того, що відбувається. За це її батько вичитував нас при кожній нагоді. За компанію і мені перепало.

Я була комсомолкою. І я абсолютно підтримувала все те, що нам розповідали. Я була за радянську владу, за комуністичну партію і за комсомол, і за їх політику. А взагалі, в політику, принаймні, у нас на факультеті ніхто не встрявав. І всі ті події, зокрема, 1956 року, пройшли абсолютно повз нас. Ми нічого про те навіть і не чули. На цю інформацію ми просто не звернули увагу. Для нас це було щось далеке і чуже. Можливо, на студентів міжнародного, факультету журналістики, воно і мало вплив, але не на нас... Це на українському відділенні могло щось таке бути. Ходили непевні чутки, що там десь на якихось факультетах були заворушення, але які саме — націоналістичні чи інші, хто брав у тому участь, що саме говорили, робили, нам про це ніхто не повідомляв. Ми нічого, власне, про це не знали. Отак, ходили чутки і все.

У нас був специфічний факультет. Ми були спрямовані на вивчення своєї спеціальності, всього західного, розумієш, всього західного. Ми мало звертали увагу на політику. Ми вивчали літературу й історію, нову в основному. Ну, вчили і діамат, істмат, історію філософії, історію КПРС, яку було дуже нудно вчити. Чи то через те, що їх не цікаво викладали, чи то через те, вони були не цікаві як предмет? Виходило, що історія КПРС, щось окреме від загальної історії. Ми не могли зрозуміти: як так може бути? І взагалі, що таке історія КПРС, якщо є історія загальна, яка була для нас дуже цікавою. Я ж кажу, історією Іспанії ми просто захоплювалися. А історією КПРС, чи історією робітничих, чи марксистських гуртків, селянських заворушень — ні! Це була якась проза... От Олекса Довбуш — то була романтика! І я б нізащо не пішла навчатися на історичний факультет, тому що я знала, що я цього не витримаю, не зможу. На історичному вивчалися такі напрямки: або ж керівна роль партії у всіх можливих галузях, в науці, техніці, в мистецтві, в господарстві і т. д. Я не змогла б цим ніколи в світі займатися. Далі: селянські заворушення, робітничі повстання, маніфестації та історія робітничого руху. Все! Це мені було абсолютно не цікаво.

Писали ми ручками самописками — ручками з резервуарчиками, в котрі набиралося чорнило. З одного боку вони загвинчувалися, а з другого боку — закривалися ковпачком.

Про угорські події я також нічого не чула. Про Угорщину багато дізналася, коли почала займатися угорською літературою. Про події в Палестині і в Ізраїлю ми також нічого не знали. Єврейське питання ніколи

не піднімалося. У нас виховували інтернаціоналізм. Ми знали, що всі люди браття. Китайці до нас приїздили на навчання, потім кубинці. Ми всіх їх зустрічали радо з величезним захопленням. Особливо кубинців після їх революції. Люся Тесля якраз за кубинця заміж вийшла, але це вже сталося після закінчення університету.

Китайці були одягнені в однакові сині френчі і сині штани, ми їх ніколи не могли відрізнити, вони для нас були на одне обличчя. А кубинці з'явилися трохи пізніше, коли ми були ще в інституті. Але Люся Тесля познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком в Інституті технічної інформації, де працювала після закінчення університету. Переїхавши до Куби, стала викладачкою російської мови в Гаванському університеті. Вона і залишилася на Кубі, і сюди, наскільки я знаю, не приїжджала.

Був у нас один хлопець, який дружив абсолютно з усіма, з усіма підтримував хороші стосунки, але тримався достатньо відсторонено, нікому нічого про себе не розповідав, з жодною дівчиною не зустрічався, ніколи не фотографувався з групою, ні на відпочинку, ні на колгоспних канікулах, навіть у випускному альбомі його фотографій немає. Як пізніше стало відомо — він працював на КДБ. Але був дуже гарний. Він дружив ще з одним хлопцем, на кілька курсів молодшим від нас, той поводився так само. Вони обидва цікавилися музикою, молодший навіть грав на фортепіано. Одного разу в одній з аудиторій, де стояло фортепіано, він загравав «Інтернаціонал» в джазовій обробці. Мабуть, сподіваючись на якусь реакцію. Я сказала, що це неподобство, неповага до міжнародного гімну і вийшла з аудиторії. Що робили інші, я не знаю. У всякому разі, якби він не належав до кадебістського оточення, його б за таке могли вигнати з університету, або ж застосувати інші превентивні заходи, але реакції не послідувало. Це могло означати, що він таки мав стосунок до тих кіл. Вважаю, що то була просто провокація.

Щодо медичного забезпечення, то я навіть не пам'ятаю, щоб я зверталася до студентської поліклініки. Але був профілакторій, давали кудись путівки, щось було. В принципі, всі були здорові. Проте, в групі навчалася дівчина з хворобою серця, але ми наскільки були здорові, що вважали, що вона симулює хворобу, аби не їздити до колгоспу працювати. А виявилося, що ми всі дуже помилялися, вона рано померла і саме від хвороби серця.

Отак...

*Їй знову стукнуло десь за п'ятдесят
Немає ради, часу не вблагати
Але життя аж пре, і очі так горять
Що будь кому із вас вона спроможна легко фору дати!*

(з рукопису Василя Швидкого «Епіграми для близьких»)

Василь Швидкий

... і ще кілька слів.

(спомин на пошану Галини Петрівни Герасимової)

Скажіть мені, друзі-читачі, а от коли, бачачи на екрані монітора потрібну і здобуту так швидко інформацію, ви можете відчуті реальну присутність того чи тих, хто відшукав, скомпонував і виклав її для вас? Ну, звісно, ні! То повірте, ви це зможете відчуті, коли триматимете картонний прямокутник у руках — бібліотечну каталожну картку. Зараз більша частина їх вже просто знеособлена й обездушена, все набрано й сконцентровано в комп'ютерній базі бібліотек. Але, дякуючи безгрошів'ю, бібліотеки ще зберігають усі каталожні шафи, в яких містяться картки бібліографічного опису, переважно надруковані на друкарській машинці. Правда, поступово і це зникне. Я не перестаю збуджуватися, коли в бібліотечних картотеках раптом знаходжу картки, написані ще чорнилами! (особливо щастить у цьому плані історичній бібліотеці, що у Лаврі, чи в периферійних книгозбірнях). Боже, це так чутливо! Мабуть, спрацьовує моє археологічне минуле, коли будь-який трипільський черепок просто вганяв мене в екстаз через відчуття, що останній раз його тримала людська рука десь 3 тисячі років тому. Так і від усієї цієї бібліографічної легенди віс такою інтимністю... Все це ви можете відчуті і без лопати й щітки! Візьміть одну із сотень карток, які і донині дарує нам Галина Петрівна Герасимова... Тепло її рук передає папір, а настрої ви зможете відчуті через округлість почерку, рівну чи збивчату лінію напису, притиск ручки... В усьому відчувається присутність жінки...

Знайомство з Галиною Петрівною поєдналося є моїм переходом із видавництва «Критика» на роботу до Інституту історії України НАН України в 1999 році. Річ у тім, що мій приятель, Олександр Алікович Кручек, покидав наукове поприще і йшов на «багатшу» освітянську ниву. Відтак, його шеф, завідуючий відділом цього інституту Віктор Михайлович Даниленко, мав зберегти посаду й замінити її «своєю» ж людиною. І на пропозицію Сашка Кручека таким достойником виявився я. Зізнаюся, що «своїм» я став не випадково. Адже, коли я, після закінчення

в 1991 році історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені Максима Горького, почав працювати в Інституті української археографії та джерелознавства (на посаді помічника вченого секретаря інституту), то моїм безпосереднім начальником був Василь Михайлович Даниленко, вчений секретар інституту і він же — молодший брат Віктора Михайловича. Мабуть, у роботі і відданості я проявив себе непогано, тому вибір кандидатури став закономірним.

У складі нового для мене відділу історії культури українського народу функціонувала тимчасова робоча група з підготовки багатотомного видання «Історії української культури». Дещо відсторонюючись, означу, що її головою був академік Григорій Давидович Вервес. Ну, як зараз кажуть, це була класика української радянської науки. Його постава, голос, манери — все це для оточуючих подавалося з величезним достоїнством, будь-яке висловлювання — зразковий приклад радянської «трибуноманії». Через таку «значущість» постаті (відзначив я для себе), що навіть Віктор Михайлович переходив на стишений і дещо лагідний голос, коли називав ім'я Григорія Давидовича. Мені, «вільнодумцю» і «проказнику», не отруєному духом советської академічної системи, все це видавалося дещо смішним, але корпоративне «обожнення» Вервеса змушувало й мене удавати улесливості у спілкуванні з ним. Пригадується також кумедний випадок, який стався ще у 1991 році, коли мій колега і приятель, заступник директора із загальних питань Інституту української археографії Олександр Миколайович Коробченко, якось зайшовши до кабінету робочої групи Вервеса і нікого не заставши, окрім самого академіка, невдало пожартував щодо цього. У цьому місці, при кожному переповіданні, Олександр Миколайович набував вигляду академіка: підіймав плечі, насуплював брови, понижував тембр і, копіюючи його голос, відповідав: «Ви не уявляєте, яка тут звершується величезна робота!».

До речі, саме цей кабінет на другому поверсі по вулиці Грушевського, 4 тоді став моїм першим робочим місцем. Зі столом і лампою! Річ у тім, що в 1991 році було засновано Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського. Оскільки він виріс зі складу Археографічної комісії Інституту історії України, то 7 чи 8 кабінетів на 2, 5 та 6 поверхах було віддано для розміщення наукових, управлінських та господарських структур новоствореного інституту. Так от, у цьому кабінеті стояло 5 робочих столів 4 працівників нового інституту (вчений секретар Василь Даниленко, помічник — я, секретарка Таня Химченко, один стіл був вільним), а один стіл, у затишному кутку біля вікна, заборонялося чіпати — то було недоторканне місце академіка Вервеса! Столу належав і чудернацький, старовинний, гнутий стілець (подейкували, що якимсь чином він був пов'язаним із самим Михайлом Грушевським!).

Але повернімося в 1999 рік. У вищезгаданій робочій групі Галина Петрівна виконувала найширші обов'язки: організовувала засідання робочої групи, консультації та засідання редколегії, чисельні розширені обговорення та конференції і т. п. Ну, а я виконував нескладні обов'язки кур'єра: відвозив необхідні папки з матеріалами Вєрвєсу додому (він жив на Печерську, у престижному будинку на вулиці Суворова), а від нього вже правлені тексти до друкарки Тамари Олександрівни Кукібної деє на вулиці Курській чи Галині Петрівні і назад. Так от у цьому режимі я й познайомився з Галиною Петрівною. Перше враження — приязність і усміхненість! Пригадую, все це дисонувало із враженням від знайомства з усього на всього друкаркою-надомницею Тамарою Олександрівною Кукібною. Яка постава, гордовитість і пиха у сприйнятті мене, симпатичного, але всього лиш — кур'єра. О, ця жінка знала собі ціну! Ну, звісно, адже вона була друкаркою самого Вєрвєса! По правді, вони обидві були «робочими конячками» Вєрвєса, але науковий статус Герасимової, порівняно з ніяким Кукібною, надавав їй право відповідного ставлення до підлеглих, але ж приязність до молодших колег була її найхарактернішою рисою!

Ці суто робочі стосунки і залишилися б такими, якби не моє перебування у відомому багатьом процесі написання дисертації. Перехід до іншого інституту відірвав мене від наукового керівника Василя Михайловича Даниленка, тому первинні тексти дисертації та статей мусив читати мій новий безпосередній шеф, Віктор Михайлович. Через братню спорідненість він мав формально долучитися ще й до процесу мовно-стилістичного коректування таких дописів. Але це я так думав! Віктор Михайлович дуже правильно спровадив мене із текстами до Галини Петрівни. Адже вона була універсальним науковцем — філологом за фахом і талановитим працівником на історичній ниві. Цим шляхом пройшов і Сашко Кручек, який дуже схвально відгукувався про результати саме мовностилістичного опрацювання Галиною Петрівною дисертаційних текстів. Надалі й я переконався — з Галиною Петрівною мені таки пощастило! Зізнаюся, що чи не першою жертвою від прочитання моїх «наукових» текстів став Олександр Сергійович Рубльов (нині доктор історичних наук, вчений секретар Інституту історії України НАН України), який мав офіційно готувати відгук на мій реферат за темою (про Олександра Лотоцького) для вступу до аспірантури. Згодом, коли ми заприятелювали, він зізнався, що давно не читав такого мовного жаху! Окрім того, моя колега Оксана Віленівна Янковська, визначаючи рівень читабельності тексту, про мій якось сказала: «Бред сумасшедшего!». От з такими «перлами» я й почав знайомити Галину Петрівну.

Перша фраза після побіжного огляду прочитаної першої сторінки була: «Ой, Васенька! Тут нам доведеться попрацювати!». Це відбувалося

вихідними, коли Галина Петрівна люб'язно запрошувала мене до себе додому. Зранку ми разом правили й узгоджували тексти, потім вона пригощала мене обідом, трохи випивали різних фруктових настоянок, і продовжували роботу. Двокімнатна «хрущовка» на Медмістечку виглядала досить скромною щодо інтер'єру, і це було мені зрозумілим — Галина Петрівна більшість робочого часу (а також вихідні) проводила в бібліотеці. Результати цієї роботи вона з гордістю показувала на балконі — десятки каталожних ящиків з тисячами карток з біобібліографіями діячів української науки і культури. Якось, при okazji я дістав і привіз їй надзвичайно цінні, як для бібліографів, каталожні ящики, за що Галина Петрівна була щиро вдячна.

А як прислужилися усьому відділові ці багаторічні напрацювання Галини Петрівни, коли ми мали готувати статті до багатотомної «Енциклопедії історії України»! Саме Галина Петрівна, переглянувши «Словник», який рекомендував ті чи ті дефініції до подальшого статейного висвітлення в енциклопедії, кожному виписала пару десятків імен і подій із царини української культури, які мали багатокарткову бібліографію, зібрану нею. Я сповна скористався цими картками, адже Галина Петрівна їх постійно оновлювала відповідно до результатів перегляду «Нових надходжень» в ЦНБ. Тому я міг вже й не перевіряти їхню новизну, а сконцентрувати увагу на написанні текстів. Як я дізнався пізніше, не лише співробітники відділу, а й колеги з інших відділів інституту також «зловживали» напрацюваннями Галини Петрівни. Врешті, коли співробітниками інституту були написані сотні статей, а час невмолимо старив їх, саме Галина Петрівна була запрошена до групи підготовки енциклопедії як фахівець для постійного оновлення бібліографічного опису цих статей.

Окрім упорядкування багатотисячної бібліографії про імена і події, які хоч малим чином були пов'язані з історією української науки і культури, Галина Петрівна є авторкою унікальної підбірки наукових розвідок. Її унікальність якраз і полягає в тому, що постійно опрацьовуючи увесь масив бібліографії, вона підготувала численні дослідження про маловідомих діячів української культури, найбільш потужним виявився пласт про українських істориків (Ганна Берло, Надія Суровцева та ін.). А чого варті близько 300 (!) гасел на сторінках вже згаданої «Енциклопедії історії України»! Саме її напрацювання стали основою для підготовки вже чотирьох випусків збірника біобібліографічних праць «Українські історики» та покажчика журналу «Визвольний шлях».

Але ж повернімося до наших наукових вихідних. Отже, у роботі й застіллях брали участь і її чотирилапі домочадці: кішка на прізвисько Муся та улюблениця, пречудова, схожа екстер'єром на лисицю дворняжка по імені Рока, врятована нею від вірної смерті. Уточню, що Галина

Петрівна (як кандидат філологічних наук) за фахом є ще й спеціалістом з угорської мови та літератури, тому й ім'я (угорською мовою «рока» — лисиця) вибрала відповідне. Окрім приємностей від спілкування, із цих зустрічей я виніс безцінне для науковця — основні знання щодо стилістичного компонування та мовного оформлення тексту. Звісно, відразу цього я не навчився, але секрети правильного написання наукового тексту я від Галини Петрівни все ж виніс. Як то, на противагу вимогам Василя Михайловича писати «сухіше», спокійніше, фактографічніше, Галина Петрівна все це перекреслювала доводом: «Васенька, пиши так, щоб це було цікаво читати не лише науковцям, але й іншим людям!». На деяких аркушах «червоних» виправлень, переписів, уточнень було більше, ніж авторського тексту. Найбільш «по-дебільному» (за Добкіним) написані тексти, вона залишала, так би мовити, для особистого, домашнього опрацювання. І вже при наступній зустрічі я у захваті констатував, як все ж можна перекомпонувати текст, аби він виглядав пристойно. Я завжди із вдячністю буду згадувати це!

«Хвіст виляє собакою», або про те, як текст «веде» свого дослідника

Зважаючи на важливість впливу Галини Петрівни на формування моєї «мовної культури», дозволю невелике конкретизування. Отже, як я згадував вище, Рубльов, Герасимова й Даниленки були першими жертвами моїх текстологічних знущань над українською мовою. Окрім елементарного незнання українського правопису, я зіткнувся і з іншою проблемою при написанні дисертації. Нагадаю, що її тема була пов'язана з висвітленням громадсько-політичної, наукової та державної діяльності Олександра Лотоцького. Відповідно, я мав ознайомитися з десятками текстів (в тому числі і з листуванням), які були опубліковані у 1930–1950-х роках переважно українськими науковцями та політичними діячами на еміграції. Їх мовне оформлення було досить специфічним (так звана «діаспорна мова», — як колись на засіданні відділу їй дав означення Віктор Даниленко). Основним же джерелом вивчення життєдіяльності Олександра Лотоцького були його кількатомні спогади «Сторінки минулого», звісно, написані таким же застарілим стилем.

Так от, начитавшись цих текстів, я і сам, при компонуванні словосполучень чи цілих речень, почав писати цим діалектом. На це Галина Петрівна лише сумно хитала головою і трагічно промовляла: «Васенька, так же нельзя!». І самотужки переписувала ці текстові перли літературною, сучасною, українською мовою.

Окрім демонстрації суто правописної неграмотності, я грішив ще й безмірним прямим цитуванням. Мені здавалося, що той чи інший автор

так бездоганно передає потрібну мені думку, що її потрібно лише взяти в лапки і передати без змін. Так, такий метод припустимий при передачі невеликих, але ємких змістом висновків, тверджень, міркувань. Але ж я копіював цілі сторінки! І тут Галині Петрівні доводилося все це переписувати, аби зберегти думки і Лотоцького, і Швидкого...

Ці дослідницькі гулі стали для мене добрим уроком, який мені стає в пригоді і зараз. З 1999 року я упорядковую збірник наукових праць «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», який видається нашим відділом. Читаючи тексти колег, я відразу діагностую «хворобу» «виляння тексту своїм дослідником». Так, на одному із засідань відділу я не стримався і сказав зопалу, що просто не потрібно бути в архіві, аби відчувати текстовий дух від архівних справ у статтях деяких колег. Зокрема, свого часу, діставалося Олегу Рабенчуку, який частенько скрупульозно переписував справи, і без змін знайомив читача з усіма особливостями архівного тексту. Йому ще б додати авторських висновків... Ну, Бог з ним, не склалося. Він, мабуть, вже тоді готувався переїхати до Китаю (зараз таки там), заганняючи себе (за Подерв'янським) у дзен. Некритичне ставлення до джерельного матеріалу при його текстовій передачі завжди спонукає мене до зауважень недосвідченим колегам. А разом з тим і раз по раз, нагадує часи, коли так само Галина Петрівна вичитувала мене за незнання таких елементарних, але базових правил роботи з архівними матеріалами. Дякую, Вам, учителько...

Повертаюся до споминів... Врешті, увесь, за двісті сторінковий текст було відредаговано (він таки згодом увесь знадобився для друку запланованої у майбутньому індивідуальної монографії), а його ваківських 160 сторінок подано до захисту.

На жаль, маю оповісти про, хоча і короткий, але найбільш драматичний відтинок наших відносин. Отже, і самий захист відбувся успішно (усі «білі» шари), ну, і, звісно, скромне застілля. Людині, яка уперше потрапила б на таких захід здалося, що це звичайна корпоративна випиванка. Але у стінах нашого інституту вона проходить за чітким регламентом. Тамадує, як правило, науковий керівник дисертанта. Розпочинає тостування також він, ну, а далі, перший опонент, другий опонент. Ось після цих трьох чарок і має виступати винуватець застілля. Для більшості дисертантів цей ритуал проходить як сон, бо саме тут розпочинається (довгий чи ні, залежно від психіки постраждалого) період так званого наукового посттравму.

Адже дисертація готується багато років, змінюється режим життя й роботи як постраждалого, так і всього його сімейного оточення. Наприклад, у мене на це пішло 10 (!) років життя. Розпочалося це восени 1991 року, коли академік Омелян Йосипович Пріцак запропонував мені

розробити незвичну як на той час тему. Саме тоді він закінчував підготовку своєї невеликої, але віхової для подальшого розвитку української історичної науки статті про історіософію Михайла Грушевського. Тому і мені визначив вивчати саме історіософський контекст у громадсько-політичній, науковій та державницькій роботі Олександра Лотоцького. Його можна зрозуміти: як історик зі світовим ім'ям, саме такими новаторськими (але все ж непідйомними як для кандидатської) темами, він намагався розширити наукові горизонти вітчизняної науки, хоча б наблизити її до європейських тематичних розробок. Але коли за відведених 5 років заочної аспірантури я так і не спромігся дописати дисертацію, а він очолив Інститут сходознавства НАН України і поринув в організа-торські будні, мене «підібрав» його приятель, директор Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського Павло Степанович Сохань і призначив новим керівником Василя Даниленка. Але, навіть при нечастих зустрічах, Пріцак завжди цікавився темами просування моєї наукової праці, — все ж я був його першим аспірантом в Україні! А ще довелося певний час облаштовувати побут академіка у його квартирі в «будинку Богомольця» на Печерську (то цікава, але інша історія).

Так оці усі спомини наукової і навколо наукової мороки, хвилювання (чарка не п'ється, бутерброд не лізе...) і застали мене за четвертим, обов'язковим тостом по обіді 31 березня 2001 року. Кому дякував — не пам'ятаю, але точно ні словом не згадав про Галину Петрівну. Бо коли доковтував свій тост, мені цим дорікнула моя дружина Маша. Стан афекту не дозволив мені до кінця зрозуміти ту образу, яку я спричинив Галині Петрівні. Скільки місяців страждань над текстом, і така дяка! В кінці застілля, пам'ятаю, я вибачився, але Галина Петрівна поспішно покинула його із словами: «Дорога, Васенька, ложка к обеду...». Глибину тієї образи я відчув, коли опісля, як завжди люб'язно привітався з Галиною Петрівною — і ніякої відповіді, цілковите ігнорування. Мене ще було покарано й неотриманням бібліографічних карток з нових книжкових надходжень ЦНБ. От тоді до мене усе «дійшло» і я щиро засмутився. Лише одна глупа ситуація — і все зруйнувалося. Мені справді було дуже прикро, і я також не наполягав на контактах. Але це б була не Галина Петрівна, аби вона була пересічною жінкою. Вона піднялася над ситуацією, над моєю недолугістю, і через якийсь час я відчув — крига скресла, коли якимось на моєму столі я побачив таку звичну течку з каліграфічним почерком... Надалі вже нічого не затьмарювало наших стосунків, але урок для мене був колосальним! Тому навіть тут, у цих споминах, я хочу ще раз вибачитися перед Вами, Галино Петрівно...

Навіть коли вона формально пішла на пенсію, усі ми жодного разу не відчули, що Галина Петрівна пішла від нас. Навпаки, наданий державою

час для дозвілля вона якнайплідніше використовує задля нас: картки (зокрема, і найцінніші — виписки з малотиражних регіональних наукових збірників), вирізки, консультації і навіть спільні рідкісні застілля — усе це пов'язано з нею.

Для мене вона завжди буде невід'ємною частиною нашого дружного колективу (принаймні, я завжди, при плануванні чергової корпоративної пиятики запитую дівчат, чи не забули запросити Галину Петрівну), окрім карток з новою інформацією, особисто я чекаю ще й смачних фруктових настоянок...

Многія лета!

Бачинський Дмитро (м. Чернівці)

РЕЦЕНЗІЯ

**на монографію Кіндрачук Надії Мирославівни
«За Україну незалежну (Роль Народного Руху у здобутті
незалежності України: 1989–1991 рр.)». — Івано-Франківськ:
«НАІР», 2013. — 208 с.**

Монографія Н.М. Кіндрачук «За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.)» присвячена дослідженню громадсько-політичної діяльності Народного Руху України наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XX ст. у контексті відновлення української державності. Актуальність теми дослідження зумовлена об'єктивною потребою заповнення прогалин в історичній науці, що стосуються діяльності патріотичних сил в Україні в умовах панування радянської ідеології, партійної системи в цілому, проблем суспільно-політичного життя в УРСР в період заключного етапу існування СРСР. Вивчення історичного досвіду українського народу, боротьби Народного Руху України за здобуття державної незалежності України допоможе розв'язати практичні завдання, які постають в її громадсько-політичному житті в процесі розбудови української державності, творення української політичної нації на сучасному етапі. Саме тому проблема дослідження Н.М. Кіндрачук є актуальною в науковому, політичному та практичному аспектах, відповідає сучасним потребам вітчизняного наукового розвитку.

Наукова новизна й практична цінність даної праці полягає у тому, що в ній здійснена спроба дати об'єктивне, вільне від застарілих ідеологічних трактувань і штампів пояснення як уже відомих, так і нововиявлених фактів з історії боротьби НРУ за відродження української державності, значення НРУ у формуванні політико-правових та ідеологічних засад незалежної Української держави у 1989–1991 рр.

Для вирішення поставлених завдань Н.М. Кіндрачук опрацювала значне коло літератури, про що свідчить ґрунтовний історіографічний огляд. Ступінь обґрунтованості наукових положень забезпечила й солідна джерельна база дослідження, в тому числі архівні джерела, опубліковані документи, джерела особового походження — автобіографії, заяви, інтерв'ю, публічні виступи, спогади членів НРУ, державних діячів зазначеного періоду, матеріали преси та періодичних видань. Вперше уведено в науковий обіг чисельні архівні документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Ф. 1; Ф. 270), Державного архіву

Донецької області (Ф. 326; Ф. Р-6800), Державного архіву Івано-Франківської області (Ф. П-1), Державного архіву Одеської області (Ф. 11), Державного архіву Тернопільської області (Ф. П-1), Державного архіву Чернівецької області (Ф. 1; Ф. 21), поточного архіву Івано-Франківської крайової організації НРУ, що дозволило значно ширше і об'єктивніше висвітлити роль Народного Руху України у здобутті незалежності України 1989–1991 рр. та зробити результати проведеного дослідження обґрунтованими і науково достовірними.

Кіндрачук Н.М. відзначила, що Народний Рух за перебудову створювався як організація національного відродження України, внаслідок чого навколо нього об'єдналися національно-свідомі сили всіх верств українського суспільства. Аргументовано, що в умовах всезагальної кризи, яка охопила Радянський Союз в кінці 80-х років XX ст., саме НРУ був тією політичною силою, що вирішила долю України на користь існування її як незалежної і самостійної держави.

Позитивною є повнота викладу змісту дослідження Н.М. Кіндрачук, в тому числі Першого всеукраїнського з'їзду НРУ (8–10 вересня 1989 р.) як етапної події на шляху творення майбутньої незалежної держави, зміни головної мети НРУ на Другому всеукраїнському з'їзді НРУ (25–28 жовтня 1990 р.): від Руху за перебудову до Руху за державну незалежність України. Комплексне застосування сучасної методології дозволило провести порівняльний аналіз програмних документів НРУ, діяльності крайових осередків Руху, зробити ґрунтовні висновки щодо їхньої активності в політичному житті України в 1898–1991 рр., простежити радикалізацію поглядів рухівців у напрямку підтримки ідеї незалежності України. Кіндрачук Н.М. виклала свою точку зору на процес еволюції концепції державності України в зазначений період, що відображає роль НРУ в переході від бездержавного до державного статусу української нації.

Вперше в українській історичній науці досліджено співпрацю НРУ та української діаспори у відродженні національної державності та аргументовано, що спільні дії Руху та діячів діаспори прискорили процес становлення України як демократичної, правової та незалежної держави. На думку Н.М. Кіндрачук, боротьба за незалежність Батьківщини була й частиною великої політичної місії української еліти за кордоном. Об'єднавши потенціал та творчі зусилля, НРУ та представники діаспори зробили вагомий внесок у відродження національної державності. Зарубіжні українці, за переконанням дослідниці, стали активними учасниками багатьох політичних мітингів, демонстрацій, культурно-освітніх акцій, проведених Рухом задля досягнення радикальних змін в економіці, політиці та в інших сферах життя України, відіграли значну роль у формуванні суспільної думки про Україну як державу, що бажає демократичних змін.

Запропонована структура роботи дозволила автору визначити напрямки, форми та методи діяльності організаційних підрозділів Руху у виконанні програмних рішень організації, з'ясувати роль Народної Ради, головною силою якої став НРУ, в прийнятті 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України, дослідити діяльність керівників НРУ проти підписання нового Союзного договору та дії під час спроби державного перевороту в серпні 1991 р. Якісно новий науковий і пізнавальний підхід міститься у дослідженні цілей НРУ у прийнятті Верховною Радою «Акта проголошення незалежності України» та проведенні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на підтвердження «Акта проголошення незалежності України», що мало значний вплив на розвиток національно-політичних процесів у суспільстві.

У даному монографічному дослідженні суттєво доповнені та поглиблені питання, що висвітлюють діяльність рухівських структур у різних регіонах України, агітаційно-пропагандистську роботу НРУ щодо підтримки серед населення ідеї державної незалежності України, форми співпраці НРУ з різноманітними організаціями українців за кордоном. Дослідницею встановлено, що протягом 1989–1991 рр. НРУ використовував різноманітні методи політичної діяльності задля підвищення політичної і громадської активності населення України. Найчастіше націонал-демократи вдавались до організації багатотисячних маніфестацій, мітингів, демонстрацій, під час яких сукупність національних символів та традицій, здобутків попередніх поколінь українських патріотів створювала великий інформаційний простір, альтернативний ідеології КПСР–КПУ. Відзначення Народним Рухом України важливих історичних дат, на думку Н.М. Кіндрачук, викликало політичну реакцію як на регіональному, так і на всеукраїнському рівні.

Цінною науково-практичною думкою можна вважати висновок дослідження про те, що в часи національного відродження Народний Рух України став ініціатором створення Української держави, проголосив ідею суверенності і незалежності України як першочергову. НРУ сприяв політизації суспільства, відігравав велику роль у залученні широких кіл громадськості в державотворчу діяльність, будівництві нової Української держави, ідеологічному єднанні населення Західної та Східної України. На думку Н.М. Кіндрачук, Українським націонал-демократам вдалося не лише активізувати громадянську та національну свідомість населення різних регіонів України, але й посприяти усвідомленню ними свого значення у розвитку політичного життя в межах республіки та на всесоюзному рівні, дати можливість збільшити вплив опозиційних структур та засвідчити авторитет і силу НРУ.

В монографії з'ясовано, що народна підтримка НРУ не була однаковою в різних регіонах України. Найбільш політично активним Рух був

у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях та м. Києві. Процес поширення діяльності НРУ на Сході та Півдні України, де організації Руху були суттєво слабшими та нечисленними, проходив повільніше.

Рецензована монографія має обґрунтовані наукові положення, достовірні нові твердження й висновки. Звернення автора до численних джерел, вітчизняної та зарубіжної літератури, дало можливість комплексно проаналізувати тенденції та особливості багатогранної діяльності Руху, його впливу на відродження української державності, утвердження незалежності України у 1989–1991 рр.

У підсумку зазначимо, що даній монографії характерна цілісність і логічність структурної побудови, органічний взаємозв'язок усіх розділів в якості пріоритетних напрямків досліджуваної проблеми, що дало змогу автору проаналізувати весь залучений ним до розгляду фактичний і теоретичний матеріал в історико-хронологічній і проблемній послідовності. Підсумки дослідження підбито у зважених і належним чином аргументованих висновках.

Ретельний аналіз і достатній рівень узагальнення багатого фактичного матеріалу сприяли об'єктивному та всебічному розкриттю досліджуваної проблеми. Тому, отримані наукові результати та ідеї належним чином структуровані, обґрунтовані й достовірні. Рівень їх апробації переконує у належній кваліфікації, цілеспрямованості, послідовності та наполегливості дослідниці.

Висновки та рекомендації автора щодо теоретичного потенціалу та практичного застосування можуть слугувати підґрунтям для використання в подальшій науковій розробці даної теми. Так, дослідження боротьби українського народу, зокрема, Народного Руху України, за суверенізацію та здобуття незалежності України в 1989–1991 рр. сприяють відродженню і побудові національної держави, формуванню демократичного суспільства.

Монографія Кіндрачук Надії Мирославівни «За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.)», безумовно, справляє позитивне враження. Н.М. Кіндрачук створила актуальне, потрібне дослідження, яке є вагомим внеском в історичну науку. Науково-теоретична і прикладна цінність представленого дослідження визначається контекстом сучасних пріоритетів розвитку історичних галузей знань, вивчення та аналізу проблем соціально-політичної історії України. У цьому зв'язку монографія Н.М. Кіндрачук репрезентує новий напрям історичних досліджень, становить значний науково-освітній інтерес не лише для істориків, але й для політологів, соціологів, педагогів, політиків, державотворців.

ЗМІСТ

Інформація про «круглий стіл» «Горбачовська “перебудова”»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу) (м. Київ, Інститут історії України НАН України, 21 травня 2015 р.).....	5
--	---

Матеріали «круглого столу»

Смолій Валерій (м. Київ). Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу)	8
---	---

Шаповал Юрій (м. Київ), Якубець Олександр (м. Київ). Остання барикада: Володимир Щербицький під час «перебудови»	12
---	----

Мартинов Андрій (м. Київ). «Перебудова» і посткомуністична трансформація країн Центрально-Східної Європи	28
---	----

Горенко Олег (м. Київ). Горбачовська «перебудова» в контексті проблеми стилю мислення	40
--	----

Смольницька Мирослава (м. Київ). Горбачовська «перебудова» як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності	49
--	----

Ковпак Людмила (м. Київ). Соціальні гасла «перебудови»: спроби їх реалізації та уроки для сьогодення (на прикладі житлової проблеми в Україні в другій половині 1980-х — початку 2000-х років).....	62
--	----

Кузьменко Юлія (м. Ніжин). Зловживання владою працівниками партійно-радянської номенклатури в анонімних листах періоду «перебудови»	74
--	----

Латиш Юрій (м. Київ). Антиалкогольна кампанія Михайла Горбачова: причини, здобутки і втрати.....	85
---	----

Булгакова Оксана (м. Київ). «Перебудова» в долі наукової інтелігенції: академік Іван Лукінов	101
---	-----

Швидкий Василь (м. Київ). Особливості проявлення деяких соціальних девіацій за часів горбачовської «перебудови»: ромський фактор	110
---	-----

Журавльов Ярослав (м. Київ). Тематика звернень громадян до ЦК КП України періоду «застою»: загальний огляд (за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України).....	116
--	-----

* * *

Бондарчук Петро (м. Київ). Функціонування елементів радянської ідеології як квазірелігійних: сакралізація профанного	136
---	-----

Кот Сергій (м. Київ). Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991–2015 років)	160
Скрипник Петро (м. Київ). Михайло Грушевський і Львівський університет	178
Денисенко Галина (м. Київ), Денисенко Олена (м. Київ). Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті	187
Ковпаненко Наталя (м. Київ). До історії вивчення й збереження історико-художньої спадщини в Україні (середина 1940-х — середина 1960-х років)	200
Катаргіна Тетяна (м. Київ). Зарубіжна історіографія з питань захисту та збереження культурної спадщини	213
Рудий Григорій (м. Київ). Формування інформаційно-пропагандистського потенціалу київської преси 1918–1920 років як чинник становлення більшовицького режиму в Україні	229
Ковальчук Іван (м. Житомир). Акція УПА 12 січня 1945 року в районному центрі Городниці Житомирської області (історіографічний та джерельний аспекти)	243
Лаас Наталя (м. Київ). Із закордонних архівів: невідомі інтерв'ю Григорія Костюка (Німеччина, 1950–1951 роки)	256
Гуржій Олександр (м. Київ). Іван Костянтинович Білодід	290

* * *

**На пошану кандидата філологічних наук
Галини Петрівни Герасимової
(до 80-річчя від дня народження)**

Біографія	302
Спогади про студентське життя	305
Швидкий Василь (м. Київ). ... і ще кілька слів (спомин на пошану Галини Петрівни Герасимової)	314

Рецензії

Бачинський Дмитро (м. Чернівці). Рецензія на монографію Кіндрачук Надії «За Україну незалежну (роль народного руху у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.)». — Івано-Франківськ: «Наір», 2013. — 208 с.	322
---	-----

Наукове видання

УКРАЇНА ХХ ст.:
КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА

Випуск 21

Комп'ютерний набір — *Васильєва Н.Ф.*
Оригінал-макет — *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 08.04.2016 р. Формат 70х108/16.
Ум. друк. арк. 26,65. Обл. вид. арк. 25,24.
Тираж 300. Зам. 09. 2016.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виговтовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.